

Герої пустинних горизонтів

Джеймс Олдрідж

ГЕРОЇ

ПУСТИННИХ ГОРИЗОНТІВ

Роман

Частина перша

ПУСТИНЯ

РОЗДІЛ I

Пустиня і століття часу зруйнували римську башту. Обрис її зник, склеписті приміщення засипало піском, від мурів не лишилося й сліду, але брама з жовтуватого каменю трималася майже рівно на своїй первісній завісі.

Браму зробили не римляни, а перси, і історія її була написана на її поверхні. Вона була витесана для перського царя Артаксеркса I в Персеполі, але всі написи на ній присвячувались його онукові Дарію III, який, однак, так і не встиг поставити її. Коли Олександр Македонський здобув Персеполь, він наказав загонові своїх інженерів перетягти браму за три тисячі миль до Греції і там поставити як пам'ятник на честь перемог у Персії. Інженери доставили її до рубежу місцевості, яка тепер зветься Аравійською пустинею, але, чи то втомившись від клопоту з брамою, чи то одержавши якесь інше завдання, кинули браму при дорозі.

Пізніше римляни зцайшли її і відтягли далі на південь, до аванпоста, який збудували на краю пустині. Вони укріпили браму під аркою; тут вона і залишилася стояти, наче віха для всіх володарів, які претендували на право проходу до просторів внутрішньої Аравії. Не тільки греки, римляни, хрестоносці, абасиди² вирізьблювали свої написи на первісному перському барельєфі — кожний новий правитель робив зарубку на його гарній поверхні, немов увічнюючи цим своє домагання на пустиню Аравійську.

Останніми з— них були англійці. Один по одному залишили на брамі свої немудрі ініціали відомі мандрівники

Палгрейв і Доуті, військові — капітан Шейкспір і Т. Е. Лоуренс. Останніми вони були тому, що друга світова війна опошлила цю традицію; і перший-ліпший британський солдат, якому траплялося проїжджати повз браму на грузовику, вирізьблював та вишкрябував на ній своє англійське імення. До деякої міри це була заявка Джека Сміта на пустиню. А втім, можливо, що йому особисто не було діла до Аравії; зате через нього пред'являв свої права на країну англійський нафтопровід, труби якого змією огинали браму на знак поваги англійців до традиції, пов'язаної з цим каменем.

Але брама зносила все, і хоч як вона була спотворена, та чоловік, що зараз спав під нею, міг би, як знавець історії, вважати її сусідство за рідкісне щастя. Проте він вбачав у брамі лише одне — захист від колючого зимового вітру, який, не вщухаючи, нісся над

пустинню. Чоловік, під'їхавши до брами, окинув її поглядом і одразу відвернувся. Він почав готуватися до сну, примощуючи з затишку під нею верблюже сідло і прикриваючи обличчя кінцем свого арабського головного убору. Його поведінка, здавалось, свідчила про те, що він просто не цікавиться брамою або принаймні вкрай стомився. Але цей чоловік сам дуже добре знав, *що причина його байдужості значно глибша. Повернутися спиною до брами його примусило якесь відчуття пересиченості історією, відчуття ВТОМИ РІД подій, що споконвіку вели людство від одного шабля історії до іншого, від одного стану поневолення до іншого. До того ж, можливість поспати цікавила його зараз значно більше, ніж надокучлива давнина або стомлююча сучасність.

Хоч і одягнений в арабський бурнус — колись яскра-вожовтий, а тепер брудний і подертий — цей чоловік явно не був арабом. Обличчя в нього було цеглисточервоне, борода м'яка, з золотавим вилиском, а брови—жорсткі, вигорілі. І той, хто вдивлявся в його глибоко сховані очі, бачив, що вони були блакитні, безстрасні. У цій країні, де людину звикли розпізнавати з першого ж погляду, його дуже часто вважали за сірійця, стамбульського турка, за трошки незвичайного єгиптянина, за єврея і навіть за багдадця мішаної крові; але першому-ліпшому англійцеві досить було пильно поглянути, щоб пізнати в ньому свого собрата — якщо не англійця у власному розумінні цього слова, то, в усякому разі, шотландця, валлійця або принаймні ірландця.

Він б^в маленький на зріст, худорлявий і від цього моторний і меткий, однак його довгасте обличчя лишалось нерухомим, а голова була надто велика порівняно з тулубом. Він не мав спокою навіть уві сні, був якийсь перенапружений від втоми, висотаний. Якби йому вдалося побачити себе сплячим,— а він часто шкодував, що не мав цієї змоги,— то розгледів би у своїй особі майстерну імітацію Володаря пустині. Зовнішня схожість була бездоганна, така бездоганна, аж неправдоподібна. Це була тільки гра, силувана і виснажлива гра скромної з природи тридцятирічної людини, для якої головне полягало в умінні володіти собою. У самій вдачі цього чоловіка була закладена антитеза його прагненню в усьому скидатися на вождя племені. І ця роздвоєність проступала у виразі його обличчя, бо в ньому відбивалась безладна суміш самовпевненості і чужості, широкого інтелект і невпорядкованість, але явно приборкованих почуттів. Тонкі загнуті куточки красивих губ, здавалось, свідчили про властиву йому хтивість. Але їх досить-таки цнотливо обрамляли впеоті складки запалих щік.

Щоб збагнути цю людину, досить було придивитися до НРІ. Та жодному супутнику не спадало на думку зробити не. Для своїх арабських сподвижників V Справі племен він був тільки тим, за кого видавав себе: Гордоном, або Гор-діоном, людиною, що за якимсь незнаним, незрозумілим приреченням стала одним з Володарів пустині. Не араб і чомусульманин, а справжній "інглізі" *, до того ж гяур. Цим вичерпувалась загадковість його особи для жителів країни, вільної від будь-яких загадок. Щождо його намагань вести якусь гру, то це нікого не обходило.

Так чи інакше, а відпочити йому не довелося. Крізь прочинену браму один за одним

протиснулися два арабських хлопчики. Вони почали незлобиво боротися, та впали на Гордона, зваливши його в пісок." Він одразу схопився і почав лаяти їх по-арабськи. Його мова текла плавно, але в ній було багато імпровізацій.

— Аллах дав мені терпіння,— кричав він,— та я бачу, що доведеться мені звернутись до диявола!

Щоб показати хлопчакам, який він лютий, Гордон відштовхнув їх від себе і з криком почав стусати їх ногами, аж доки маленькі борці не зникли за брамою. Але опи

* Інглiзі (араб.)—англiєць (Прим, перекл.).

пившись там, вони знову зняли біганину,— задиристо сміючись, бо не вірили в його гнів. Хлопчаки любили його. Він напустився на двох арабів, що підвелися з свого кутка в затінку.

— Ви!— промовив він.— Одчайдушні вояки! Головорізи! Найкровожерливіші охоронці в усій Аравії! Ви що ж, неспроможні захистити від двох бліх спину нещасного собаки?

Та вони були надто сміливі й зухвалі — присоромити їх було неможливо. Але Гордону служили досигь-таки віддано.

— Гордон, — відповів Бекр. Це був високий на зріст запальний чоловік з мінливим обличчям; два великих срібних кинджали стирчали за поясом поверх його яскравого

бурнуса--Якщо хочеш, я уб'ю цих бліх, скажи тільки, і я зроблю це! Скажи!

— Бекр—убивця,— зневажливо процідив крізь зуби Гордон,— не думай зводити свої криваві рахунки від мого імені. Вбивай кого хочеш, тільки роби це від себе.

Він сів на ковдру і прихилився спиною до сідла.

— А тепер я хочу спати.

Бекр байдуже пішов до своєї ніші в мурі; другий охоронець не зрушив з місця. Він стояв, спершись на довгу, інкрустовану сріблом гвинтівку. На відміну від Бекра, цей завжди залишався незворушним, спокійним, і тому важко було розгадати, що в нього на думці. Від Бекра так і пашило неприхованою люттю, тоді як у нерухомому обличчі Алі та його скромному одязі вона таїлася, як загроза смерті. З цих двох Алі був небезпечнішим.

— Гордон,— звернувся він до закутаної поста гі,— не можна більше гаяти часу, коли нам дійсно треба зустрітись з Гамідом. А якщо тобі вже так хочеться поспати, надішли вперед них двох бліх — нехай попередять Гаміда, що ми спізнаємося.

Гордон не ворухнувся.

— Скажи їм, хай їдуть, — байдуже кинув він. — Та тільки я через годину встану і все одно випереджу їх.— Це була жалюгідна похвальба, але слово сказано, і тяпер доведеться виконувати його, хоч з останніх двадцяти чотирьох годин він проспав лише дві.

— Коли, ти одішлеш Мінку і Нурі,—сказав Алі,—тобі не треба буде вставати через годину. Навіщо цей виклик?

Гордон подався вперед.

— А йавіщо ждати годину? Ми виїдемо зараз і дістанемось до Джаммарської височини раніше за самого Гаміда! /

Згадка про виклик ще більш під'юджала Гордона, і він мав підозру, що незворушний Алі зробив це свідомо. Охоронець, здавалось, навмисне провокував його, випробовуючи його гру в араба з витонченою жорстокістю, що готова була перейти в насмішку, коли Гордон не здійснить якого-небудь з своїх арабських вихвалянь. Його супутники і тепер ще тільки наполовину вірили йому.

— Підіймайсь!— гукнув він протяжно, і його високий, типово англійський голос залунав, як чудовий арабський заклик — збиратися і вирушати в путь. Цей заклик вабив Гордона своєю безшабашністю і самозабуттям, але передусім англієць любив його за те, що він не відлунювався в навколишньому просторі, зникав, не повертаючись назад нікчемним, немичним відгуком його тонкого, пронизливого голосу.

— Вставай!— крикнув він знову і ретельно, вже без будь-якого самозабуття, пожіночому обсмикнув бурнус, поправив поли під поясом і, нарешті, немов на довершення свого туалету, підняв по черзі ноги в сандалях носками вниз, щоб з-під пальців висипався пісок.

Бекру не хотілося їхати, і він почав ганити Алі за те, що той своїми каверзами позбавив їх спочинку. Потім він став благодіяти Гордона поспати ще трохи, доводячи користь одногодинного привалу перед шестигодинним переїздом. Після цього він знову напустився на Алі. Але Гордон уже нетерпляче підганяв інших, гукав крізь браму до нерозлучних друзів — Мінки і маленького Нурі,— щоб ті взяли його сідло і підготували верблюдів. Охоронці Гордона попрямували до брами. У розпалі суперечки БОНИ вимахували палицями, і Гордон, дивлячись їм усмд, замислився над тим, хто з цих головорізів уб'є його або свого напарника, і чи скоро це трапиться.

З цими думками про недовідомість шляхів людських він о третій годині сліпучоясного дня сів, нарешті, на верблюда і рушив у холодну вітряну пустиню на чолі шістнадцяти невдоволених арабів. Гордон тримався в сідлі тільки напруженням волі — у нього боліло в грудях, оу" ки і ноги набрякли, затерпли, повіки раз у раз опускалися, доки очі зовсім не закрилися, і він впав у дрімоту. На якусь мить Гордон прокинувся, наказавши собі обернутися і поглянути на обрис перської брами, що танув у мареві, але знову заснув, так і не повернувши голови. Тільки і встиг знайти якесь виправдання для себе, добре знаючи при цьому, що та година і той рік, коли він зможе безтурботно і вільно відчувати академічну насолоду від подряпин на камені, завжди відсуватимуться для нього в невизначене майбутнє. А зараз треба було тільки міцно триматися за свого кошлатого верблюда і їхати так, щоб дістатися до Джаммарської височини раніше за принца Гаміда.

РОЗДІЛ II

Принц Гамід, вождь Повстання племен, був молодий чоловік, стрункий, жвавий, з твердим поглядом. Він часто дивився в очі смерті, і це зробило його мислителем, а рідний народ наділив принца поетичною душею ліоикл. Він любив свою червону пустиню і тепер, легко сходячи на відріг Джаммарської височини, піснею сповіщав ніч

про те, що всюди навколо є бог. При цьому він раз у раз вигукував формулу ісламу:

— Нема бога, крім аллаха, і Магомет — пророк його!

— Бог! Бог! — незадоволено вигукнув Гордон, потираючи свої сильні руки. — Нема бога, крім цієї пустині, Гамід. І свобода її — наш єдиний пророк!

— Халла! — озвався Гамід, усе ще в полоні нічних чарів. — Християнин може зневіритися в своєму богові, але араб — тільки в самому собі.

— Як язичник... — Гордон запнувся. Він вважав себе ще недосвідченим, а свою особу, можливо, надто малозначною, щоб рівнятися до Гаміда-араба, але з Гамідом-людиною він розмовляв, як з рівним, хоч і виявляв при цьому повагу до настроїв принца і до його авторитету. — Як язичник, я ставлюсь з більш-менш однаковим недовір'ям і до бога, і до людини. Ти — принц, і тобі слід було б робити те саме.

Гамід рвучко розгорнув свій халат, збуджено прямуючи далі.

— Ні, ні. Я можу сумніватися ч тільки в собі. Якби я мав сумнів щодо бога, моє життя було б безмежною мукою...

— Тоді геть сумніви! — вигукнув Гордон і додав: — Гамід! Як я люблю тебе!

Гордон починав з цієї фрази кожного разу, коли мав намір переконати у чомусь принца, і в палкому тоні його звучала і щира прихильність, і легке глузування, властиві їх взаєминам.

— Запевняю тебе, — так само палко казав він далі, — нам нічого непокоїтися. На цей раз успіх забезпечено!

— Ні в чому не можна бути певним, Гордон, і найменш — в успішному завершенні повстання...

А втім, у самій відповіді Гаміда відчувалася впевненість, але він був надто байдужий і неуважний до непо-слідовностей і суперечностей своєї вдачі, щоб помітити це.

— Після чотирьох років кривавих перемог наша пустиня майже визволена, — сказав він. — І ось тепер, коли ми маємо зробити вирішальний крок, наш успіх цілком залежить від остаточного вибору, який я маю зробити.

— Так зроби ж, нарешті, цей проклятий вибір, Гамід! Прокляття долі, прокляття ризикові, прокляття цій постійній непевності, що ані на мить не залишає нас!

Він зчепив пальці рук — необхідність зробити вибір надзвичайно дратувала його — і раптом заговорив діловим і, як завжди в таких випадках, нетерплячим тоном:

— Зрештою, все упирається в географію. Або ми вирушаємо на південь і оволодіваємо англійським нафтопромислом, або їдемо на північ, захоплюємо аеродром і остаточно визволяємо пустиню від лабетів Бахразу. Кінець кінцем, нам необхідно буде зробити і те, і друге, отже, який би вибір ти не зробив, він буде правильним.

— Він не може бути правильним, — гірко відказав Гамід. — І в цьому криється якась лиха доля. Подивись! — Він повернувся спиною до гребеня схилу і простяг суки до хвилястої тіні пустині, над якою полого здіймалася височина. — Там, у пустині, залишилося усе наше минуле, усі страждання. Тридцять років тому ми звільнилися від турків. І тридцять років тому англійці примусили нас підкоритися владі городян, владі

королівства Бахраз. Бах-раз! Тридцять років ми терпіли його, а він нас розоряв, нівечив, нищив. Ах, боже! Які то були страждання! Каральні загони, бомбардування, шибениці, нестерпні податки, обмеження наших свобод... А як спритно і як брутально позбавили вони мого покійного батька влади над племенами, підступно поділивши нас на ворогуючі кліки! З якою легкістю вони нищили наші пасовища, ярмарки, усі наші споконвічні засоби до існування! Вони прирікали на бродяжництво і жебрацтво цілі покоління нашої молоді, важилися на самі основи нашого життя. І як часто ми повставали проти них — і зазнавали поразки... Як важко було об'єднувати наші нещасні племена і крок за кроком визволяти пустиню від бахразької поліції, від їх проклятої армії і особливо від лютого Бахразького легіону. Ах, коли б тільки аллах зглянувся на все, що ми перетерпіли!

— Але ж ми перемогли!— із запалом вигукнув Гордон, наче тужливі слова Гаміда сповнили його оптимізмом і завзяттям.— Адже нам залишилося визволити невеличкий клаптик пустині, вузьку прикордонну смугу, кілька племен. Ми позбудемося останньої загрози Бахра-зу, як тільки відберемо в нього аеродром.

Гамід вхопив Гордона за руку і засміявся від несподіваної радості.

— О, як я люблю свого брата,— промовив він,— коли він і проклинає, і сподівається, коли він уболіває за нашу справу! Боже! Ти справжня людина, Гордон!

Гордон надто добре знав Гаміда, щоб сприйняти його слова за щиру правду. Проте щоразу, коли араби виявляли до нього свою приязнь, він зворушувався значно більше, ніж це дозволяла його англійська стриманість.

— Якщо я став справжньою людиною,— відказав він улесливо,— то лише завдяки Повстанню племен.

Гордон підняв і поцілував поділ довгого халата Гаміда.

— Твій слуга,— стримано промовив він. Потім він витяг щось із свого пояса, і на обличчі його промайнув вираз задоволення.

— Дивись! — сказав він і без будь-якої афектації, жестом, в якому не було нічого "арабського", простяг Гаміду маленький відполірований камінець циліндричної форми, що тьмяно виблискував при місячному світлі.— Я приніс тобі зразок діориту. Я знайшов його зовсім випадково, коли Алі очищав від кізяка той старий солоний колодязь, що його завжди запаскуджують заблудлі верблюди Таліба.

— Що це?— спитав Гамід, обережно беручи камінець своїми довгими пальцями і розглядаючи його при голубуватому світлі місяця.

В рухах чутливих пальців Гаміда помітно було, що він намагається знайти в камінці якусь приховану, потаємну цінність. Гордон це помітив, і його запал раптом охолонув.

— Так, нічого, — відповів він. — Кинь його, Гамід. Жбурни в пустиню, там йому місце.

— Ні. Що це? Гордон зітхнув:

— Це — дивна і рідкісна часточка тебе самого, Гамід. Але вона мертва. Коли я був істориком і експертом, я перевернув мало не всю пустиню, витрачаючи майже весь свій час на розшуки такого камінця — неначе він і справді щось вартий! А ось тепер,

знайшовши його, я маю його за ніщо.

Гамід потер камінець пальцями, щоб зігріти його.

— Магніт?—запитав він.—Чи уламок якоїсь зірки?..

— Ні, він не такий уже банальний, — відповів Гордон.— Нічого спільного з зірками, брате. Це — сама Аравія, твоя Аравія з чистого польового шпату; першооснова... будівельний матеріал... Аравія існувала ще задовго до ранніх цивілізацій — до Єгипту, Шумерії та Аккаду, але ніяких пам'яток тієї Аравії не збереглося в наші часи. Ніяких табличок, ніякого посуду... Окремі згадки зустрічаються хіба що в єгипетських і вавілонських написах та у месопотамських прокльонах. Але нам відомо, що ще за 2000 років до нашої ери Аравія постачала у місто Ла-гаш ліс і діорит. Сімдесят років тому один миршавенький австрієць на прізвище Глазер знайшов такий кам'яний циліндр і зрозумів, що зробив єдине відкриття, яке давало змогу заглянути в найпервіснішу і найвіддаленішу епоху існування Аравії.

— Так, але що це?

— Це зразок товару, зразок каменя, що йшов на продаж. Вже дві тисячі років, як такими камінцями не користуються. І тепер вони стали рідкісними — надто рідкісними — і справжніми — надто справжніми — арабськими старожитностями.— Він знизав плечима.— Знавці з далеких країн розцілювали б тебе за цей камінець! Я вважав, що, вручивши його тобі, я здійснию якийсь акт високої історичної справедливості. Адже з мого боку це теж неабияка жертва. Я здобув би чималу славу, тикаючи цей камінець під ніс своїм ученим братам. Подумай тільки, від чого я відмовляюся!

1'і

На місці Гаміда Гордон посміхнувся б, але принц залишився серйозним і тільки сказав:

— Напиши про нього своїм братам.

— Ні! Ні! Ні!—Гордона охопила паніка.—Він мусить залишитись нашою таємницею, Гамід. Для них цей камінець неоціненний, а для нас він становитиме якусь цінність лише тоді, коли ніхто, крім нас, не знатиме про нього. Геть експертів! Хай камінець належить тільки нам — цим ми дошкулимо історикам і плюнемо на історію! Тож сховай його у шкатулку де-небудь у твоєму палаці в Іста-балі, і хай він лежить там, доки ти не забудеш про нього і не загубиш його. В історії все так кінчається, Гамід. Звичайно, мені слід було б кинути його там, де я його підібрав. Адже я назавжди покінчив з цією грою в камінці...

— Я берегтиму його,—промовив Гамід.—Дякую моєму братові.

Ніч приховала задуму Гордона, його допитливий погляд у простір — він наче вдивлявся, як звідти, з далечини, хвиля за хвилею набігає час. І ці хвилі були лише тією годиною, хвилиною, секундою, у якій обидва, Гордон і Гамід, зараз завмерли...

Гамід хотів і собі віддячити таким самим жестом. Він простяг Гордону масивний годинник на ланцюжку з голубих бус.

— Англійський,— сказав Гамід,— з твоєї країни. Точний і невтомний.

Гордон не взяв годинника, що звисав на ланцюжку в руці Гаміда, а лише гойднув

його до світла.

— Не на добре це, Гамід, ні з того, ні з сього обмінюватися подарунками опівночі на цьому пагорбі. Погана прикмета, га? Мені обов'язково слід прийняти його?

— Звичайно. Я сам не знаю, навіщо він мені. Я не раз думав про те, щоб подарувати його тобі. Ось зараз я і зробив це.

— Я волів би не брати його.

Гамід, однак, не зважив на ці слова і опустил ланцюжок у складені пальці Гордона.

— Не смій відмовлятися. Годинник твій. Викинь його, якщо він тобі не потрібний. Адже він теж не являє собою нічого цінного — хіба тільки те, що відраховує час. Секунди, хвилини, години— потім покрутив, і він

I

знову йде — начебто і справді час народжується всередині нього.

— Тоді я зупиню його,— сказав Гордон і відкрив годинника. У темряві його циферблат нагадував своєю тонкою мозаїкою небо, всіяне скляними зірочками, півмісяцями і сонцями. Гордон намацав стрілки, різко скрутив їх, і годинник зупинився.

— Тепер він не може народжувати час. Він мертвий— і хай лишається таким. Візьми його і сховай для мене, щоб я, бува, не загубив. Даси мені, тільки коли я попрошу. Бережи цей годинник, Гамід,— мій власний час завмер у ньому. Бо час не існуватиме для мене, доки я не відчую, що відслужив нашій Справі до кінця.

Гамід узяв годинника і сказав, що замкне його разом з камінцем. І оскільки взаємний прояв почуттів на цьому скінчився, він додав спокійним голосом:

— Бодай ти ніколи не відчув того, що відслужив нашій Справі до кінця, Гордон. Ти прийшов до нас, як брат, і як брат допомагаєш нам.

Гордон струснув плечима, відганяючи смуток, і промовив весело:

— Ні, я прийшов до арабів плутаною людиною, а голова моя була забита англійськими богами і богами всіх часів.

— Так воно було!— підтвердив Гамід.

— Але темні і дикі кочовики очистили мене від усього цього і навчили шукати справжню свободу в самій людині.

— І все ж ми змушені поводитись, як звірі, щоб відстояти нашу людську гідність від бахразьких свиней.

— Це вірно,— відказав Гордон,— але навіть під бах-разьким ярмом кочовий араб залишається єдиною в світі людиною, яка знає, що таке справжня свобода. Бо свобода закладена в самій душі його, і зректися її він не може. Кожний араб у своїй пустині — бог. Саме тому я йому поклоняюся.

— І водночас прирікаєш себе на заслання далеко від батьківщини, — співчутливо промовив Гамід. Він жалів Гордона за його самозречення і вважав себе в якомусь почесному боргу перед англійцем.

— Боже мій!—обурився Гордон.— Хіба я можу зараз повернутися додому, до того складного життя, що вирує в моїй країні? Хіба свобода полягає в тому, щоб загубитися в метушні мільйонів людей? Де ж там людина? Де особа? Вони загублені там, ось що!

Тому я шукаю свободу тут — серед первобутних кочовиків.

Гамід заплющив чорні очі. Він знає світ. Він знає про скорботи мільйонів. Усі люди — раби. І англійці в своїх містах теж.

— Але чи вільний ти тут?— спитав він, вже котрий раз дивуючись з цього англійського фенікса.— Чи знайшов ти серед нас за чотири роки кровопролить, змов і вбивств волю, про яку б ти-міг сказати, що вона належить тобі?

— Ні!— відповів Гордон, і це слово прозвучало так гірко, що вони помовчали трохи, щоб вогка ніч розвіяла його. Вони сиділи на холодній скелі і при світлі зірок кидали грудки вапняку в ящірку, відганяючи джинів з від її бідної старої спини.

— Ні,— повторив Гордон, скоріше задумливо, ніж гнівно.— І в цьому полягає лихий жарт долі, Гамід. Араб вільний з самої природи — таким створив його бог. А я не вільний, бо не араб. Хоч би як я не підроблювався — я не араб.

— Чи має це яке-небудь значення, брате?

— Так, так, має. Бо надто змучена моя душа, і надтільки добре мені відома доля інших народів. Адже тут, в Аравії, я насамперед шукаю шлях, яким могло б піти усе знедолене людство. Жодна людина в світі не відає свободи, Гамід. Вона дана арабові — закладена в ньому з природи — але навіть араб змушений жорстоко битися за її збереження, за право користуватися нею. Коли б, приміром, мені судилося загинути зараз ось тут, я помер би в путах неволі, бо я не тільки не зазнав ще свободи, а навіть не бачив її в інших. Я живу і борюся разом з вами за визволення кочовиків, і успіх у цій боротьбі був би доказом того, що свободу можна завоювати. Це став би прикладом для інших народів. Тому усі мої надії на визволення випробовуються тут, в Аравії...

— Я знов і знов обіймаю тебе, Гордон, бо наша перемога буде твоєю, а твоя — нашою. Оце справжнє братерство! Боже! Варто просидіти холодну ніч серед ящірок на цьому голому пагорбі, щоб знову поговорити про наші надії. Однак,— Гамід підвівся,— ми повинні бути практичними. Діяти — ось що треба нам зараз, бо, повторюю, останнє випробування долі чекає нас! — Він промовив

це, ніби продовжуючи дискусію, яку вони перед тим почали.

— Повертаймося на північ, — відповів Гордон, — на північ, щоб знищити останній бахразький аеродром у пусі іні.

Але Гаміда знову охопили сумнів і тривога.

— О, я розумію твій намір, і я сам прагну визволити пів останній клаптик нашої землі. Я теж прагну рушити туди і зробити це. Але ми виснажені, наші сили майже вичерпані, Гордон, і тому тверезе і настійливе бажання спонукає мене повернути на південь і докласти наших останніх зусиль до того, щоб покінчити з англійцями на Нафтопромислі. Бо саме нафтопромисел був причиною нашого поневолення, саме через нього нас позбавлено свободи.

— Можливо. Але не займай його зараз, Гамід, не нападай на англійців. Мені важко наполягати на цьому, бо ти можеш подумати, ніби я кажу це тому, що я інглізі. Але раджу тобі, як араб, Гамід. Заклинаю тебе, не зачілай їх, бо вони оскаженіють, якщо ти зазіхнеш на їхню нафту.

— Знаю, знаю, Гордон. І все ж таки я не можу не думати про нафтопромисел. Я знаю, що ти маєш рацію, але моє серце закликає мене покінчити з цим джерелом нашого пригноблення. Адже англійці, побоюючись за свої багатства, прирекли нас на бахразьку неволю. Якби не допомога англійців, Бахраз давно розсипався б на порох.

— Так, але пам'ятай, в ім'я бога пам'ятай,— говорив Гордон з болем і злістю, коли вони спускалися по схилу,— англійці здатні душу проміняти за один лише запах нафти. Спробуй тільки замахнутися на неї — серце з грудей в тебе вирвуть. Позбудься бахразців на півночі, Гамід. Тоді вся пустиня буде твоєю, і ти зможеш ставити свої умови англійцям, бо вони шукатимуть твоєї прихильності. ^

Гамід підняв руки, голосно повідаючи нічному небу свої вагання:

— Як я можу взяти бахразький аеродром і розпочати бій з Бахразьким легіоном, коли наші племена на півночі не підтримують нас? Адже прикордонні племена Джаммару та Камру — найбільш злиденні, найбільш знедолені — не підуть за нами. Скільки разів ми марно намагалися підняти їх І

2. Д. Олдрідж

17

— Дозволь мені зробити ще одну спробу. Тільки одну...

— Так, так, але навіть якщо вони приєднаються до нас, звідки ми можемо знати, які сили зосередив Бахраз на кордоні вздовж річки? Ми не вистоїмо проти армії. Літаки нам не страшні, бо ми Пересуваємося такими маленькими групками, що не можемо бути мішенню. Але бою з армією ми не витримаємо.

— Я міг би розвідати бахразькі сили за річкою, Га- мід. Дозволь мені переговорити "з джаммарцями та камра-ми і з старим Асіком у його прикордонному місті. Дозволь мені вирушити негайно, а перед наступом ми знову зустрінемося.

— Аххх!— Гамід зупинився на вивітрілому схилі пагорба і гнівно поглянув на південь.— Але в мене не схо-, дить з думки нафтопромисел — адже він набагато важливіший, ніж це останнє кубло тупоумних бахразців. Хай аеродром залишиться їм у Джаммарській пустині — поки що вони не можуть завдати нам ніякої шкоди. Але та, інша напасть — нафтопромисел! Навіщо англійцям нафта? Я не хочу воювати з ними за нафту. Мені вона не потрібна.

— То не займай їх, доки не покінчиш з Бахразом, Гамід. Англійці не дадуть тобі спуску, якщо ти потривожиш їх.

— Не будь таким впевненим, Гордон,— раптом з запалом промовив Гамід,— не переоцінюй своїх англійських братів. До того ж нафтопромисел не такий уже великий і важливий — це тобі не безкраї нафтові моря Персії або Бахрейну. Він маленький...

— Але багатий...

— Маленький і охороняється сьак-так жменькою бах-разьких легіонерів. Нас вони не чекають, і зараз — саме слухний час для нападу. Зараз або ніколи, бо потім буде пізно...

— Вони будуть битися з тобою, Гамід. І навіть якщо ти виженеш їх з промислу, вони повернуться. Англійські літаки і англійські війська стоять в Іраку.

— Знаю,— кивнув Гамід,— і саме цього побоююсь. Я знаю, що промисел — це не просто собі невеличке місце,— за нього я воюватиму з цілим світом, з могутніми англійцями.⁴ Тому я і вагаюся, Гордон, бо боюся накликати ще більшу біду. І все ж таки сутичка з англійцями

неминуча. Бо якщо ми не виженемо їх, нам ніколи не визволитися від гнобителів, чи то самих англійців, чи їхніх ставлеників. В обох випадках племена зазнаватимуть лиха, бо англійці завжди залишаються багатими, а ми—бідними і поневоленими.

— Гарзд! Рушаймо на південь і кінчаймо з цим!— вигукнув Гордон у розпачі.

Посміхнувшись, Гамід узяв його за руку і промовив:

— Не погоджуйся зі мною з такою безоглядною готовністю. Краще сперечайся, Я знаю, ти правий щодо бахразців і англійців. Але і я маю рацію, ось чому мені так важко зробити вибір. На щастя, у нас є можливість усе обміркувати—попереду ще два місяці сльотавої зими, і до весни ніхто нас не займе. Рушай до Таліба і до бідолахи Юніса Ібрагіма, вождя камрів, і переговори з ними. Подивись також 'на аеродром і пошпигуй за Азмі-пашею та його легіоном. А я тим часом подамся на південь і довідаюся, яку допомогу проти англійців або Бахразу спро* можні надати нам наші тамтешні друзі. Я знову погляну на промисел і ще раз зважу наші шанси. А потім ми зустрінемося і вирішимо все остаточно. Ти вдоволений, брате?

— Більш ніж вдоволений. Я поїду цієї ж ночі

— Відпочинь, відпочинь!— промовив вождь арабів — Сон зараз буде кориснішим тобі, ніж твоє шалене поривання до розв'язки.

— Я не можу спати, поки розв'язка висить у повітрі, Гамід. Мені не терпиться прискорити її, покласти край невідомості.

Гамід зітхнув.

— Хіба ми всі не відчуваємо те ж саме? — промовив він.— І все ж ти чекаєш від цієї розв'язки чогось більшого, ніж ми — для тебе начебто весь світ зійшовся на ній, начебто вирішується доля всіх людських свобод. Сподіваюся, що ми здійснимо всі твої мрії, брате. А в мене на думці лише одне — мій народ і тільки мій народ. Його визволення, його незалежність. На це спрямовані всі мої помисли, Гордон. Я хочу, щоб кочовики були вільні у своїй пустині, щоб не знущалися з них іноземні багатії і бахразька солдатня. Щоб жив мій народ у мирі на своїй землі. Чи є на ?світі простіше і справедливіше бажання? Адже й англійці бажають того самого для себе. Однак усе життя нам доводиться боротись проти гнобителів. І скоро проб'є час, коли для досягнення своєї мети ми змушені бу-

2*

19

демо піти проти англійців, бо вони володіють нашими пустинями. Чому ми повинні платити за свободу своїм життям? Чому? Скільки безглуздя в цьому і скільки гіркоти!..

— І ненависті...— підхопив Гордон, здригаючись усім своїм маленьким тілом.

— Ненависті?— перепитав Гамід, ніби хотів ще раз почути, як вимовляється це слово.— Ні. Я більше не відчуваю її. Я не хочу воювати з Бахразом, не бажаю воювати

з англійцями. Навіщо це ,мені? У мене немає ненависті до них. Я відчуваю лише одне — їх присутність на моїй землі, і за це я ладен убивати їх. Проте я не можу сказати, що я їх ненавиджу. Ні, навіть про Азмі-пашу і його кривавий легіон я не скажу цього. Слухай, Гордон, якби я був певний, що, зупинившись зараз і залишивши англійцям їхню нафту, а Бахразу — прикордонну смугу, я все одно здобуду волю, — клянусь аллахом, я повернув би назад і не чіпав би їхніх жалюгідних володінь.

— Оце так мрії!— похмуро буркнув Гордон.

— Але цього не буде, і примиритися з цим я не можу. Я мушу діяти далі до розв'язки, до кінця, до певного завершення того, що я розпочав, що розпочали англійці і бахразці, і чого ніхто з нас вже не в силі припинити.

— Це бог історії знову зводить голову, — промовив Гордон і сам підвів голову, немов він і був тим богом.— Ми не можемо відірватись від минулого: ми висимо на иньому, як різані вівці на гаку. Але наша боротьба — це справжня боротьба, Гамід! Ми воюємо проти самої історії! І це моя боротьба, бо я мушу перемогти історію. Знищення неминучості — ось у чому мета всякої свободи.

— Так ось до чого я йду!—трохи іронічно сказав Гамід, глузуючи з ідей Гордона, і потім, за звичкою всіх арабів, підняв очі до нічного неба, немов шукаючи там розради і вищої справедливості. Знайшовши** на ньому Плеяди, він розвів руками і промовив:

— О ніч, яка ти чудова! Якби ти зуміла вказати шлях твоїм улюбленицям арабам! Якби тільки можна було зробити правильний вибір за допомогою інструментів, математики, навігації! Південь чи північ? А он і сама Полярна зоря... Схід, захід, південь чи північ? Де шукати волю, зоре? Де криється воля араба, який за незрозумілим приреченням мусить терпіти від зажерливих і жорстоких чужинців? Нафта, кулемети, боягузливі літаки! Що спільного між ними і арабами? Навіщо вони потрібні тут, на

нашій землі? І чому, о ніч, наша доля повинна залежати від цього вибору?

— Обережніше, Гамід,— сказав Гордон лукаво.— Дивись, щоб, бува, від твоїх благань ця ясна ніч не пролилася дощем!

— Що ж, хай піде дощ. І в цьому теж буде якийсь приречення! Чи не завжди готова доля вилити на нас яку-не-будь біду?..— І, щоб підтвердити це, він проспівав зіркам рядок з Гаріфа 4:

Спокійно ми чекаємо на тебе...

І, спускаючись схилом, вони виспівували піввірші з однієї мулаакатської⁵ поеми, в якій мовилося про "дощові зорі" і ніжних ягнят у долині, про порох руїн і розставання на світанку з жінками, вродливими, як дикі буйволиці Тузіху, як лані, що мчать до своїх малят.

Бо таку долю віщували їм аравійські зірки.

РОЗДІЛ III

Привал зробили мил^ за тридцять на північ від Джам-марської височини, після переходу, що тривав цілу ніч. Бекра залишили вартовим, і він розбудив усіх криком:

— Сміт-паша їде!

Вимахуючи гвинтівкою, охоронець гнав свого клишоногого верблюда назустріч невеликому, вкритому маскувальними плямами броньовику. Слідом за ним стрімголов неслися хлопчак — Мінка і маленький Нурі, і всі троє палили в повітря, порушуючи цим найсуворіший наказ Гордона не стріляти на території Джаммару.

— Гассіб!

Гордон застерезливо скрикнув, коли РОHN почали плигати з верблюдів на башту броньовика. Щоб удержатися, вони по черзі хапалися за короткий ствол кулемета, і Гордон з задоволенням уявив собі, яке обличчя мусить зараз бути у Сміта і які прокльони той насилає на голови арабів з гарячої утробі своєї машини.

Тільки зморшкуватий Алі залишився сидіти біля Гордона, незворушний і сповнений презирства до всіх. І коли Гордон став докоряти охоронцю за його похмуру байдужість до нещодавно здобутого трофея, Алі знизав плечима і пробубонів:

— Аллах створив араба. Потім аллах створив пустиню. Потім він подумав ще трохи і створив верблюда.— Алі склав долоні чашею, щоб зобразити досконалість цієї трійці.— А ця штука не для араба,— прогарчав він,—і не для пустині.

Гордон розсміявся—випустив якесь зловтішне "хи-хи-хи!" крізь рідкі жовтуваті зуби—і почав глузувати з філософії погонича верблюдів. Любов до верблюда Алі увібрав разом з молоком матері, і зберігати відданість цій тварині велів йому інстинкт.

А втім, у глибині душі Гордон, так само, як і Алі, відчував, що броньовик є образою для пустині: і не тільки тому, що ця залізна потвора робить верблюда непотрібним. Сама зовнішність броньовика бридка, і своєю появою він знову нагадує про те, що весь світ схибнувся на машинах. Навіть незайману пустиню оскверняють їхні геометричні форми.

— Стривай, скоро і ти в мене їздитимеш на цій потворі, — піддрочив Гордон араба.

Алі сплюнув і пішов геть, щоб залишити Гордона удвох з Смітом. Висока постать водія броньовика наближалася до Гордона. Сміт був мокрий від поту. Він на ходу витирав обличчя і шию, відривав "прилиплий до тіла промоклий бурнус.

Гордон сидів, підгорнувши ноги під себе. У цій позі він нагадував гриб, і ця схожість підсилювалась непомірно великою головою. Звівши очі, він тільки промовив: "О. хел-ло, Сміт!"—начебто і справді при зустрічі з Смітом йому нічого було сказати, крім короткого англійського привітання.

— Я шукав вас по всій пустині,— відповів Сміт, усе ще витираючи обличчя. Воно було в нього, як у дорослої дитини — м'яке, круглощоче, без будь-якого сліду бурхливих переживань. Арабський одяг, що був на ньому, ні міг приховати незграбної ходи звиклого до тоотуарів городянина. Побачивши Сміта на весь зріст, Гордон подумав, що той дедалі більше нагадує полісмена. Його поставі бракувало лише синього мундира. Ось хіба тільки обличчя в останню мить дали йому інше, бо воно начебто подавало якісь надії, хоч, якщо придивитися, рисам його бракувало рішучості, необхідної для того, щоб ці надії справдилися І зараз Сміт височів над Гормоном сповнений статечності і вагання — як полісмен, що затримав джентльмена.

— Усе гаразд?—не підводячись, запитав Гордон. Він нетерпляче чекав, щоб

високий Сміт сів на базальт поруч нього.

— Так. Другу машину я залишив у Ваді Джаммар — заховав у печері... Але вони можуть помітити мої сліди навколо Джаммарської височини, якщо почнуть вистежувати нас з літака.

Гордон нарешті подивився вгору, і, здалося, небо і він осліпили одне одного.

— Сідайте,—кинув він Сміту.—Чи, може, ви думаєте, що я весь час сидітиму, задравши голову? Яким шляхом ви їхали?

— Повз Ваді,— відповів Сміт і, присунувши до себе плоский камінь, сів поруч Гордона, виказуючи, таким чином, певну незалежність.

— Я казав вам їхати через Ваді Джаммар, а не повз нього,— промовив Гордон.— Не диво, що ви залишили сліди.

— Я намагався пройти навпростець, але в мене нічого не вийшло,— поскаржився Сміт.— Ці машини не призначалися для важкої роботи.

Сперечатися із Смітом, коли йдеться про машини, Гордон не міг. Якщо Сміт вважав за неможливе провести броньовик через Ваді Джаммар, то це дійсно означало, що броньовику слід було шукати інший шлях, бо щодо машин Сміт був неперевершеним авторитетом. І все ж Гордон знав, що сам він проїхав би. Сам він не тільки провів би броньовик по диких кручах Джаммару, а й подолав би всяку перешкоду, щоб доставити його сюди. І при цьому він дбав би не про те, що саме можна, а чого не можна здійснити з цією машиною, а про те, як досягти поставленої мети. А втім, Гордона не так дратувало прагнення Сміта пристосуватися до машини, як розпливчата, провінціальна безладність механіка, його невміння будь-що добиватися здійснення мети, навіть всупереч міркуванням корисності.

— "Для важкої роботи"!—обурено повторив Гордон.— Авжеж, по міських вулицях вони роз'їжджали б як слід!

Він висякався на землю, як це роблять араби — спочатку з однієї ніздрі, потім з другої — і задоволено подумав: "Це його завжди шокує". Цілком можливо, що Сміт не мав у себе хусточки (хоч Гордон часом не був певним цього), та завжди, коли механікові треба було досхочу прочистити носа, він ішов у пустиню і сякався там на самоті.

— Ми поїдемо до насосної станції з зеленим будинком,— сказав Гордон,— тієї, що на англійському нафтопроводі.

— Це — станція п'ятдесят чотири.

— Так вона зветься?

— Ви чудово знаєте, що саме так,—роздратовано промовив Сміт.— Я не можу збагнути, чому ви ніколи не називаєте речі їх власними іменами.

— Пізнаю старину Сміта!— весело вигукнув Гордон. І, щоб якось підтвердити свою благодущність, додав: — Дивіться, ось чудовий м'ячик!

З цими словами Гордон схопився і приставив ногу до великого круглого каменя, немов запрошуючи Сміта скористатися з рідкої нагоди і погратися з ним. Сміт важко підвівся і поставив ліву ногу з другого боку каменя. Потім вони відхилилися один від

одного, затиснувши камінь кісточками. Переможцем ставав той, хто звільнить і відкине камінь. Це було справжнє змагання, хоч кожний з гравців ішов на поступки противникові — вони грали лівими ногами, тому що у Сміта ліва нога була сильніша за праву, і відхилялися назад, щоб не торкатися один одного, бо Гордон терпіти цього не міг.

На якусь мить вони завмерли, як два коти, потім Гордон, зробивши спритний рух, майже звільнив камінь. Щоправда, Сміт ще мав змогу перехопити ініціативу — для цього йому лише слід було рвучко і сильно провести своєю величезною ногою вздовж тендітної кісточки Гордона. Але Сміт завагався, і Гордон, підстрибнувши, як балерина в танці, відкинув камінь.

— Треба вміти керувати своїми ногами! Змусити їх слухатися!— промовив Гордон з тріумфом.— І як ви могли бути таким запеклим футболістом, не знаючи цього правила?

Такі змагання вони проводили вже не раз — після того, як Сміт побіжно зазначив, що непогано грає у футбол. Зараз він шкодував, що сказав таке. Почувши зауваження Сміта, Гордон одразу ж задирливо відповів, що сам він ніколи не грав у жодну гру, але завжди готовий провчити будь-якого майстра у будь-якій грі. І він тут-таки на місці запропонував Сміту позмагатися в м'яча. А тепер те, що колись почалося, як глузування з Сміта, перетворилося на улюблену захоплюючу розвагу для Гордона, і він починав її, коли заманеться, завжди примушуючи Сміта грати з собою і — завжди перемагаючи.

Та з грою було покінчено, і Гордон заговорив діловим тоном:

— Треба їхати на станцію п'ятдесят чотири. Рушаймо!

— Навіщо? І чому саме зараз?— з підозрою запитав Сміт.

Він не зрушив з місця, тільки ударом ноги перекинув кам'яний "м'яч" через виїмку в базальті.— Зараз небезпечно наближатися до нафтопроводу у броньовику.

— Сьогодні це безпечно,— благодушно відповів Гордон.— Ми поїдемо на побачення з нашим колегою —з англійським другом наших ворогів, старим, витрішкуватим Мартіном.

— З генералом Мартіном?—Сміт поперхнувся. — Що йому від нас треба?_

Гордон любив дражнити Сміта, посилюючи його страх перед англійцями.

— Генерал скаже нам, щоб ми перестали втручатися у Повстання племен. Він порадить нам також забиратися додому, поки ми не накоїли дурниць — поки не опинилися, скажімо, серед учасників нападу на англійський нафтопромисел.

— Х:ба Гамід уже вирішив?..

— Ще ні, але, певно, вибере саме нафтопромисел.

— Навіщо він йому дався? Адже Гамід знає, до чого усе це призведе! Та й взагалі, при чому тут англійці з їхнім промислом?

— Йдеться про визволення арабів.

— Але...

Та раптом Сміт відчув, що вести далі цю розмову немає рації — його попередив про це твердий, усмішливий погляд співбесідника, різкий поворот голови... Гордон вже

радів з можливості почати суперечку, ладен був ухопитися за слова Сміта і, жонглюючи ними, перетворити їх на іскрометний каскад вогняних ядер. Тому Сміт зупинився на півслові і запитав інше:

— Як вдалося генералу Мартіну зв'язатися з вами?

— Він знає пустиню. Передав листа Гаміду.

— І як поставився до цього Гамід?

— А як йому ставитись? Адже для нас це — можливість дізнатися, наскільки розгадали наші плани генерал

Мартін і гладкий Азмі-паша. Та й вивідати дещо відносно їхніх планів.

— Нічого хорошого ми не вивідаємо,— похмуро промовив Сміт.

— От і чудово!—ехидно відказав Гордон; проте він відчув жаль до Сміта. Гордона завжди вражала загадковість цієї людини. Сміт потрапив у пустиню під час війни як офіцер технічної служби. Але що затримало його тут на цілих чотири роки після закінчення війни, що спонукало його на служіння Справі племен — було таємницею для Гордона і завжди дивувало його. Пояснити це звичайними причинами він не міг. Сміт не шукав у пустині порятунку від буденщини життя, він не був честолюбцем і ним не керувало прагнення здійснити якісь ідеали свободи. Усе це вимагало інтелекту, а Сміт його не мав. Не можна було також припустити, що Сміта приваблювала пустиня: навпаки, він одверто ненавидів її. Любов до арабів? — але вони завжди залишались для нього чужинцями. Навряд чи Сміту могли припасти до вподоби і аравійські погоди, які день у день приносили йому незчисленні муки і страждання. Таким чином, жодне з цих припущень не пояснювало перебування Сміта в Аравії, і хоч протягом останніх років Гордон не раз вважав, що розкрив таємницю Сміта, душа цієї людини, як і раніш, залишалась для нього загадкою. І оскільки Сміт не відзначався глибиною мислення або потягом до романтики, Гордон схилився до думки, що саме у його натурі типового городянина крилася причина, яка спонукала цього англійця приєднатися до Справи племен. Недарма араби дали йому прізвисько Сміт-пагаа! Механіку не бракувало сміливості, але, знову ж таки, сміливості, властивої жителю міста. А взагалі він завжди був замкнутий, весь сповнений побоювань — особливо, коли мав зустрічатися з своїми англійськими співвітчизниками.

— Та хай він вас не лякає, цей Мартін!— ска:4аа Гордон, тицьнувши Сміта пальцем у бік.— Згадайте хоча б, що ви у два рази вищий за нього.

Але це не звеселило механіка.

— Ми як — удвох поїдемо?

— Ні. Візьмемо з собою Бекра і одного з хлопчаків.

— Броньовик усіх не забере — я склав усередині каністри з пальним. Перевантажимо машину — не потягне мотор.

— А ці штуківини не можна поскидати?— Вони підійшли до броньовика, і Гордон показав на лопатки, гусениці для їзди по піску і інший інструмент.

— Ні. Краще вже викинути боєприпаси,— їдко відказав Сміт.— Вони найважчі.

— Е, ні, тільки не боєприпаси, — заперечив Гордон неприродно високим, ламким

голосом. — А може, каністри?..

— Без них ми не те що назад, а й до станції не доберемося.

— Викидайте пальне,— сказав Гордон,— залиште лише стільки, щоб вистачило доїхати туди.

— А назад як?

— О господи! Украдемо де-небудь на станції!

Сміт знизав плечима і почав виносити каністри, а Гордон тим часом попередив Бекра, що той поїде з ним у броньовику.

З двох маленьких борців Гордон вибрав Мінку і звелів йому готуватися. Він вирішив залишити Нурі через те, що, подібно до Алі, цей хлопчик був природженим погоничем верблюдів і охоронець потребував його допомоги. Але маленький Нурі став просити, щоб його теж узяли, і його дівоче обличчя сповнилося тихого, жалісного благання. Гордон терпеливо слухав, зацікавлений благальним виразом на обличчі хлопця — глузувати з Нурі він не міг. Серцю Гордона було любо все, що втілювало у собі незайману, кезаплямлену чистоту пустині, а Нурі був справжнім породженням її — англієць знайшов хлопчика серед скотарів найвіддаленішої частини ель-Кітаабу. Нурі пас верблюдів і любив своє стадо самозабутньою любов'ю, що межувала з анімалізмом, іноді властивим кочовикам. Навіть зараз супутники дражнили його "козолубом". Але Гордон умів розпізнавати істоту, яка цілком піддана чистим, природним інстинктам. Маленький Нурі, з його простою, примітивною душею, був саме такою істотою. Інстинкт керував ним у всьому, а незіпсована, сприйнятлива вдача робила пастушка завжди лагідним і щасливим. Лише зрідка його гарячий арабський темперамент брав верх над лагідністю, і тоді він спалахував нестямним, буйним шаленством.

Чим більше Нурі благав, щоб його взяли з собою, тим зухваліше ПОЕОДИВ себе Мінка. Він вертівся навколо, як забіякуватий півень, і на всі заставки лаяв Гордона, обвинувачуючи англієця в намірі покарати його любимого

Нурі за те, що той при зустрічі Сміта плигнув на башту броньовика. Мінка брав провину на себе.

— Це я плигав! Я! Я! — задирливо кричав він, б'ючи себе долонею у вкриті лахміттям груди.

— Значить, ти хочеш залишитися тут разом з Нурі?— Гордон не пропускав нагоди, щоб не випробувати міцність їхньої дружби, і він навмисне запропонував зухвалому Мінці цей болісний вибір — або їхати на машині самому, або з відданості до приятеля залишитися з ним.

— Ара Ош!—образливо вигукнув Мінка, показуючи цим, що як колишній житель столиці він добре обізнаний з історією Ара Оша, двоєдушного судді.

У цьому і полягала різниця між Мінкою і його приятелем, бо Мінка був базарним нігілістом, дитиною кривих вулиць Істабал Антара — столиці Гаміда. Його поведки вуличного бешкетника діяли, як всепоглинаючий вогонь на природжене благородство маленького Нурі. Безпритульний Мінка не підкорявся ніяким законам суспільства, і ніякі карі не могли знищити в ньому потяг до привільного, веселого і буйного життя.

Він жив, керований хлоп'ячими поривами, і жертвою одного з них став Гордон, втративши свій кинджал і туфлі. Однак на цей раз і сам Гордон піддався пориву, врятував Мінку від палацової тюрми і привіз у пустиню. Тут хлопчик одержав нарешті змогу вільно розряджати свою нестримну енергію, яку досі так безглуздо витрачав на дрібні базарні подвиги.

Спочатку Мінка нудьгував — йому бракувало вуличної штовханини, недозволених розваг. Але поява маленького Нурі змінила все. Буйний Мінка раптом пізнав почуття ніжності, бо нового друга він полюбив так, як нікого і нічого не любив за тринадцять років свого безпритульного, бешкетного життя. Нурі відповів йому взаємністю, і Гордон зрозумів, що вони доповнили один одного — Мінка вдихнув у Нурі вогонь, Нурі наділив Мінку душею. Згодом Мінка зжився і з пустинею, бо маленький Нурі розкрив йому очі на багаті дари, які пустиня підносить волелюбній душі і гарячому серцю — і Гордон уже сумнівався, чи знайдеться в світі місто, яке зможе знову повернути до себе цього вуличного шибеника.

— Нурі треба залишитися, щоб разом з Алі доглядати верблюдів,— сказав англієць, щоб якось утихомирити Мінку.

— Гаразді Я залишуся!— покірливо зітхнув маленький Нурі.

— Ні! Ходімо зі мною!— наказав Мінка, заліз у броньовик і поманив до себе Нурі.

На обличчі пастушка знову з'явилось благання, і Гордон промовив:

— Ну, добре, добре, залазь. Я їхатиму нагорі.

— А Бекр?— спитав Сміт, виносячи останні каністри.

— Поїде з вами у кабіні.

— Нам доведеться їхати п'ятдесят миль. Вас трястиме, якщо ви сидітимете на башті. Хай краще хтось інший вилізе туди.

— Я хочу їхати нагорі, — нетерпляче промовив Гордон.— Там у вас, як у тюрмі. Ну, давайте, давайте, — їдьмо!

Коли машина зрушила з місця і почала набирати швидкості по рівному базальту, Алі помчав поруч з нею на своєму найшвидшому верблюді, лаючи Гордона, порівнюючи його з вошею на спині собаки. Гордон відповідав ущипливими насмішками, і так вони глузували один з одного, аж поки Алі не відстав.

Вони не встигли ще далеко від'їхати, коли Гордон помітив скорчену людську фігуру, що лежала біля купки сухого верблюжого гною. Гордон звелів Сміту зупинити броньовик, сплигнув на землю і побачив жалюгідний, укритий мухами труп худого, жовтого бахразця. Видно було, що помер він недавно. Убивця всадив йому кулю точнісінько в середину лоба.

Гордон знав, у чий звичці було вбивати так.

— Хто це?— крикнув він Бекру. Сміт заглушив мотор.

— Якийсь бідолаха,— відповів Бекр. — Чогось йому треба було забрести в пустиню. Я наткнувся на нього. Подумати тільки — щоб бахразець отак узяв і заблукав у пустиню! І навіть не солдат. Мені було дуже жалко його. Я спитав, що йому тут треба. А в нього вистачило зухвальства відповісти, що він шукає Гаміда! Самого Гаміда! Ну,

тут я розсміявся і порішив нещасного.

— Сам ти нещасний! Чому ти не збудив мене?

— А що б ти став робити з ним?— спитав Бекр, і сумний вираз на його обличчі раптом змінився дитячим обуренням.

Гордон знову поглянув на труп. Бахразець був не селянином, а робітником, одягненим по-міському — у сорочку і штани кольору хакі. Це було незвичайно, бо у пустиню здебільшого забивалися селяни з прирічкових районів,— і вмирали тут від голоду і непогоди. Гордон сам не раз добивав їх. Але поява цього робітника крила в собі якусь таємницю. Гордон знизав плечима.

— А, ти маєш рацію!— погодився він і звелів іншш? допомогти маленькому Нурі, який, співчутливо хитаюч головою і прицмокуючи язиком, вже п*>чав закривати обличчя бахразця маленькими камінцями. Всі взялися допомагати, але виявилось, що це заняття потребує надто багато часу, і Гордон наказав припинити, коли вони вкрила обличчя і плечі.

— Ангели-могильники довершать за нас! — промовив він.

І вони рушили далі — на зустріч з генералом Марті-ном.

РОЗДІЛ IV

Генерал Мартін був вольовий сивоволосий служака. який вірив у необхідність дисциплінувати людський розум і навіть стримувати розвиток його, бо, на думку генера..<>, неконтрольований розум може призвести людину до зр; ди власних принципів і до загибелі. Однак, це уперед ження не заважало генералові ставитися з повагою до гя тслекту і з насолодою вкушати його плодів. Генерал буя начитаною людиною: він прочитав більше книжок і здобув з цих книжок більше користі, ніж інші генерали. Ще на початку своєї кар'єри Мартін зробив ратний ПОДРИГ, заслуживши цим славу героя — у 1915 році він переплив Геллеспонт, щоб засвітити сигнальні вогні перед однією з невдалих нічних атак. За свій подвиг генерал одержаж хрест ордена Вікторії і легке поранення, яке пошкодило йому повіки, тому часом очі його витріщались і наче застигали в довгому нерухомому погляді.

Після того, як з турками було покінчено, Мартін залишився в Аравії, і в період між двома світовими війнами іноді займався військовими справами, але частіше вихочонував обов'язки радника, добре обізнаного з місцевими проблемами. Коли почалася друга світова війна, начальство визнало, що він найбільш підходить для Єгииетсьго-го театру воєнних дій, і надіслало його в Західну пустиню. Але якщо не враховувати кількох малозначних сутичок з Вафеллем, Мартін не зробив тут нічого видатного, і його повернули в Аравію для забезпечення порядку в Іраку і Трансіорданії.

Тепер, після війни, він знову служив радником і експертом і був дуже задоволений своєю службою, бо любив Аравію, любив пустиню і любив свою роль у грі, спрямованій на збереження "рівноваги сил" у цьому районі. І певно, одне лише не подобалося йому — атрибути* цієї гри: нафта, політика і гроші.

Генерал ще ніколи не зустрічався з Гордоном, хоч їм часто траплялося бувати

недалеко один від одного. У перші роки після війни, коли присутність Гордона у дедалі більш неспокійній пустині ставала все відчутнішою, Мартін спитав у місіс Спрай — останнього свідка часів Доуті і Лоуренса, як вона розцінює Гордона та його фанатичну діяльність.

— Серед англійців завжди знаходяться люди, яких арабські справи роблять фанатиками, — відповіла місіс Спрай. Вона й сама була тихою фанатичкою, як і місіс Белл, Філбі та інші, як і сам генерал. — Особливо коли ці справи стосуються кочових племен. Визвольні війни племен захоплювали таких англійців, як Лоуренс і капітан Шейкспір, насамперед тому, що кожний кочовик веде життя вільне і незалежне. Житель пустині в своїх вчинках абсолютно самостійний — однаково, чи він принц, чи пастух — і саме тому араби такі великодушні, віддані і щирі люди. Щоправда, іноді вони бувають віроломними і жорстокими — це так, але в серці своєму вони народ благородний і вільний. Аххх! — і поетичний! Англійці приїздять сюди, сподіваючись знайти лише благородство і волю, а знаходять ще і поезію — і намагаються перейняти в арабі!: цілісність і твердість натури, запозичити в них моральну чистоту, яку ми, на Заході, давним-давно загубили. Але одному лише Доуті вдалося таке перевтілення, тільки він один став справжнім арабом — і це тому, що він був справжньою людиною...

— А Гордон?

Жовте, старече лице місіс Спрай зморщилося у гримасі, що виражала замислення і захоплення — чи, може, жаль і роздратування.

— Гордон такий одержимий і такий завзятий, що він може перевершити усіх нас. А втім, ні, не те я кажу. Я його мало знаю, щоб таке казати. На мою думку, Гордон ось чим небезпечний: він може зайти надто далеко у своєму прагненні перетворитися на араба — і через це забути, що він англієць і мусить зберігати англійський склад думок і ставлення до дійсності, відданість англійським ідеалам. Він може зайти надто далеко — і, сам того не відаючи, зрадити самого себе, звести нанівець справу своїх рук. У поведінці Гордона є якась безрозсудність. І так чи інакше, а накладе він головою — ось побачите, генерал. Я вже цього не побачу, бо мені самій скоро час вмирати...

Місіс Спрай померла кілька років тому, і ось зараз генерал з побоюванням чекав на "безрозсудного* Гордона. Мартін заздалегідь відчував неприязнь до свого співвітчизника. Власне кажучи, причиною цьому була оцінка, яку дала колись Гордону місіс Спрай. Тепер було цілком очевидно, що Гордон заблудився в хаосі помилок, в який ввергнув його власний інтелект. Досі все, що він робив, свідчило про це. Так, він виявив себе одним з спритних "поборників свободи". З ним, мабуть, важко буде мати справу. Важко, але конче треба...

Гордон побачив Мартіна біля дерев'яної хвіртки, що вела до зеленого будинку насосної станції. Холодне сонце освітлювало широкоплечу, приземкувату, по-військовому струнку постать генерала, одягненого в добре пошитий цивільний костюм. Станція була відтворенням стандартних котеджів, якими забудовано лондонське передмістя. Мабуть, і Сміт в Англії мешкав в одному з таких котеджів...

— Боже! — вголос поскаржився Гордон. — Як цим смі-там любе тихесеньке,

паскудненьке животіння! Вони висиджують свої звички вдома, а потім таскають їх за собою, куди б не поїхали! А ось і сам вояк-напівфілософ з Ліверпуля — витрішкуватий Мартін! Ну-ну, подивимося, що він за один...

Броньовик зупинився біля входу в коридор з колючого дроту, що вів до частоколу. Гордон плигнув з башти, розгорнувши руки у польоті, і його бурнус розпростерся, мов крила. Якусь мить він був у повітрі — вільний, безмежно щасливий, поки дотик до землі не зупинив його легкого тіла і не протверезив буйну голову. Він гукнув до своїх супутників по-арабськи—як завжди, багатослівно:

— Не дозволяйте нікому торкатися машини, не дозволяйте нікому підходити до себе. На випадок чого — стріляйте і кличте нас. В разі на вас нападуть — убивайте, ріжте, робіть, що хочете!

Безперечно, бахразці могли б влаштувати засаду в будь-якому місці вздовж нафтопроводу, але Гордон знав, що сьогодні нема чого побоюватися нападу. Біля Мартіна стояв лише один і єдиний солдат-бахразець, отетерілий, переляканий появою повстанців, і йому, певна річ, наказали поводитися смирно. З-за спини генерала виглядали ще якийсь англієць, механік, певно сірієць, і три-чотири робітники-араби. Однак усі вони були надто зацікавлені і надто незахищені від куль, щоб замишляти яку-небудь каверзу.

— Чи не занадто ви обережні?— спитав Сміт, насовуючи на очі головний убір і ховаючи кругле, напружене обличчя за складками тканини.— Навряд чи генерал умишляє щось лихе.

— Не будьте дурнем!— кинув через плече Гордон. Він пішов швидше, залишивши високого Сміта десь позаду...

— Ах, генерал! Усе ще чекаєте? Шкодує, що ми не могли поспіти до вас раніше. Я був по той бік Джаммар-ської височини, і вашу записку одержав лише вчора. Вітаю вас!— Гордон торкнувся серця, лоба і губ і потиснув генералові руку.

Гордон мимовільно привітався по-арабськи, але в рукостисканні він хотів відчутти настроїв Мартіна.

— Вітаю вас! — відповів генерал і з легкою іронією нахилив свою сиву голову. Проте голос у нього був рівний, стриманий: генерал додержував правил пристойності.— Зайдемо у будинок, містер Гордон?

— Авжеж! Дозвольте представити вам Сміта. Це — Сміт. Сміт був колись лейтенантом у вашій середньосхід-ній армії. Тепер він, можна сказати, генерал. Генерал Повстання племен. Будьте знайомі — генерал Мартін — генерал Сміт.

Це був недотепний жарт, і він не сподобався ні Мар-тіну, ні Сміту. До того ж, всупереч сподіванням Гордона, цей жарт не вразив генерала — Мартін просто замовк. Він так само спокійно і ввічливо потиснув руку зниклому і здивованому Сміту і повів їх до середини будинку...

— Познайомтесь з містером Уїллісом. Містер Уїлліс лю-б язно віддав у моє розпорядження свою квартиру.—Гене-

З. Д. Олдрідж

рал представив англійця, який увійшов у будинок слідом за ними. Уїлліс був такий же незграбний, як Сміт, з таким же дитячим виразом обличчя. Гордон знав, що цей англієць—інженер-експлуатаційник, який доглядає за першими двомастами миль нафтопроводу. Гордону був також відомий кожний крок, що його робив Уїлліс у супроводі патруля вздовж нафтопроводу. І дії Уїлліса завжди цікавили Гордона більше, ніж сама особа інженера. Генерал, очевидно, ставився до Уїлліса з такою ж однобокою цікавістю, бо він майже одразу відіслав господаря будинку, промовивши своїм ввічливим голосом:

— Ви не могли б приготувати для нас кофе? Будьте ласкаві! А я покличу вас...

У кімнаті було так тепло і так чцсто, що Гордон раптом відчув, як глибоко в'ївся бруд у його руки, в неголене, спітніле обличчя, червоне від загару, заросле золотавим волоссям, в одяг і, особливо, в його тендітні запорошені ноги.

— Не дивно, що коли Христос прийшов з пустині, йому перш за все взялися мити ноги. По ногах видно, хто їх господар, — промовив він і вигукнув: — Уїлліс! Принесіть мені, будь ласка, миску з водою!

Однак самовпевненість Гордона знову-таки не справила враження на генерала.

— Я вибрав цю станцію місцем для зустрічі з вами,— спокійно сказав він, — тому що будинки, які належать нафтовій компанії, є більш-менш нейтральними зонами між повстанцями і Бахразьким урядом. На жаль, я не міг поставити свій власний намет де-небудь в іншому місці. Сідайте.

Гордон труснув плечима, розправляючи бурнус, підняв, як спідницю, поділ і сів.

— Я відчуватиму себе у безпеці тільки на протязі тридцяти хвилин;—сказав він.—Тому давайте почнемо з діла, а потім займемося кофе.

У генерала від роздратування витріщилися очі.

— Ви тут у цілковитій безпеці, запевняю вас...

— О. звичайно" звичайно, генерале. Але за годину нам буде небезпечно їхати через пустиню. Сміт нещодавно украв новісінького броньовика, і я зовсім не хочу, щоб його розтрошили бахразькі літаки, які незабаром, певна річ, пустяться вистежувати нас. Тому давайте почнемо.

Уїлліс поспішно ввійшов у кімнату, несучи емальовану

миску з водою, і поки він ставив її на підлогу, Гордон скинув сандалі.

— Та-ак! — блаженно протяг він, сунувши ноги у воду. — Що привело генерала Мартіна у пустиню до кочовиків? Ви представляєте уряд Бахразу?

— Якщо вже називати це представництвом, то я представляю англійський уряд, — відповів Мартін. Гордон хлюпався ногами у воді — це видовище було неприємне генералові і водночас привертало його погляд. — Але я виконую і деякі доручення уряду Бахразу. Це, звичайно, відомо вашим друзям-кочовикам, і я сподіваюсь, що наша зустріч не приведе до непорозумінь між вами...,

— Хіба внаслідок нашої зустрічі може виникнути непорозуміння між вашим урядом і вами?

— Ні, звичайно.

— Чому ж тоді це повинно стосуватися мене?

— Пробачте... — почав був Мартін.

— Я ось що хочу пояснити вам, генерал. Якщо ви представляєте два уряди — і Британії, і Бахразу, то я не в такому двозначному стані. Я розмовляю з вами просто як кочовий араб. — Гордон зітхнув і поворушив пальцями ніг у воді.

Це було вже занадто для генерала.

— Ваше прізвище Гордон, — сказав він різко. — Ви англієць. І ніщо не в силі змінити цей факт.

Добродушність Гордона зростала в міру того, як генерал втрачав самовладання.

— Я б радив вам не робити ставки на це, — відповів він. — Усе англійське, що є в мені, це суто моя власна справа. А все те, що я роблю тут, я роблю для справи арабів.

— Не думайте, що я втручаюсь! — поспішив виправитися генерал, вперто повертаючись до люб'язного тону. — Гаразд — будьте, ким хочете, це ваша справа. І оскільки ви так ототожнюєте себе з кочовиками, я й ладен вести з вами переговори.

— От і чудово! Тоді почнемо! — Гордон потер ногу об ногу і знову блаженно зітхнув.

Генерал відчував, що ініціатива вислизає з його рук. Він побоювався чогось подібного, але на ділі все складалося значно гірше — Гордон виявився далеко менш зговірливим!

— У мене до вас лише одне прохання — покладіть з* Зі край Повстанню племен, — сказав Мартін. — Становище зараз надзвичайно серйозне, Гордон!

— Так-так... — Гордон на хвилину замовк, ніби замислившись. — Становище справді серйозне... І ви хотіли б, щоб я виправив його? Тобто, щоб я поклав край Повстанню племен?..

— Саме так.

Здавалося, Гордон сміється, але жодний звук не виривався з його пересохлих губ. Він поляпав по воді ногами.

— Ваша пропозиція тішить мене, але вона безглузда. Ви гадаєте, що я спроможний припинити Повстання?

— Так, — з підкресленою чемністю відповів генерал.

— На якій підставі?

— Я вважаю вас одним з головних керівників Повстання, одним з призвідців його. Адже й сюди, в Джам-мар, ви прибули для того, щоб залучити до Повстання обидва прикордонних племені. З їхньою допомогою ви збираєтесь захопити останній бахразький аеродром у цій місцевості. Мені це достовірно відомо!

— Безперечно, це вам відомо. Я не роблю таємниці з того, що служу племенам. Здається, й Бахраз теж не схильний приховувати це. Адже тепер обіцяно винагороду в дві тисячі бахразьких фунтів тому, хто спіймає мене, чи не так?

— Я не збираюся обговорювати це. Я приїхав сюди тільки з тим, щоб сказати вам у вічі, що Повстанню треба покласти край. Ви повинні дати спокій прикордонним районам і особливо аеродрому. Ви можете припинити Повстання — я певний у цьому —

і тому звертаюсь з таким проханням до вас і до вашого друга містера Сміта.

Гордон зовсім забув про свого супутника і зараз вперше обернувся, шукаючи його поглядом. Сміт уместився у плетеному кріслі, закинувши ногу за ногу і зручно прихилившись до спинки; його умиротворене обличчя відбивало якусь мрію; він не одразу повернувся до дійсності.

— Як по-вашому, Сміт?—спитав Гордон. — Ми можемо припинити Повстання?

Сміт добре знав, у яких випадках очі Гордона вужчають—ось так, як зараз,—а в голосі з'являються дзвінкі нотки, і він зрозумів, що все в ньому — серце, ноги, язик, — повинно залишатись нерухомим. І все ж Сміт не утримався і з усмішкою відповів:

— Навряд.

Гордон знову повернувся до генерала.

— Сміт помиляється. Якщо хочете, я негайно можу припинити Повстання. Так! І я припиню його, генерале!

Генерал відчув, що десь у цих словах криється пастка, але теж не утримався й схвилювано вигукнув:

— Молодець!

— Звичайно, і вам треба буде дещо зробити, — вказуючи на генерала, говорив далі Гордон. Обличчя в нього було зосереджене й замислене.

— Певна річ, я зроблю все, що зможу. Що ви пропонуєте?

— Я покладу край Повстанню, — промовив Гордон, — коли ви повернетесь до Бахразу і скажете його правителям, щоб вони повиводили геть усіх солдатів, жандармів і полісменів з цього останнього кутка Джаммарської пустині. Щоб забрали звідси усе чисто — кожну "пушку, мушку і затвор", як кажуть у вас, у військових.

— Ви пропонуєте нісенітницю, Гордон.

— Чому? Переконайте бахразців, що конче треба евакуювати аеродром і прикордонні райони, генерале, і Повстання скінчиться. Це ж так просто!

Мартін зрозумів, що його таки обдурили, але вже не наважився відповісти на іронію Гордона словами обурення, не насмілювався дати належну відповідь. Зараз йому слід було за всяку ціну залишатися прямим і одвертим — у цьому полягав для нього єдиний вихід.

— Ви знаєте, Гордон, що ваша пропозиція нездійснима. Насамперед, Джаммарський аеродром — це останній оплот Бахразької влади у пустині. І я не збираюсь сприяти тому, щоб його відібрали. Я не збираюсь також сприяти розколу королівства. Племена мусять залишатися у складі Бахразу. Вони становлять його частину, і намагання кочовиків відділитися позбавлені як юридичних підстав, так і здорового глузду. Неможливо в пустині створити автономну державу. Я досить добре знаю кочових арабів, щоб твердити таке, Гордон.

— А я досить добре знаю кочових арабів, генерале, щоб запевнити вас, що Повстання не скінчиться, доки племена не здобудуть автономії.

— Не буду сперечатися з вами...

— Ви не можете сперечатися зі мною.

— Значить, ви не зробите спроби припинити Повстання? — осудливо спитав генерал.

— Хіба я можу припинити його! — Гордон підвівся— ноги у мисці, великі пальці рук за золотим філігранним паском для кинджала, на якому висів пістолет у парусиновій кобурі — величезний і бридкий. Бороноване громаддя пістолета немовби зрівноважувало струнке тіло Гордона, було противагою його незвичайно великій голові. — Хіба я можу припинити його? — повторив Гордон. Здавалося, він, щоб не впасти, от-от затанцює у воді — така напруженість була в його позі. — Невже ви думаєте, що тисячолітня історія, волевиявлення народу, сама пустиня акумулювалися у моєму язичу, щоб тепер я міг скомандувати Повстанню: "Зупинись!" Невже ви гадаєте, що воно зупиниться після такої команди? Чи у вашому розумінні Повстання — це просто воєнна операція, очолювана таким собі генеральчиком, який пише накази, розсилає депеші та бавиться кількома карлючками на карті, тільки в них і вбачаючи весь сенс війни, весь її хід? Та навіть коли б це справді було так, коли б я справді був оцим керуючим дурником — неville ви гадаєте, що я погодився б покласти край Повстанню?

— Повстання роздирає саме серце країни — ви це добре знаєте, Гордон. Боротбу племен можна якось виправдати — хай так — але ж вона загрожує гибеллю усьому Бахразу!

— Уїлліс! — гукнув Гордон. — Принесіть мені рушника.

Уїлліс ввійшов з рушником у руці так швидко, ніби чекав за дверима, і Гордон сказав йому:

— Принесіть води і для Сміта! — Але Сміт поспішно відмовився, і Гордон присів на стілець, витираючи свої м'які, тендітні ноги.

— Бахразу загрошують лише власні прогнилі феодальні порядки, — промовив він, енергійно провівши рушником по кісточках. — Проти цих порядків піднялися не тільки кочовики, а й самі бахразці. Королівство розпадається зсередини — у своїх містах і селах. Уряд вже не може керувати країною. Таємні організації, дрібні заклоти, змови проти короля, неслухняність і беззаконня, страйки — ось що загрожує Бахразу, а не ми! Та племенам взагалі нема діла до королівства, вони хотять лише одного — повернути те, що належить їм по праву. А до того, що скоїться з Бахразом, кочовикам байдуже.

— І ви дійсно не пов'язані з революційним рухом у Бахразі, з цим, як його іменують, "Повстанням городян і селян"?

— Ха! — з щирим презирством вигукнув Гордон. — "Городян і селян"! "Народне повстання"! Що їм дано знати про справжнє повстання? Уся країна визріла для революції і так і проситься їм у руки, а вони тільки й роблять, що збивають безліч якихось таємних організацій, влаштовують свої політичні демонстрації, зупиняють кілька поїздів та вбивають двох-трьох міністрів. Пхе! Хай собі повстають на здоров'ячко, якщо хочуть. Та тільки кочовики тут ні при чому, а сподіватись, що я стану врятовувати Бахраз від його власного злиденного люду — просто безглуздо.

— Внутрішнє безладдя тривожить мене менше, ніж Повстання племен, — підкреслив генерал.—І саме це повстання я прошу вас припинити.

— Як же це зробити, генерале? Як?

— Повертайтеся до принца Гаміда та до інших ватажків Повстання і скажіть, що насильство, до якого вони вдалися, може призвести лише до їх власної загибелі. Скажіть вашим друзям, що, коли вони не схаменуться і воюватимуть далі, їх жде неминуча поразка в битві з добре озброєним і добре керованим Бахразьким легіоном.

— Які дурниці, генерале! Невже ви справді вважаєте, що армія цих нещасних бахразців може перемогти кочових арабів, які борються за свою Справу? Сподіваюсь, що в день вирішальної битви ви будете де-небудь поблизу вашого "добре керованого легіону". Я візьму з десятків воїнів Гаміда і покажу вам, як ви помиляєтесь. Та до речі, нас ніколи і не переможуть хоча б тому, що ми ніколи не приймаємо бою. Адже битви потрібні тільки тим генералам, які вже програли війну — щоб довести, що вони її таки програли.

Мартіна вразив одвертий глум, що звучав у цих словах, дошкульний дотеп на адресу його генеральської особи. Проте водночас у цих словах явно проступали і запал, і здоровий глузд, і замість того, щоб обуритися вихваткою Гордона, Мартін відчув себе майже потішеним. Ще жодна людина досі не розмовляла з ним так визивно або та" зневажливо. І в жодній людині він не бачив ще такої сили переконання — сили, що робила Гордона живим уособленням обвинувачення. А втім, на якусь мить Мартін побачив і щось інше у виразі запалих блакитних очей і злого обличчя Гордона: у них просвічувала страшенна самотність чоловіка, чия палаюча душа поривається до інших людей, але не може пропалити собі шлях до них. Ця тонка, висохла оболонка, яка кидала зараз обвинувачення генералові, стримувала душу, не випускала її назовні — і тому вся закам'яніла зовнішність Гордона, вся істота його, здавалось, свідчила про його безвихідність — внутрішню безвихідність. І мимоволі генерал полагіднів і пожалів співбесідника.

— Можливо, у ваших словах є правда, — промовив він. — Можливо, навіть справедливість.

— Аххх! .

— Але в цілому ви помиляєтесь. Досить поглянути на розвиток подій під іншим кутом зору, щоб переконатись, що Повстання приречене на провал. Досі у вас усе йшло гаразд, тому, що ви могли використовувати природні умови пустині і рухливість кочових племен для ізоляції невеликих бахразьких аванпостів. Незабаром, однаке, вам доведеться зіткнутися з Бахразьким легіоном, лінії оборони якого сполучені між собою системою комунікацій і розташовані вздовж усього кордону. Кордони надійно захищені — зважте на це!

— Гаміда не цікавлять кордони, генерале.

— Далі, ваші кочовики погано озброєні, вони не мають припасів, і певно, не забезпечені провіантом. А Бах-разький легіон до весни одержить ще більше броньовиків — того ж типу, що й украдений Смітом, — більше л'ітаків, більше засобів

пересування.

— О, для всіх військових весна — це період зачаття стратегічних планів, — вигукнув Гордон так весело, що генералові стало прикро за своє недавнє співчуття до нього. — Не лякайте ви нас весняною атакою, генерале. Нічого з неї не вийде — один пшик.

— Зрозумійте, Гордон, що зіткнення з краще озброєними військами закінчиться згубно для кочовиків. Ваші селища в пустині будуть беззахисні проти бомбардувальників. Ще раз кажу вам, що саме тепер, коли ви наблизилися до прикордонних районів, до Джаммарської пустині і до нафтопромислу, ваше Повстання зазнає поразки— чи то від втрати живої сили у боях, чи то від втрати темпу наступу.

Гордон знизав плечима — дискусія вже набридла йому.

— Побачимо!

— Але я не хотів би бачити цьогої — не вгамовувався генерал. — Я не менш, ніж ви, прагну запобігти винищенню племен. Однак винищення стане неминучим, якщо кочовики воюватимуть далі, — і хай тоді нарікають самі на себе. Знову питаю вас, Гордон, — ви маєте намір покласти край Повстанню?

— Ні! — відрізав Гордон, і в тому, як прозвучало це "ні", відчувалося, що про себе він додав: "Дурень ти!"

Гордон надів сандалі і, підійшовши до вікна, поглянув на пустиню — на нескінченні звивисті смуги гравію, які тягнулися на південь до здиблених вітром пісків. Там, за обрієм, пустиня переходила в дикий, мертвий простір... І раптом Гордону несила стало залишатися в тісній клітці будинку. Стрепенувшись, він кинув:

— Мені треба їхати!

— О, так скоро...

— Не турбуйтеся, генерале. Ми ще зустрінемося — у той вирішальний день.—Гордон простяг руку.

— Заждіть хвилинку, — промовив генерал, подаючи руку і водночас удержуючи Гордона. — У мене є до вас ще одне питання, і я хотів би почути відповідь на нього, поки ви не зникли.

— Я знаю, про що йдеться... А втім — гаразд, я слухаю вас.

Але генерал не встиг спитати Гордона — знадвору почулася якась метушня, хтось скрикнув по-арабськи, потім по-англійськи... Гордон вискочив з будинку, пробіг по вкритій галькою стежці і опинився за хвірткою раніше^ ніж Мартіїн і Сміт встигли усвідомити, що він зник. Коли вони наздогнали Гордона, той стояв за огорожею, відчуваючи, що будинок уже залишився позаду, що він на волі, видерся з кам'яної пащеки, яка могла от-от поглинути його. Одчайдушний страх минув, і через секунду Гордон уже сміявся.

— Ви дурень, Уїлліс, — промовив він. — Я ж наказав своїм супутникам стріляти в кожного, хто наблизиться до них. Що ви тут накоїли?

Уїлліс стояв поруч з солдатом-бахразцем.

— Ваші супутники знущались з цього хлопця, містер Гордон, — обурено відповів він. — Я змушений був спинити їх.

Закляклий від страху бахразець нерухомо стирчав біля своєї сторожової будки. ("Точнісінько тобі, як перед Бекінгемським палацом", подумав Гордон). На землі перед охоронником валялася його гвинтівка. По перекошеному від жаху обличчю котилися сльози.

— Вони б убили його, — промовив Уїлліс.

Гордон уже здогадався, що трапилось. Цей шибеник Мінка разом з головорізом Бекром навели на бахразця не тільки кулемет, а й жерло сорокаміліметрової гармати з башти броньовика. На відстані двадцяти метрів і цього було б уже досить, щоб на смерть перелякати людину, але Мінка ще до того ж безперестану збиткувався над охоронником, вивергаючи на нього зливу всіх лайок, які тільки здатний був скласти і вимовити язик вуличного бешкетника. А Бекр тим часом позбавляв бахразця рештки мужності, кидаючи в нього камінцями, причому після кожного камінця він відраховував хвилину, погрожуючи в наступну мить зафугасити охоронника разом з його будкою через дах станції.

— Дивно, що вони не повбивали вас обох, — сказав Гордон Уїллісу.

— Ваші араби—задиралися!—не вгамовувався той. Він мав вигляд кволої людини, і його обличчя жителя півночі було, як і у Сміта, випалене, спотворене сонцем. — Вони боягузи, містер Гордон, пробачте, але ЕОНИ боягузи.

— Ви цілком праві, — люб'язно відповів Гордон. — І я дуже шкодую, що все це трапилось. Заспокойтесь — я подбаю про безпеку вашого солдатика. А зараз ось що — ви не могли б дати нам трохи бензину? Наш весь вийшов, поки ми добралися сюди. Ви вже якось подоїть свій нафтопровід. А то, може, нам самим продірявити яку-небудь тРУбу, щоб не завдавати вам мороки?

Уїлліс розсміявся, зрадівши з того, що його звільнили від ролі захисника скривджених, і водночас задоволений, що управився з цією роллю.

— У мене за домом цілий склад бензину. Беріть, скільки хочете.

— Сміт, чуєте? Ідіть, одержуйте свій бензин,— сказав Гордон. — Візьміть з собою цих задирак — і солдатика теж. І поспішайте, поспішайте! — Гордон обернувся до охоронника і доброзичливо промовив по-арабськи: — Іди, допоможи носити каністри. Тепер вони тебе не уб'ють. Але якщо й надалі залишатимешся у пустині, не минути тобі смерті. Повстанці прийдуть сюди і розріжуть тебе на шматки. Почетвертують, як барана. А тепер підбери свою гвинтівку, щоб сагіб не бачив твоєї неслави. І запам'ятай —І— немає в світі людей, що не бояться, є тільки такі, що вміють приховувати свій страх. Ну, іди, іди, — берися за каністри.

Бахразець побіг, усе ще схлипуючи, і Гордон пошкодував, що напучення, в якому він визнав і свою власну недавню малодушність, залишилося неоціненим.

— Ось вам ваш "добре керований бахразець", генерале,— промовив він. — Самісінькі сльози та боягузтво.

— Будьмо справедливими, — запротестував той, скосивши витрішкуваті очі на броньовик. — Подивіться тільки, що вони на нього понаціляли.

— Ах! Кочовик на місці вашого бахразця кинувся б на них голіруч. Вся справа в

людині, генерале. У людині!

— Ваші супутники щось не дуже скидаються на людей, — відказав Мартін. — Здається мені, що вони просто насильники і вбивці, покидьки кочових племен.

— Ви влучили саме в точку! — радісно підхопив Гордон. — О, який у вас нюх, генерале! Який чудовий нюх на вільних людей!

Генерал розсудливо вирішив змінити тему.

— Я ще не поставив вам свого запитання, — нагадав він Гордону і поспішно заговорив далі, щоб їх, бува, знову не перебили. — Скажіть, що робитимуть ваші повстанці, коли вони повернуть не на південь, а на північ, у напрямку англійського прибережного нафтопромислу? Нафтопромисел належить не Бахразу, а Британії. Які у вас наміри щодо нього?

— Наміри? У нас немає намірів. От наблизимося до англійської нафти, тоді і почнемо думати, що з нею робити.

— У такому разі я мушу попередити вас, що будь-яка спроба оволодіти промислом викличе відповідні заходи з боку Британського уряду. Ваша війна з Бахразом — це одна справа. Але якщо ви посягнете на англійські володіння, то сподівайтесь найгіршого. Я уповноважений вам це заявити — і можете передати мої слова вашим друзям-кочовикам.

— Ваші слова не справляють на них ніякого враження, — похмуро відповів Гордон. — Мені невідомо, що надумав Гамід відносно промислу. Цю проблему він вирішує без мене...

— Попереджаю вас...

— Не треба попереджень, генерале! Слухайте — я ось що скажу вам: племенам не потрібна ваша нафта. Не за нафту ми боремося. У нас не більше намірів загрожувати англійським інтересам, ніж у вас самого. Про мене, можете тішитись своєю нафтою, скільки вам заманеться. І все ж прийміть моє застереження, генерале. Якщо ваша нафтова компанія надумає підтримувати Бахраз проти повстанців, то їй доведеться поділити долю Бахразу. Адже на промислі вже тепер розташовані підрозділи легіону.

— Їх використовують тільки для охорони.

— Хай тоді легіонери не лізуть за його межі. Коли англійці не встряватимуть у справи пустині, вся проблема буде вирішена мирно. Якщо ж вони почнуть втручатися, якщо нададуть бахразцям хоча б найменшу допомогу або розпочнуть плести які-небудь інтриги проти повстанців — знайте, — вся вина за майбутні нещастя впаде на самих англійців.

— Ми не можемо брати на себе відповідальність за становище в районі промислу, — сказав генерал. — Якщо виникне загроза нападу на промисел, бахразькі охоронники розпочнуть воєнні дії. Це їхня справа.

— Коли ви хочете, щоб нафтопромисел належав Англії, то це ваша справа, а не їхня, генерале!

— Я не можу ручатися за легіонерів.

— Що ж, дуже погано, генерале. Я зовсім не зацікавлений у тому, щоб Англія

втратила нафтопромисел. Але все залежить тільки від вас. Я тут нічого не можу зробити.

Це було занадто для Мартіна.

— Боже мій, Гордон, але ж ви англієць!

— Невже? Оскільки мені відомо, я — араб! Справжнісінький араб!

— І ви могли б зняти зброю проти своїх співвітчизників ?

— Ще не знаю, — відповів Гордон, відчуваючи до себе огиду за свою нерішучість. — Заждемо, побачимо...

— О господи! Невже ви зовсім втратили здоровий ГЛУЗД? Адже у вас є моральні обов'язки...

— Обов'язки? Пхе! Дійдіть істини, генерале, і обов'язки стануть вам не потрібні.

— Істина не полягає у зраді — це я добре знаю.

— Але й істину зрадити не можна... Ось на цьому ми й розійдемося, генерале. Повертайтеся до своїх добре керованих легіонерів, вони у вас геть усі — віддані патріоти. А я подамся до своїх обірваних, віроломних кочовиків. Прощайте. Не можу передати вам, з яким нетерпінням я чекатиму того дня — дня вирішальної битви. Пам'ятайте ж — ви знайдете мене серед цих бешкетників. І якщо ви не побачите чомусь у той день бешкетників, то виглядайте воїнів, які б'ються на смерть — але не в ім'я якихось вигаданих обов'язків, а в ім'я правди, в ім'я ідеї.

— Ви божевільний! — у розпачі вигукнув Мартін.

— Не заперечую.

— Мені, мабуть, краще було б поговорити з Смітом.

— О, його ви зрозуміли б ще менше, ніж мене.

— Він діє заодно з вами?

— Авжеж. Хоч я так і не можу збагнути, навіщо це все йому потрібно. Чудна людина. Каліббан. Весь розум у нього не в голові, а в руках. Ось, подивіться.

Гордон зосередив усю увагу на Сміті: він стежив за його довгими руками, що, нагадуючи крани, плавно піднімали каністри у броньовик. Обличчя Сміта спітніло від напруження. Ось його вмілі руки — на цей раз порожні — попливли, немов обіймаючи повітря, вниз — за новою каністрою.

— Сміт — просто закоханий в машини, а я—його хазяїн. Тому будьте милосерді до нього у ваших рапортах. Ну, от і все—він уже скінчив. До побачення, генерале! До побачення!

Вони більше не затримувалися. Гордон віддав наказ вирушати, і вони негайно вирушили. Генерал стежив очима за броньовиком, який мчав вздовж нафтопроводу, і думав, що горбатий корпус машини, оповитий густою червоною курявою, якось дивно нагадує верблюда.

— Він божевільний, цей Гордон. Накладе він головою! — роздратовано промовив Мартін до Уїлліса. І, трохи опанувавши себе, додав уже не так різко:—Одержимий! Справжній одержимий! — Уїлліс шанобливо промовчав.

— Такі, як він, вмирають не своєю смертю. Проте, коли його не

зупинити...—генерал замовк, вамислившись над тим, що може трапитися в цьому випадку. — Боюсь, що завдасть він нам багато мороки.

— Ви так гадаєте, сер? — байдуже спитав Уїлліс.

— Боюся, що так, — відповів генерал і додав задумливо: — Тепер він поїхав на побачення з Талібом. А це такий тип, що за грошову винагороду залюбки вб'є Гордона. Воістину незрозуміло, як це Гордон ще досі не загинув — адже в пустині навколо нього стільки зрадників!

— Та з ним же оті охоронці, — відказав Уїлліс похмуро.

— Охоронці! Вбивці вони, а не охоронці! Адже їм нічого не варто порішити свого хазяїна! — Небезпека, що нависла над Гордоном, здавалося, непокоїла Мартіна більше, ніж загроза, що її являв собою сам Гордон. Генерал покрутив головою, намагаючись позбутися подібних думок і роздратовано кинув: "А, бог з ним! Ходімо пити кофе!" і попрямував до будинку.

Уїлліс пішов слідом за генералом, але інші залишились, стежачи за броньовиком. І коли той зник з очей, раптом відчули всю свою самотність, бо Гордон з його задираками на якусь мить вдихнув справжнє життя в їхнє животіння — вдихнув, щоб одразу відібрати його й увезти з собою під вигуки кочовиків і ревіння мотора.

РОЗДІЛ V

Таліб, верховний шейх джаммарців, ладен був з нагоди приїзду Гордона зарізати половину свого жалюгідного стада — принаймні, так він казав, — і Гордону довелося кричати: "Не треба! В ім'я аллаха, не треба!"—що, зрештою, шейх і сподівався почути від нього.

Головне полягало тут, звичайно, у жесті; проте цей пустий, фальшивий жест, та й усе пишномовне бахвальство Таліба, були більше до душі Гордону, ніж дріб'язковість в поведженні вождів інших прикордонних племен.

Дріб'язковість суперечила самій вдачі Таліба — надто любив він у людях безшабашне, буйне молодецтво. Молодечтво годувало шейха, бо джаммарці були останнім з розбійницьких кочових племен, що жилося ворожнечею та війнами з іншими племенами. Колись Таліб відбирав у сусідів худобу, зброю, скакунів і кухонне начиння. Іноді відбирав і жінок.

А тепер сусіди зубожіли, і разом з ними зубожів і Таліб. Нужда пригнітила і озлобила його, штовхнула на шлях віроломства і, нарешті, підлот: він занепав так низько, що почав прислужувати Бахразу і англійській нафтовій компанії — за золото, що ті йому сплачували. Таліб розправлявся з неблагонадійними вождями прикордонних племен. Так шейх Джаммару став продажним найманцем, небезпечним для всіх жителів пустині — всіх, крім Гаміда, до якого в серці Таліба ще збереглися рештки чи то любові, чи то остраху.

Однак, незважаючи на віроломство старого воїна, Гордон відчував прихильність до нього за те, що джаммарець так вперто не хотів розлучатися з гордим привіллям кочового життя.

До того ж, Таліб і не думав приховувати своє віроломство — Гордон помітив

затаєний виклик в очікуваль-ному погляді старого похмурого шейха, який сидів у обдертому наметі, оточений своїми прибічниками. Таліб добре пам'ятав, з чим приходив до нього англієць в останній раз, кілька років тому.

Це було ще під час війни. Коли Англія опинилася в особливо скрутному становищі на фронті, Рашід Алі підняв заколот в Іраку проти Бахразу і англійців, і Гордон негайно примчав до Таліба, щоб хабаром удержати його від участі в заколоті. Таліб, не церемонячись, прийняв хабар, тільки промовив: "Ви не думайте, англійців я люблю!"

Таліб любив англійців, коли вони платили йому гроші за те, щоб він не повставав проти Бахразу. Однак він знав, що день Повстання неминуче настане! І ось цей день настав, і Гордон знову був тут, але тепер уже з наміром залучити Таліба до того самого Повстання, від якого колись відраджував. Шейха забавляла ця іронія долі, і після убогого бенкету з старої баранини, рису і кількох фініків, украдених в навколишніх прирічкових селищах, він знову, як вимагав того звичай, привітав Гордона, ще раз обійнявши цього голубоого араба.

— Хай аллах благословить Гаміда, який прислав тебе сюди! — додав він при цьому. — І сподіваюся, що він прислав тебе до нас не з проповідями.

— А ти, либонь, не злюбив проповідей? — спитав Гордон. — Чи тобі не до вподоби тільки проповідь Повстання?

— Ахххх — зітхнув Таліб і почав з обуренням скаржитися на свою бідність, на люту зиму, на нестачу кормів для жалюгідних отар. Потім став лаяти своїх злиденних одноплемінників, які тепер увесь час вимагали від нього покласти край блуканням від пасовища до пасовища, осісти де-небудь і зайнятися обробкою землі. Вони хотіли оселитися тут, на півночі — сіяти зерно, збирати врожай, і ніколи більше не вирушати у кочівлю

— Вони думають, що зроблять з мене мужицького правителя! Землекопа! — кричав він. — Це з мене, Та-ліба! З старого воїна, вкритого шрами від ворожих ша-бель і куль! О, аллах!

І шейх почав оплакувати занепад своїх сусідів-кам-рів. Колись наскоки на це плем'я давали непогану здобич, але останнім часом камри так зубожіли, що змушені були копати канали на кордоні, і лише з цього жили. Таліб схопився на ноги і заходив уперед і назад по намету, стискуючи долонями голову, закриваючи очі.

Дехто з його старих прибічників побожно замурмотів:

— Аллах прокляв нас!

— Так моліть у нього порятунку! — заревів Таліб. — Тільки зараз же! Негайно!

Гордон розумів гіркоту і озлоблення Таліба. Табір джаммарців являв собою жалюгідне видовище, і було цілком очевидно, що в наступному році вони вже не наважаться залишити цю місцевість, незалежно від того, на що поверне Повстання. Джаммарці були обірвані, голодні, роз'єднані. їхні жінки скидалися на циганок, діти були рахітичними, здичавілими. Та й сам Таліб, з його голосінням та слізливою, безсилою злобою, на очах у Гордона втрачав свою схожість з середньовічним Гоецом Залізна-рука 6 і перетворювався на нещасного, нікчемного жебрака, який ганить і свій

власний народ, і сусідів-камрів, і англійців, і Гордона — усе на світі, крім аллаха.

Ні, це був не той Таліб.

— Я той же Таліб, що й був! — вигукнув старий, немов перехопивши думку Гордона.
— Той же Таліб-войов-ник! Кочовики — ось хто змінився! Де родини моїх воїнів? Де? Вони жебрують у пустині або гнуть спину на будівництві шляхів! Де мої незліченні отари, де стада моїх верблюдів? З'їдені — геть чисто! У мене тепер залишилося двадцять верблюдів! Двадцять!

І в безсилій люті шейх знову почав оплакувати свої втрати, проклинати бідність. Не тямлячи себе, він раптом підскочив до входу в намет і, потрясаючи кулаками у бік табору, закричав:

— Землекопи!

Гордону набридло слухати. Він не раз спостерігав подібні сцени в пустині, і те, що він зараз побачив, уже не могло зворушити його. А втім, йому було прикро, що прийшла черга і Таліба, бо принаймні серед джаммарців, незважаючи на близькість до них бахразької гнилизни, Гордон сподівався ще знайти непорушену гідність і чисте благородство. Але все це пішло прахом. Таліб жалібно репетував, і Гордон не міг більше зносити цього.

— Значить, ти вмієш тільки скиглити, Таліб? — промовив він.

— Скиглити? Зажди, хай прийде день, і ти побачиш, як старий Таліб стинає голови і сіє смерть.

— Цей день прийшов, — відказав Гордон. — Повстанця докотилося до твоєї землі. Тепер треба не голосити, а ^ діяти...

— Діяти?—озвався шейх. — Як? Де? З двадцятьма)верблюдами, із сотнею воїнів, із сорока гвинтівками? А де той ворог? Де бахразці, на яких ти мене нацьковуєш? Вони гасають по небу у літаках! Накажеш ганятися за ними? > Та й що нам дасть ця війна, крім загибелі ще кількох воїнів та двох-трьох солдатських ганчірок у здобич?

— Так ти воюєш тільки заради здобичі?—спитав Гордон. — З ким же я розмовляю, з Талібом-розбійником чи з Талібом-воїном, ворогом усього бахразького? Здобич! Розбій! Тьху!

— А для чого живе араб, якщо не для розбою? У наскоках араб здобуває собі на прожиток і нищить своїх ворогів.

— Бахраз і є твоїм ворогом...

— Нащо мені здався той Бахраз? — викрикнув старий шейх.— Що принесе джаммарцям бійка з Бахразом?

— Волю...

— Немає нам задля чого бути вільними, — із злістю закричав Таліб. — Араби вимирають. Аллах карає нас голодом, забирає до себе....

— Ти втратив глузд, — різко промовив Гордон. — Гамід уже недалеко. Незабаром він вступить у Джаммар-ську пустиню.

— Я знаю, де зараз Гамід. Він тільки те й робить, що

4— Я. Олдрідж

присилає до мене проповідників. Усе проповіді і проповіді, а грошей анітрошечки! Тепер він тебе прислав. Що йому зараз потрібно від мене?

Гордон знав, що розпочав переговори невдало, проте розпочинати щось вдало з Талібом було неможливо,, і тому зараз не варто було вдаватися до хитрощів або дипломатичних прийомів. Краще ображати Таліба, ніж благодити його. І тому, вимагаючи, щоб шейх підтримав їх у нападі на бахразький аеродром, Гордон нагадав старому про його продажність і ганебні послуги Бахразу в минулому і натякнув, що зараз у джаммарця є нагода помститися за своє безчестя.

— Заплати мені, — перебив англійця Таліб,—і я візьму аеродром сам, своїми силами — і без Гаміда. Тільки спершу заплати.

— Ти думаєш, моя душа зроблена з грошей, як у тебе? — здіймаючи руки, запитав Гордон. — Чим я тобі заплачу? Звідки мені взяти гроші?

— Дай мені дві тисячі бахразьких фунтів, дві тисячі золотом, і я сам захоплю аеродром. Адже я не так вже багато й прошу, Гордон!

Таліб хижо посміхнувся у рідку чорну бороду, і англієць зрозумів, про що йдеться: дві тисячі фунтів — це була сума винагороди за його спіймання. Гордон плюнув на підлогу і помацав свою дорогоцінну шию.

— Якщо Таліб може видобути з мене гроші, — то хай він зробить це з благословення Всевишнього яким завгодно способом, правдою чи неправдою! — промовив ЕІН, розтягнувши губи у визивній посмішці.

Шейх розкотисто зареготав, збираючись, очевидно, продовжувати свій небезпечний жарт, але його перепинив один з присутніх — хитріший і молодший за нього. Це був смуглявий, насмішкуватий, лихий на вигляд чоловік, одягнений у дороге шовкове вбрання, з амулетом і ручним годинником.

— Я пригадую багатого Гордона, — промовив він, удаючи, ніби йому ввижається минуле. — Що сталося з тим, іншим Гордоном? З тією маленькою людиною в мундирі— капітаном, майором, полковником Гордоном? Де його гостроверхий кашкет і шкіряні чоботи? І чому він перемінив їх на цей убогий бурнус, портупею, кинджал і верблюда?

Гордон похмуро, але дружелюбно, посміхнувся до иа-

смітника, наказавши собі знести все, що б цей араб не сказав, навіть прихований натяк на те, що Гордон такий же "інглізі", яким ї був, і тому мусить мати гроші.

— Ва-уль, наш дикий поет, наш злий поет! — промовив у відповідь Гордон, і цього було досить. Зустрічаючись, вони завжди глузували один в одного — це в них було щось на зразок змагання. Ва-уль був джаммарцем, але служив Гаміду, і зараз він повернувся до рідного племені із завданням принца схилити Таліба на бік Повстання. Взагалі, для Ва-уля не існувало нічого святого — ні щодо людей, ні щодо справ людських. Він ішов своїм власним, одному йому відомим шляхом, зневажаючи все і вся, крім, мабуть, самого лише Гаміда. Навіть ім'я поета звучало задерикувато, бо, хоч у джаммарців Ва-уль було звичайним іменем, по-сірійськи воно означало "дикий овес", і ця гра слів закріпила за Ва-улем заслужену славу дикого поета пустелі.

— Отже, в тебе зовсім немає англійських грошей? — зробив висновок Таліб.

— Кажу ж тобі, що в мене немає навіть англійської душі, звідки ж у мене будуть англійські гроші?

— Ти хочеш, щоб я рискнув усім на дурничку?

— Воля...— почав був знову Гордон, але чи то богиня грошей, чи то богиня страху не була прихильною до нього, бо в цю хвилину низько над наметом з ревом пролетів літак, потрясаючи повітря гнітюче пронизливим гудінням. Навет загойдався, і два молодих верблюди, що стояли стриножені поблизу, розірвали пута і з вереском, хитаючись, помчали через табір.

— Не тільки верблюди верещать,— глумливо кинув Гордон Ва-улю, коли вони вибігали з намету.

Всі, хто був усередині, скупчилися надворі і дивилися на небо з болісним передчуттям неминучого лиха. Гордон побоювався за Сміта і за броньовик — звідси до місця їхнього перебування не було навіть і милі, а бахразький літак зробив розворот і повернув назад. Англієць стежив за його польотом, і ніколи ще дбайливе, батьківське піклування Сміта про машини не сповнювало душу Гордона такою радістю — адже механік ретельно замаскував і заховав машину!

Літак знову прогуркотів над табором, потім набрав висоту і полетів геть. Ва-уль зловісно промовив:

— Ця потвора з'являється і зникає як гикавка після

4*

51

сміху. Треба забиратися звідси, поки в неї не зіпсувався настрій, Таліб. Надто близька від нас смердюча пащека, з якої ця потвора вилітає.

Аеродром був справді надто близький від них — лише на відстані якихось двадцяти миль від цього дорогоцінного клаптика зеленої зимової трави, а попередження було попередженням, і тому Таліб наказав згортати табір і бути готовими вирушити вночі у путь. Посилаючи прокльони на небеса і на страшну потвору, що літала вгорі, Таліб повернувся до Гордона і злобно промовив:

— Бачив?—зціпивши зелені зуби, він мотнув бородою на небо: — Дві тисячі фунтів, Горд-і-он, і я залюбки власноручно знищу їх. І не довіряй мені, мій друже. Знай, мені потрібні гроші... Але я люблю тебе, як брата, і тому прощай! В ім'я аллаха, прощай!

Отже Гордону довелося вибрати між ризиком залишитися з Талібом або стати мішенню для бахразького літака. Оскільки Таліб був меншою небезпекою, Гордон вирішив пересидіти до темряви під маскувальним тентом, зробленим умілими руками Сміта, і виїхати вночі. Він улігся якнайзручніше і намагався заснути, але, незважаючи на вогнище, під тентом було холодно і волого, до того ж Бекр, Мінка і маленький Нурі голосно виспівували пісні про любов і про верблюдів. Маленький Нурі знав багато двовіршів про верблюдів, і Гордон мимоволі став прислухатися до них. Увагу англійця привернула пісня, яку хлопчик співав гугнявлячи, з підвиванням. В ній йшлося про царя, що звертається до благородної тригубої тварини з питанням, чи не погодилася б

вона помінятися з ним місцями і стати царем. На що верблюд відповідає; "Ні, бо верблюд може обійтися без царя, але жодна людина не може бути царем (пустині) і обходитись без верблюда!" Дослівно це звучало так: "Бо я можу нести царя, але цар не може нести мене!" Оскільки пісня була складена на честь верблюда, вона на цьому і кінчалася. Але Гордон повернув голову і, пародіюючи Нурі, додав:

— Тоді цар убив верблюда, з'їв його, поплескав себе по набитому череву і сказав: "Тепер я несу тебе, спробуй понести мене!"

Закоханий у верблюдів маленький Нурі весело зареготав і заплескав у долоні, і Гордон пошкодував, що з ними не було Алі, який би оцінив жарт разом з хлопцем, не те що Сміт—той хоч і зрозумів усе, але ледве посміхнувся. Гордон хотів уже поремствувати з приводу цього, та в цю мить до тенту під'їхав Ва-уль, джаммарський поет. Він спішився, присів біля вогнища і, пересипаючи свою мову ущипливими насмішками, повідав Гордону, що в пустині з'явився ще один англієць, який шукає джаммарців, збираючись, очевидно, підкупом або погрозами спонукати Таліба на яку-небудь капость проти Повстанців. Англійця супроводжує якийсь бахразький чиновник.

— Де вони зараз? — спитав Гордон.— Вони зможуть зустрітися з Талібом?

Ва-уль значуще пирхнув:

— Цьому можна запобігти!.. Але Гордон розчарував його:

— З бахразьким чиновником можеш зробити що хочеш — це мені байдуже, але англієць не чіпай. Якщо він попадеться тобі, одвези його до якої-небудь станції на нафтопроводі або здай бахразьким прикордонникам. Тільки не вбивай його.

— Чому?—втрутився Бекр, який відчув, що запахло кров'ю.

— З англієцями ми не воюємо,— відповів Гордон.— І не хочемо воювати. Вони завжди шукають якої-небудь зачіпки, щоб встряти у справи пустині, а нам не можна тепер цього допустити.

Ва-уль розсміявся, але Гордон не звернув уваги на його глузливий сміх, щоб більше не згадувати про англієця, і спитав Ва-уля, чи не зміг би той всупереч відмові Таліба залучити до повстанських загонів кількох воїнів-джаммарців.

— Чому ж ні? — відказав Ва-уль. — Не всі джаммарці тримаються біля своїх горщиків та ганчірок. Більшість з них так зголодніла та озлобилася, що готова піти за пер-шим-ліпшим авантюристом. .

— Навіть за мною? — спитав Гордон, не дожидаючись, поки Ва-уль сам скаже це.

— Навіть за тобою,— підтвердив поет, знизавши плечима.— Даси мені гвинтівки і провіант. Вони підуть за тобою.

Гордон поставився серйозно до запевнення Ва-уля і сказав, що через кілька днів стане табором у Ваді Джам-мар. Там він даватиме зброю всім, хто схоче брати участь у нападі на аеродром.

— Шкода, що в тебе немає золота! — зітхнув Ва-уль на прощання.

Він поїхав далі, виспівуючи один з своїх власних віршів, у якому мовилося про те, що від жадоби англієців до грошей араби плачуть. І їхні сльози зрошують пустиню, бо тепер печаль ніколи не залишає їх.

Після насмішок Ва-уля Гордон уже не міг заснути. Деякий час він непорушно сидів скарлючившись, заглиблений у якісь неясні, безформні думки, схожий у цій позі на велику нерухому жабу з пульсуючим горлом. Але нарешті він стряхнув з себе це тваринне заціпеніння, потягся вперед і підняв з землі зачитану книжку — "Сім стовпів мудрості" 7, яку він знайшов у броньовику, на полиці над сидінням водія. Книжка належала Сміту, і хоч не один рік минув, відколи пустиня їх об'єднала, Гордон здивувався, знайшовши цей твір у механіка. Він почав перегортати книжку при мерехтливому світлі вогнища і побачив, що майже кожна сторінка її була поцяткована зазначками і почеркана. Це так вразило Гордона, що в нього вихопилося: "Так он воно що!"

Гордон знову перегорнув кілька сторінок, але раптом відчув, що зазирає у щось надто потаємне, надто викривне... Він закрив книжку і засміявся:

— Так ось що привело вас у пустиню, Сміт,— промовив він і кинув книжку до довгих, холодних ніг Сміта.

Сміт почервонів.

— Що ви хочете сказати цим?

— Скажіть, як ви ставитеся до Лоуренса? — дошкульно спитав Гордон. Але, знаючи, що Сміт надто просто відповість на це запитання* він додав:

— Що ви взагалі знайшли в цій книжці? Сміт знизав плечима.

— Вона цікава...— Він зам'явся, ще раз знизав плечима і замовк.

— Так, але, крім того, що вона цікава, що ще є в ній?—Гордон потер холодні руки.— Чи справді ця книжка варта того, щоб таскати її скрізь за собою? Чи є в ній щось цінне, щось таке, що виходить за рамки копірвання автора у своєму власному неймовірному честолюбстві?

— Книжка не подобається вам?

Гордон стулив губи і роздратовано відповів:

— Я прочитав її тільки один раз.

Сміт замовк, силкуючись відшукати послідовність у відповіді Гордона.

— Я думав, що вас ця книжка повинна захоплювати, — промовив він нарешті.—Адже в ній повно ідей, про які ви весь час говорите.

Гордон фиркнув з огидою.

— Вона позбавлена будь-яких ідей. Це ж просто розумно написана пригодницька повість, не більше.

— Я вважаю її найкращою з усіх, які я читав,—твердо відповів Сміт.

Гордон мало не спитав: "А які ще книжки, крім цієї, ви читали?" але йому не хотілося ображати Сміта або передчасно розбивати співбесідника, і тому він поцікавився:

— Вас захоплює книжка чи сам Лоуренс? Сміт і собі щойно думав над цим.

— Сам Лоуренс,— відповів він.

— В такому разі ви не знайдете його у цій книжці,— промовив Гордон.— Якщо ви хочете збагнути справжнього Лоуренса, простежте його вчинки. Або ні — краще

почитаєте його листи. Ось де Лоуренса видно наскрізь! У кожному листі — яка-небудь нова сторона його натури, різним людям він показує її різні сторони. Листи викривають Лоуренса з головою. Його непослідовність, плутаність, самобичування, самоприниження, честолюбство, шахрайство, правдивість. Він був такою нещасною людиною — адже він вважав себе шарлатаном і водночас прагнув не бути ним; весь час прагнув повірити у той, інший, свій образ, який існував в уяві його співвітчизників. Прагнув повірити і не міг, бо сумнівався в собі. Весь час сумнівався.— Останнє слово Гордон сказав з притиском, і воно прозвучало неприємно і гірко.— Ви знайшли ці риси в авторі "Семи стовпів"?

— Так, до певної міри.

— А я не знайшов. Я побачив у книжці лише одне — намагання Лоуренса приховати своє справжнє обличчя у вимученому літературному опусі. Ви знаєте, що він збирався написати книгу ще на початку своєї діяльності? Що в нього вже навіть заголовок був готовий?

— Ну, й що ж з того?

— Хіба недосить цього факту, щоб узяти під сумнів щирість Лоуренса, та й усю його діяльність?

— Те, що він зробив, від нього не віднімеш!—переконано промовив Сміт.

— Що ж він зробив?

— Він очолив повстання арабів.

— Ні! Ні!—палко заперечив Гордон.— Він лише побачив, що назріває повстання, і' переконав англійських генералів скористатися з нього. І в тому, що Лоуренсу вдалося переконати генералів, і полягає головна його заслуга. В усьому іншому — в намаганні перейнятися ідеями повсталих арабів — він зазнав невдачі. Він не знайшов нічого і нічого не втратив.

На думку Сміта, вважати Лоуренса невдахою було несправедливо, і він сказав це Гордону. Гордон презирливо зморщився.

— Мені шкода його. До того ж мати змалку прищеплювала мені ідеї Лоуренса; вона так схилилася перед ним, що навіть моє ім'я, Едвін, переінакшила на "Нед". Тому, жаліючи Лоуренса, я завжди трохи жалію і себе самого. Нещасна людина! — Гордон роздратовано пощулився.— А власне, що вас привело до Лоуренса?

— Не знаю. — Сміт спробував закутатися тепліше, вилаяв дощ і звелів Бекру розворушити вугілля у вогнищі.— Батько дав мені цю книжку, коли я ще ходив до школи. До війни я так і не розкривав її, а ось як потрапив сюди, весь час читаю.

— Хто ваш батько?

Гордон ще ніколи не ставив Смітіу такого інтимного запитання, бо до цього часу навмисне уникав зближення і будь-якої дружньої одвертості з механіком, залежності від нього. А тепер, охоплений якимсь новим настроєм, він ладен був ставити запитання одне за одним — немов раптом відчув потребу покласти край відчуженості між ними, розгадати таємницю Сміта.

— Так хто ж ваш батько? — повторив він з цікавістю.

Сміт був потішений.

— Будівельник.

— Ви родом з Гемпстеда?

— Ні, з Патні.

— Аххх! З Патні! А знаєте, ким був мій батько? — спитав Гордон, щрб одвертість була взаємною.

Сміт не міг уявити собі батька Гордона (ось мати зразу постала перед його очима — така лагідна і чомусь дуже змарніла жінка). Механік мимоволі спробував змалювати самого Гордона в дитинстві. Це було нелегко зробити — здавалося, Гордон усе своє життя був таким, як за* раз — енергійним, головатим чоловіком.

Але знову і знову підганяючи свою піддатливу уяву, Сміт спромігся створити образ Гордона-хлопчика — надта головатого і надто слабосилого, але, незважаючи на свою непоказність і хирість, не соромливого і не замкненого, а сповненого люті і зневаги до близьких; хлопчика бешкетного і безстрашного, що перевершує сміливість усіх своїх друзів, які, мабуть, з захопленням стежили за всіма його витівками та штуками, але брати в них участь разом з ним не наважувалися. Вже тоді він був одержимий, небезпечний. А втім, цей образ маленького Гордона мав у собі надто багато рис Гордона дорослого, і його батько в уяві Сміта теж у всьому скидався на сина. Такого бути не могло, і механік знав, що помиляється.

— Ви знаєте, ким був мій батько? — запитав Гордон вдруге.

— Військовим.

Про батька Гордона Сміт знав тільки, що він був армійським офіцером. Одного разу якийсь старий майор у присутності Сміта сказав, що Гордон — це божевільний син божевільного шкарбуна.

— Мій батько був свиноводом — ось ким,— нещадно промовив Гордон.— Він подав у відставку і почав розводити свиней. Але в нього нічого не вийшло, бо він муштрував їх, як солдатів — тикав між ребер і казав: "Молодцем виглядає! Завтра пошлемо його на бойню". Точнісінько наш витрішкуватий Мартін. Ох, стережіться, Смі-ті, якщо ваша доля опиниться в руках солдафона. Кінець тоді усім людським надіям.— Гордон зайшов надто далеко у своїй гіркоті, але йому, видно, хотілося позбутися якихось спогадів.— Будьте вдячні своєму батькові за те, що він начинив вас Лоуренсом, а не Кітченером, або Гольцом, або слівцями на зразок "Що-о? Що-о?"

Сміт поспішив пояснити:

— Власне, мій батько захоплювався капітаном Скоттом, щоденник подорожі Скотта до Південного полюса майже кожного вечора читав. Це тЗула його пристрасть — перед сном нірнути разом з капітаном Оатсом у хуртовину і прийняти смерть, як личить джентльмену.

Мабуть, Сміт виразно бачив тепер свого батька, і Гордон одразу-таки пошкодував, що бездумно перебив його; назвавши Оатса дурнем, гідним жалості, а не звеличання.

Сміт осікся.

— Ви так гадаєте? А я жалів завжди самого Скотта— адже коли він ліг, то знав, що

вмре!

— А-а, до біса і самого Скотта. У нього був інтелект, але складом думок він не відрізнявся від військових. Для нього смерть була лише виконанням обов'язку. Тільки доктор Уїлсон зумів зрозуміти, що їхня смерть була ні чим іншим, як справжньою і цілковитою поразкою. Я часто думаю, чи не закінчив Уїлсон самогубством, замість того, щоб ждати, поки смерть сама завдасть йому останньої поразки. Вони всі мали при собі пляшечки з отрутою. Іі Я схильний повірити в те, що Уїлсон в останню мить спорожнив свою.

— Навіщо йому було в останню мить робити це, КОЛР він і так вмирав?1— флегматично запитав Сміт.

— Щоб обманути свою безглузду долю! — Гордон за' думливо вдивлявся у вечірнє небо.—В Уїлсона був розум, а розум ніколи не вмирає покірливо, Сміт. Плоть підвела його, коли перемога була вже недалеко; але розум Уїлсона залишався ясным, здатним познущатися з нього — за безсилість його плоті. Певно, розум Уїлсона знущався з нього за те, що він спрямовував усе своє життя по вузькій стежці фізичної витривалості, яка і привела його до смерті. Самогубство було для Уїлсона єдиним способом повернути до себе повагу свого власного інтелекту.

Але у Сміта були свої погляди на життя та смерть.

— Ви змогли б заподіяти собі смерть?— спитав він.

— У відчаї?— уточнив запитання Гордон.

— Так. Коли б ви побачили безнадійність усього, чому ви присвятили своє життя.

— Бог знає! — страждальницьки відповів Гордон. О, якби Сміт догадався ухопитись за цю відповідь, як він міг би помучити Гордона! Він струсонув плечима і заговорив про інше. — Проте я ніколи не потрапив би у таку халепу, як оці люди. Вони виснажували себе, рвучись до полюса. І. щоб витримати, їм потрібно було піклуватися лише про одне: збереження своєї плоті! Але коли служиш розуму, треба зневажати плоть і щедро марнувати її, відчувати себе її хазяїном, а не рабом! — На мить він замислився і додав:

— Оцим ми і сильні з вами, Сміті. Ми зносимо все в ім'я ідеї, справи, свободної волі.

— В ім'я горшків та ганчірок Таліба, — скрививши обличчя, промовив Сміт.

Гордон ляснув себе по стегнах у захваті від на диво влучної відповіді Сміта, потім підвівся і заплигав на місці, щоб вигнати з ніг холодну вогкість. Але гарний настрій раптом зник, бо він побачив караван верблюдів, які вже відвозили джаммарський табір до більш безпечних пасовищ.

— Ви маєте рацію, Сміті!—з болем промовив він.— Горшки та ганчірки — прокляття нашого нещасного, голодного Повстання. Ми можемо діяти, лише коли місцеве населення підтримує нас. А місцеве населення — ось залишає нас. — Він знову почав плигати, зігріваючи своє маленьке тіло.— А в нас мало шансів на те, щоб здобути аеродром без допомоги Таліба.

— Хто б це шукав зараз Таліба у пустині?—спитав Сміт.— Часом, не генерал?

— Ні! Ні! Генерал веде крупну гру, він не розмінюватиметься на такі дрібниці. Тут якийсь інший шкідник, і не доведи йому боже пробратися до Таліба з якою-небудь

принадною пропозицією! Я не від того, щоб самому вистежити цього лазутчика. А втім, Ва-уль зробить це краще від мене. А нам треба вирушати далі, щоб побачитися з бідолохою Юнісом Ібрагімом, вождем камрів. І побачимо, чи цей бідолошний Повелитель Жебраків, цей найнікчемніший і найзатурканіший вождь на кордоні зуміє перевершити благородного Таліба у своєму небажанні воювати. Навряд, га?

Гордон знав, що бідолоха Юніс не піде проти Бахразу і, звичайно, відмовиться допомогти у нападі на аеродром. Досі Гордон не мав нагоди упевнитися в цьому, але з тієї хвилини, як вони в їхали в довгі, червоні долини Камр-ських горбів, усе підтверджувало ці його припущення.

— Не подобається мені тут,— сказав Гордон Сміту. Він мало не принохувався до повітря, наче газель. Усе, що він бачив, усі подробиці, що їх швидкі очі Гордона передавали до його напружено працюючої фабрики інстинктів,— і вигляд місцевості, і людина, повз яку вони пронеслися, і поле, і десятки інших прикмет свідчили про те, що камри остаточно і назавжди перестали бути кочовиками.

— Всього п'ятнадцять чи двадцять років, як камри залишили пустиню—і вони вже стали селянами,—з прикрістю сказав Гордон. Броньовик проїжджав повз вузькі смуги розбитих на маленькі клаптики полів, які тулилися терасами по схилах горбів.

Поля, розташовані навіть у найкращих місцях, висохли. Щось зворушливе було у цій безнадійній спробі обробляти прекрасні, але неродючі горби. Врожаї на них залежали від води, яка взимку стікала по схилах, а влітку йшла під землю і її здобували з розколин між скель і з глибоких колодязів. Коли воду викачували на поверхню, вона струмками пробігала по улоговинках між вогненночервоними стінами пісковики, виблискуючи якусь мить, мов полірована мідь, і зникла в потрісканому, пухкому ґрунті.

— З цієї полонини вони зробили собі тюрму, — промовив Гордон, окидаючи поглядом високі схили головної Камрської долини. — Якби ці гори не відділяли їх від Бахразу, вони перетворилися б на справжніх селян. Хвала аллаху за те, що хоч є ця перешкода!

Вони сховали броньовик і пішли стежкою, оточені селянами, які, побачивши людей в бурнусах кочовиків, а не в мундирах бахразьких легіонерів, вибігли їм назустріч.

— Осіле життя подобається їм більше, ніж кочівля, — сказав Сміт. — Їжі їм, мабуть, вистачає на цілий рік, а цього не скажеш і про половину кочовиків Гаміда.

— "Вистачає їжі!" — перекинув Гордон, самим голосом виражаючи все своє презирство до цієї невмирущої філософії.

Бідолоха Юніс теж перетворився на землероба-поміщика. Він зустрів англійців, стоячи біля свого глинобитного будинку з викривленими стінами, побудованого на схилі горба.

В усьому — в зовнішності, в звичках, в поведінці — Юніс мав такий вигляд, ніби все своє життя перебував у будинку, ніби завжди під рукою в нього була ця обірвана і нахабна челядь, ніби весь час на полях його гнули спини селяни-раби. За правом феодалного володіння вся долина належала тепер Юнісу, і селяни обробляли її,

головним чином, для збільшення його багатств, і лише трошки — для задоволення своїх потреб.

— Ассаламу-алейкум, — неприязно промовив Юніс.

Лаконічність цього привітання межувала з неввічливістю; воно образило Гордона. Юніс — гладкий, приземкуватий — був одягнений не як кочовик і не як селянин, а в якусь комбінацію з кочівницького й селянського одягу — і саме це свідчило про душевне сум'яття вождя. На Юнісі був балахон, поверх якого красувався брудний сюртук, на зразок тих, що їх носять сільські старости у деяких місцевостях Аравії — для кочовика носити такий сюртук було образливим. Обличчя його також втратило суворість і жорстокість, властиві жителю пустині — чисто вибриті щоки забрезкли і зблідли, стали м'ясистими — надто м'ясистими. І якщо обличчя Юніса все ж таки мало відбиток суворості і турбот, то причиною цього були не злигодні, не голод і не безпросвітність животіння, що він їх зазнав за свій вік.

— Мене прислав Гамід, — коротко промовив Гордон.

Юніс хруснув товстими пальцями—згідно з мусульманським повір'ям, це очищує суглоби, але зараз це могло означати також, що він очищується в присутності несправовірного.

— Вітаю вас, — повторив вождь камрів. На цей раз він вітав у їхніх особах посланців Гаміда, але в тому, як Юніс промовив своє привітання, відчувалося і злобне: "Що вам потрібно від мене? Навіщо Гамід присилає вас сюди? Хто ви? І чому ви звертаєтесь до мене так, ніби я ваш підлеглий?"

Проте він повів англійців за будинок — там була рівна, утрамбована площадка, обсаджена кількома садовими пальмами. У затінку під пальмами був розстелений обривок кочівницького килима, і Юніс за звичаєм попросив вибачення і пішов.

— ...Хай його чорт візьме! — вигукнув Гордон, коли минуло півгодини. — Чого він там вичікує так довго? — Англієць послав одного з слуг за хазяїном, бо відсутність Юніса надто вже стала скидатися на образ. А втім, Гордону сподобалася витримка старого.

Юніс повільно вийшов у супроводі п'яти чи шести старійшин племені. Побачивши неадаптовані вбрання, незграбну ходу, комічну бундючність камрів, Гордон мало не розреготався. У кожному їхньому русі, навіть коли вони посідали навколо килима — цієї останньої ниточки, яка ще зв'язувала камрів з їх благородним минулим, прозирала нікчемна пиха. На Юніса було особливо жалко дивитися, бо, сівши, він остаточно перетворився на дряхлого старика, і пісок навколо килима одразу ж почав згортатися у грудочки грязі від його плювків. Він плювався не від того, що пив міцне кофе (яке подавали тут за 'звичаєм жителів пустині). У звичці старика весь час плюватися було щось хворобливе, бридке. Все це викликало почуття огиди в Гордона.

Проте, прощаючись з Гордоном, Гамід просив англійця поставитися із співчуттям до вождя камрів, бо кочовик" жаліли Юніса і називали його бідолахою не через бідність старого, а через страждання, які випали на його долю. "Поводься з ним якомога простіше, — казав Гамід. — Юніс останнім часом розм'як і став досить-таки багатим,

якщо порівняти його з іншими вождями, але в серці він усе іще кочовик, і Справа племен, як і раніш, запалює його. Він удає, що це не так, він одсилає назад своїх посланців з образливими відповідями, але наша Справа запалює його. Уся біда в тому, що бахразці колись страшенно знеславили його, і він боїться, щоб це не повторилося". ,

Гордон знав про неславу Юніса. Ще в двадцятих роках Юніс виступив проти Бахразу, але зазнав жорстокої поразки. Проте через рік чи два він знову повстав, і Бахраз на цей раз використав проти камрів Таліба. Озброєні бахраз-цями, джаммарці геть чисто пограбували камрів — забрали в них усе, до останнього намету, до останньої гвинтівки. А полоненого Юніса — надломленого, знесиленого — легіонери роздягли догола, зв'язали верблужими путами і виставили напоказ перед жінками. А тоді бахразькі розумники ("То розумні англійці діяли за спинами безглуздох бахразців", пояснив Гамід) сказали Юнісу, що звільнять його і повернуть йому його клаптик пустині, якщо він дасть слово — поклянеться аллахом — що ніколи більше не повставатиме. Ганьба, видимо, надломила дух вождя камрів (а може, це тільки здавалося так). В усякому разі Юніс погодився на умови Бахразу, склав зброю і з того часу зажив осілим життям феодального поміщика. Він одійшов від політики й усіх справ племен, і з кожним роком все менше залишалося в ньому кочівницького, все більше зростала його залежність від Бахразу. Королівство було тепер єдиною силою, яка забезпечувала камрам захист від Таліба, і Юніс боявся, що, коли він зробить хоч один невірний крок, Бахраз знову нацькує на нього джаммарців.

Це була палиця на два кінці, бо саме тепер камри зазнали справжнього бахразького поневолення. Вони вже не могли повернутися до просторів пустині, бо були прив'язані до землі, обтяжені податками, оточені жандармами. І яка насмішка долі — Юніс наживався на власному нещасті!

Гордон заговорив про Повстання прямо, як радив йому Гамід. Він сказав старому, що Гамід і об'єднані племена незабаром виженуть недобитків проклятих бахразців з прикордонних земель. Чи допоможе Юніс здобути останній ворожий аеродром? Чи піде він пліч-о-пліч з Гамідом у цю вирішальну битву, щоб визволити себе і свій народ з-під тридцятирічного уярмлення?

Юніс мовчки слухав, колупаючись в зубах та присмоктуючи язиком, і тільки зрідка позирав на розчервонілого від запалу Гордона з таким виглядом, наче і сам англієць, і те, що він каже, набивали йому оскому. У відповіді старого звучало обурення.

— Якщо вам потрібна їжа і зерно, то в нас ви їх не знайдете. Якщо ви хочете, щоб ми напали на бахразький аеродром, то в нас немає зброї. Чи підтримаємо ми Гаміда у Повстанні? Ваше Повстання зазнає поразки, як усі Повстання до цього часу — кочовиків переб'ють з літаків бомбами. Чи пошлю я емісара до Гаміда? Ні! — Він промовив це так, наче його занудило від страху. — Бо Гамід тільки й знає, що присилає до мене своїх агентів, ані на матір не дає мені спокою. — Старик подивився прямо в очі Гордону. — Надто багато в нас ворогів, щоб думати про Повстання, — у його голосі звучало обвинувачення, ніби і Гордон був на боці всіх цих ворогів. — Якщо ми повстанемо проти Бахразу, Таліб із своїми вбивцями нападе на нас — і яке визволення

це принесе моєму народові?

Гордон знизав плечима, виражаючи зневагу благородного до жебрака, і вирішив зіграти на страхіві:

— Таліб однаково може напасти на вас.

— Ви озброюєте Джаммар? — стрепенувся Юніс.

— Авжеж.

Бідолаха Юніс випростався, і все його велике тіло затрусилося.

— Ви озброюєте Таліба, щоб він напав на нас! Він на нас нападе, а не на Бахраз!

— Може статися, — жорстко сказав Гордон. — Бахраз зараз такий знесилений, що не зможе вас захистити, тому вам так чи так доведеться терпіти. Але якщо ви поклянетесь допомогти нам, ми поклянемося допомогти вам.

— Клястися? Клястися?— вигукнув Юніс. Слова застрягли в його роз'їденій раком глотці. — Всі видирають з мене клятви. Мало їм того, що вже один раз я поклявся своїм життям, вони знову простягають лапи до моєї душі.— З счей Юніса покотилися сльози, обвислі щоки тремтіли, він розкрив дів і закривав рота, намагаючись сказати ще щось, але не в силі був вимовити і слова. Повер-

"увшись до старійшин, він викрикнув нарешті: — Рвуть душу з мене!

— Твоя душа належить Бахразу, — безжалісно промовив Гордон.

— Ах! — Юніс не звернув уваги на образ. Спокій та байдужість знову поїняли його—хвороба заважала старому цілком володіти собою. — Гамід може перемогти, — прогарчав він, — і бахразці можуть втекти з пустині — хай так. Але хто залишиться? Англійці на нафтопромислі! Ідіть до Таліба, як на те ваша ласка. Я піду до англійців.

— Англійці не будуть допомагати вам, — відказав Гордон.

Юніс характерним арабським порухом знизав плечима, і Гордон зрозумів, що англійці вже побували в нього.

— А навіщо вам англійці? — швидко запитав він, трохи пом'якшуючи свій натиск. — Заради вас вони не підуть проти Таліба чи Бахразу, це я вам напевно кажу.

— А мені байдужі і Таліб, і Бахраз, і Гамід.

— Так, але навіщо вам англійці?

Юніс подивився Гордону в очі і раптом збагнув, що перед ним був англієць, а не араб. Юніс, певно, забув на якийсь час про це; Гордону це було приємно, і зараз він з цікавістю спостерігав, як вождь змінює своє поведіння. Юніс з більшою уважністю придивлявся тепер до Гордона і Сміта.

— Англійці підтримують Гаміда і Повстання?— спитав старик.

— До цього йдеться.

— Чому ви служите Гаміду?—Юніс випалив це запитання незграбно; він дивився на Гордона, і в погляді його вже не було похмурості — тільки цікавість.

Але Гордон знав, що надто пізно приїхав до Юніса — надто пізно, бо його випередив чийсь хабар, якась погроза, якийсь примус з боку англійців або бахразців. І не варто було витрачати час далі — на роз'яснення та суперечки. Він підвівся і, закінчуючи розмову, відповів коротко, сумно.

— Яке це має значення, чому я служу Гаміду? Служу, та й годі. Служу Повстанню. А чому та навіщо— хіба це має якесь значення?

Гордон розстався з Юнісом, але не відразу покинув долину камрів, хоч і знав, що вся ця прикордонна місцевість заражена зрадництвом і що Юніс, так само, як і Таліб, здатний виказати його першому-лішому жандармському

патрулю. Проте Гордон хотів усе обміркувати; для цього потрібен був час, і він провів ніч у некритій прибудові і біля якоїсь селянської халупи, розглядаючи зірки, рахуючи час і міркуючи, міркуючи, доки йому не набридло міркувати; а потім з відновленою цікавістю запитав Сміта:

— Як би ви, Сміті, поставилися до нападу Гаміда на англійський аеродром?

— А навіщо йому нападати?—відказав Сміт.— Гамід не має нічого проти англійців. Промисел йому не потрібний. Навіщо ж йому нападати?

— Якщо наша поїздка закінчиться невдачею, у нього не буде іншого виходу. Тут уже нічого не поробиш — або аеродром, або нафтопромисел! І оскільки Таліб і Юніс відмовились підтримати нас,—закінчив Гордон похмуро,— скидається на те, що настала-таки черга промислу.

Сміт не сказав нічого.

— То що ж ви збираєтесь робити? — спитав Гордон з лукавим виглядом.— Будете воювати?

— Воювати проти свого народу?—Сміт хотів розвинути цю думку, але не зміг.

— Так, так. Воювали б — коли б треба було?

— Чи не це ж саме питав у вас генерал?

— Саме це,— відповів Гордон. Сміт чомусь надумав блазнювати, і Гордон присадив його.— Вам треба прийти до якогось рішення.

Сміт зрозумів настрій Гордона і промовив обережно:

— Я гадаю, що Гамід не нападе на промисел.— Він засмучено похитав головою.— Нам нема чого нападати на англійців. Навіщо це нам? Ні-ні, до цього не дійде.

Але Гордон не вгамовувався:

— Хто знає,— весело і глузливо сказав він — Хто знає, на що можуть штовхнути нас обставини! Чого тільки в запалі не зробиш! А скидається на те, що нам жар-кенько буде...

Сміт мовчав.

— Та й взагалі,— вів далі Гордон,— у нашій справі рано чи пізно доведеться прийти до якогось рішення.

— Так, але ж треба брати до уваги ще й інше,— невпевнено промовив Сміт.

— Ого-го! Про що інше ви говорите, Сміт? Хіба ми можемо сподіватися на перемогу, сповідуючи віру в якісь інші ідеали, крім ідеалу істинної свободи? "Справедлива вона чи несправедлива, але це моя країна", ось що заважає

5. Д. Олдрідж

65

половині людства здійснити свої мрії про вільне життя. "Мій бог — і ніяких інших!"

Пригадайте, що робили ці виродки-хрестоносці в ім'я їхнього єдиного християнського бога.

— А що робили мусульмани в ім'я свого пророка?—■ відказав Сміт.

— Нічого в порівнянні з нашою жорстокістю. Нічого! До хрестових походів у високоосвічених колах мусульман з толерантністю ставилися до євреїв і християн. Та ось з християнського світу з'явилися двоногі звірі, загарбники чужих земель, вони сплюндрували Єрусалим та Антіохію з нечуваною для мусульман жорстокістю... Ви християнин, Сміт?

Сміт знизав плечима:

— Ким же іще я можу бути?

— Ким завгодно!

Сміт дивився на Гордона і ніяк не міг збагнути, чому явища, які, здавалося б, так мало здатні викликати емоції, збуджують у цій людині такий запал, гнів, біль.

— Наша висока культура запозичена в арабів,— говорив далі Гордон.— Ми знищували арабів, а ті відплачували нам тим, що ми називаємо тепер класичною культурою — філософією, наукою, поезією. Ви гадаєте, що ідеї Ренесансу були покликані до життя пробудженням Заходу? Нічого подібного! Вони прийшли до нас від візантійців та маврів. Їх виділили з Іспанії графи Анжуйські та Прованські, римські папи, з їхньою проституційною опікою над розвитком людської думки. І що ж сталося потім? Куди привела нас ця культура, потрапивши до рук Заходу, до рук машини? Вона привела нас у світ такий прогнилий, що треба зруйнувати його вщент і розпочати будівництво нового. І основою цієї перебудови повинна бути Людина — якщо її ще можна знайти — людина з її благородством, з її поезією, її незламною 'волею до особистої свободи. Незіпсована людина. Ось що робить араба Справою, за яку слід боротися. І коли ми боремося за цю Справу — чи не повинні інтереси нашої боротьби бути нашими єдиними інтересами, Сміт? І хіба ми зобов'язані поширювати свою відданість ще й на якісь "інші речі", за межами нашої Справи?

— На нафтопромисел?

— Браво! На нафтопромисел! Хіба ми вправі допускати, щоб нами керували такі сторонні міркування, такі

грубі спонуки? Ні! Значить, ми можемо відкинути від себе підленькі обвинувачення в зраді?

— В зраді чого?— запитав Сміт.— І кого?

— Про це давайте питаємо у самих себе, — відповів Гордон.— Чи зрадімо ми нашу велику мету тільки через те, що промисел належить країні, де ми народилися?

Сміт був спантеличений і збентежений. Він заплющив очі і здивувався тому, що опинився в такій халепі. Силкуючись пригадати, що завело його так далеко, він, зви^чайно, подумав про Гордона.

Усе, що б Сміт не робив, він робив під впливом Гордона, завжди під його впливом — так було навіть під час війни і до Повстання. Коли Сміт приїхав з Єгипту в Аравію, на службу в англійській місії по підтримці порядку в пустині, його послали в столицю

Гаміда—Істабал Антар— у розпорядження єдиного начальника, Гордона. Перші кілька тижнів Сміт про себе посміювався з Гордона — з його" маленької кощавої постаті, з його педантично правильної, хорошої англійської мови, яка особливо смішно звучала^ коли начальник, підвищуючи голос, зривався на довгих книжних словах. На Сміта не справила особливого враження непривітна вдача Гордона, його люта владність,, несподівані зміни настрою, мовчанки; не вразила Сміта и цілковита нездатність начальника організовано щось робити — наприклад, коли Гордону спадало на думку їхати кудись, він одразу казав "їдьмо!" — і все—ніякої підготовки, ніякого розуміння того, що підготовка необхідна. "Давайте-давайте!"—у цьому і був весь Гордон—цей кумедний Гордон в арабському бурнусі...

Однак, поступово і невідомо чому, велике обличчя т холодні очі Гордона та його скрипучий голос почали ви~ кликати в Сміта трепет. Більш того, механік підкорився* владі Гордона, підпав під його вплив до такої міри, що-навіть іще до закінчення війни почав за вказівками свого начальника проводити махінації з грузовиками та іншим транспортом, який належав британській армії. Сміт ви* крадав їх і передавав Гаміду, у фонд майбутнього Повстання, в той час, як сам Гордон робив свої внески за рахунок англійських складів амуніції.

Деякі витівки Гордона здавалися Сміту неймовірними навіть тепер, після стількох років. З яким презирством ставився Гордон до свого начальства! І з якою впевне*-ністю — душевною і фізичною — він здійснював усі свої замисли! Гордон цілими партіями викрадав рушниці, що призначалися для бахразьких легіонерів, які в той час окупували Істабал. Амуніція, кулемети, провіант — усе, до чого він, як офіцер зв'язку, мав доступ,—ішло Гаміду. І крав Гордон не як який-небудь армійський постачальник, а відверто нехтуючи всю військову машину.

Гордон зробив Сміта співучасником у своїх крадіжках, не питаючи механіка, згоден той, чи ні — начебто згода Сміта була сама собою зрозумілою. А втім, Сміт і тепер не зміг би назвати шахрайством, те, що вони тоді робили. Широкий розмах Гордона, його безбоязність, нехтування усім святим — усякою владою, про непокору якій Сміт навіть подумати не наважувався — це все робило їх вчинки якимись подвигами вищого порядку. Мабуть, десь у цьому і крилася різниця між їхніми вдачами. Мабуть, ця різниця і примушувала Сміта виконувати все, що велів йому Гордон, зносити будь-яку форму, в якій Гордон звертався до нього: насмішки і зневагу, владність і підохочування. І тепер ця різниця стала силою, втекти від якої Сміт уже не міг.

Так, він не міг утекти від Гордона — до цього висновку Сміт прийшов, дивлячись на далекі зірки аравійського небосхилу. І він навіть не знав, чи хотілося йому втекти; і хоч тепер Гордон вів його до якоїсь нової безодні, усієї глибини якої Сміт навіть не міг збагнути, механік неспроможний був звернути з цього шляху. Напасти на англійський нафтопромисел?!

— А що ви вирішили? — з розпачем спитав він у Гордона.

Гордон розсміявся.

— Побачимо, коли прийде час...

Сміт боявся почути що-небудь ще, і тому він перейшов на іншу тему:

— Тепер ми повернемося до Гаміда?

— Ні! — відповів Гордон, немов усе стало йому ясно. — Я хочу зробити ще одну спробу. Завтра поїдемо до Асіка — в його прикордонне місто.

— До старого Асіка? А чим він може допомогти?

— Асік перед тим, як став купцем, був кочовиком. У нього, напевно, є гроші, і він мусить дати нам трохи. Аллах свідок, що саме вони мені зараз потрібні.

— Ви сподіваєтесь залучити городянина до Повстання етлемен?

— О, Асік однією ногою стоїть в Бахразі, а другою — в пустині. У нього запал кочовика і інтелект кочовика. А я зараз відчуваю потребу в чийомусь інтелекті не менше, ніж у чиїхось грошах. Досить з мене пустельних жебраків. Завтра вирушимо до нього.

— Біля самого міста Асіка розташовані бахразькі укріплення. Краще б нам не лізти туди, Гордон. Для нас це нічим хорошим не пахне. Та й у броньовику ми до міста не зможемо під'їхати.

— А мені й не потрібен броньовик. Ми його де-небудь залишимо, а самі підемо пішки або украдемо що-не-будь, чи попросимо, щоб нас підвезли.

— То ви обійдетесь без мене? — раптом з надією запитав Сміт. Він був не від того, щоб зробити коротеньку передишку.

— З чого ви це взяли? Ні, навпаки, ви будете потрібні мені. Що ви там надумали?

— Я хотів би наскочити на який-небудь жандармський пост та роздобути трошки бензину.

— А хто ж буде за кулеметом?

— Мінка б управився.

Сміт явно вигадував, проте Гордон простив його — за літ фантазії — і спокійно промовив:

— Ви потрібні мені, бо я хочу, щоб ви ознайомилися з місцевістю, на випадок, якщо нам в майбутньому знову доведеться їхати нею. Ви в цій справі знавець, а я ні. Якщо ми справді підемо на аеродром повз ці краї, вам, мабуть, доведеться робити чудеса із своєю машиною...

— А машини на те й призначені, — відповів Сміт з похмурою покірливістю.

— Чудово сказано! — радісно вигукнув Гордон. — Саме ці слова я й хотів почути від вас!

Вони заснули, а рано-вранці їх розбудила метушня, яку зняли знадвору хлопчакі. Гордон і Сміт вийшли а прибудови і побачили, що Мінка жонглює чотирма яєчками, які він уже встиг десь украсти, а маленький Нурі просить його спинитися, поки яєчка ще не попадали на землю і не розбилися.

— Яєчка!—скрикнув Гордон. — Боже! Я забув, що на світі існують такі речі, як яєчка!

Маленький Нурі знову попросив Мінку зупинитися — яєчка призначалися для Гордона.

— Благаю тебе! — сказав він своєму буйному приятелеві.

— Ось, дивіться — однією рукою, як факір! — закричав Мінка — і підкинув угору всі чотири яєчка, бажаючи вразити своїм умінням Гордона, який стояв біля дверей прибудови.

Перші два хлопчик піймав, але третє упустив. Четверте упало прямо йому в долоні, і жовтий струмок, що побіг крізь пальці Мінки, красномовно показав, до чого це призвело.

Побачивши це, незмінно лагідний, добродушний Нурі раптом розлютився, як несамовитий, наскочив на Мінку і з е?реском почав лупцювати його кулаками, обзиваючи свого друга собакою і голодранцем, брикаючись, плюючи і скубаючи його за волосся, аж доки Сміт, змахнувши великими руками, не підняв хлопчика в повітря.

Гордон стежив за всім цим спочатку зацікавлено, а потім — удаючи байдужість.

— Ну, що робити з ним? — спитав Сміт, тоді як Нурі брикався і дряпав нігтями коричньову руку механіка.

— Схаменись, Нурі! — негучно сказав Гордон. — Заспокойся, хлопче! Чуєш, заспокойся!

Від люті обличчя хлопчика скривилося — він скрипів зубами, по-щеньячому підвивав і все ще стусав Сміта ногами. Гордон кинув швидкий погляд на Мінку — той стояв осторонь, зчищав з обличчя та рук місиво з піску, крові і яєць і навіть не дивився у бік Нурі.

— Ага!—раптом вигукнув Гордон і ударив здивованого Мінку. — Так ти будеш бити яйця, призначені мені на сніданок, га? Пустувати будеш, га? Позбавляти мене їжі, га?

Після кожного удару, що падав на похилену голову Мінки, хлопчик підстрибував і, розуміючи, що це тільки гра, скрикував від удаваного болю; нарешті, він зняв таке голосіння, що навіть Сміт виявив занепокоєння. Маленький Нурі перестав звиватися і очима, повними сліз, вступився в Гордона та Мінку. Потім, швидко вивернувшись, він звільнився від рук Сміта, підскочив до Гордона і почав лупцювати його по спині, аж доки Мінка, ледве стримуючись від реготу, не заголосив явно фальшиво. Тепер лише Нурі збагнув, що вся комедія розігрувалася для нього. Він опустил руки і заглянув в усміхнені очі свого англійського повелителя.

— Відріж йому руку, Гордон, за те, що він тебе вдарив!— радісно закричав Мінка, тепер у свою чергу глузуючи з маленького Нурі.

Роздосадований Нурі не знай, що робити. Він знову кинувся був на Мінку, але той, удавано шукаючи захисту, обійняв за ноги Гордона, і всі троє покотилися по червоному піску — з реготом, бо маленький Нурі уже розвеселився, забувши про свій гнів. Забава скоро стала буйною — Гордон і Нурі посідали верхи на Мінку і почали натирати йому обличчя яєчним жовтком в суміші з піском і слиною. Спочатку Мінка репетував жартома, але незабаром щоки в нього защеміли, і він заголосив по-справжньому; та Гордон і Нурі не звертали уваги на його зойки. Нарешті Мінка розлютився, видерся, круто вилаявши обох, і похмуро попрямував до найближчої канави, щоб помити своє роздряпане, вимазане обличчя.

— Ах, господи! — сідаючи біля Сміта, зітхнув Гордон; оін все ще посміхався і важко дихав. — Тепер я голодний, а їсти нема чого.

Він подивився на Сміта і помітив в очах механіка слабкий відблиск здивування. У Сміта — такого здоровенного чоловіка — були напрочуд непримітні очі. Гордон побачив в них самотність, відчуженість і повне нерозуміння його поривів і самозабуття.

— Чому і вам не поборсатися з нами? — серйозно спитав Гордон — лице його все ще світилося.

Сміт не знав, що відповісти. Він розгублено посміхнувся і вказав на ще одного спостерігача, який з спокійним, майже байдужим виглядом сидів у розколині між двох скель. Це був гордовитий юнак, ще майже хлопчик, одягнений в шовка, з двома кинджалами на паску. Він із зневагою позирав на Мінку та Нурі. Але вираз його обличчя змінився, коли, відчувши на собі погляд Гордона, він подивився на англійця.

— Що йому треба? — спитав Гордон. Мінка відповів з канави:

— Це Фаг'д, дурненький синок шейха Юніса. Він вештається тут спозаранку і просить, щоб його допустили до англійського Володаря. Я звелів йому почекати щоб навчився чемності.

У арабів ім'я Фаг'д зустрічається дуже рідко, бо ио-арабськи це слово означає "хижа кішка". Таке ім'я дається тільки дітям, слабким від народження, життя яких потребує чийогось заступництва. Цьому Фаг'ду ім'я, очевидно, допомогло преобразитися, бо він на диво скидався на пустельну кішку — "червонокоричньову та смугасту >. На слова Мінки Фаг'д не звернув ніякої уваги. Юний шейх був на три-чотири роки старший за Мінку і справляв враження природженого повелителя; Мінку і маленького Нурі він не удостоював навіть своїм презирством.

Погляд юнака був спрямований на Гордона, і тільки на Гордона.

— Я слухаю тебе, хлопче, — промовив Гордон. — Що тобі треба?

— Я хочу служити вам, — з бундючною шанобливістю відповів юнак. — Служити Справі племен.

— Служити мені? Навіщо? — Гордон подивився па кинджали Фаг'да.— А що скаже твій батько?

— Батько благословив мене в ім'я аллаха, — сказав Фаг'д. — Так. Милість Всевишнього оберігає мене.

— Я не вірю тобі, — відповів Гордон. Фаг'д почервонів від гніву, але промовчав.

— Твій батько не відпустив би тебе, — дошкуляв йому Гордон. — Ти ще надто малий.

— Хай аллах простить тобі! — розлючено вигукнув Фаг'д і вказав на Мінку та маленького Нурі. — А як же ці?..

— О, вони — досвідчені воїни,— відповів Гордон. Презирство Фаг'да до хлопчаків смішило Гордона. Юнак, видно, вважав їх чимсь нижчим навіть за прислугу. Нарешті Гордон по-англійськи спитав Сміта:

— Як ви вважаєте, варто його брати чи ні?

— Він справжній дикун, — відповів Сміт. На думку механіка, їм досить було і двох

шибеників. Три — це було вже занадто, особливо якщо третім буде цей Фаг'д, бо хлопчаки ставилися до нього з явною ворожістю. — Що скаже ще його батько? — з сумнівом додав Сміт.

— Юнісу не завадить, Якщо його синок піде з нами. Погляньте на нього. Ох, і хотів би я побачити, як Мінка та Нурі даватимуть йому прочухана! Цікаво, що залишиться від його пихи, коли ми вскочимо у яке-небудь справжнє лихо! Ні, спокуса надто велика...

— А чому б вам спершу не поспитати Юніса? Це ж стільки клопоту буде, якщо він втече!

— Іі те правда. — Гордон повернувся до юнака. — Ми візьмемо тебе з собою, якщо ти принесеш писаний дозвіл свого батька. Писаний— запам'ятай!

Ця умова була такою незвичайною і нездійсненною, що Фаг'д не зразу відповів, намагаючись дібрати в мій сенсу.

— Гаразд, якщо ви наполягаєте, я зроблю це, — він коротко поцілував поділ Гордонового бурнуса і, не обертаючись, пішов геть.

— Богом клянуся, він принесе дозвіл! — вигукнув Гордон.

— Навряд, — кисло відповів Сміт. Однак, механіку було видно, що як тільки Фаг'д побачив Гордона, він усім серцем зажадав піти слідом за ним. І Сміт знову і знову намагався збагнути, чим Гордон так швидко приваблює до себе людей.

— Може, ми привчимо цього зазнайку менше, ніж його батько, боятися Таліба, — сказав Гордон.—Та й взагалі, якщо він виявить себе молодцем, бідоласі Юнісу важко буде відкрутитися від нас.

— Так він що ж, для цього нам потрібний? — задум Гордона не припав Сміту до серця. — Щоб обплутати й старика?

— Хто знає! В усякому разі, Фаг'д нам стане в пригоді: Нам потрібен транспорт і провідник — він роздобуде для нас мулів і буде за провідника.

Близько полудня юнак повернувся, ведучи за руку батька.

— Скажи йому! — зажадав він від шейха.

— Він каже, що хоче йти з вами, — тужно промовив Юніс. — А я кажу — ні! Він не піде! Скажіть йому, що ви не можете взяти його до себе на службу.

Юніс цупко тримався за сина, він боявся втратити його і водночас боявся йому відмовити — бо юнак явно по-пихає своїм батьком, знаючи, що старий пишається ним. В очах Юніса було благання, але він мовчав.

— Хай хлопець послужить Повстанню, — лагідно промовив Гордон. — Адже це краще, ніж нидіти тут, йа, шейх! Хай гордість увійде в його життя! Хай він послужить Гаміду.

— Він ще малий, — схлипнув Юніс. — Мій єдиний син. Усі інші — нікчемніі. О, аллах всемогутній, я не можу розлучитися з ним, Гордон!

— Кажу тобі, я піду з ними!

В голосі Фаг'да прозвучало таке вперте свавілля, така непохитна рішучість, що бідолаха Юніс похнюпив голову — це була поразка. Заридавши, старик обняв сина 1

попросив Гордона доглядати за ним.

— У нього палка вдача, вона може призвести його до лиха. Оберегайте його! І шліть мені вісточки про нього — благаю вас! Не давайте йому бешкетувати! — Він знову обняв сина і в глибокому сумі поплентався геть — немов останній удар лихої долі нарешті обрушився на нього.

Але Гордон послав Фаг'да слідом за батьком.

— Попроси в нього благословення! — сказав він юнакові і zarazом попросив хлопця роздобути мулів, потрібних для поїздки у прикордонне місто Асіка, а також кілька яєць на сніданок.

Двір Асіка (Гордон вважав людне місто Асіка двором шейха) був сповнений метушні, гомону і огрядних купців. Асік, власне, побудував його для огрядних купців. Місто стояло на єдиній дорозі, що сполучала пустиню з Бахра-зом; це було єдине прикордонне торгове місто, і його процвітання залежало в однаковій мірі від Бахразу і від пустині.

Старий принц Асік, засновник міста, був джидом, патріархом, і проживав у білокам'яному будинку в центрі своїх володінь. Там він і прийняв Гордона, гучно — щоб перекричати вуличний гомін — викрикуючи слова привітань, в той час як Гордон цілував край чистого білого бурнуса старика на знак пошани до його віку, праведності, мудрості і добродушної поблажливості до всіх людей (коли настрій шейха дозволяв це).

— Ти прийшов! Ти прийшов із своєї пустині, сину мій! — голосно, пронизливо вигукував Асік — старий трохи недочував.

— Хіба я міг не відвідати тебе ще раз? — відповів Гордон.

— Привіт, привіт тобі! Чи надовго ти завітав? Погостюй у нас! Минулого разу ти надто скоро покинув нас. З тобою твій друг? Хто він? Здрастуйте! Привіт вам, привіт, привіт!

Старик трусив білою, рівно підстриженою бородою, очі в нього радісно бігали. — Ах, мій воїн, — казав він, знову обіймаючи Гордона.

Приємно було опинитись серед гомінливої рідні Асіка

(купців, синів, племінників, слуг, прибічників, друзів, проповідників, жебрущих принців із зниклих племен, рабів); Гордон відпочивав душею, він навіть жартував з присутніми.

— Боже! — схвильовано прошепотів він Сміту, глибоко зітхнувши. — Я відчуваю себе, як удома!

Вечір, проведений за скромною трапезою та благопристойними суперечками — оце й було "вдома".

Асік був суфітом⁹, тобто належав до секти, яка дала ісламу найкращу його філософію, привівши магометанські догми у відповідність з життєвим укладом та звичаями арабів і забезпечивши таким чином моральне виправдання розгульним ділам кочових племен. Асік з гордістю розповідав, як аль-Газалі, великий філософ суфітів, взявши дещо від платонізму, буддизму і навіть зороастризму, створив суфітську доктрину "гносису"¹⁰, яка твердить, що істина — це спалах прозріння в душі

індивідуума. Любов до бога — це суть істини, а самоспоглядання — це засіб до досягнення її.

— Геть нікчемну гонитву за перебіжними насолодами життя! — вигукував Асік-купець. — Звертайтеся до бога, люди! Уповайте на Всевишнього — він наш єдиний заступник.

— Ваша віра — це віра ділків, — промовив Гордон і іронічно зауважив, що купці завжди створюють на диво ощадливі релігії. На Заході вони створили пуританство, пресвітеріанство, кальвінізм, захопились богошуканням Спі-нози. — "Гносис"? — казав англієць. — Це теж догма, як усяка релігія. А я ось що кажу: істину, знання, власне "я" можна досягнути лише за допомогою інтелекту, мислення, коли бажання підкоряєш розуму і дієш згідно з істиною, без будь-якої містики.

— Тоді ти — ізмаїліт, — презирливо сказав Асік. — Ізмаїліти твердять, що єдиною досконалою річчю, створеною богом, є розум.

— В такому разі я приймаю їхню віру!

— Ах, — сказав Асік далі. — Але вони вважають, що богом був створений також дух — і дух цей недосконалий. І між недосконалим духом і досконалим розумом відбувається боротьба.

Гордон пошкодував, що Асік ніколи не чув про Фрей-да, — який "відкрив" цю боротьбу набагато пізніше арабів, але прибрав її в інше вбрання: інстинкт живе вічно, а "я" вмирає, і життя — це тимчасова боротьба між ними. Або, як зараз вирішили біологи: зародок лишається невмирущим, гине лише сома. Для Гордона все це було містикою, в тому числі і теорія біологів.

— Але мене не цікавить ця боротьба, — промовив Гордон. — Єдина боротьба, що цікавить мене — це Повстання Воно для мене все — і філософія, і релігія, і віра.

Як тільки Гордон проказав "повстання", всі в кімнаті раптом ухопилися за це слово. Жебраки в чорних піджаках виявилися сірійськими революціонерами, похмурі сеїди — релігійними пропагандистами, а сонні товстуні — купцями, які зазнали краху в збіднілій країні, де через Повстання завмерла всяка торгівля. В той же час комусь з присутніх це слово не припало до смаку і він запротестував проти "різних чужинців, які лізуть сюди з своєю політикою". По тому, як це було сказано, Гордон зрозумів, що йшлося не про нього, а явно про когось іншого. Після цього вигуку всі підозріло прикинули, і Гордон негайно відчув, що крім нього серед присутніх діяла ще чиясь рука. Він насторожився ще більше, але не вимовив ні слова.

Асік теж додержувався обережності:

— Якщо Гамід прислав тебе до нас агітувати за Повстання — я радий цьому, — сказав він і тицьнув Гордона зморщеним пальцем. — Я люблю вас обох і, можливо, допоможу вам...

— Хай буде благословенний аллах!...—почав був Гордон,

— ...Але завтра. Сьогодні ми будемо розмовляти про бога та про мир.

Вони їли, розмовляли, відпочивали; а вранці Гордон прокинувся все ще роздратований від свідомості того, що його хтось випередив. Хтось уже побував у цьому

місці і підступався до Асіка, хтось уже встиг посіяти оозбрат і чвари серед прибічників шейха. І це не був якийсь "інглізі", бо руку англійця завжди, можна було впізнати. Це був хтось ближчий до арабів, хтось сильний і зловісний — бо недаремно вчооа так припишкли Асік і всі присутні!..

Гордон і Сміт ішли кривими вулицями міста — повз кам'яні будинки, глинобитні халупи, тимчасові намети, — щоб подивитися на базар, завдяки якому і виникло саме місто. Базар був пустий.

— Навіть запах зник, — промовив Гордон, коли вони зупинилися біля входу до обгородженої площі.

Колись на цьому місці в кочовиків скуповували овець.

Потім отари тричі перепродували бахразьким купцям: плату брали окремо за туші, за вовну та за кишки і копита.

Англійці попрямували далі і незабаром вийшли за міську браму. Тут, на пісковиковому плато, вони зупинилися, вдивляючись у пустиню. По один бік від них вдалині здіймалися Камрські гори, а по другий бік, за кілька сотень ярдів, — бахразький форт.

— Ось вам ваше укріплення, — сказав Гордон Сміту.

— Я ніяк не збагну, — відповів Сміт, — навіщо нам треба було будувати отакі форти поблизу міст. Біля Іста-бала теж стримить такий форт — його збудувала англійська армія після першої світової війни. Яка з них користь?

Гордон затулив очі від рожевого ранкового сонця.

— Полковник Уінслоу задумав ці форти, як укріплення сучасного типу, — відповів він. — Велика людина, цей Уінслоу! Класична. Дуж-же культурна. Коли в двадцятих роках його прислали губернатором у Бахраз, він обіцяв побудувати такі форти біля кожного пустельного міста.

— Але навіщо? — знову спитав Сміт. — Адже один літак вартий усіх цих фортів разом.

— Це теиер так. А коли Уінслоу будував свої форти, аеропланної теорії ще не існувало. Зате в нього була своя теорія щодо принципів керівництва колоніями: "Спочатку слід приголомшити тубільців чимсь разючим, — говорив він, — а потім надати бідолахам можливості заплутатися в своєму власному самоврядуванні". Уінслоу вважав, що імперії зазнають поразки щоразу, коли їх намісники беруться до здійснення дрібних поліцейських операцій. Звідси його форти, звідси і синьоштанний Бахразький легіон.

За муром форту заграв ріжок, і Гордон з огидою розсміявся.

— Яким Уінслоу залишив усе це двадцять років тому, таким воно і залишається. Збудувавши свою споруду, Уінслоу зійшов на цей пагорб і пояснив Асіку, що п'ятдесят солдатів і чотири гармати форту будуть віднині оплотом вічного миру в цьому районі, бо якщо Асік надумає відбитися від рук, дюжина снарядів зрівняє з землею його чудове нове місто.

Вони йшли сірим шляхом за двома жінками-бедуїн-ками¹¹, які несли на головах

глеки з водою. Коли вони наблизилися до входу у форт, Гордон хотів пройти слідом за жінками, але одягнений в синю форму вартовий грубо зупинив його, спитавши:

— Що тобі тут треба?

— Нічого, пане, нічого, — відповів Гордон своєю зухвалою арабською мовою, зображуючи з себе наївного, але нахабного кочовика. — Я просто хотів побачити, що є всередині цього пустого місця. Більше нічого. А ви араб, пане?

— А чому б це мені не бути арабом, дурень?

Гордон почав пояснювати вартовому, чому саме, докладно розбираючи його, як зразок усього неарабського — від загостреного верху каски до довгих синіх штанів і начищених черевиків, до гетрів і надраєних гудзиків. Почав Гордон добре — як справжній, вайлуватий веселун з пустині, але незабаром він збився на властиву йому манеру і почав висміювати в легіонері його карикатурну схожість з гусаром. Це теж була витівка полковника Уїнслоу. Він, — а після нього Піейк та інші, — почав надягати на арабів недоладну і принизливу мішанину мундирів — по-пруськи незграбну і по-англійськи куцу. "Вкладіть в їхні душі залізо, а також гордість за свої черевики", казав про це Уїнслоу. І зараз Гордон збиткувався з живого ідеалу полковника. Він зловтішно сміявся просто в очі вартовому і казав, що той більш скидався б на араба, якби він роздягнувся і виставив свою срамоту напоказ усім — у тому числі і жінкам.

Вартовий одійшов від хвіртки і раптом, роз'вернувшись, ударив Гордона ногою нижче спини.

— Ось тобі за твою зухвалість! — промовив він. Здавалося, англійця це здивувало, хоч він сам напросився на стусана.

— Цього тебе теж навчили бахразькі інглізі? — в нестямі закричав він і, відскочивши на безпечну відстань, знову почав ображати легіонера. Дедалі більше розпалюючись, Гордон підняв камінця і кинув ним у вартового з вигуком: "Ось тобі за англійські черевики!"

Вартовий ухилився. *

— Забирайся геть! — крикнув він Гордону. — Мені неохота возитися з тобою. — Він раптом добродушно розреготався — Гордон з його глузуванням кінець кінцем розсмішив його. — Іди до жінок, від яких ти прийшов, — вигукнув він. — Якщо ти ще раз надумаєш кидатися камінцями, я відведу тебе на будівництво шляху. Там тебе навчать, як кидати камені.

Сміт бачив, що Гордон зовсім втратив самовладання. Це було незвичайно, і це злякало механіка.

7Й

— Заспокойтеся, — промурмотів він безпорадно. Гордон втупився очима в кругле спітніле обличчя Сміта з обвислими вусами.

— І ти теж туди! — розлючено вигукнув він по-арабськи.

— Ах, облиште! — роздратовано обірвав його Сміт. Гордон, здавалося, був знову здивований. Та раптом

його очі засяяли, заіскрилися, стали веселими, майже закоханими.

— Добрий любий Сміті! — промовив він. — Слава й хвала розсудливому Сміту! — Він знову обернувся до вартового і вигукнув: — Якщо не можеш спіймати мене, друже мій, то краще вистріли мені в спину — ти порішиш небезпечну людину.

— Иа маг уус! Забирайся звідси! — пролунало у відповідь.

Вони повернули в місто, і весь час їм здавалося, що солдат цілить їм у спину, але йому бракує мужності (тобто, догадливості) натиснути на гачок.

Асік був уже сам-один, коли приймав їх удруге. Він сидів у маленькій, обвішаній килимами кімнаті в глибині свого білого будинку — в тій частині його, що виходила вікнами до мечеті. Старий пояснив, що тут буде спокійніше, та вже перші слова йому довелося вигукнути, щоб перекричати пронизливе виття радіоприймача, яке линуло звідкись знизу. Гордону теж доводилося кричати з усієї сили, стоячи ніс до носа з старим шейхом; це було важко фізично, — зате розмовляти так з купцем про гроші було зручніше. Коли Асік, почувши магічне слово, з хитрою посмішкою перепитав англієця, що йому потрібно, Гордон нахилився ще ближче до глухого вуха старика і закричав:

— Гроші! Гроші! Гроші!

— Аххх! — довге зітхання Асіка було досить красномовним.

Гордон знав свого співбесідника, тому він не сказав Асіку, що гроші призначені для підкупу Таліба і Юніса або для нападу на аеродром; він згадав тільки про Гаміда і повстанців, кажучи, що гроші їм конче потрібні для підтримки Повстання: "Для справи визволення, для вільної пустині!"

— Чогось раптом всі почали спокушати мене волею! — промовив Асік. — А яка мені користь з вільної пустині, коли під боком у мене в цьому форті сидить ворожий Бах-раз, який обов'язково покарає мене, якщо я допоможу вам? Скажи, яка?

Гордон хотів був спитати, хто ще розмовляв з шейхом про свободу, але вирішив трохи заждати. Проте, незважаючи на всі умовляння англієця, Асік дедалі нетерплячіше твердив, що грошей у нього немає. Нарешті, це обридло Гордону, і він вигукнув: — Гаразд, забудь про гроші! Нас влаштують люди і провіант.

— Звідки ж я візьму для тебе людей та провіант, — відповів Асік, перекикуючи радіо, — коли в мене ні того, ні того? Та й взагалі, що в мене є тут? — місто та базар, купці та крамарі, проповідники та родичі. Їх не упросиш допомогти тобі. До того ж тут раптом з'явилися інші упро-шувачі. Я вже не маю влади над своїми підлеглими, не можу навіть наказати їм.

— Дурниці! — вигукнув у відповідь Гордон, охоплений бажанням запитати про цих, інших "упрошувачів". — Невже в Асіка немає відданих прибічників? Так-таки немає?

— У мене є прибічники, — відповів шейх, — але тобі потрібні воїни.

— Так поклич до зброї своїх городян, — з надією промовив Гордон. — А ті, хто...

Місто несподівано нагадало про своє існування — гугнява іракська пісня, що неслася з радіоприймача, перейшла в таке тужливе завивання, що навіть Асік не витримав. Знявши руки, він схопився з стільця, відштовхнув служ-ників-рабів, перевальцем підбіг до відкритого вікна і, звисившись, розлючено заверещав, щоб

вимкнули, нарешті, цю трекляту коробку.

— А втім— ні, стривайте!— раптом передумавши, гукнув він до юрби, що зібралася під вікном. — Принесіть її сюди. Принесіть коробку мені, я сам її вимкну. Кому вона належить?

— Ахмеду, каменяру, йа Асік! — відповіли знизу.

— Ахмед! Принеси її сюди!

— Але, повелителю...

— Кажу тобі, принеси її сюди, чуєш?

Асіку все ще доводилося надриватись, щоб Лого почули, і він захихикав:

— Краще вже слухати мій вереск, ніж виття цієї адської машини.

Ахмед — весь білий від кам'яного пилу, потирав босі ноги одну об одну, стоячи перед Асіком з радіоприймачем в руках — надто маленькою коробочкою порівняно з тим шумом, який вона здійскала.

— Повелителю, — казав він, — це не моя машинка. Вона належить сеїду. Він ставить її в моїй крамниці, щоб усі правовірні слухали про політику та віру.

— Досить з мене. Я вже наслухався. День у день те саме, навіть коли я намагаюся заснути в себе нагорі. Ах-* мед, розтроши її ногою.

— Як накажете, повелителю, — промовив Ахмед і поставив приймач на підлогу, щоб розчавити його широкою, густо запорошеною ступнею.

— Стривайте! — вигукнув Сміт. — Дайте мені цей приймач. Не ламайте його, ради бога!

Досі не було ще такого випадку, щоб Сміт сказав хоча б слово під час оцих зустрічей. Він ніколи не наважувався брати участь у переговорах, навіть зробити зауваження. Гордон був вражений і плеснув механіка по плечу (він дуже рідко дозволив собі це) і зараз же відсмикнув руку, немов його мдарнло електричним струмом.

— Вчасно прятано, Сміт! — промовив Гордон по-арабськи.— Дайте його Сміту,— звернувся він до Асіка.— Сміт любить машини. Це його гносис.

Ахмеду порадили, що сказати сеїду, і відпустили його. Проте, незважаючи на поради, каменяра у дверях випустив розпачливе "Аййййй!" — бо за втрату приймача сеїд тепер неодмінно поб'є його, а жінки литимуть на нього воду з вікон.

— Бачив? — сказав Асік Гордону. — Ось які в мене солдати. Проповідники, купці, каменярі. І половина моїх городян не слухається мене, іде на повідку в інших...

— У кого? — вдалося нарешті спитати роздратованому Гордону.

— Я покажу його тобі, — відповів Асік. — Я змушений був затулити йому рота. — І шейх наказав одному з своїх слуг піти і привести смуглолицього бахразця. — Якщо тобі потрібні мої городяни, звертайся до нього, а не до мене.

— Хто ж витісняє Асіка з його власного міста? — спитав Гордон.

л Д. Олдрідж

ви

— Диявол, а не людина, бахразець, який ненавидить Бахраз.

Гордон занепокоївся:

— Бахразець? Революціонер? Що йому треба? Чому ти не вішаєш його? Здай його у форт.

— Повісити? Але він цікава людина, Гордон. Гарячи-тися тут не слід, бо, кажу тобі, він неабияка людина. Він питає мене, наприклад, що являє собою Гамід — авантюриста-феодала чи деспота, який тримається силою меча і використовує рух племен для своїх власних цілей; чи, може, він темний, дрібний ватажок, який не дає розвиватися своєму народові. Ось що він питає.

— Пошли його до диявола!

— Хи-хи! — відповів Асік. — Я пошлю його з тобою* до Гаміда.

— Гаразд, — погодився Гордон, сприймаючи відповідь шейха за зловісний жарт. — І Гамід відріже йому вуха.

— Ні-ні. Цей бахразець може помірятися силами з самим принцем. Він маленький і страшний. Дивовижна людина!

Лише зараз Гордон зрозумів, що старик не жартує. Однак шейх не сказав 'більше ні слова, доки не привели в'язня. Руки та ноги бахразця були закуті в кайдани, але так, щоб він міг ходити та стояти. Він був невисокий на зріст, худорлявий. Його одяг — сорочка та штани кольору хакі — виказували в ньому городянина. Про те, що він житель міста, свідчили ще більш красномовно, ніж одяг, деяка напруженість його рухів і вираз очей — допитливий та безстрашний. Кайдани, здавалося, не обтяжували його.

— Привіт тобі! — спокійно, але з прихованим задоволенням і глузливістю промовив бахразець до Гордона.

— Ти! — вигукнув англієць, придивляючись до маленького смуглявого в'язня. — Йа, Зеїн! Тебе ще не повісили!

В радісних привітаннях бахразця і англійця на якусь мить прозирнула дружня прихильність, яку вони, очевидно, мимоволі відчували один до одного — бо відразу замість задоволення виникла явна іронія.

Асік був у захопленні.

— Що я бачу? — вигукнув він. — Ви знайомі? Хи-хи! Це ж справді дивовижно!

Для спостерігача, проте, дивовижною була не так сама зустріч, як схожість між Гордоном і Зеїном, бо зараз, коли вони стояли поруч, лицем до лица, плечем до плеча, — вони були точними копіями один одного — близнюками, створеними для убогого, суворого життя. Бахразець мав таке ж, як у англійця, велике обличчя, твердий погляд, непокірне волосся. Але лінії Зеїнова рота не становили, як у Гордона, контрасту щодо інших рис обличчя: в малюнку його губ було більше терпеливості і більше невблаганності, було в ньому і більше напористої життєрадісності. Власне, несхожість в обрисах їх губ — твердих у Зеїна, м'яких у Гордона — відбивала і справжню різницю між їхніми вдачами; бо бахразець, на перший погляд такий поривчастий, різкий, збуджений, був насправді дисциплінованішим за Гордона. Здавалося, його ставлення до життя було витриманішим, певнішим; можливо, трохи іронічним, але урівноваженішим і пройнятим відчуттям часу, часу і ще раз часу. Завдяки своїй витримці він

поводився в цю мить так, наче був хазяїном становища.

— Ця людина — терорист, — сказав Гордон Асіку. — Колись жандарми Азмі-паші хотіли повісити його за це, а я ч дурного розуму зупинив їх.

Бахразець злегка кивнув, показуючи, що він згоден з англійцем і за цей жалісливий вчинок й досі вважає Гордона дурним. Він вдячно склав долоні своїх закутих рук і коротко посміхнувся.

— Але, якщо я потім пошкодував, що врятував його, то тепер я вже потішуся, — сказав далі Гордон. — Повісь його, Асік. Повісь його, доки не пізно, доки ми не почали сперечатись, доки не посварилися через його догму. Повісь його! — Гордон засміявся, мало не зареготав, побрязкав кайданами бахразия, схопив його за сорочку і добродушно посмикав, немов Зеїн був ссінний і його треба було розтермосити. — Це — міський революціонер. Старий ворог. Саме тоді, коли я потрапив в Аравію — під час заколоту Рашіда Алі в Іраку — жандарми Азмі-паші гасали по всіх нафтопромислах, ганяючись за шайтаном на ім'я Зеїн аль-Бахразі, який намагався під носом у нас, англійців, висадити в повітря наші ж промисли. В обличчя, звичайно, жандарми його не знали. Вони тільки знали, що там орудує один змовник, один небезпечний інспіратор, який може змусити десять тисяч робітників-нафтовиків згорнути руки і відмовитись працювати, аж доки п'ятдесят з них не розстріляють. Жандарми так і не впіймали його, вірніше, не здогадалися, що спіймали. Вони заарештували десять політичних змовників з Нафтопромислів і пригрозили, що розстріляють усіх, якщо ті не викажуть свого проводиря. Саме в цей час з'являюся я. Не будучи дурнем, я добре придивляюся до цих механіків і фанатиків і, звичайно, з першого ж погляду визначаю, кого слід поставити до стінки— його! Але будучи легковажним, я так і не виказав його Аз-мі-паші... Я так і не викрив шайтана! Чуєш? — Гордон закричав так, щоб старий обов'язково почув його слова. — Я не міг послати на смерть цього бахразця. Хай торжествує з цього приводу твій боголюбний суфітський гносис! Асік кивнув головою і захихотів.

— Цей Зеїн і я подивилися один на одного і все зрозуміли! — розповідав далі Гордон. — Він зрозумів, що я не викажу його. Чи не думаєш ти, що це схрещення фатумів, Асік?

— Авжеж!

— Пхе! Я просто не міг знищити свого двійника. Я був зачарований. Подивись на нього. Якби я народився в якій-небудь канаві Бахразу, якби розум дістався мені не через освіту, а з природи, я був би ним — Зеїном аль-Бахразі, невблаганним догматистом і поборником революції городян і селян!

Глум англійця не сподобався Зеїну, але він все ще, здавалося, радів з цієї зустрічі.

— Як бачите, — зітхаючи, звернувся він до Асіка, — ми старі знайомі.

І знову Асік радісно захихотів — наче він заздалегідь знав, що все так буде, і навмисне звів Гордона з Зеїном. Усі вони вбачали в цій зустрічі руку долі і прицмокували язиками та, хитаючи головами, ще і ще раз дивувалися невідомості шляхів людських. Один лише Сміт залишався незворушним, бо не знаходив нічого

ціказого в примхливій грі долі, яка стикала одне життя з іншим. Гордон бачив байдужість свого супутника і розумів, що їхнє захоплення було надто арабським, надто екзальтованим для великого, млявого Сміта. А Гордон, навпаки, тішився кожним поворотом гри, жадібно вбирав кожну нову подробицю, яка, пронизуючи все його тіло, мчала в гучно пульсуючий мозок, щоб відбитися в ньому ярким спалахом і знову розбігтися, мов електричні хвилі, по зсьому тілу, примушуючи його тріпотіти

— І ти подякував Гордонові за те, що він зберіг тобі життя? — спитав Асік Зеїна. — Ти опустився на коліна перед своїм рятівником, ти поцілував кінчик його одягу?

Маленький смуглявий бахразець був, очевидно, не з тих людей, що здатні віддаватися нестримній веселості; однак зараз він голосно розреготався.

— Я люблю своє життя і тому дорожу шиєю, — відповів він. — І гнути її не маю звичаю.

— Хи-хи! І на цій людині — кайдани! — промовив Асік. Але раптом він насупився і застукав кулаком по стільцю.

— Однак Гордон врятував тебе від смерті — і ти повинен бути вдячним йому за його великодушність. Ти йому зобов'язаний життям, і я вимагаю, щоб ти визнав це.

— Гаразд! Визнаю! — сказав бахразець і, щоб задовольнити старого, вдячно доторкнувся пальцями до своїх тонких губ і великого лоба. Потім він розсміявся разом з Гордоном.

— От і чудово! — промовив Асік, нітрохи не ображений їхнім сміхом. — Що б там не було, зараз ви друзі, отже аллах посторжествував і милосердя винагороджено. І ти, Гордон, можеш вважати себе доброчесним, бо ти врятував життя простому механіку, і він вдячний тобі за цс.

— Ти старий,, сліпий дурень! — вигукнув Гордон. — Може, Зеїн і скидається на простого механіка, але насправді він уміє поводитися з інструментом ще менше, ніж я. Слухай! Я одвів його тоді в майстерню, щоб подивитися, чи правду він каже, видаючи себе за якогось там слюсаря. На нього смішно було дивитися! Він, звичайно, знав, що до чого призначено, але зробити що-небудь не міг — інструменти не слухались його. То була цілковита нездатність справитися з машиною! О. він механік, авжеж, тільки з іншим ухилом, бо він чудово уміє залізати в довір'я і в душу своїм братікам. Подивись на нього — здається, така собі непримітна людина, га? А насправді — яка небезпечна! У нього — як і в мене — розум не в руках, а в голові. Ось що робить його небезпечним. Він механік від політики, механік революції.

— Ну от і добре! — докинув Асік. — Ти робиш свою революцію в пустині, а він — свою в Бахразі. А тепер, оскільки ви зустрілися, відвези його до Гаміда.

Гордон похитав головою і звернувся до Зеїна:

— Що тобі треба в нас у пустині? Що можеш ти розповісти кочовику про свободу?

— Нічого, — відповів Зеїн, уражений, але ні на мить не втрачаючи самовладання. — Мені треба переговорити з Гамідом.

— Про що ти говоритимеш з ним? Про що може механік розмовляти з феодалом?

— Ми обидва — араби. Цього досить.

— Ні. цього не досить. — Гордон одійшов від бахразця. Тобі відомо, як ми ставимося до твоєї догми.

— Мені невідомо ставлення Гаміда.

— Воно не відрізняється від мого, — промовив Гордон.

Зеїн знизав плечима. Зараз він і Гордон стояли лицем в лице, але схожість між ними зникла.

— Побачимо, що скаже Гамід, — вперто кинув бахразець.

— Я не повезу тебе до Гаміда.

— Я однаково доберуся до нього'—відрубав Зеїн. На якусь мить він втратив самовладання, і на його обличчі відбилась неприборкна рішучість будь-що домогтися свого. Як Гордон, він перетворився на клубок нервів.

— Чи не збираєшся ти часом розтлумачити Гаміду, що таке повстання?

— Збираюсь.

— І що таке воля, певне?—слова Гордона були пройняті сарказмом.

— Так.

— Твоя воля — це воля городян і селян. Яка користь з неї кочовикам? Ти б краще приховав її для своїх бахразців, а кочовикам дав би спокій.

Бахразець підняв руки у чисто арабському жесті, який, проте, не зменшив його схожості з приземкуватим, смуглявим, вихрастим шотландцем.

— Одвези мене до Гаміда, Гордон,— промовив він.— Мені конче треба переговорити з ним. Племена вже повстали, а незабаром піднімуться й городяни та селяни Бахразу. Нам треба діяти спільно. От і все. Ми мусимо об'єднатися.

— Отож тепер ми. виходить, стаємо союзниками, — промовив Гордон.— До чого ж ви, марксисти, впевнені у всемогутності своєї політики? Вам нема діла до почуттів. Ви знаєте тільки своє — весь світ механікам та селянам!

Хай живуть копачі канав і геть інтелект! Ти розумієш мене?

— Авжеж...

— А наше Повстання — це Повстання Особи, Повстання свободно! волі. І ніяких догм про перетворення ремісників на богів! Хай усвідомлять це твої політики.

Зеїн нарешті розсміявся, напівнасмішкувато, напівроз-дратовано,— ця сварка, як ніщо інше, спор:дчувала його з Гордоном. їх суперечності були нерозв'язними й непримиренними суперечностями двох братів, яким випало пронести свої незгоди через все життя.

— Невже ти думаєш, що ми збираємося примушувати наших селян і робітників повстати, Гордон? —Тепер настала черга Зеїна говорити з презирством. — Невже ти думаєш, що їм бракує власної свободи волі на те, щоб вирішити, чи хочуть вони повстати, чи ні? Хіба ж догма здатна запалити людину, яка вмирає з голоду? Так, ми пропонуємо нашим робітникам і селянам шлях до визволення Але цей шлях лежить не через свободу волі або інтелект особи. Навіщо вони бідноті? Хіба ними знищиш злидні? Те, що ми пропонуємо — це реальні речі: геть поміщиків, геть експлуатацію, геть

іноземних поневолювачів, покінчимо :і бдиісію, злиднями, голодом, убозством! І наша мета реальна — ніяких там туманних обіцянок. Незалежність! Землю селянам! Владу робітникам! Ось яка в нас догма!

Гордон, раптом звеселившись, засміявся з Зеїна, задоволений їхньою перепалкою.

— В ім'я аллаха, брате, де ти всього цього навчився? Де ти набрався цих ідей? Адже не в Аравії, та й з неба вони впасти не могли.

— Ми вчимося у всіх, у кого можна, — відрубав Зеїн, аж ніяк не поділяючи раптової веселості Гордона. — І не мало де в чому у англійців, — додав він уїдливо.

— Догма! — вигукнув Гордон. Зеїн знову знизав плечима.

— Поспитайся у селян і городян, догма уе чи ні. Ось перед тобою Асік, буржуазний купець — поспитайся в нього.

— Буржуазний купець! — повторив Гордон, указуючи пальцем на Асіка. В'н зареготав і заплескав у долоні, так що старик мало не образився. — Ти віриш у заколоти селян і городян? — спитав Гордон. — Ти віриш, що вони тебе врятують, Асік? Ану, скажи. Скажи Зеїну всю правду.

— Хе-хе! — відповів Асік. — Ви сперечаєтесь і глузуєте один з одного, як справжні брати. Ах, я добре бачу це! Сиплете доводами... Маленькі ви, шалені людиці! Хитрі і по саму зав'язку набиті догмами. І ти теж, Гордон. Ви знаходите догми навіть там, де їх нема. Але справа не в самих догмах. Справа в тому, на які дії вони нас спонукають.

— Ну, а на що вони спонукають тебе? — не відставав Гордон.

— Я займаюся політикою тільки за чашкою кофе, — відповів Асік. — Я не належу до шаблековтачів.

— Ти ухиляєшся від відповіді, — промовив Гордон.

— І ти теж! — вигукнув Зеїн.

— Я кажу тобі: наші повстання об'єднати неможливо, — відповів Гордон. — Племена борються за те, щоб визволитися від Бахразу, а не для того, щоб залишатися з ним.

Бахразець знову роздратувався.

— Невже ти не розумієш, що феодальний Бахраз і революційний Бахраз — це різні країни? — вигукнув він, судорожно стискаючи та розтуляючи кулаки.

— Ні, для мене не існує такої різниці. Я знаю одне: всякий Бахраз несе загибель кочовикам. Твої міські та сільські догматисти почнуть перетворювати кочовиків на механіків і землеробів.

— Племена не можуть на віки вічні залишатись в їхньому теперішньому стані.

Гордон змахнув рукавами бурнуса.

— Отже, ви врятуєте нас...

— Ми врятуємо один одного! — Зеїн звернувся до купця: — Асік! Авжеж, ти розумієш, про що йдеться! Поясни йому, вислови свою думку...

— Так-так! Послухаємо думку буржуазного купця!

— Любий друже, — промовив Асік, приязно поплескуючи Гордона по коліну, щоб надати своїм словам більшої ваги. — Ти нерозумна людина!

— По-твоєму, розумна його догма?

— Ні-ні. Я не про те. Ти нерозумна людина, тому що не кажеш Зеїну: "Викладай свої умови: що маю робити я, і що робитимеш ти?" У нього своє повстання, у тебе— своє. Торгуйтеся! І коли діятимеш розумно, то хоч би що там крилося за його умовами, ти однаково виграєш. Хе-хе! Він кращий за тебе торговець революцією.

— Я не ліверант,— промовив Гордон.

— Фе-е!—промовив Асік.— Не будь таким високоморальним. Торгуйся з ним.

— Ми не міняємо овець на горщики,— вів своє Гордон.— Тут ідеться про принципи, про ідею!

Асік по-старечому зітхнув.

— Ет, я в ваших принципах нічого не тямлю.— З хвилину він посидів мовчки, потім стрепенувся, вказуючи тремтячим пальцем на Сміта.— Хай Сміт-паша розсудить вас!

Гордон навіть не поглянув на Сміта; Зеїн теж сидів нерухомо, немов дожидаючись, доки старий Асік закінчить свою безглузду гру. Але Асік не вгамовувався, і зніяковілий Сміт змушений був викласти свою точку зору.

— Я знаю, до якої мети йде Повстання племен,— промовив він, стискуючи приймач між величезними колінами.— А про бахразьку революцію я нічого не чув.— Тут він забув, що хотів сказати далі, промовив: — Я взагалі не прихильник революції! — і замовк.

Асік скипів:

— В ім'я аллаха, що ти верзеш? Хіба ти не береш участі в Революції племен?

— Повстання племен — це інша річ. Асік розчаровано знизав плечима. Зеїн обернувся до Гордона.

— Візьми мене з собою до Гаміда, Гордон. Я мушу побачитися з ним. Ви передчасно почали своє Повстання.

— Та візьми ти його, нарешті! — нетерпляче вигукнув Асік.— Адже йому буде важко добиратися до Гаміда самому, без провідників і без охорони. Подивися на нього — в ньому одразу ж впізнають бахразця. — Для старого шейха гра вже була закінчена, він втратив інтерес до суперечки.

Але Гордон не здавався:

— Слухай...

— Візьми його!—розлючено вигукнув старик і стукнув по стільцю, на якому сидів.

— Може, ти боїшся мого впливу на Гаміда? — із зневагою, проникливо спитав Зеїн.

— Овва! — скрикнув Гордон.— А якщо я не візьму тебе...

— Асік мене повісить! — з удаваним відчаєм застогнав Зеїн, потрясаючи перед носом Гордона закутими в кайдани руками.

Від захоплення Асік навіть підвівся.

— Авжеж! Обов'язково повішу!— торжествуючи, підхопив він.— Отже, забирай його звідси, Гордон* Рятуй його! Хи-хи! От він і поїде з тобою!

Гордон почервонів. Потім він подався вперед і з розмаху ударив кулаком по мускулистому плечу бахразця.

— Шайтан, ти надто добре мене вивчив і тепер дуриш мене. Я візьму тебе — щоб

було з ким посперечатися.

— Іі коли я побачу Гаміда?—спокійно спитав бахразець, вже підраховуючи щось.

— Бозна-коли. Ти вмієш їздити на верблюді?

— Ні

— Тоді я не заздрю тобі,— промовив Гордон.

— Ах... Чому я не молодший! поскаржився Асік.— Я поїхав би з вами. Одне залишається мені, старому — сидіти тут та віднадувати камінцями шайтана!

— ... В ім'я Повстання! — дошкулив шейха Гордон. Тим "часом Зеїна відвели, щоб розкувати. Гордон знав, що більше нічого не витягне з Асіка, — і, знизавши плечима, він став прощатися, промовляючи пусті слова відданості і вдячності, вдячності невідомо за що — хіба за те, що купець подарував йому в супутники Зеїна.

Зеїн виявився приємним супутником, і спершу Гордон був зачарований особою бахразця; його весь час дивувала примха долі, яка спочатку зробила їх близнюками, а потім схрестила їхні життєві шляхи. До того ж, Гордона не залишала думка про те, що якби він народився в Бах-разі, то був би Зеїном. І коли вони не сперечалися про політику або коли бахразець не зсувався набік на своєму верблюді, англієць із захватом і насолодою слухав історію свого супутника, що, як виявилось, був у дитячі роки вуличним хлопчаком. Його тішило й інтригувало почуття чогось спільного із цим своїм двійником.

Зеїн з походження був дитиною вулиці. Він не знав, хто він, і звідки він, і скільки йому років. Він тільки пам'ятав себе в дитинстві на мостовій Бахразу самотнім, завжди безпритульним і голим. Гордон із заздрістю слухав Зеїна. Як це, мабуть, добре — не мати предків! Чи можна уявити собі щось краще, ніж отак увійти в життя — голою, чистою істотою, животрепетною і здоровою, увійти і припасти до джерел життя і наливатися соками його—і весь час сам! Щось героїчне вбачав у цьому Гордон, і тепер він розумів, чим приваблювало його друге дитя вулиці — бешкетний Мінка.

Коли Зеїну минуло десять чи одинадцять років, привільне і голе життя хлопчика кінчилось. Його взяв до себе слугою і проводирем напівсліпий мулла. Мулла поступово втрачав зір, і йому довелося вчити хлопчика читати і писати. Нарешті він зовсім осліп і опинився в цілковитій залежності від очей та рук свого маленького проводиря.

— Бачити життя і читати його сліпому! — вигукнув Зеїн Велика прозорливиця — ніч, що спустилася над пустинею, вирвала це відкриття з глибини душі бахразця.— Яку іншу науку можна порівняти з цією, Гордон? Я сам навчився читати життя. Читати життя!..

Уміння читати життя — ось що дали йому грамотність та спостережливість, і це вміння залишилося з ним також після того, як мулла помер і хлопчик знову став безпритульним— таким же безпритульним, яким був і раніш, хіба що тільки тепер грамотним.

— І кому ж був потрібний оцей безпритульний грамотій?— з презирством спитав Гордон. Освіта здавалась йому зараз блюзнірством.

— Нікому,—визнав Зеїн. Він став невмілим, невправним водієм трамвая:

незважаючи на хлоп'ячу спритність, йому так і не вдалося оволодіти гальмами та важелями, за допомогою яких трамвай удержується на рейках. Однак цим заняттям він заробляв собі на харч. До того ж, він навчився вкладати душу в те, що робив. І це вміння також залишилося з ним на все життя і, очевидно, якось змінило його вдачу.

— Отже, ти вирушив у життя з душею водія трамвая? — насмішливо спитав Гордон.— Тепер я розумію, звідки прийшла до тебе твоя догма — залізні рейки, строгий маршрут!

Але Зеїн відповів, що "догму" свою він засвоїв тільки після того, як розпрощався з рейками. Бувши ще хлопчиком—грамотним і жадібним до знання—він влаштувався учнем в друкарні. Ось на цій саме роботі і сформувалися його погляди. Сирійський революціонер спочатку навчив його розбиратись в машинах, а потім _ в політиці. Цей революціонер друкував нелегальну газету в Бах-разі і пересилав у Французьку Сирію, ховаючи її під животами верблюдів. Сирійські революціонери були найбільш освіченими, винахідливими і діяльними змовниками в усій Аравії. Вчитель Зеїна керував всілякими змовами — антиклерикальними, анархістськими, терористичними і всіма формами боротьби з іноземцями, починаючи від сепаратизму маронітів і кінчаючи замахами на життя Анрі Пон-со, найліберальнішого і тому найнебезпечнішого з французьких верховних комісарів в Сирії.

— Я голодував, але я жив,— сказав Зеїн,— бо живили мене розум, серце й мета!

Так тривало вісім років, аж доки, за словами Зеїна, учень не перевершив свого учителя в розумінні істинних цілей революції. Після одного особливо гарячого бою ідей вони розійшлися.

— Я став марксистом,⁴—казав Зеїн,— а він залишився анархістом-терористом. У нього була одна лише віра, одна теорія — насильство. Як у тебе, Гордон. І він діяв завжди один, бо зневажав людей, яких хотів визволити.— він і мене зневажав за те, що я був одним з них. Смерть він вважав найкращим засобом для розв'язання всіх суперечок — коли ми посварилися, він навіть погрожував вбити мене. Помер він безглуздо, в бейрутській тюрмі. Коли французи пішли з Сирії, він вирішив, що країна стала вільною, і повернувся туди. І, певна річ, потрапив просто до рук таємної поліції, яка двадцять років чекала на нього, тієї самої поліції, що була при французах і тепер залишилася в незалежній Сирії. Поліцейські, звичайно, доклали всіх сил, щоб він живим з тюрми не вийшов. Він умер, забутий всіма, і лише я один його оплакував.

— Навіщо оплакувати дурня? — спитав Гордон.

— Я можу оплакувати всяку хоробру людину, що наближається до істини, але осягти її не може — і через це безглуздо гине. Я оплакую його і понині, бо кожний день свого життя я роздумую про долю, яка звела мене спочатку з муллою, а потім з ним

— А потім і зі мною,— додав Гордон,— бо я врятував тебе від петлі.

— Ти де в чому нагадуєш його.—Зеїн подивився прямо в очі Гордону; здавалося, натягнуті, тремтячі нитки поєднували їх. Зеїн сумно похитав головою: — Будь обережний, брате. Ти теж можеш загинути безглуздо.

— А ти, брате, звичайно, гараздуватимеш і далі з своєю догмою!..

Зеїн знизав плечима — життя не було тягарем для нього, а думка про смерть — не лякала. І він, і Гордон нехтували смертю, тож не варто було і розмовляти про неї.

Поступово у Гордона зник інтерес до свого двійника. Зеїн — грамотний вуличний хлопчак та Зеїн—юнак, сповнений невситимою жадобою знань, приваблювали англійця. Але Зеїн—революціонер-неофіт і цей теперішній Спартак, цей Зеїн-догматист, який нічим не поступається перед Гордоном, інтригував англійця не більше, ніж брат, до якого давним-давно звик.

Нарешті, вони розсталися — далі Зеїн мав добиратися до Гаміда в супроводі араба, який віз принцу листи від Гордона. Бахразець вирушив, тримаючись на спині верблюда по-ненмілому рівно і напружено, але вперто.

Тепер залишалося лише подивитись, як поставиться Гамід до чужої філософії Зеїна, до його пропозиції об'єднатися, до його міського хакі. Адже саме для того, щоб зіткнути догму й віру, Гордон погодився відвезти Зеїна до Гаміда — принаймні так він казав собі. Отож, вони розсталися без особливого жалю, бо обох втомила їхня чудна схожість. Життя йшло своєю чергою, і кожного чекала своя доля.

РОЗДІЛ VI

Фрімен, англієць, який розшукував Таліба і якого зараз вистежував поет Ва-уль, був старим товаришем Гордона. Про це він розповідав своєму супутнику, Мустафі Фавзі, бахразькому збирачу податків. Вони мирно лежали під стіною покинутої випалювальної печі в Джаммарській пустині, і непроглядна ніч оповивала їх.

— Гордона не можна назвати урівноваженою, ані прин вабливою людиною, — казав він. — Мене особливо вражало його якесь дивне почуття гумору. Він вивергав свої дотепи несподівано, зненацька. Я ніколи не розумів їх.

Мустафа поважно кивнув, погоджуючись — сам він був людиною, яка взагалі не відзначалася ясністю розуму або винятковою кмітливістю, а особливо, коли йшлося про дивний гумор.

— Хоч в Іраку я навчався в англійській школі, — промовив він, — і потім в своєму департаменті служив з багатьма англійцями, але я так і не зумів досягнути, що англієць вважає смішним, а що — ні. Дивно, що й ви, містер Фрімен, вважаєте англійський гумор своєрідним.

Фрімен засміявся, і цим несподіваним проявом англійської легковажності ще раз спантеличив обмеженого Му-стафу, який зараз, як і завжди, цілком серйозно висловлював свої думки. Власне, Фрімен теж сміявся серйозно, хоч і здавалось, що від його гучного сміху прозора тиша сяючої ночі розлітається осколками кристалів. Отака вже суперечність характерна для вдачі Фрімена: він сміється, коли йому не смішно. Сміхом він просто виражає і підкреслює забавність речей: забавна розвага, забавний хлопець, забавне видовище. Навіть капость Фрімен може назвати забавною — і таке ставлення до явищ чудово уживається в ньому з видимою доброзичливістю, випещеним обличчям та приватним обходженням.

— Та й не тільки гумор Гордона був дивним, — спокійно пригадував він далі. — У нього взагалі був якийсь дивацький підхід до всього: починаючи з манери чистити

яблуко і кінчаючи поглядами на політику, яку він ненавидів. Він усе робив якимись зигзагами. Я б навіть сказав, що йому бракувало здорового глузду, моральної стійкості, на якій базуються принципи.

— Як англієць, він надзвичайно безпринципна людина! — осудливо, але ввічливо і без бажання образити вставив Мустафа. Ця ввічливість, це невміння проявити свій гнів або сум була, очевидно, невід'ємною рисою його вдачі.

— О, принципів у нього, мабуть, досить! — весело виправив Фрімен. — Людина з його освітою без принципе не може. Але до чого вони зводяться, оті принципи! Щоб вгадати це, треба було б, мабуть, визначити, до якої філософії належать його плутані ідеї, треба було б зіставити їх з чимось відомим, зрозумілим. Але скільки я не сушив собі голову над цим, у мене, по правді сказати, так нічого й не вийшло. — І Фрімен глибоко зітхнув, немов аїм визнанням він очистив свою душу й соромливо оголив її. — Правда, це було давно, — додав він. — Коли ми були ще студентами.

— Він був тоді розумний? — спитав Мустафа. — Тут, у нас, він розумний.

— О, так, він був розумний. Навіть занадто. Він робив блискучі успіхи в арабістиці — історії, філології, археології. Здавалося, в цих науках він перевершив своїх вчителів. Але з сучасною арабською мовою у нього було не все гаразд. Щоправда, напочатку, коли Гордон перейшов з Кембріджського університету до нас, в Лондонську школу сходознавства, він напрочуд швидко почав відчувати мову. І значно швидше за нас оволодів всіма її зворотами та викрутасами — але далі не пішов. Пізнавши тонкощі мови, він, здавалося, втратив інтерес до неї і перестав приділяти їй увагу. Та й війна якраз почалася. Однаково, мені здається, що я і тепер краще за нього розмовляю по-арабськи.

— Ви розмовляєте чудовою, класичною арабською мовою, містер Фрімен. Я ще не чув жодного англійця, який би говорив так, як ви, — а я розмовляв не з одним відомим арабістом.

Через стінку палатки — Фрімен лежав в палатці, а Мустафа назовні — було приємно слухати голос бахразця, бо в ньому звучала правда; і Фрімен з насолодою вислухав підтвердження своєї обдарованості, дарма що Мустафа був чимсь трохи більшим за простого клерка (інспектором одного з відділів спецдепартаменту). Адже в цій поїздці бахразець був помічником — Фрімена — і тому англієць з прихильністю сприйняв його похвалу.

Фрімен простяг довгі ноги в піжамних штанах та са-мовдоволено провів по обличчю довгими тонкими пальцями. Він знову пригадав молодого Гордона — надто поривчастого та кмітливого, щоб викликати довір'я надто незрозумілого, щоб передбачати його вчинки, надто збудливого, щоб його зачіпати.

— Дивно, — вголос міркував Фрімен, — що ми за всі ці роки життя в Аравії ще ні разу не зустрілися. Може, я його зараз побачу. Мені, власне, слід було б спробувати витягти його з цієї каші, яку він сам заварив. А що, як мені це вдасться?

— Це було б щастям для нього, — промовив Мустафа. — Тут, на півночі, у прикордонній місцевості, його всюди підстерігатиме небезпека. Знайдуться люди, які

почнуть розшукувати його в пустині, щоб убити й одержати за це урядову винагороду.

— Але ж винагорода призначається за спіймання, а не за вбивство Гордона.

— Кажуть, що вбити Гордона — це єдиний спосіб піймати його, містер Фрімен. І майте на увазі — багато хто з самих кочовиків охоче вб'є вашого друга.

— Бідолаха, — з почуттям промовив Фрімен. — Він, мабуть, так глибоко загрузнув, що йому нічого не залишається, як тільки опускатися ще глибше. Що ж, я постараюся витягти його, поки не пізно. Англійський уряд тепер ладен все забути і ні про що не згадувати, якщо він залишить Аравію. Я це запропоную Гордону, і, може, з вашою допомогою мені вдасться забрати його звідси...

— Це нелегко буде зробити. У нього багато ворогів. А серед прикордонних арабів — чимало ворогів кривавих...

— Боже, що ви кажете! Кривава помста?

— Так, — через одноманітність інтонацій і повільну та старанну вимову англійських фраз усе, що говорив Мустафа, було позбавлено будь-якого емоціонального забарвлення.— Я й сам вважаю його своїм кривавим ворогом,— додав він таким самим рівним, невиразним тоном.

— Ви!

— Так. Лише кілька місяців тому Гордон з загоном кочовиків зробив наскок на наш бахразький пост біля кордону з Іраком і вбив мого брата і племінника.

— Власноручно?

— Я гадаю, що власноручно, містер Фрімен. Вони були вбиті під час наскоку, і Гордон був серед нападників. В нашій країні, як ви знаєте, цього вже досить, щоб вважати людину своїм кривавим ворогом.

— Так, я це добре знаю. Святий боже!— Фрімена надзвичайно вразило те, що він почув; йому навіть не хотілося вірити в це — особливо тепер, коли стояла така тиха, спокійна ніч і коли все це йому розповідав Мустафа — людина, лагідність якої досі не викликала ніякого сумніву. — Що ж, Мустафа, — жартівливо промовив він, — сподіваюсь, що ви пощадите Гордона, коли він потрапить у ваші руки.

— Я не відчуваю симпатії до містера Гордона, — спокійно відповів Мустафа. — І я сподіваюсь, що нам не доведеться зустрітися з ним...

Мустафа обмежився цією ввічливою фразою, так і не

договоривши її до кінця, наче він не знав, що робитиме, коли зустріч все ж таки відбудеться. А Фрімен тимчасом думав, як сміховинно звучать міркування Мустафи про криваву помсту. Ще один прояв, ще одне свідectво поголовного божевілья арабів! А проте в тому, що він почув, нічого особливого не було — просто англійці схильні вбачаги безумство в кожній події, що відбувається в пустині, і відповідно ставляться до цієї події. Таким чином вони ніколи не збагнуть рушійних сил кочового життя. В усякому разі як англієць він, Фрімен, не хотів, щоб кого-небудь вбивали — будь то араб, чи, тим паче, англієць.

— Гаразд, забудемо про Гордона,— заспокійливо сказав він. — Нас перш за все цікавить зараз Таліб.

— У Таліба теж руки в крові.

— Звісно. Проте, можливо, що коли ми надамо йому та ного нещасному народові яку-небудь матеріальну допомогу, джаммарці перестануть думати про підтримку заколотників. От, якби нам пощастило домовитись з диким Та-лібом так само легко, як і з бідолахою Юнісом! Тоді кордони будуть врятовані. Я навіть не сумніваюся, що це нам вдасться. Біда тільки, що ми ніяк не можемо наздогнати Таліба.

— Однак, нам треба бути обачними, — поспішно зауважив Мустафа, бо Фрімен засовався у своєму спальному мішку, ніби хотів негайно схопитися і рушити в погоню за Галібом.—За нами стежать. Люди Гаміда, певно, дізналися, що ми шукаємо Таліба, і небезпечно проявляти зайвий поспіх.

— Так, ви маєте рацію, — покірливо погодився Фрімен і затих. — Та й взагалі це Повстання надто розпорошене і навряд чи можливе його даліше наростання. Одне діло — пустиня, де пересування військ утруднене. А тут, біля кордонів, повстанці швидко скрутять собі в'язи. Мені щось не віриться, що Гамід зможе протипоставити яку-небудь серйозну силу легіонам Азмі-паші. До того ж, я не думаю, щоб він був добрим стратегом. Вам доводилося зустрічатись з принцем, Мустафа?

— Так, сер. Я прожив рік в його столиці в пустині.

— Але з самим принцем ви знайомі?

— Я був маленьким бахразьким чиновником, а він — принцем кочовиків—дуже гордим, дуже благородним і не менш жорстоким, бо міг не вагаючись сам відрубати руку злодію на базарній площі. Час від часу він таке робив.

7. Д. Олдрілл

97

— Оскільки я розумію, у кочовиків це вважається правосуддям.

— Можливо. Але така міра покарання вважається тепер варварською. Бахразький уряд запровадив суди та суддів — і правосуддя мусить бути зосереджене в їхніх руках. Але Гамід не зважав ні на що — він часто бувало з'являвся до тюрми і особисто визволяв своїх прибічників, засуджених за який-небудь злочин. Ми нічого не могли зробити з ним. Дуже рішучий юнак, дуже сильний, дуже спокійний і надто жорстокий.

— Шкода, що я тільки зараз потрапив у ці пустині, — зітхнув Фрімен. — Тут завжди було цікавіше, ніж в Іраку або Трансіорданії. Та нічого — я надолужу те, що упустив. А до Гаміда постараюся потрапити якомога скоріше—можливо, Гордон допоможе мені в цьому.

— Про одне ви мусите добре пам'ятати, містер Фрімен, — лагідно промовив Мустафа, — тут, у пустині, кожну людину, що розмовляє по-англійськи або має англійську зовнішність, можуть помилково визнати за Гордона. Тому будьте обережні і дивіться, щоб його вороги не напали на вас.

— Хо-хо, це навіть надає певного присмаку нашій поїздки! — гучно розсміявся Фрімен.

А втім, якщо англійська мова служила прикметою Гордона, то це ускладнювало справу, бо Фрімен не збирався весь час розмовляти по-арабськи. Як сказав Мустафа,

він досконало володів арабською мовою, але англійська була його рідною, і він віддавав їй перевагу в розмовах з арабами, які розуміли її—подібно до огрядного Мустафи. Звичайно, Фрімен відчував професіональний інтерес до арабської мови і любив розмовляти нею, але тепер, цілком опанувавши її, він не вважав за потрібне весь час ламати язик та кривити рота над вимовою арабських слів. Щож-до "англійської зовнішності", то, на думку Фрімена, міняти її було б просто смішно. Він носив арабський бурнус, а під ним, не криючись, чисті короткі штани хакі, коски, ко-ричньові туфлі та сорочку хакі. Він мав безперечно англійський вигляд.

— Що ж, покладусь на щастя, — сказав Фрімен Мустафі. А про себе пожартував: "Якщо вже Гордон не боїться мати вигляд англійця, то мені це можна й поготів!"

Але, на відміну від Гордона, Фрімен (як щирий англієць) не мав при собі ніякої зброї. Такий був його принцип.

— Гордон за те, щоб захопити аеродром, — сказав генерал Мартін Азмі-паші,—а Гамід хоче напасти на нафтопромисел. Перегородіть їм шлях у цих напрямках однією чи двома бригадами легіонерів, і ви спіймаєте обох. Це — єдиний вихід, Азмі.

Азмі-паша був маленький, гладкий, надміру поважний; він важко дихав і ніяк не погоджувався з Мартіном.

— Ні, генерале, — казав він. — Навіщо кочовикам нафтопромисел та аеродром? їжа — ось що їм потрібно. І' щоб здобути її, вони прийдуть сюди, у прирічкові місця.

Жирний палець Азмі-паші важко впав на карту, поповз по родючих прирічкових землях, що межували з Джаммарською пустинею, і зупинився на точці, якою була позначена його штаб-квартира, мабуть, на тому самому М*СЦІ. де зараз стояв його обідній стіл.

— Ні, ні! — запротестував генерал, нетерпляче змахнувши випещеними пальцями над блідокоричньовими розводами карти.— Племена воюють не за їжу!— Він з деяким презирством подивився на товстий живіт Азмі—немов^ йому спало на думку, що туди перемістився мозок паші.— Вони воюють за пустиню. Невже ви цього не розумієте?

Генерал не хотів виявляти дратівливість щодо Азмі, і він навіть з прикрістю подумав, що зараз надміру брутально говорив з ним; а втім, Азмі був військовою людноюуї-особисті міркування не повинні були впливати на його* стра/-тегічні плани. І справді, що примушувало його сидіти тут, серед благодатних полів Поріччя і з жахом позирати на" безплідну пустиню, — немов чекаючи, що звідти з являться повстанці Гаміда? Адже це було* безглуздо—а з воєнного погляду навіть згубно. Чому ж Азмі вперто не бажав йти звідси?

Генерал знав чому — він змушений був визнати, що причину слід шукати в особистих, нечесних мотивах самого паші. Не було ніякого сумніву, що пустиня анітрохи не цікавить Азмі. Як і всі інші міністри, паші та й сам король, він був великим і багатим землевласником, і його єдиним клопотом були просторі, родючі порічкові угіддя. Штаб Азмі в цій болотистій місцевості містився в його власному мисливському маєтку. Сама кімната, де вони те* пер перебували, була кімнатою для зброї, а не спеціальним військовим приміщенням. На стінах тут красувалися набиті чучела

бекасів, ржанок, качок та гусей; зі стелі на дроті звисали фламінго та журавлі—і все це було таке висохле, що здавалося, сама смерть висіла під стелею — набита, але не обскубана. Кахельну підлогу вкривали шкіри газелей та двох-трьох левів, привезені пашею з Східної Африки.

— Ви нізащо не умовите Азмі рушити з Поріччя, — сказав Мартіну англійський посол напередодні від'їзду генерала з Бахразу. — Йому наказали сидіти там і король, і прем'єр-міністр, і всі інші. Та й сам Азмі не хоче нікуди звідти йти! І не думайте, що він окопався там, бо боїться Гаміда. Ні, він просто знає, що коли він зніме з Поріччя хоча б одного солдата, в усій окрузі другого ж дня спалахне революція. Країна тріщить скрізь, Мартін, і нам слід було б вжити якихось заходів. Коли вже рятувати пустиню, так зробимо це самі — викличемо нашу авіацію, а буде потрібно — і війська.

Проте, на думку генерала Мартіна, пряме втручання •Британії могло спричинити тепер лише ускладнення. Він сподівався уморити Азмі, щоб той направив частину своїх легіонерів до Джаммарського аеродрому і тим самим удержав хоча б цей п/ацдарм. Безперечно, загрозливе становище в центрі Бахразу викликало занепокоєння; однак, що б там не казали, а з бунтом селян та механіків не так уже й важко справитися. Інша річ — Гамід, який стає з кожним днем небезпечнішим, і якби тільки Азмі не був такою зажірілою та неповороткою людиною, він міг би розгромити Гаміда кількома блискавичними рейдами в пустиню.

•— Наші бомбардувальники подбають про Гаміда, — заспокійливо сказав Азмі. — А нафтопровід хай вас не турбує. Патрулі надійно охороняють його від нальотчиків.

— Та справа не в нафтопроводі, — відповів генерал. — Справа у самому кордоні. Адже тепер Гордон намагається об'єднати камрів та джаммарців, щоб спонукати їх зробити напад на аеродром. А після цього прийде черга й нафтопромислу...

— Ах, генерале, — в посмішці Азмі була суміш ввічливості та неприязні, характерної для арабів, які на протязі багатьох років мають стосунки з англійцями,—джаммарців і камрів неможливо об'єднати. Неможливо — навіть в гьому їгньому Повстанні племен.

— Я не такий впевнений, як ви. А крім того, Гор-

дои... — Вимовивши це англійське прізвище, генерал похитав головою.

У Азмі було жирне, смугляве обличчя. Воно, мов куля, випиналося з високого стоячого військового коміра, було наче виліплене з шиї. Десь на цьому обличчі поблискували маленькі темні очиці, які зиркнули в бік генерала, коли той запнувся на прізвищі Гордона. В їх погляді була прихована зневага та насмішка з Мартіна за те, що він не наважується говорити далі. Не наважується; бо йому, мабуть, соромно, що англієць іде проти англійця.

— Хай цей Гордон не турбує вас, генерале, — спроквола промовив Азмі-паша. Його очиці дивились вкрадливо. — Він авантюрист.

— Ви недооцінюєте Гордона! — різко відказав генерал. — Він абсолютно впевнений у справедливості своєї справи. Зважте хоча б на те, що він знехтував усім особистим у своєму житті, щоб служити Повстанню племен.

Азмі знизав плечима — він зрозумів ущипливий натяк генерала і відступився.

— Я про Гордона нічого не знаю.

— А я б на вашому місці постарався б довідатись, — промовив генерал. В голосі його звучала сталь. — З ним вам доведеться помірятися силами, а він людина неабияка!

Ці слова прозвучали для Азмі-паші як англійські хвастощі, як невивідне порівняння його з Гордоном, як незрозуміла англійська гордість за Гордона — людину, що так перевершує його.

— Тоді, мабуть, вам вдалося б умовити Таліба і бідолаху Юніса зберегти відданість Бахразу,— сказав він. — Якщо вони прислухаються до Гордона, то, можливо, вони послухаються і вас, свого старого англійського друга!

Азмі зробив надто сильний наголос на словах "англійський друг", але генерал ніколи не звертав уваги на такі психологічні тонкощі у ставленні бахразців до англійців. Особливо, коли до них вдавався Азмі, який завжди дозволяв собі підленькі Еипади щодо англійців, бо навчався в Англії і досадував на те, що він не англієць. А може, причиною сарказму паші була його дружина — типова, суха, як палка, англійка. Вона жила в місті Бахразі і тримала бджіл у своєму задушному, зарослому квітнику. Весь Бахраз сміявся з неї. Щодня її можна було побачити серед квітів, і жоден бахразець не проходив повз сад паші, не кинувши яке-небудь непристойне зауваження щодо її худого пташиного тіла, смішного одягу, чудної пристрасті до бджіл, кішок, собак та всього, що росте й розпліднюється. Так ЧЙ так, але Азмі не міг обійтися без своїх шпильок. Та генерал завжди пускав їх повз вуха, бо жалів гладкого пашу за страждання, які завдавала йому його дружина.

— Чому б вам самому не зустрітися з прикордонними шейхами? — вже серйозно спитав Азмі. — Мене вони не послухають.

— Я зараз збираюся до бідолахи Юніса,— відповів генерал,— на Таліба не варто витрачати час. Він — негідник і справжній бич для жителів пустині. Йому не можна вірити. Але Юніс, по-моєму, розумна і мирна людина, і він завжди ставився до нас прихильно. З Юнісом можна порозумітись.

Шкіряний пояс на животі Азмі порипував з кожним його віддихом. Помовчавши, паша сказав:

— Ще б трошки нафтопровідних грошей, і за Юніса можна бути спокійним. Ви нічого не можете запропонувати йому?

"Нафтопровідними" називалися гроші, що їх англійці сплачували Юнісу за прокладання труб через територію Камру. Це була невелика сума, яку він регулярно одержував. Колись навіть Талібу сплачували ці гроші, але тепер він був позбавлений їх, бо старий розбійник завжди порушував укладені угоди.

— Справа не в грошах, — сказав генерал. — Треба просто довести Юнісу, що Повстання не віщує йому нічого хорошого. Він мусить зрозуміти, що йому залишається одне— зберігати лояльність до Королівства.

Азмі гучно зареготав.

— Юніс надто бідний, щоб думати про якусь там лояльність, генерале. Якби у мене були гроші, я б сам вирушив до старого і підкупив його. Ось Таліб—це інша справа. Але до нього, здається мені, вже поїхав ваш приятель, містер Фрімен...

— Фрімен? Що він тут робить? Коли він поїхав до Таліба?

В Азмі знову прокинулися хитрість та цікавість.

— Він з'язився тут кілька тижнів тому, взяв одного з моїх людей і сказав, що займеться Талібом, — щоб забезпечити нам його підтримку в обмін на зброю та їжу.

Генерал ледве стримався — це суперництво між відділами британського міністерства закордонних справ страшенно дратувало його. За яким чортом приїхав сюди цей Фрімен і чого він поліз до Таліба?

Як це було характерно для стилю роботи всього відділу Фрімена — звертатися до таких негідників, як джам-марський шейх! Ці жовтороті політичні агенти, які граються в змови та контрзмови, завдають лише мороки. І такі агенти, як Фрімен, здається, не відповідають ні перед ким — ні перед міністерством закордонних справ, ні перед військовим міністерством, ані навіть перед посольством. Всі ці молодики позбавлені глузду та стримуючих начал.

— Хіба ви не знали про приїзд містера Фрімена? — з невинним виглядом поцікавився Азмі.

— Знав, — роздратовано збрехав генерал. — Але я не думав, що він приїде так скоро.

— Ця його подорож по пустині дуже небезпечна справа, — промовив Азмі, закурюючи американську сигарету (він простяг пачку Мартіну, але той відмовився). Азмі курих так само, як і дихав — повільними задишливими затяжками.— Може, Гордон подбає про нього.

Генерал нічого не відповів. Він не дуже вірив у те, що Гордон стане "дбати" про Фрімена. Одне діло зустрічатися з Гордоном, як зробив генерал, — чесно, за всіма правилами домовившись з ним про зустріч через Гаміда. А вже зовсім інше пускатися в Джаммарську пустиню, щоб під носом у Гордона плести якісь змови. Тут нічого було розраховувати на англійське походження Гордона — надто сильно кипить у ньому арабська лють. Фрімен і Гордон були зовсім різними людьми, і, порівнюючи їх, генерал не сумнівався, хто вийде переможцем в цьому змаганні сил та умів. Фрімен, з його золотом (генерал був певний, що той має золото — бо воно було єдиним знаряддям цих політичних агентів і заміняло їм розум та елементарну порядність), Фрімен, з усім своїм золотом, все ж набагато поступається перед Гордоном. І генерал спіймав себе на тому, що посміхається.

— Звичайно, якщо Фрімену вдасться умовити Юніса або Таліба підтримати нас, — промовив Азмі, — Гамід ніколи не добереться ні до кордонів, ні до промислу, ані до аеродрому.

— Я сумніваюся, чи зможе Фрімен врятувати становище, Азмі,— холодно промовив генерал.— І не покладайте на нього надій. Все залежить від вас. Розташуйте найкращі частини своїх легіонерів у пустині так, щоб перерізати шлях на промисел та на

аеродром — і, в разі потреби, тримайте їх там до весни. Це — єдиний вихід для вас, Азмі. Азмі похитав головою.

— Поки я буду ганятися за Гамідом,—промовив він, тяжко зітхнувши, — спалахне Революція городян і селян, і ми втратимо всю країну. Подивіться, генерале, — Азмі, не підводячись, вказав на карту, яка висіла під чучелом фазана.— Бачите всі ці місця, позначені червоним? Бачите, як вони розташовані? Це — села і міста, що тягнуться вздовж усього Поріччя, вгору по річці, аж до самого Бах-раза. Бачите їх? Тут усюди ми виявили таємні склади гвинтівок і амуніції, навіть кулеметів, гранат і різного роду іншої стрілецької зброї. Дивіться! — важка туша Азмі раптом підвелася. Він підійшов до другого стола, висунув шухляду і розгорнув складну, накреслену від руки карту всієї країни.— Дивіться. Всюди — в усіх цих містах і селах — ми заарештували терористів та революціонерів. В деяких місцях по двадцять, тридцять чоловік Ось, подивіться!— Він змахнув пухлою рукою, вказуючи на вікно, за яким тяглися болота — його мисливські угіддя — та зрошувані поля, зеленіюча смуга між річкою та пустинею.— Бачите цих людей на моїх полях, на моїх власних полях?— Азмі обурено вдарив себе у м'ясисті груди.— Можна подумати, просто собі селяни, га? Просто люди в галаб'є? Де ж пак! Серед них немає жодної людини, якій би я довіряв. Усі, усі вони змовники! Кожний нікчемний копач канав, кожний волоцюга. Подивіться, що діється на наших дорогах! На цих злодюг, які не дають нам жити — їх не сотні, а тисячі! Цілі села кидають насиджені місця й ідуть бродяжити, злодіювати, грабувати, вбивати, красти гвинтівки у солдатів. А солдати! Та що солдати — навіть легіонери!.. У мене язик не повертається сказати вам, скільки їх дезертирує кожного місяця. А що діється в містах! Оті людці, що живуть у халупах, тільки й роблять, що учиняють свої змови, бо їм більше нічого робити! Думаєте, вони будуть тихо сидіти, поки я ганятимусь за Гамідом?

Азмі зневажливо фиркнув, повернувся до свого крісла і, важко зітхнувши, плюхнувся в нього.

— Всі вони притаїлися й ждуть, — промовив паша, махнувши рукою на карти та на вікно. Він знизав плечима і скорботно висякався. — І хіба можна їх у чомусь обви

* Галаб'є — одяг арабських селян. (Прим, перекл.).

нувачувати, га? Подивіться на наші поля! Ми вирощуємо тільки одну культуру — бавовну. І до чого це призводить? Половина людей в кожному селі вештається без діла, бо бавовна не потребує багато робочих рук. Можна спитати, чому ми розводимо цю бавовну? — Він безпорадно розвів руками. — А що ж нам розводити? Адже це — єдина зисковна культура. Ми змушені вирощувати тільки те, що можемо збувати — інакше нам немає рації обробляти землю. А бавовну всі купують. Точніше кажучи, її купує Англія, і від неї залежить основна галузь нашого сільського господарства. Англії потрібна бавовна — от ми її і розводимо і одержуємо прибутки. А бавовна виснажує землю, викидає на вулицю половину селян, перетворює їх на бродяг. І нічого тут не поробиш... Піти звідси, дати волоцюгам та революціонерам захопити країну, я не можу.

Генералу Мартіну раптом жаль стало цього жирного, задишливого чоловіка, який потрапив у безвихідь так само як і його країна (як, власне, і весь світ).

— Я не наполягаю на тому, щоб ви вивели в пустиню всю свою армію, — спокійно сказав він Азмі-паші. — Я пропоную послати туди лише одну бригаду легіонерів.

— Де мені взяти ту бригаду?!—вигукнув Азмі.— Хіба я можу послабити свої кращі війська на цілу бригаду?

— Тоді візьміть людей з яких-небудь інших частин.

— З яких? Я прошу Омар-бея та короля дати мені ще солдатів, а вони й слухати не хочуть — їм, бач, солдати потрібні для патрулювання вулиць та охорони палацу — для поліцейської служби! Аххх! Якщо вам потрібні війська для аеродрому, генерале, їдьте до Омара та короля.

— Я й поїду до них! — сказав генерал, намагаючись заспокоїти пашу. — Але я попереджаю вас, Азмі, до весни ви повинні виступити проти Гаміда. Якщо ви не зробите цього, і він безперешкодно наблизиться до цих місць. Повстання охопить вже не тільки пустиню, а й весь кордон, все Поріччя, все, все!

Азмі обурено підняв руки:

— Роздобудьте мені солдатів, генерале, і я завтра ж направлю їх у пустиню!

— Гаразд, ви їх одержите! Однак, кінець кінцем повинна ж тут бути якась взаємність! Хіба для цього мій уряд надсилає вам зброю та спорядження, щоб ви сиділи в цих прирічкових болотах та виглядали, доки селяни знімуть Повстання? Треба щось робити з пустинею, Азмі, ! не гаяти часу. Азмі зітхнув.

— Це у ваших руках, генерале.

— Ні, Азмі, у ваших!

Солдат-легіонер, постукавши, відчинив двері і щось сказав паші. Той кивнув і помахом руки наказав солдатові вийти.

— Забудьмо зараз про всі ці справи, генерале,— промовив паша, прагнучи покласти край їхній суперечці. Він підвівся і надів окуляри від сонця. Потім вигукнув щось, і в кімнату увійшли три офіцери, які почали знімати з стінок рушниці.

— Ходірте, підстрелимо парочку жирних качок.— Азмі засміявся і, взявши генерала за лікоть, повів його до дверей. Тому не лишалося нічого іншого, як підкоритися.

Генерал не захоплювався полюванням, але він був добрим стрільцем, і до того ж тепер, перед від'їздом, йому хотілося якось загладити неприємне враження від їхньої розмови. Він пройшов з Азмі повз ряд бахразьких офіцерів та гвардійців у голубих плащах і кашкетах, які салютували на англійський лад, і ад'ютанти з поклонами посадовили його в машину. Азмі звелів одному з офіцерів залишитися—його місце зайняв генерал—і вони вирушили в путь. Дві машини з гвардійцями їхали попереду, відкритий автомобіль з бундючними офіцерами і ще один з легіонерами — позаду них.

— Увага! — промовив Азмі і натиснув кнопку. Брезентовий дах американської штабної машини згорнувся назад, великі вікна опустилися вниз.— Тепер обережніше!— Азмі підняв якийсь важіль, і його сидіння повернулося разом з ним. — Ось так!

Тепер генерал і Азмі сиділи, вірніш напівстояли, спинами один до одного. їхня машина в'їжджала в штучне спорудження з очерету та глини — бліндаж для стріляння

качок.

— Бачили? — промовив Азмі в дитячому захваті. — Ніякої мороки, га? Навіть рухатися не треба.

Генералові сунули в руки рушницю — заряджену та зведену; але він уже відчував огиду до всієї цієї королівської потіхи.

— Тепер нам залишається лише одне — ждати! — блаженно сказав Азмі.

РОЗДІЛ VII

Цілковита невдача переговорів з вождями прикордонних племен не тільки не збентежила Гордона, а навіть підохотила його, і він сказав Сміту, що вирішив захопити аеродром без допомоги Таліба та отих інших німічних і дурних дідуганів.

— Обійдуся без їхньої жалюгідної допомоги!

— Але як?—У Сміті заговорила його невсипуща тверезість.—З десятима охоронцями? З двома броньовиками?

— Ні. ні. З ними! — презирливо кинув Гордон, вказуючи на слабкі вогники, розкидані внизу. Це були вогнища, які розклали двадцять бродяг, що приєдналися до загону Гордона в пустині, або були прислані сюди Ва-улем, диким поетом.

Тепер вони всі отаборилися в Ваді Джаммар, величезній розколині вулканічного походження, що відділяла червону Джаммарську пустиню від відрогів Камрських гір. Розколина була скеляста, печериста і вузька на дні — така вузька, що нальотчики та бахразькі патрулі майже ніколи не заїжджали у Ваді, побоюючись потрапити в пастку. Обидва кінці розколини легко можна було блокувати. Ці обставини й привабили Гордона — не тільки тому, що острах ворогів перед Ваді Джаммар був йому на руку, а й тому, що ця розколина була доброю фортецею для невеликого війська, яке могло легко розсіятися і сховатися серед скель. У вибоїнах скель було вдосталь води від зимових дощів.

Але Сміт вважав за небезпечне жити і ховатися на піщаному дні між двома височеними стінами, бо побоювався літаків.

Гордон знизав плечима.

— Жоден бахразець не наважиться .тепер заглянути сюди. Щоб замкнути нас, Азмі-паші треба було б кинути сюди половину свого легіону, а ми помітили б його наближення за кілька днів раніше. Адже Таліб завжди переховується тут після своїх наскоків. Ви кажете, літаки? Треба тільки ховатися в печерах, і бахразькі льотчики нічого не помітять. Вони й не "хочуть нічого помічати. Надто багато мороки та роботи. Тут ми все підготуємо і звідси почнемо наступ.

— З цими волоцюгами? — повторив Сміт. В його голосі було не менше презирства, ніж у голосі Гордона.

— Авжеж, з волоцюгами! — Гордон змушений був проказати це крізь зціплені зуби, бо щілину наскрізь продував холодний вітер, який ніс пісок і крижаними дотиками заморожував тіло.— Продажність якогось там вождя не перешкодить мені. Під три чорти Таліба і всіх інппг'! Треба буде, я захоплю аеродром із стадом ослів, але доведу, на що здатний Гамід, на що здатні переконання, які керують мною! Ведіть мені кого

завгодно—аби з рушницею, Сміті, і я створю своє власне кочівницьке воїнство!

— З цією покиддю ви не дуже й розвоюєтесь, — сказав Сміт. — Я вперше бачу в пустині такий злидений і голодний набрід. Вони не слухатимуть вас.

— Ого, ще й як слухатимуть, коли не схочуть, щоб я вигнав їх звідси! Вони в мене швидко розбуркаються! Я прийматиму в свій табір найжалюгідніших та найзлидених волоцюг, яким тільки можна прищепити повагу до нашої Справи! Сподіваюсь, що й Ва-уль пришле мені воїнів з Джаммару. Крім того, я пошлю юного Фагда до камрів, і він приведе сюди своїх невдоволених одноплемінників. І я захоплю аеродром без Таліба, без шейхів, без кочових племен, навіть без згадки про нашу Справу — без будь-чого — тільки з оцими ось затурканими людцями. Я зроблю з них воїнів. Я вдихну вогонь і кров в їхнє убогство!

— А чим ви будете їх годувати?

Гордон засміявся — запитання Сміта було гідним завершальним акордом до його натхнених звірянь!

— Зробимо кілька наскоків на Поріччя, устроимо ніж у товсте пузо Азмі! Тут, у Ваді, буде наш штаб і склад зброї, тут ми будемо збирати сили і готуватися до нападу. До речі, звідси ми можемо також прогулятись до аеродрому і подивитись, з якого боку до нього краще підступитися.

Гордон відчував, що його охопив палкий, шалений порив і що тепер успіх його задуму залежить цілком від його власної волі, яка мусить бути надлюдською, бо звичайна воля нездатна буде вдихнути життя в цей несподіваний плід його фантазії — армію, спроможну оволодіти аеродромом. Поки що цю армію навіть не було з кого створювати—бо волоцюги, що зібралися у Ваді, нічого не були варті. Навіть з слухняною, організованою силою, яку могли поставити Таліб і Юніс, надія захопити аеродром було б мало здійсненою. Що ж тоді казати про цих людців!

Але іншого виходу не було — і тому він повинен салЗ, покликавши всю свою волю, створити з них армію, яка вирушить до аеродрому з єдиним прагненням у серці — будь-що перемогти! Так, нарешті, він поєднає філософію з ділом, і це повинне забезпечити йому успіх!

І справді, початок був успішним — хоч воля Гордона була тут ні при чому. Юний Фаг'д повернувся з загоном юних і диких башибузуків-камрів; Ва-уль теж щодня присилав людей. Під начальством Гордона опинилося тридцять, потім сорок, а згодом і п'ятдесят голодних кочовиків. Вони корилися йому, але це було підкорення фізичній силі. В якийсь критичний момент йому довелося застрілити одного араба за те, що той, напівзбожеволівши, підбурював десять інших напасти на нього і на Сміта і відібрати в них бурнуса, ковдри та інші пожитки, які вони тримали в броньовиках і печерах. Коли б не супутники Гордона, коли б не всім відома кровожерливість Бекра, коли б не спритне шпигунство хлопчиків та байдужа підтримка Алі,— хто-зна скільки б ще могло статися подібних випадків. Одне життя було недорогою ціною за зміцнення влади, однак, необхідність заплатити ним прикро вразила Гордона, бо не насильством сподівався він утвердити свій авторитет. Фактично його сподівання не справдилися — і це було

поразкою. Араби підкорилися його силі, а він хотів запалити їх своїми ідеями, бо знав, що тільки ідея може привести кочовика до перемоги. Гордон не зумів вдихнути запал у душі цих волоцюг — і це був справжній провал.

Однак, тепер Гордон не міг повернути назад, і оскільки йому не вдалося поєднати свою філософію з практикою, він вирішив здійснити хоча б практичну сторону своїх планів, і тому одного дня вирушив разом із Смітом (на двох з двадцяти украдених ними верблюдів), щоб подивитися, які практичні проблеми виникали перед ними у зв'язку з планованим нападом на аеродром.

Аеродром являв собою обведений колючим дротом і вкритий галькою клапоть пустині, де було розташовано чотири глинобитних будинки, з півдюжини ангарів для літаків і два підземних склади з пальним, біля яких валялися чоркі бочки з-під бензину.

Гордон і Сміт об'їхали аеродром навкруги, і ніхто не звернув на них уваги. Потім вони наблизилися до колючого дроту, щоб розгледіти якісь земляні споруди, і поки вони спішившись, обговорювали їх призначення, Гордон сів на землю, зняв свій головний убір і краєм його почав обтирати і чистити ноги. Ця пристрасть Гордона при кожній нагоді чистити ноги завжди дратувала і вражала Сміта. Особливо шокувало механіка те, що, коли поблизу не було води, Гордон не гребував витирати ступні своїм головним убором. Гордон оберігав свої ноги, наче якусь дорогоцінність; брудні або запорошені сандалі дратували його — наче вони заважали йому рухатися.

Один з вартових, побачивши з сторожової вишк'и двох волоцюг, що сиділи біля верблюдів, вистрілив у повітря. Але Гордон не припинив свого заняття, аж доки не відчув на собі пильного погляду Сміта. Гордон вирішив, що той виявляє зайву цікавість до вигляду його непокритої голови, і, потерши маківку, промовив:

— Проклята річ оцей червоний пісок. Через нього я, видно, скидаюся вже на червоношкірого індійця!

Припущення, ніби Сміт зацікавився його головою, було, мабуть, трохи самовпевненим, проте слова Гордона справді привернули увагу Сміта до непокритої голови супутника, і механік подумав, що йому досі рідко доводилось бачити Гордона без головного убору. Кусок полотна не міг приховати розмірів його голови, але непокритою Сміт її майже не бачив, хіба крім тих випадків, коли Гордон обливався водою біля колодязів або коли Мінка стриг і і олив його. Поки Гордон закутував голову, пролунало ще кілька попереджувальних пострілів. Англійці посідає на верблюдів і повільно поїхали геть — їм ще треба було оглянути навколишню місцевість і два колодязі, якими давно вже ніхто не користувався, але в яких ще могла бути вода. Зробивши цей об'їзд, вони повернули до піщовикового пагорба, що височів майже над самим аеродромом, і спішилися на його гребені.

— Поставити сюди двох добрих кулеметників, — сказав Гордон, — і жодний літак не злетить з аеродрому і не сяде на нього. Вірно я кажу?

Сміт прикинув відстань.

— Коли б іще встановити кулемет і на тому пагорку, — він вказав на піщаний горб, поїдений і поборознений вітром, але тривкий і досить-таки високий, — то все це місце

було б під чудовим перехресним вогнем. Однак з аеродрому нас теж легко б накрили. '

Вони полічили літаки.

— Подивіться тільки на ці машини—стоять собі і ржавіють без діла на сонці, — обурився Гордон. — Чому вони не в повітрі, чому вони не ганяються за Гамідом, не висліджують мене?

— Літаки не можуть весь час бути в польоті, — промовив Сміт.

— Чому?

— Вони потребують догляду, бензину...

— Ні, тут причина не та. Я добре знаю це місце. Бачите отой перший плоский будинок? То офіцерська їдальня. Зараз десять офіцерів п'ють там каву й холодний "лемун" і читають американські журнали. А їхній начальник, розкинувшись на кушетці в своєму кабінеті, слухає приймач і чекає, доки з Бахраза надійде який-небудь наказ. Жодний літак не злетить з аеродрому без наказу з столиці. Персонал спить, вартові стомлені, солдати нечисленної Служби охорони роблять те, що їм належить робити: стовбичать на своїх постах. Ніхто і ніщо не зрушить з місця, аж доки не прийде наказ від якого-небудь дурня з Бахраза. Протирачі штанів! Та ці квачі — наші найкращі союзники! Коли взятися за діло як слід, вони віддадуть нам аеродром напевно.

— А що ж, по-вашому, означає "як слід"? — спитав Сміт. Він і досі не вірив, що аеродром можна буде захопити без підтримки з боку прикордонних племен.

— Не знаю. Насамперед, доведеться забрати звідти Службу охорони. І краще б це здійснити в темряві. На цих літаках можна піднятися вночі?

— Важко, але можна.

— Тоді треба зробити так, щоб зовсім не можна було. Однак, головна проблема для нас — це знешкодження Служби охорони.

Гордон дав Сміту польовий бінокль, щоб він подивився на солдатські палатки, розташовані акуратними рядами поза площадкою аеродрому. Палатки утворювали квадрат, обкладений по внутрішній лінії побіленими камінцями. В центрі квадрата стирчав флагшток — там був учбовий плац. Захопити цей плац і було найважчою справою.

— Як викурити звідти бахразців?

— Шкода, що з нами нема того механіка, якого ми зустріли в старого Асіка, — промовив Сміт. — Можливо, він зумів би допомогти нам. Серед солдатів цієї Служби охорони, певно, є всілякі революціонери.

— Зеїн? Ха! Цей завзятий догматист прийшов би до

них з червоним прапором, назвав би їх громадянами та товаришами, вигукнув: "Повстаньте!" І — о, чудо! — вони б повстали, знищили своїх гнобителів, організували комітет і обрали копача каналів в президенти!

Механік засміявся: Гордон виявив ідейну ворожість (а може, навіть, і страх), яку Сміт цілком поділяв з ним.

— І; все ж він міг би стати нам в пригоді.

— В пригоді! — Гордон лежав на вершині пагорба, під яким починався аеродром. —

Якщо ви коли-небудь побачите, Сміт, що я заграю з бахразькими марксистами тому, що вони можуть стати в пригоді, застріліть мене, як скаженого собаку.

— А що, коли Гамід послухається їх? Адже рано чи пізно вони доберуться до нього.

— Якщо Гамід послухається їх, однаково застріліть мене, бо з мене тоді більше не буде ніякої користі. Як тільки я ще раз зневірюся, втрачу останню надію на здійснення своєї божевільної справи — я охоче прийму смерть.

Гордон жартував, але Сміт бачив, що світлі очі його нерухомо і зосереджено дивляться в пустоту. Щось бентежило його. Сміт не міг збагнути, чому Гордон надає такого значення ідеям бахразького революціонера. Однак, було ясно, що ідеї Зеїна бентежили Гордона, не давали йому спокою — немов бахразець весь цей час ані на крок не відходив від нього і безперестану смикав його.

Та раптом задума Гордона зникла — до нього знову повернувся запал.

— Сміт! Ми можемо піднести аеродром в подарунок Гаміду. Наші волоцюги можуть це зробити.

— Сумніваюся

— Та не бійтеся ви так цього місця. Хто боїться, той не перемагає. Ми так чи так захопимо його — хоча б з допомогою самого лише натхнення. Ну, і ваших броньовиків.

— А команди до них? — Створіть їх!

— А провіант, транспорт?

— Ах, не топіть ви мету в своїй техніці пересування та постачання. Ми здобудемо все, що потрібно. Повертаймо до Ваді. Та швидше, щоб завтра ввечері бути на місці.

Вони обрали найкоротший шлях — через Східну пустиню, вздовж англійського нафтопроводу. Це було ризиковано: вони могли наразитись на бахразький патруль. І справді, так воно і сталося: під'їхавши до нафтопроводу, англійці

т

побачили, що до них наближається "вілліс" з чотирма бахразькими солдатами.

— Чотири розморених бахразців, — промовив Гордон. — Відберемо, у них машину?

— Як хочете, — стомлено відповів Сміт.

Гордон витер обличчя, висякався і вдарив свого верблюда кийком по шиї, щоб той обернувся мордою до автомобіля.

— Ні, — промовив він по-англійськи. — Я надто поспішаю, і в мене нема часу вбивати ради розваги. Коли вони під'їдуть, не говоріть ні слова.

Гордон завдав солдатам такого страху, що вони раді були відпустити його. Він повідомив бахразців, що перед ними жебрущий вчитель, хаджі, і якщо вони мають намір хоча б пальцем доторкнутися до святої людини, до його книг або помічника, то хай заздалегідь зречуться своєї віри. А коли солдати почали тискати черево верблюда і встромляти під хвіст тварини ломачки, сподіваючись знайти там схований гашиш, Гордон вилаяв їх, магічним рухом вихопив книжку із складок свого бурнуса і сказав, що нашле на їхні голови прокляття чотирьох джинів Джаммару. Він гарячково, з пронизливими криками почав перегортати сторінки, очевидне шукаючи прокляття, і, знайшовши потрібне місце, оголосив по-арабськи (в той час, як бахразці обмацували

череву верблюда, на якому сидів Сміт), що розпочинає чаклувати. Книжка була оксфордською збіркою поезій. Гордон прочитав дві строфи з вірша Бернса про блоху і, коли перейшов до третьої, переляканий незрозумілою тарабарщиною сержант тицьнув верблюда Сміта прикладом і крикнув хаджі, щоб той їхав своєю дорогою і проклинав гяурів та крадіїв чужих жінок, а не бідних солдатів, яким і так світ не милий.

— Видно, це завжди виручає, — похмуро промовив Сміт, коли вони від'їхали.

— Що? Що виручає?

— Та оця ваша хитрість — казати мало не всю правду про те, хто ми такі.

— Яка ж це хитрість?—промовив Гордон. — Запам'ятайте, Сміт, раз і назавжди: коли в очі людині кидають правду, це осліплює її. А взагалі, якщо копнути глибше, всі ми дурні.

Але Сміт був дуже стомлений і йому було не до мудрощів Гордона. Гордон завжди під час таких подорожей по-

8. Д. Олдрідж

113

водився безглуздо. Маленькій людині зовсім не важко було годинами гойдатися на спині верблюда, але довгов'язому Сміту після кожного струсу сідла здавалося, що хтось б'є його ззаду по шиї. Він відстав.

— У вас там все гаразд?—гукнув Гордон.

— Так-так, усе, їдьте далі. — Сміт забарився, поправляючи на собі одержу — на спині в нього здулися два наживи, і від болю його аж тусило. "Я захворюю, — тужливо твердив він собі, — але з верблюда не злізу. Щоб Гордон з мене потішався? Ні, хай вже мене краще чорт візьме".

Деякий час Сміт ще тримався. Але задовго до того, як вони наблизилися до Ваді Джаммар, він почав марити, і Гордону довелося сісти позад механіка, щоб підтримувати його. Так вони й в'їхали в Ваді, після п'ятнадцятигодинного переїзду. Гордону хотілося сповзти з верблюда, опустити занімілі руки, але замість цього він жваво зскочив і помахав здерев'янілими пальцями в бік Сміта.

— Зніми його і поклади в спальний мішок, — наказав він маленькому Нурі, який тримав верблюда. — І не здумай лікувати його своїм блювотним або гарячими цеглинами. Дай йому супу, якщо він зможе їсти. І мені теж принеси. Я голодний.

Гордон був голодний і знесилений, і до того ж тепер, опинившись в Ваді, він раптом знову втратив віру в здійсненність свого одчайдушного плану. Але він був надто знесилений, щоб уболівати з цього приводу, і кінець кінцем заснув.

Незабаром, однак, його розбудив своєю ранковою молитвою Алі.

— Прокинься, лежень! Аллах є всюди навколо тебе!

Табір мирно розкинувся на піщаному дні Ваді. В промінні ранкового сонця гребені гір червоніли, як стрічка великих бусин, простягнутих з самих неб'ес, і повітря, здавалося, ллється з якоїсь невичерпної чаші. Гордон вдихав повітря і прислухався до суперечки між Мінкою та диким юним Фаг'дом, а Алі сидів поруч нього, дожидаючись, поки англієць встане.

— Де Бекр?—спитав Гордон.

— Він пішов на полювання з Ва-улем. Той покликав його. ч

— Полювання?—Гордон знав, що у Бекра означало "полювання", але він тільки знизав плечима, відганяючи цю думку, і разом з іншими почав їсти хліб, виготовлений Мінкою з погано розмолотого зерна. Розжовуючи шматок, він поглянув на Сміта. Той був досі непритомний.

Нурі ходив коло нього, своїми рухами нагадуючи маленьке, ніжнооке козеня. Він називав механіка ласкавими іменами і благав його випити хоч трішечки, хоч ковточок, хоч капелинку верблюжого молока з чашки, що була у хлопчика в руці. Нурі показав Гордону нариви на спині Сміта, промовивши: "Міскін" * — і жалісливо шморгнув носом.

— Принеси мені води, — сказав йому Гордон. Гордон відчував фізичну і душевну відразу, коли йому

траплялося доторкатися до чужого тіла — він терпіти цього не міг. Проте зараз він видушив обидва нариви, очистив їх від гною і наклав на ранки одну з хусточок, які знайшов серед речей Сміта.

— О міскін... — скиглив маленький Нурі.

Гордон подивився на обличчя Сміта, і йому стало жалко механіка. Він побачив в його обличчі безвихідну суперечність між Смітом-Лоуренсом і Смітом-городянином; Ло-уренс хотів будь-що залишитися в пустині, а городянин всією душею поривався додому, до тихого життя серед маленьких людей Патні.

— Володарю, — звернувся до Гордона маленький Нурі,— його б треба було трошки припекти. У мене є залізо. Дозвольте, я його припечу як слід і миттю вижену всіх шайтанів!

Нурі скося глянув своїми ніжними очима на рушничний шомпол, який лежав поруч, щоб, коли буде одержано дозвіл, його можна було не гаючи часу розжарити до червоного і прикласти до спини Сміта.

— Не треба, — промовив Гордон. — Змочуй йому лоб і губи. І не здумай виганяти шайтанів! Зло криється в розумі, а не в тілі, і твоє розжарене залізо зла не вижене, звичайно, якщо ти не виб'єш йому тим залізом мозок. В цьому полягає різниця між людиною і козою, м'яконосій, і тому не завдавай Сміт-паші зайвого болю!

Поруч з безживним і безмовним Смітом і надія Гордона на здійснення практичної частини його планів — єдина надія, що залишалася, була безживною та безмовною, і це позбавляло Гордона решток запалу, який охопив було

* Міскін (араб.).— бідолаха.

його біля аеродрому. Ось вона лежала, його хвора надія, на широкій, спітнілій спині, і знову і знову Гордон усвідомлював, що це — поразка. З цими думками він простяг руку за "Сьома стовпами мудрості". Книжку він знайшов в сидлі Сміта, в якому вона подорожувала разом з його хусточками кольору хакі. Взявши книжку, Гордон пішов через табір. Його волоцюги розкладали велике вогнище, готуючись до бенкету: під час чергового нальоту Мінка украв двох баранів. На Гордона ніхто не звернув уваги. Волоцюги смія лися, плескали в долоні, співали, пускали огидні дотепи. Щоб не бачити

і не чути своїх воїнів, Гордон видерся на схил Ваді.

Він попрямував стежкою, яку Гамід показав йому, коли англієць уперше проїжджав по цій країні — ще під час повстання в Іраку. Джаммарці називали цю стежку "Сходами Іакова", бо вона вела до найвищого піка Джаммар-ської стіни. За годину Гордон досяг його. Це була велична стрімка скеля, з якої розколини Ваді скидалися на горіхову шкаралупу, кинуту на червоний мармур. Гордон зараз перебував так високо над пустинею, що, здавалося, її червоним піскам не було краю — вони тяглися в далечінь нескінченними кільцями рубінових горизонтів. Велика плоска скеля на самому верхів'ї піка звалася "Стовпом Іакова" (так зветься кожне верхів'я в Аравії), і Гордон сів на ньому, щоб розглядіти багрянний світ і побачити, що лежить навколо.

Дивлячись вниз, на своїх воїнів, на ці маленькі фігурки, він знову міг би уявити себе Прометеем, в образі якого ще недавно сподівався вершити великі діла. Так, на цій височині він міг би бути справжнім півбогом — і водночас звичайнісіньким смертним, бо раптом Гордон усвідомив, що, рано чи пізно, боги покарають його за намагання творити божественні чудеса з отими людьми, які копирсаються зараз вниз. Безмірний розпач охопив його, і страх—страх за себе самого. Що станеться з ним, коли він не досягне своєї мети? Чим взагалі закінчиться для нього це Повстання? Адже для Лоуренса, наприклад, успіх його справи — перемога племен — означав кінець діяльності, бо чому ще міг він присвятити себе після того, як кочовики здобули волю? Видно, людську душу запалює тільки процес боротьби за волю, а не її результат, бо перемога дає лише спустошеність, самотність і навіть гіркоту... Так думав Гордон, сидючи на "Стовпі Іакова", куди він забрався, щоб залишитися на самоті, після того, як зрозумів, що, подібно до Фауста, зазнав невдачі в своєму намаганні пробудити в людях ту затаєну силу, що згуртовує їх воедино.

І хоч Лоуренс не міг порадити йому нічого, Гордон знову і знову перегортав сторінки книги, сподіваючись відшукати в ній щось важливе. Проте численні позначки нагадували йому про Сміта, заважали вчитатися в слова Лоуренса, і кінець кінцем Гордон відклав книжку, роздратований обома.

Він знову подивився вниз, на своїх підлеглих, і спробував знайти заспокоєння в байдужості до них і до їхньої справи. Та хіба байдужість приносить заспокоєння? "Богам, звісно, легко бути байдужими,—подумав Гордон, відчуваючи величезну жалість до себе. — Зевса ось ніщо не турбувало, бо він сидів на горі. Якщо ж який-небудь дурень не слухався його, він розчавлював його вулканом. А мені залишається одне — спуститися вниз і далі служити цим покидькам. Надій ніяких — однаково, чи сидітиму я тут, ЧУЇ повернуся до них. Краще, мабуть, повернутися й зажити їхнім злиденним, суєтним життям".

Проте Гордон не став спускатися, а ліг і заснув, зігрітий ранковим сонцем. Він прокинувся раптом з відчуттям, ніби весь світ зник, і він залишився сам-один, всіма покинутий і забутий. Пойнятий жахом, Гордон схопився... і побачив внизу, в долині, своїх кочовиків. На якусь мить в його серці заворушилася любов до них... Він обвів поглядом Східну пустиню.

До північного входу в Ваді наближалась рожева спіраль. Гордон не захопив з собою бінокля, але й так бачив, що це їде легкий грузовик. А легкий грузовик міг означати лише одне — появу бахразького патруля. Хоч Алі розставив дозорців, у таборі не було помітно ніяких ознак тривоги, і Гордон, не гаючи й хвилини, стрімголов кинувся вниз.

За півгодини він був майже біля самого табору і на бігу гукнув до Алі:

— Де твої дозорці?

— Тут, бенкетують. Іди і ти до нас! Гордон вибухнув прокльонами.

— Там бахразці їдуть!—закричав він.

Араби розгубились, посхоплювалися на ноги. Гордон наказав їм рушати вздовж схилів, угору до того місця, де ущелина була найвужчою, і сам помчав туди. Добігши, він побачив, що хтось встиг випередити його. Це був юний шейх Фаг'д.

— Умремо на мечях! — галасував Фаг'д. — Араби! Очистимо кров! Вперед, на ворогів! Загинемо за нашу справу!

— Мовчи!—крикнув Гордон до благородної дикої кішки. — І щоб ніяких мені самопожертв! Якщо хто-небудь викаже себе — застрелю. Ніяких атак! Ніякого ризику! Замовч ти! — знову гримнув він на Фаг'да.

Алі і Мінка зареготали, а Гордон пробрався до юного камра.

— Ну, володарю, — заспокійливо промовив англієць, — ти чого галасуєш?

Фаг'д не відповів. Він лежав, притиснувшись до землі, закликав. Його очі були звернені до Гордона, але не бачили його. Тремтячими губами юнак нестямно молив Всевишнього, щоб той змочив його шаблю кров'ю ворогів — "благаю тебе, аллах!" Шабля була у Фагда в руці, і він з такою силою стискав рукоятку, що, напевно, міг убити людину одним ударом. В другій руці він тримав великий німецький пістолет, про який ніхто досі не знав.

"Убий або загинь!" згадав Гордон бойовий клич кочовиків і засміявся з цього неопереного демона, ладного кинутися в бій. Поведінка Фаг'да так зацікавила англійця, що він мало не забув про броньовик, і опам'ятався лише тоді, коли пролунали два постріли. З машини закричали, і Гордон пізнав голос Бекра та дикого поета Ва-уля. Кузов грузовика був набитий людьми, які махали руками і кричали, що вони свої, кочовики, друзі. Гордон підвівся, щоб вилаяти їх за легковажність, але в ту саму мить схопився і Фаг'д. Він кинувся вниз по невисокому схилу, вимахуючи шаблею і наставивши пістолет на грузовик. Після першого ж пострілу пістолет віддачею вибило йому з руки, але Фаг'д, не спиняючись, нісся далі.

— Це наші!—закричав Гордон наздогін несамовитому юнакові. — Стій! Стій!

Фаг'д чув ці слова, але в шаленстві своєму вже не міг зупинитися. Гордон крикнув знову. Тепер усі дивилися на цю дику кішку.

— Бережись!—гукнув англієць до Ва-уля. — Він збожеволів. Тікайте від нього!

Але було вже пізно. Фаг'д опинився біля грузовика і, піднявши шаблю, з вереском і прокльонами кинувся на першого, хто стояв на його шляху — на переляканого водія нещодавно захопленого грузовика. Шофер підняв руку, захищаючись від удару, але шабля просвистіла мимо—Фаг'д промахнувся — і шофер відскочив убік.

Всі, хто був у грузовику, кричали Фаг'ду, що вони араби, але юний шейх з вереском скакав навколо кузова, намагаючись дістати їх клинком, рубав по бортах і свідчився аллахом, що на його мечі — ворожа кров. Друг чи ворог — Фаг'ду зараз було байдуже, і він не вгамувався доти, доки поет Ва-уль сувоєм брезенту, що був у кузові, не вибив з руки юнака шаблю і не повалив його ударом по голові. Тепер усі, що стояли в кузові, накинулися на Фаг'да, а той, відбиваючись, проклинав їх і ридма ридав.

— Пустіть, собаки, — галасував він. — Віддайте мою шаблю. Аллах, клянуся, я повбиваю їх, клянуся, клянуся, клянуся!

— Киньте його в колодязь! — закричав Мінка, збігаючи вниз по схилу.

Пропозицію підхопили. Фаг'да, що не переставав безтямно вириватися й схлипувати, приволокли до колодязя і під схвальні та глузливі вигуки Мінки кинули в брудну калюжу. Юного шейха занурювали з головою, жбурляли в нього камінцями і, мабуть, втопили б, послухавшись поради Мінки, коли б Нурі не заступився за Фаг'да, почавши кидати пісок в очі мучителям. Мінці це сподобалося, і він раптом приєднався до Нурі, почавши й собі осліплювати своїх недавніх союзників. Тільки зштовхнувши Мінку в калюжу і вистріливши кілька разів у повітря, Гордон спромігся покласти край цьому гармидеру.

— Витягни юного володаря, — наказав Гордон Мінці, який борсався в калюжі. — Підніми його, бо він потоне. А тепер слухай: висушиш його і попросиш у нього пробачення. А потім прийдеш до мене і дістанеш хлости. Г ти теж! — обернувся він до Нурі.

— Але, повелителю...

— Досить! — закричав Гордон. — І ви, молокососи, ще вважаєте себе за воїнів! Ідіть, набивайте їжею свої безглузді черева.

Хлопчаки, сміючись і все ще штовхаючи один одного, пішли слідом за Гордоном до грузовика. Біля машини стояли в нерішучих позах шофер і ще вісім прибулих.

— Хто вони? — спитав Гордон у кровожерливого мисливця Бекра. *

— Ми повбивали солдатів, — відповів Бекр, — а шофера залишили живим, щоб він привіз нас сюди. Ці шестеро — джаммарські воїни. їх привів до тебе Ва-уль. А ті двоє — інглізі та збирач податків.

Це були Фрімен і Мустафа.

— Боже мій! — вигукнув Фрімен по-англійськи. — Це ви, Гордон?..

— Хто ви такий? — обірвав його Гордон.

— Господи! Це ви! Я—Фрімен...

Це прізвище було для Гордона пустим звуком. Він обернувся до Бекра. — Ти забув, що я велів тобі відвезти інглізі на яку-небудь нафтоперегінну станцію? Навіщо ти привіз цих двох сюди?

Бекр обурився.

— Мені дуже кортіло трошки порізати їх, — поскаржився він, — але їх захопив Ва-уль, і він не дав мені...

Гордон подивився на красиве, зле обличчя поета.

— Що ти надумав?

В очах Ва-уля було навіть більше отрути, ніж на вустах. Ці очі сміялися з Гордона й знущалися з нього.

— Вони — мої заложники, — промовив джамmareць.

— Заложники? Це що таке? Ми цим не займаємося. Це заняття для шкуродерів...

— Отже, для нас, — спокійно відповів Ва-уль. — Вони — моя готівка. Я проміняю їх на п'ятдесят моїх страждених братів — заложників Бахразу.

— Це зла і безглузда вигадка.

— Аллах! Хвала Всевишньому за те, що він створив злість. Я прикрашаю нею свою душу, Гордон, щоб від неї не відгонило доброчесністю. І я завжди злий! У всьому!

— Але не тоді, коли служиш мені.

— Гаразд, — великодушно поступився Ва-уль. — Можеш взяти собі цього інглізі. Але бахразця я не віддам. Він — мій виторг.

— А-а, бери їх обох, — промовив Гордон, відвертаючись. — Ти привіз їх сюди, ось сам і охороняй, і годуй, і дивись за ними, щоб вони тут не накапустили. Вони тобі потрібні — будь ласка, бери!

— Послухайте, Гордон... — почав був Фрімен, цікавість якого вже почала переходити в збентеження.

— Розмовляйте з ним! — кинув через плече по-англійськи Гордон, махнувши рукою в бік Ва-уля, що вискалився в посмішці. — Ви належите йому.

В очах Гордона промайнув якийсь спогад, але він явно ще не пізнав Фрімена.

— Та заждіть хвилинку! — крикнув той.

— Заткніть пельку! — одрізав Гордон і відвернувся. Він сплюнув крізь свої бісівські губи, засміявся і пішов

провідати Сміта. Механік уже опритомнів і тепер сидів з стривоженим, збентеженим виглядом.

— Що там трапилося? — спитав він.

Маленький Нурі знову ходив біля Сміта. Хлопчак був страшенно задоволений його одужанням і раз у раз плескав у долоні.

— Нічого особливого. Просто Ва-уль утяв одну з своїх поетичних дурниць, — відповів Гордон. — Як ви відчуваєте себе?

— Хочу їсти.

Гордон послав Нурі за жареною бараниною.

— Не хворійте! — промовив він до Сміта, і в нервовій схвильованості його голосу прозвучало благання і навіть якась самотність. — Ви ж наш зброяр. Без вас я не можу й кроку ступити.

— Я дуже шкодую...

Гордон махнув рукою. Здавалося, він зараз був пригнічений більш, ніж будь-коли.

— Ва-уль щойно привів іще півдюжини своїх обідраних родичів.

— Значить, уперше в житті він став поводитись розумно, — втішливо промовив Сміт.

— Ні. Він тягає сюди різних волоцюг, щоб допекти мені. З них немає ніякої користі!

— У голосі Гордона відчувався гнів, гіркота. — Я нічого не можу зробити з цим набродом. Безнадійна справа.

Гордон знову занепав духом. Він знав, що причина його розчарування полягає не тільки в поразці, якої зазнала його спроба запалити п'ятдесят волоцюг на фантастичний напад на аеродром. Причина крилася десь глибше — в самих душах цих людей, бо душі їхні були спустошені — їх погризли давній розпач і безнадія. Гордон усвідомлював це, і тому не міг знайти в собі сили, щоб запалити своїх воїнів на боротьбу. І водночас він розумів, що передусім сам винен у провалі свого задуму.

Він сам не зумів досягти поставлену мету, бо раптом зневірився у власному генії, втратив віру у свою місію поборника Справи племен.

Погода теж посилювала його пригнічений настрій, бо раптом знялася шалена буря, яка не вщухала два дні і перетворила їхнє лігво на болото. А на третій день у Ваді приїхав Таліб, верхи на "телулі" — чудовому жовтому верблюді з добродушною мордою, тварині рідкої породи за теперішніх часів. Шейха супроводив почет — дюжина обідраних воїнів-джаммарів, охлялих й здичавілих від безпросвітних злиднів, але теж на гарних верблюдах.

Таліб проревів привітання, обняв Гордона і Сміта і поспитав, де його одноплемінник поет Ва-уль.

— Він поїхав до Гаміда,— збрехав Гордон, бо Ва-уль був десь тут, у Ваді. — Він поїхав до Гаміда, щоб розповісти йому, що ти не будеш підтримувати нашу Справу, коли тобі не дадуть грошей.

— Та твоя голова повна грішми. — Таліб засміявся, задоволений своїм натяком. — Дивись. Я привіз тобі подарунок Єдиний подарунок, який я можу тепер привезти з пустині.

Промовивши це—гірко і водночас хитро, — він обернувся і стяг з верблюда бахразького солдата. Той упав на землю і з стогоном та зойками спробував підвестись, щоб попросити пощади.

— На коліна!—рявкнув Таліб і стусонув його ногою.— благай! Ось твій новий хазяїн. Він інглізі, проте більший араб, ніж ти

Бахразець не міг оволодіти собою і з тихими риданнями похнюпив голову, чекаючи найгіршого.

— Навіщо це?—промовив Гордон. — Навіщо ти при*-віз його до мене?

— На знак згоди! — пояснив Таліб. — Гамід просить мене повстати проти Бахразу? Гаразд! Ось що я роблю на знак згоди! Дивись! — Він почав витягати шаблю, що теліпалась на перекинутій через плече перев'язі.

— Не треба!—скрикнув Гордон.

— Молися! — гаркнув Таліб бахразцеві, що стояв на колінах, і, по-старечому крякнувши, рубонув його по потилиці.

Це було жорстоке вбивство, і всі, що стояли навколо, — навіть воїни Таліба — скрикнули від жаху.

— Ахххх! — заскиглив Таліб, немов у нього раптом витягли душу. — Дивіться, до чого мене довели — я змушений був убити цього собаку! Прокляття на цих бахразь-ких свиней, які зробили нас звірами!

— Ти вбив людину, що стояла на колінах! — прохрипів Гордон з нищівним презирством, від якого в нього пересохло в роті.

— Собаку, Гордон. Недолюдка. Зате ти бачиш тепер, — він зневажливо махнув рукою на жалюгідний труп, — я приїхав, щоб говорити з тобою про Повстання.

Гордон примружив сповнені жаху очі і пішов геть, але Таліб не відставав від нього, запевняючи, що він вирішив приєднатися до Повстання. Адже він щойно довів свої наміри, казав шейх. А це тільки початок. Тепер він повстане і виступить на боці Гаміда, якщо тільки Гордон з своїми людьми допоможе джаммарцям раз і назавжди покінчити з Юнісом та з його мерзенними камрами. Кожний знає, що Юніс — боягуз, зрадник, товстопузий багатій, який перетворює своїх добрих одноплемінників на копачів канав. Отже, доки він, Таліб, не знищить свого давнього ворога, він не вважатиме свою совість чистою, а себе — в достатній безпеці, щоб приєднатися до Повстання племен.

Так, це був голос Таліба і хитрість Таліба, який сподівався почути від Гордона, що Гамід мовчазно погоджується пожертвувати камрами, щоб залучити на свій бік джаммарців. Однак, ще хтось промовляв устами Таліба, ще хтось стояв за його спиною, і Гордон висловив шейху цю свою думку, обкладаючи його лайками за продажні наміри.

Таліб у відповідь закричав, що його народ голодує і що єдиний порятунок для джаммарців — це напасти на Юніса. Але Гордон поклявся, що коли Таліб здійснить це, у Гаміда увірветься терпець, принц забуде про дружбу між своїм батьком та шейхом Джаммару і покарає його. Та сам він, Гордон, нападе з своїми броньовиками на Таліба.

Вони люто засперечались; нарешті, ця суперечка, сповнена гіркоти та образ, обридла шейху і, змірявши Гордона кровожерливим поглядом, він погрозово сказав:

— Твоя голова повна грішми! Оберігай її, брате! Ох, оберігай!

Джаммарці погнали своїх верблюдів геть, і Таліб, віддаляючись, кричав, що англійці — собаки, що нони хитрі й підлі в своїх ділах і що чесна людина не може мати з ними справи. Ці образи призначалися для англійців взагалі і для Гордона зокрема.

— Ах, мій повелителю! — Тількино Таліб поїхав, з'явився звідкись Ва-уль, дикий поет... — Ах, коли б ти був справжнім інглізі, обвішаним мішками з золотом! З якою охотою підтримали б тоді Гаміда прикордонні племена! Де воно, твоє золото, інглізі? Де ти ховаєш його?

І, посміявшись над незвичайною бідністю Гордона, Ва-уль сказав, що Таліба страшенно дратує те, що англійці вимагають від нього чесності й порядності саме тоді, коли він запродує їм свою душу. Вони відмовляються платити Талібу, доки він не доставить їм самого себе.

— Оплата після доставки! — вигукнув Ва-уль. — Цій порядності навчили нас англійці!

РОЗДІЛ VIII

Після насмішок Таліба Гордон втратив рештки запалу, і Ваді тепер здавалося англійцеві пасткою, в якій його тримали ці волоцюги, що цілими днями сиділи в затінку його палатки. Їх ставало дедалі більше, і ночами багаття, біля яких вони тулилися маленькими групками, палали по всій долині. Це було втішне й підбадьорливе видовище, і в товаристві волоцюги знову почали відчувати себе людьми. Вони співали пастуших та гірських пісень, сперечалися й билися між собою, сповнюючи ніч безладним гомоном.

Але для Гордона вони були мерцями і дедалі більше гнітили його, бо він не почував ні любові, ні інтересу до людей, душі яких йому не вдалося завоювати. Зовнішньо вони виявляли повагу до Гордона, і хоч він не робив ніяких спроб панувати над ними, вони все ж дивились на нього, як на начальника, повелителя; але вночі обкрадали Гордона нарівні з усіма іншими. Перед сном він клав під голову свій бінокль і пістолет, бо в нього вже встигли купити два дамасььких кинджали і стародавню арабську золоту монету. Але тепер його опанувала така байдужість, що він навіть не вжив ніяких заходів, щоб повернути покрадені речі або налагодити дисципліну в таборі, як того вимагали міркування безпеки.

У Гордона не залишалося нічого — ні авторитету, ні інтересів, ні ідеї — і саме тоді, коли йому слід було кинути своє в'їсько в бій, бо даліше зволікання ставало небезпечним. Азмі знав, що кочовики розташувались табором у Ваді. Кількома рішучими кидками він міг би оточити Гордона і розтрошити його в'їсько, бомбардуючи з повітря.

Про це знав Сміт, про це знали Ва-уль, Алі і Бекр, але до Гордона неможливо було підступитися. Здавалося, після від'їзду Таліба йому відібрало мову. Він вилазив на Стовп Іакова, лягав там на сонці і читав свої англійські книжки, а тим часом його в'їсько внизу перетворювалося поступово на буйне зборище. Бродягам передавався його розпач. Але замість того, щоб гнітити їх, він викликав ще більшу безтурботність, бешкетництво та веселість, і табір дзвенів від їхнього реготу, зойків і блазенських витівок.

Гордон не розумів, що з ним діється. Може, після того, як всі його сподівання зазнали краху, його мучило оце очікування, оце затишшя перед великим, вирішальним кроком? Ні— він знав, що не зробив би цього кроку навіть тоді, коли б міг завтра напасти на аеродром і покінчити з ним... За цими думками Гордон почав, нарешті, відчувати, що він уже не проводир, який веде за собою людей, а просто Гордон — голий, самотній, такий, який він насправді є. Щирий і неприкрашений Гордон, справжній Гордон, нікому не потрібний, усіма забутий. Це відчуття раптом сповнило його гострим бажанням втекти від самого себе, стати кимсь іншим—тільки не Гордоном!

Він захопився цією думкою. Може, здійснивши її, він позбудеться своєї безмежної зневіри? Гордон болісно прагнув цього, і тому покинув усіх, покинув своїх ван-далів-воїнів і, не сказавши нікому й слова, зник з Ваді на тонкономому верблюді. Він попрямував на північ, до прикордонних селкш, до селянського Поріччя — туди, де

можна легко втекти від самого себе, бо ніхто тебе там не знає і нікому немає до тебе діла.

Голодний і промоклий після пізньої зимової бурі, він приїхав у прикордонне селище. Це була купка глинобитних халуп, що тулилися біля устеленого галькою струмка, який десь далі впадав у велику річку Бахразу. З десятків селянських сімей обробляли неродючі поля, серед яких протікав струмок. Вирушити на розшуки кращих земель вони не могли, бо нижче по річці береги належали бахразьким поміщикам, які б, звичайно, вигнали пришельців з своїх володінь. На думку Гордона, жителі села уже не були кочовикам", хоч і не стали— ще землеробами. В село він в'їхав з смиренным виглядом, не як повелитель, а як убогий кочовик.

Селяни зустріли Гордона з настороженістю, бо він з'яв вився з пустині й до того ж не відповідав на їхні розпити; але присікатись не наважилися, бо він був верхи на верблюді. Гордону припала до душі їхня ворожість, і він влаштувався на ніч разом із своїм верблюдом під прикриттям якоїсь глинобитної стіни.

Незабаром до нього підійшов зодягнений в лахміття селянин, ведучи за собою жінку з змарнілим обличчям. Вона була без паранджі, — як і всі жінки в прикордонних селищах, — і єдиним одягом її було широке ситцьове плаття, яке здувалося кулею на вітру, спотворюючи її фігуру.

Селянину був потрібний верблюд Гордона.

— Ось! — сказав він, вказуючи на жінку. — Я даю тобі дружину. Вона молода і досить уміла, і вона народить тобі синів. Дай мені свого верблюда, і можеш забирати її з собою.

Гордону було тепер не до арабського сарказму, але його розлютив цей брутальний торг.

— Мій верблюд — старий і хворий, — з ущипливим презирством відповів він. — Подивись, як звисає у нього горб. А твоя дружина така вродлива, вона — твоя окраса. Як можна міняти її на тварину?

Селянин відповів, що йому потрібний верблюд — носити воду на поле й орати землю.

— У мене нема нічого, кочовику, крім цієї жінки. Звідки мені взяти гроші? Що ще я можу дати в обмін на тварину, крім своєї дружини?

Гордон звернувся до молодої жінки:

— А ти що скажеш, жінко? Станеш ти спати з кочовиком, у якого немає нічого за душею і який завжди бродить голодний, нещасний, усім ненависний?

— Володарю! — закричала вона, вищирівши дрібні зуби. — Жінка для араба, як та собака. Оцей ось мій чоловік — не кращий за тебе. Хіба жінці не однаково, хто оволодіває нею? Всі ми — лише власність, копачки колодязів, нас б'ють, як ослиць, і з нами поводяться, як з козами. Ахxxx! — надривно завилала вона. — Візьми мене, візьми мене, тварину. Гіршим, ніж цей мій чоловік, ти не будеш. Я піду з тобою-ю-ю!...

Гордон бачив, як муки рабського життя спотворюють її обличчя, передчасно змарніле, висушене нуждою, але все ще таке жіночне й таке вольове. І в ньому

прокинулось жадання втратити останню гідність і взяти жінку—купити за верблюда і злигатися з нею, і потім бродяжити і злиднювати разом, щоб кінець кінцем кинути її, опустившись ще нижче. Все потворне й хтивє, що розкривалося в цьому, вабило до себе Гордона — прагнення занепасти благало його, наполягало погодитися, пірнути на саме дно, примусити Волю відступити і в цьому... Хай плоть візьме гору над розумом, хай зганьбить і споганить розум навіки — це звільнить Гордона від самого себе! Він цього хотів!

Жінка теж хотіла цього. Він почував, що вона жадає якогось лиха, якогось струсу, який не просто розворушив би її життя, а ще більше надломив його. Шаленство і байдужість до себе сповнювали жінку — вона важко дихала, вона ловила повітря своїм маленьким гарним ротом і притискала додони до вух — ось-ось вона завіє і почне рвати на собі волосся. Слово згоди вже було на вустах Гордона. Навіть жага була в нього на вустах, якщо не жага, то принаймні голод. Жінка побачила це. Селянин теж побачив, і вираз щастя (тварина належить йому!) відбився на його обличчі. Він поклав руку на недоуздок і, намагаючись зрушити з місця верблюда, випустив радісний клич.

Гордон ударив його кийком.

— Забирайся! — закричав він. — Геть! Геть від мене, собако! Падлюка, скотолуб! Гей, жінко, жінко! Наплоди йому верблюдів, і, в ім'я аллаха, хай на них скінчиться рід арабів!

Гордон заходився лупцювати їх кийком, аж доки вони не втекли від нього.

— Бешкетник! Хаффа!—кричав йому селянин, а жінка презирливо сміялася з обох і розповідала селянам, що позбігалися на галас, як кочовик побив їх.

Гордон утік.

Не острах погнав його, ні, а ще одна поразка: він не зважився на самознищення! Залишаючи село, Гордон голосно лаявся, а діти кричали йому: "Хаффа!" — і кидали в нього камінцями.

Три дні Гордон їхав навмання, посуваючись уздовж кордону. Він проїжджав повз села і повз стійбища дрібних племен та родів, годуючись тільки там, де знаходив чашки з їжею для бідняків. Собі він не заводив такої чашки— надто тяжко було в нього на душі, щоб жебрувати. Його всюди підстерігала небезпека, бо він був сам-один, без рушниць і на верблюді, а в селах на своєму шляху він скрізь наражався на беззаконня. Доведені нуждою до розпачу, селяни чинили розбої і бунтували, а каральні загони Азмі-

паші намагалися підтримувати порядок кийками та шибеницями. Насильство панувало повсюди, і Гордона могли щохвилини пограбувати й вбити. Проте це не лякало його — адже смерть тільки поклала б край його смутку та спустошеності.

— Чи не знайдеться тут хто-небудь, хто б напав на мене! — ось що міг би кричати Гордон в темряві аравійської ночі.

Кінець кінцем на нього таки напали. Це несподівано трапилося в першому прирічковому селищі, яке вже було чисто бахразьким, а не напівкочівницьким. Жителі селища вирощували фініки в чудовій, зрошуваній долині, що вигиналася, як серп.

Соковиті зелені барви долини тішили око після пустині, і від їх переливів серце у Гордона якось відтануло. На якусь мить він відчув болісну тугу за батьківщиною, за англійським краєвидом, за одноманітною перспективою, що насичена вологою і наче зливається з сірим небом... Але Гордон одразу-таки почав насміхатися з себе за цей спалах сентиментальності, і він навмисне зробив зупинку в долині, щоб, милуючись її красою, помучити себе — чи не розворушать його, часом, ці сентименти? Або, навпаки, чи не знайде він в них забуття?

Але йому недовго довелося втішатися цією ідилією. Ввечері його схопили селяни. З півдужини обідраних чоловіків вчепилися в Гордона зашкарубленими пальцями і, лаючи по-селянському та обзиваючи його злодієм і вбивцею, заходились бити, аж поки він не почав стогнати. Якийсь старий селянин, немилосердно б'ючи Гордона долонею, вимагав, щоб над ним учинили суд.

— Злодій і волоцюга! — репетував дідуган.— Краде верблюда, а потім ще з'являється на ньому сюди, щоб дражнити мене! Хіба я не знаю своєї тварини? Ось, подивіться на коліна задніх ніг — я на них повипалював мітки! Ах, собака! Бродяга! Пройдисвіт нещасний!

Гордона приволокли в село і вкинули в комору гончара. Прислухаючись до гомону знадвору, він, нарешті, добрав, у чому справа. Виявляється, це село уподобив для своїх наскоків Ва-уль. Поет орудував по-своєму: він тишком з'являвся в село і крав робочих верблюдів, фініки і навіть одягу, яка сушилася на дахах. Гордон засміявся, вирішивши, що селяни, певно, знущатимуться з нього. Незважаючи на це, незважаючи на сморід, що сповнював загиджену комору, він не занепав духом: надто багато іронії

т

було в усій цій пригоді. Незабаром галас знадвору посилювався, і Гордона вивели на суд і розправу. По дорозі його нагородили кількома стусанами, знайшовши при цьому у нього пістолет. Кращого доказу для обвинувачення не могло й бути, бо хто ж, як не злодій, носитиме при собі зброю? На розпити селян Гордон нічого не відповідав, тільки кривив у посмішці своє брудне, неголене обличчя, ніби закликав, щоб його мучили далі. Його знову вштовхнули в комору.

Гордон не думав про втечу. Він жадав тільки одного: знайти де-небудь в стінці щілинку, щоб, припавши до неї, не дихати смородом своєї в'язниці і хоч трошки полегшити біль в голові. Але щілинки ніде не було, а зробити отвір було нічим — тому він просто став на коліна і притулювся до глиняної стінки, ловлячи свіже повітря, що сочилось крізь неї, як крізь сухий фільтр.

Гордон страждав фізично, але розум його залишався ясным. Він хотів втратити свідомість — і не міг... Коли вранці за ним прийшли, Гордон все ще стояв навколішки: за ніч він не сплющив очей.

Все село чекало на нього. Коли Гордона виводили, він думав, що його тут-таки поб'ють до нестями — така жадоба помсти лунала в вигуках селян. Але його тільки штурхали й пхали вперед з криком:

— • Геть звідси, злодій І Геть! І ось маєш на прощання!

Дехто з селян нерішуче спробував заступитися за нього, але їх не послухали: Гордона прогнали крізь стрій і лише після цього вигнали з села. Всі страждання і муки їхнього власного життя вилилися зараз в лють, з якою вони били Гордона. А він, весь побитий, оглушений, проте не зомлів. Він неспроможний був втратити свідомість...

Залишившись без верблюда, він пішки блукав од села до села, перебуваючись жебранням та крадіжкою, і намагався поводитись так, щоб досягти крайнього самоприниження, розчавити почуття власної гідності. Але і в цьому він зазнав невдачі, бо злигодні й насильство були повсюди, куди б він не йшов, і вони не давали йому забути. Гордон не міг не чути стогону народу й землі, не бачити страждання й убогства. Поріччя було країною бавовни і великих прибутків, але ці прибутки виссали соки з землі й народу і зруйнували давні феодальні узи. Страшенна економічна розруха враз довершила повільний перед цим тисячолітній розпад давнього життєвого укладу. Села вими-

9. Д. Олдрідж

129

рали, і народ вироджувався — вироджувався в якийсь голодний, розпачливий, нікчемний набрід.

Ця нікчемність лякала Гордона, і водночас в своїх блуканнях він злився з нею, став її часткою. Шляхи країни кишіли зграями злодіїв і зграями жандармів Азмі-паші, які ганялися за злодіями. Від старого доброзичливого або недоброзичливого, але толерантного ставлення до таких волоцюг, як Гордон, не лишилося й сліду — повсюди панувала брутальна сила, поміщики наймали шибайголів, що походжали навколо маєтків і били кожного підозрілого подорожнього.

Але чим лютіше утискали правителі народ, тим лютішим ставав опір народу. Непокора зростала — Гордон відчував це в кожному землеробі, прийдешній струс ввижався йому в трупах селян, повішених на мостах і утоплених в канавах. Він чув їхні прокльони — навіть мерці не переставали ненавидіти... І Гордон бачив тих, що жили, одчайдушних і темних — вони говорили про захоплення землі і про знищення пашів. Глинобитні стіни в кожному селі були вкриті грубими малюнками, які зображали короля та Азмі-пашу на шибеницях і показували, як копачі заривають пашів у канавах.

Гордон дуже часто думав про цих копачів. Його й самого нерідко вважали за одного з них — отих тисяч трудівників, що за мізерну плату наймалися прокладати зрошувальні канали і становили найбільш частину населення в країні. Тепер їх праця знецінилася й стала непотрібною, бо на зміну їй прийшли машини... Ці люди були найнебезпечнішими, бо вони були добре організовані — або в злодійські зграї, які тероризували жителів сіл, або в революційні групи, що сіяли проповідь кривавого перевороту. З певного погляду Гордон боявся і ненавидів їхню нинішню силу (а також і потенціальну силу!) більше, ніж він боявся і ненавидів Азмі-пашу. Щось глибоке й непереборне таїлося в люті цих землеробів, щось таке, чого він не міг збагнути, таке, що існує десь в темряві за межами інтелекту.

...І Гордон все ще залишався Гордоном. Йому не вдалося позбутися самого себе ні

серед насильств Азмі-паші, ні серед насильств революціонерів. Він все ще був Гордоном. Все ще людиною, яка жадає занапастити себе — і не може. І він пірнув ще глибше.

Він почав шпигувати за солдатами Азмі, сподіваючись.

що його спіймають. Йому хотілося по/Зачити, що він робитиме, коли це станеться. Він діяв одверто, з визивною зух* валістю. Але це заняття тільки повернуло його до дійсності, знову сколихнувши в ньому ворожість до Бахразу та презирство до цих дурнів, які не помічають його в себе під носом. Незабаром глузування з ворогів почало захоплювати його більше, НІІІ прагнення пуститися берега-. Однак він все ще не міг повернутися у Ваді. Не міг, бо ще не покінчив з тим Гордоном, від якого хотів втекти. А тим часом минуло надто багато часу. Адже він втратив стільки днів! І хоч у Ваді, напевно, панувала катастрофічна анархія, він все ще не міг, не наважувався повертатися туди.

Нарешті, його блуканням було покладено край; і це сталося тоді, коли він і сам уже опанував себе і вирішив, що час кінчати й вирушати назад, до своїх кочовиків.

За украдений мішечок маїсової мук" Гордон поголився й постригся у цирульника — це був перший крок до відновлення власної цілісності. Але водночас це був і легкодумний акт самознищення, бо свіже, з рум'янцем, обличчя, ясноглубі очі й струнка, мускулиста постать зробили Гордона надто помітним, і в селі, що стояло серед болот край пустині, його схопив бахразький патруль. Гордона відвели в мисливський будинок з дерев'яним кістяком — в штаб, який охороняли синьоштані солдати Арабського легіону. Його поволокли по східцях з чорного ходу і, вштовхнувши в маленьку кімнату, замкнули за ним двері.

В кімнаті був Азмі-паша, зодягнений у шовкову піжаму Він сидів, немов чекаючи когось, сидів не на стільці, а по-турецьки, на килимі. Його освітлювала одна-єдина темночервона лампочка — така тьмяна, що Гордон не одразу пізнав пашу.

"Клянуся аллахом, він таки спіймав мене!" промайнула думка в Гордона. Він відчув себе навіть трохи потішеним, бо в своєму презирстві до цієї людини і зараз міг насміхатися з нього.

— Гихххх! — рохнув Азмі. В очах Гордона він був жирною, нездоровою істотою; на товстих пальцях паші бу-? ло стільки перснів, що вони скидалися на якісь набубнявілі м'ясисті грона. — Ти чистий? Як тебе звати?

І тут Гордон зрозумів, що чекало на нього. Це так вразило його, що він підніс руку до рота — як жінка, що стри* мує крик.

— Ну! — прохрипів паша. — Йди сюди!

У Гордона потемніло в очах, жах скував мозок... Паша підвівся і пішов до нього, шльопаючи по килиму жирними ступнями, колишучи черевом. Він мружив очі і мимрив слова якоїсь тваринної похоті, а його руки (руки!) тяглися до Гордона.

У Гордона потьмарився розум. Він втратив здатність іронізувати та філософствувати, він не подумав про насмішку долі, що таким чином задовольняла його недавнє бажання занепасти — аж до самого дна. Жах паралізував Гордона, а коли він

отямився, було вже пізно — Азмі навалився на нього. Гордон заревів, як дикий звір, у лютій нестямі почав відбиватися руками й ногами. Він кусався, дряпався і кричав доти, доки на вереск самого Азмі в кімнату не вбігли його охоронці. Гордона виволокли, вкинули в грузовик і повезли.

Коли грузовик виїхав на шлях, Гордон опритомнів. Він полежав трохи і, відчувши, що сили повернулися до нього, перевалився через борт і впав у придорожню грязь. Він забився, але зумів підвестись — і чкурнув в очерет, що ріс на болоті край дороги. Там він ховався, поки солдати шукали його. Вони гарячково нищпорили навколо Гордона, але кінець кінцем махнули рукою і пішли геть. Він чув, як, віддаляючись, вони обзивали Азмі-пашу свинею і жаліли нещасного втікача. "Він був бідняком, народженим, як і всі ми, щоб усе життя зносити побої та знущання", казали вони.

РОЗДІЛ IX

Лють оселилася в Гордоні. Люта ненависть і потреба знищити щось підле, огидне. Він потребував своїх воїнів, своїх волоцюг. Проте в своєму невичерпному скепсисі він запевняв себе, що саме тепер, коли ці люди так потрібні йому, він їх уже не застане.

Однак, Ваді Джаммар зустріло його кізяком і смородом верблюдів, буйною, поривчастою метушнею кочовиків. Людей і верблюдів було мало не вп'ятеро більше, ніж до його від'їзду. Групки обідраних, диких кочовиків розташувалися біля вогнищ уздовж усього піщаного дна Ваді, і навіть на схилах, серед скель — і всі вони були озброєні, здорові, живі, шалені й ладні підкоритися будь-чій владній руці.

Гордон не міг зрозуміти цього. Його навіть трохи образило те, що його воїнство так розрослося без нього. Але коли Гордон знову очолив табір, він переконався, що навіть новачки знають про нього. Вони ніколи раніше не бачили його, вони ще не благоговіли перед ним, але вони знали про нього, — а це був перший крок до визнання його авторитету.

Сміт теж розцвів. Він з'явився на чолі колони з трьох броньовиків, що з ревом проїхали по дну Ваді, а тим часом населення табору вишикувалося на схилах, вигукуючи бойові кличі й славлячи Сміт-пашу, який привів їм ці машини.

Сміт заговорив вибачливим тоном:

— Вони ще зелені, та нічого, упораються, — казав він про екіпажі своїх трьох броньовиків. І додав нерішуче:— Я перевів майже все пальне, поки навчив цих божевільних водити машини. Перед виступом треба буде роздобути десь бензину.

Гордон прислухався до захопленого хору кочовиків, що оточили броньовик, дивився на свого англійського собрата й думав, що якби тільки Сміт вмів запалювати і вести за собою людей, ці три автомобілі підкорили б йому геть усіх жителів Ваді. Кочовики вже й тепер любили Сміта й захоплювалися ним; і хоч араби посміювалися з його повного англійського обличчя, з його штанів, м'якого волосся і вологих очей, вони ладні були йти куди завгодно за ним та за його звірами на колесах.

— А чому ви не втекли, Сміт? — спитав його Гордон. — Скажіть, чому? Чому ви не втекли і не присвятили трохи часу своїй власній особі?

Сміт сподівався почути похвалу. А замість неї — цей глум.

— А навіщо мені було втікати? — спитав він, явно ображений. — Хіба ми не збираємося напасти на аеродром? Адже ви цього хочете, хіба ж ні?

— О боже, авжеж! Авжеж. Я хочу цього,—промовив Гордон, і Сміт почув не насмішку, а щось зовсім інше в цій відповіді. — Так! Треба кінчати з аеродромом. Покінчити з ним. — Голос Гордона звучав глухо. — Як поведуться ваші дикі шофери в пустині?

— Я ще не випробовував їх там — не хотів виїжджати з Ваді, щоб нас не помітили.

— Тоді зробіть це найближчої ночі. А як ви добирали людей у ваші екіпажі?

Жвава зацікавленість Гордона швидко розвіяла образу Сміта. Він знизав плечима.

— Охочих було аж надто — весь табір. Я вибрав тих, що без заперечень слухатимуться мене. Мінка так благав мене, що я й його взяв. Він принаймні бачив у своєму житті грузовик.

— І вам вдалося навчити механіки цього маленького анархіста?

— Як тільки в нього стало щось виходити, він кинув свої вихватки і почав серйозно ставитися до діла. Навіть надто серйозно. Тепер він найкращий з них усіх. І він попихає іншими. Він навіть уміє орудувати гайковим ключем.

— Гайковим ключем? — Гордон подивився на Мінку, який саме в цю хвилину вилазив з люка броньовика. Він grimнув на когось всередині машини, звелів одійти обідраним кочовикам, по-хазяйському обійшов її і постукав по шинах маленькими босими ногами. Побачивши вгорі, на скелі, Гордона, він посміхнувся до нього.

— Мінка! Іди сюди.

Хлопчик підбіг, облаявши по дорозі кількох бродяг.

— Володарю, — сказав він Гордону. — Володарю! Це чудові речі, ці машини. Не гай часу, йа Гордон. Ходімо на бахразців! З броньовиками ми розтрощимо їх! Імса-хам! Айдім-хам! Ляснемо їх по гузну!

Він вигукував свої нові бойові кличі й пританцьовував навколо Гордона, щоб переконати його.

— А верблюда—під три чорти?—спитав Гордон.

— Прошу тебе. Гордон, більше ніколи не садови мене на цю дурну тварину. Дозволь мені бути із Сміт-пашею і з машинами! Благаю тебе!

— А Нурі?

Маленький Нурі пішов шляхом свого невгамовного дру-га-городянина. Гордон побачив, що й він вилазить з башти машини — і надто гнучкою, надто тонкою і тендітною була фігурка, що виринула з залізної коробки.

— Хто я тепер, Гордон? — запитав маленький Нурі, і його ніжне обличчя здригнулося. — Мене обзивали ското-любом, а тепер я — в цій машині! Механік!

— Він це заради мене робить! — скрикнув Мінка.— Я умовив, його піти разом зі мною!

— Мінка не хотів без маленького Нурі, — пояснив Сміт.— Тоді я засадив Нурі в башту і навчив його деяких дрібниць. Він молодець — справляється. До того ж, йому там в башті легко повертатися, бо він маленький.

— Виходить, з тваринами покінчено?— спитав Гордон у Нурі.— Ти хочеш, щоб тебе на смерть затрясло в цій штуковині або щоб її чад удушив тебе?

— Ні, Гордон. Я тільки пішов за Мінкою!—Нурі переступав з ноги на ногу, страждаючи від вибору, який він уже зробив. Погонич верблюдів втратив своє чисте серце, бо любов до людської істоти, до друга, виявилась сильнішою, ніж любов до тварини.

— І ти більше не їздитимеш зі мною?— Гордон знав, що цим запитанням вкрай збентежить хлопчика.

— О повелителю,— закричав Нурі,— я піду з тобою! Накажи Мінці забути про машини, і ми будемо знову разом, як раніше — накажи, га?—він благав покірливим голосом, але відчувалося, що його лагідність от-от урветься і він накинеться на Мінку, який весь час штовхав друга ліктем, вимагаючи, щоб той замовк.

— Ні, можеш іти з Мінкою,— відповів Гордон, вирішивши, що, коли він втратив одного прихильника, то можна поступитися і другим.

— Я піду з тобою,— наполягав маленький Нурі майже зухвало.

— Ти можеш бути з Мінкою і водночас залишатися зі мною.

Маленький Нурі не вірив у таку можливість, і очі його були повні сліз.

— Ти ж не їздитимеш весь час у цій машині,— лагідно промовив Гордон. Тепер він був певний, що серця хлопчаків (так, і Мінки теж) все ще належать йому.

Таке просте розв'язання справи сповнило серце Нурі радістю, він щасливо засміявся і почав просити вибачення в Гордона за свою зраду.

— Іди з Мінкою та поведься як слід у машині,— сказав Гордон й послав хлопчаків униз — до їхнього нового хазяїна. І знову він пошкодував з приводу того, що Сміт нездатний оцінити свої досягнення — адже він мало не відібрав у Гордона цих двох хлопчаків! Замислений, він дивився на Сміта з таким зчудуванням, немов бачив його вперше. Механік відчув, що Гордон, нарешті, таки захоплюється ним, і забув про заподіяну йому образу.

Якось зміна відбулася з холодним, весь час напруженим Гордоном — було ясно, що під час його блукань з ним щось трапилось.

...Фрімен і Мустафа тепер вільно розгулювали по табору, і цей потворний Мустафа вже встиг стати загальним пестунчиком. Він був у всіх на побігеньках і ним по-пихали, з нього сміялися й знущалися, інколи йому навіть давали стусанів, але Мустафа вперто не бажав розлучатися із своєю гідністю чи похабничати, чи бути хоча б неввічливим до дикунів — і саме цим він швидко завоював милість кочовиків, вони почали називати його братом і ділитися з ним усім, що мали.

Побачивши Фрімена й Мустафу на волі, Гордон розсердився.

— Хто звільнив цих двох?— спитав він.

— Я,— відповів Сміт.— Фрімен дав слово, що вони не втечуть, якщо я дозволю їм вільно ходити по Ваді. Було важко весь час охороняти їх, і до того ж я подумав, що ви б і самі не тримали б їх в ув'язненні... Але я з ними не розмовляю,— додав він, показуючи свою лояльність.

— Ви дурень, — відповів Гордон. За хвилину до цього він ще ладен був втішатися проявом рішучості й лояльності з боку Сміта, але цей настрій раптом зник, поступившись місцем роздратуванню. — Англійця можете вивести в пустиню і відпустити під три чорти. А щодо цього Мустафи — скажіть Бекру, хай він наштрикне його на кінчик своєї шаблюки.

— Але ж він нікому не шкодить!—запротестував Сміт.

— Ви передайте Бекру те, що я сказав,— процідив Гордон.

— Самі кажіть йому це,—одрубав Сміт.—Бекр забрав собі в голову, що він якийсь начальник, і тепер весь час блазнює перед своїми волоцюгами. Я з ним та з Алі не можу розмовляти інакше, як ухопивши за горлянку.

Гордон знизав плечима і хотів був сам звеліти Бекру, щоб той порішив бахразця, але його перестрів Фрімен, який і врятував свого супутника. Фрімен порадив Гордону остерігатися Мустафи, бо той вважає його своїм кривавим ворогом і може вбити його.

Після цього повідомлення Мустафа, звісно, міг залишатися спокійним за своє життя: хто-хто, а Гордон не на* каже стратити його!

Фрімен, тцмчасом, викладав перед Гордоном пропозиції щодо врятування його, Гордона. Якщо Гордон отямиться й облишить справи племен, казав Фрімен, то в Лондоні забудуть й простять все, що він накоїв тут, і дозволять йому залишити Аравію.

— Я сам можу влаштувати це, — казав Фрімен.—

Непомітно, без будь-якого розголосу. Мені надано всі від повідні повноваження.

Гордон дивився на інтелігентний рот Фрімена, немов звідти текло масло, а не англійська мова, якої навчають в середній класичній школі. Він не міг пригадати, яким був Фрімен в коледжі — можливо, тому, що завжди відчував огиду до цих "забавних" ортодоксів і прагнув викреслити їх із своєї пам'яті та свого життя. Проте Гордон пригадав, що хтось охрестив його "Фрімен — громадський обов'язок"— за те, що він вважав своїм громадським обов'язком заводити якомога більше знайомств — у клубах гребців, у клубах гравців в крикет, у клубах диспутів, у політичних клубах при університеті. Фрімен навчався юриспруденції і спеціалізувався в питаннях управління колоніями. Британську імперію він іменував тільки Співдружністю націй, і відповідно до цього називав усіх студентів змішаного арабського відділу — і білих, і чорних — на ім'я. Це він вважав соціалізмом. На його скромну й забавну думку, найвидатнішими з добрих людей були всі померлі генеральні прокурори Англії. Зайняти цю посаду було соромливою, але неприховуваною амбіцією його життя. Тепер Гордон пригадав його.

— Навіщо вас прислали сюди?— спитав він.

— Ну, як це, навіщо! Це ж моя галузь.

— А ви не дієте через голову Мартіна?

— Мартіна? Так—ми вважаємо його надто загайним — дуже він зволікає. Ось ми й вирішили втрутитися. Ви ж знаєте, як це в нас робиться.

Гордон знав — він сам деякий час працював серед юних політиканів з департаменту Фрімена, які робили все, що їм заманеться, бо контроль з боку уряду за їхніми діями був зовсім недостатній, а їхній самоконтроль — ще менший.

— Генерал Мартін знає, чого він домагається, а ви?— питав далі Гордон. — Ви ж були, здається, християнським соціалістом, чи чимсь близьким до цього? Як же не пов'язати — соціаліст, і раптом роздає золото й хабарі, щоб відвернути повстання? Га, Фрімен? Чи ви вже більше не соціаліст, га?

— Ах, облиште ви це!—Фрімен бачив, що Гордон під'юджує його.— Авжеж, я соціаліст. Та й як може мисляча людина бути кимсь іншим? Але наші переконання не звільняють нас від відповідальності. Краще вжити зо-

лото, ніж допустити братовбивче кровопролиття. Ми платимо за мир і за благородність; за добру волю; за розсудливу політичну поміркованість. Ви самі це робили колись.

— Так, і зараз я покую свою гріху.

— Тим, що спонукаєте людей на повстання?— Фрімен засміявся.— Дивно!

— Чому ви не повертаєтесь додому?—досадливо запитав Гордон. Він якось не міг шпигати цього "забавного" хлопця.— Можете йти звідси, коли захочете. Я не зупинятиму вас. Ви тільки марно витрачаєте час. їдьте додому, Фрімен.

— Всьому свій час,— засміявся Фрімен. — Тепер я сиджу у вас на пдрозі і нікуди не збираюся іти. До того ж, навіть якщо б я надумав піти, то далі ніж за милу звідси я б однаково не зайшов — мене б порішив який-небудь з ваших друзів. Я почекаю ще трохи.

Гордон знизав плечима.

— Що ж, чекайте.

— Але тепер, коли ви повернулися, я забираю назад своє слово не втікати. Отже, можете взяти мене під варту, якщо вважаєте за потрібне. Мушу також попередити вас, що я збираюсь сіяти невдоволення серед ваших прибічників, починаючи з Сміта й кінчаючи цими вашими двома відданими шибениками.— Фрімен був сповнений бадьорих надій щодо своїх планів.

Здавалося, Гордона нудить. Він зблід.

— Сійте невдоволення серед кого можете. Втікайте, якщо можете.— Його глузливі слова боляче хльостали, але Фрімен умів сміятися завжди. — Я не буду перешкоджати вам, бо я знімаю з себе відповідальність за вашу голову.

Після цієї розмови Гордон забув про Фрімена — принаймні не звертав на нього ніякої уваги. Всі його помисли були тепер звернені на одне — упорядкувати своє буйне воїнство, і він вкладав у цю справу весь свій старий запал. Проте задумливість на цей раз не залишала його, він втратив свою колишню жвавість, моторність. По табору він ходив повільно, з якимсь майже болісним зусиллям — немов фізичне напруження було чимсь ганебним. Але разом з цим він був якийсь неспокійний і дратівливий, і своїми раптовими спалахами гніву він обуривав проти себе багатьох бродяг.

Все це ще більше дратувало його й робило нетерплячим. І скоріше неспокій, ніж необхідність, спонукав його одного дня повести невеликий загін добувати бензин для Сміта.

Вони напали на великий табіо. біля якого провадилися земляні роботи згідно з

бахразьким проектом зрошення прикордонних районів пустині. Табір складався з халуп та машин. Він охоронявся, але вартових безшумно перебили. Гордон сам убив одного — і відчув після цього огиду — немов знищення чужої плоті було рівнозначне опоганенню його власної. Йому це було прикро. Але воля й необхідність, і жадоба помсти перемагали в ньому все інше. Т коли Сміт навантажив захоплений провіант і бензин, Гоодон ще не звів усіх своїх рахунків.

— Скажіть, можна яким-небудь швидким й ефективним способом знищити її і машини?— спитав він у Сміта.

— Оці? Та це ж просто механічні канавокопачі!

— Знаю. І вони крок за кроком з'їдають пустиню. Сміт похитав головою.

— Встроміть ніж у серце людини — вона помре,— промовив він.— А машиїп' можна вбити лише одним способом — знищивши всі її частини — всі, до останньої!

— В цій зверхності машини — найбільша дилема, що лостала тепер перед людством,—гірко поскаржився Гордон.

Вони КИНУЛИ машини і повернулися до бродяг, які чекали їх у Ваді. Після нападу Гордон, здавалося, трохи заспокоївся. Принаймні він хоч трохи вгамував свій гнів — і тепер йому легше було робити свою справу. Але несподівано всі його плани пішли нанівець: Фаг'д, юний ш^хйх камрів, прискакав у Ваді з повідомленням, що Таліб напав на його батька, бідолаху Юніса. Жахливе побоїще вже відбулося.

Кордони запалали, і Повстання було вкинуте в останній етап.

РОЗДІЛ X

Про цю подію треба було попередити Гаміда, щоб той негайно почав діяти. Гордон помчав до принца, обравши нзйкоротший і карколомний шлях. А тим часом Сміт, Бекр і Алі розпочали евакуацію Ваді,— залишатися тут далі було небезпечно. Весь прикордонний край був тепео небезпечний, тому що Юніс запросив у Азмі-паші допомоги проти Таліба, і Бахраз, якому вдалося, нарешті, підкупа-

ми та провокаціями нацькувати одне на одного прикордонні племена, значно зміцнив свої позиції у війні з Га-мідом.

Гордон проклинав Таліба, цього безглузлого крадія горшків, і ганьбував Юніса за те, що той боягузливо побіг по допомогу у Бахраз. Але коли юний Фаг'д, ридаючи, почав благати його надіслати броньовики, щоб знищити Таліба, Гордон гнівно відповів, що не може, не хоче, не сміє зробити цього.

— Тоді я більше не служу тобі!— несамовито вигукнув юний шейх.

Фаг'д ладен був негайно вирушити на допомогу батькові, але Гордон звелів Мінці й Бекру закутати юнака в ковдру й тримати його, аж доки він не заспокоїться. Але Фаг'д оскаженів вкрай. Він так нестямно вив і видирався, що Гордон наказав Бекру відпустити юнака, як тільки військо залишить Ваді — хай у Юніса буде хоча б один завзятий воїн!

Гордон верхи з'явився в таборі Гаміда після подорожі, останні милі якої англієць не міг навіть пригадати, бо йому довелось видиратись на такі скелясті кручі й спускатись у такі урвища, що їх жодний араб при жодних обставинах не наважився б подолати. Він

здійснив майже неможливе, і навіть кочовики Гаміда були здивовані, почувши, як швидко і яким шляхом він добувся до їхнього табору. Але привезена ним звістка вразила їх ще більше.

Гамід не почав проклинати, як Гордон, дурість Таліба й боягузтво Юніса. Почувши про їхню неславу, він тільки опустив суворі очі — і все. Необхідність прийти до певного великого рішення скеровувала його думки лише в одному напрямі, бо настала вирішальна година.

Весь його табір, його радники й політики погоджувалися на тому, що тепер, коли між прикордонними племенами спалахнула усобиця, принц мусить зробити швидкий вибір і повести Повстання до переможного кінця. Але як знайти, як визначити вірний шлях до цього кінця? Все той же старий вибір тяжів над Гамідом: або напасти на аеродром і покінчити з Азмі-пашею в пустині, або швидким кидком захопити нафтопромисел і покласти край англійському втручання в арабські справи, позбавити Азмі та короля підтримки з боку англійців. Чи, може, незважаючи на кризу, що вибухнула, незважаючи на очевидні ускладнення й загрозове становище, що утвори-

ло

лося на кордоні та й в усій пустині, ще можна не рушати з місця, не приймати ніяких рішень, утриматися від останнього кроку, який приведе або до блискучої перемоги, або до трагічної і цілковитої поразки?

Гамід був в полоні цих небезпечних вагань, коли Гордон приїхав до нього; англієць одразу почав умовляти принца не гаяти часу, атакувати аеродром і покінчити з Азмі. Зараз це легко можна зробити, одним блискавичним ударом, казав він. Захопити аеродром — це їхній єдиний шанс, єдиний шлях до вірної перемоги.

Гамід мовчки слухав Гордона, і його тонке смугляве обличчя ставало дедалі більш непроникним. Своїх думок він не висловлював — тільки раз у раз поглядав на англійця. Ніяких зауважень, ані слова. Він так само уважно — із тією ж непроникністю — слухав, що каже йому брат Саад і мулла Ассад. Обидва наполягали на захопленні нафтопромислу.

Саад — значно молодший за Гаміда — був честолюбний і ненавидів усе англійське. Але тут ним керувало не так почуття ненависті чи прагнення досягти довгожданої перемоги, як бажання стати хазяїном промислу. Брутальний і багатий Саад розумів, які скарби таїть у собі нафтопромисел. За нього можна буде взяти грубі гроші; і деякі країни охоче ухопляться за нього — зокрема Америка, яка тепер постачає золото всьому світові.

Сеїд Ассад — неголений, сивобородий старик — ненавидів все гяурське, і особливо — християн та машини. Він перейшов до принца від його батька і виконував обов'язки духовного пастиря при Гаміді, спрямовуючи його по шляху істинної віри і благонравності. Ассад вимагав, щоб промисел було знищено і поганські машини спалено, бо вони оскверняють закони Всевишнього і пустиню.

Таким чином, обидва прибічники Гаміда — і Саад, і сеїд — із завзяттям фанатиків намагалися умовити принца напасти на нафтопромисел. Та хоч їхні кінцеві наміри були

зовсім різними, мета в них була спільна, і розбіжність в їхніх планах не заважала їм діяти заодно... Гамід не поділяв ні релігійного запалу Ассада, ні меркантильних устремлінь свого брата. Однак, компроміс з ними був ціною, яку принц сплачував за те, щоб вони не протидіяли, не гальмували його справу, не перешкоджали їй. Тому він не міг суперечити їм, і вони мали великий вплив на інших соратників принца.

Гордон з презирством ставився до Ассада і Саада, однак не виказував їм своєї неповаги, щоб не бентежити Гаміда. Як англієць, гяур, та ще й близький друг принца, він і так стояв поперек горла цим двом фанатикам. І до того ж він ще весь час відраджував Гаміда від нападу на промисел!

...Принц, нарешті, здихався присутності брата й мулли і тепер розмовляв з Гордоном, якого голив і масирував придворний цирульник. Гамід дивився на свого англійського побратима, намагаючись уже який раз розв'язати нерозв'язну загадку і розібратися в сплетенні подій і ідей, які звели їх в одно й повели по одному шляху — в сьогоднішній день. Але він так ні до чого й не додумався — тільки фаталістично знизав плечима; і Гордон зрозумів, що Гамід не хоче ні зрушати з місця, ні діяти взагалі. Він відчув, що принц бажає залишатися тут, у таборі, і утримуватись від будь-яких дій.

Проте, ніби спростовуючи ці думки Гордона і показуючи, що він все ж таки має намір щось робити, Гамід заговорив про нафтопромисел. А потім сказав похмуро і надто турботливо:

— Скільки можу я спиратися на тебе, Гордон? Скільки можу непокоїти тебе нашою трагедією? Ти й так досить багато зробив для нас, брате. Іди в пустиню. Візьми моїх соколів і рушницю. Іди в пустиню, яку ти так любиш — і будь там, доки я не зроблю цього останнього кроку на шляху до визволення племен.

Гордон відчув меншу образу, ніж виявив (тобто, згідно з тонкощами арабського поводження — приховав) на своєму обличчі.

— Невже після восьми років мого служіння тобі, Гамід, ти зараз усунеш мене від участі в цій останній битві, позбавиш можливості здійснити своє давнє бажання? Ти жалієш мене, не хочеш, щоб я брав участь у нападі на нафтопромисел тому, що він англійський?

— Можливо...

— Невже моя відданість Справі досі викликає сумніви? Гамід похитав головою.

— Ні, брате мій. Саме тому я й посилаю тебе на полювання.

Але Гордон відмовився і знову почав доводити принцеві, що, хоч з воєнних та політичних міркувань на промисел варто було б напасти, однак нічого покладатись на те, що для англійців напад буде несподіваним і вони не готові відбити його. Так чи так, з ними буде більше мороки, ніж з Азмі-пашею, який і так уже конає, бо в Бах-разі от-от спалахне революція. До того ж, якщо Азмі-пашу буде розбито, англійці охоче порозуміються з Га-мідом

Гамід знову почав вагатися — і наслідком його вагань було те, що до їхньої розмови був залучений Зеїк, який все ще перебував у таборі.

Хоч Гамід був принцем, а Зеїн — лише одним з багатьох революціонерів, які в особі

принца знаходили невтомного й терплячого слухача, Гамід усе ж виказував прихильність і навіть повагу до бахразця, бо той чимсь нагадував йому Гордона. Але яка різюча різниця була між принцем і Зеїном! В той час як Гамід в своєму наметі з козиних шкір мав вигляд справжнього благородного жителя пустині, бахразець аж ніяк не пасував до палатки кочовика. Все в Зеїні — від його стриманих, скупих рухів городянина, до робочого хакі, що було на ньому,— не в'язалося з цим місцем. Але Гордон, спостерігаючи обох, розумів, що саме в цій незграбності й крилася сила Зеїна. Він весь час залишався самим собою — і тому він так легко* втерся в довіру вождя племен.

Коли Гамід запитав Зеїна, чи не допоможе він племенам захопити промисел, закликавши його робітників до Повстання, Зеїн посміхнувся стуленими губами, і в цій посмішці крилося глузування.

— Те, що принцу кочовиків здається простим закликком ("Повставайте!"), ми вважаємо складною політичною справою. Я не можу зараз підняти наших робітників на Повстання, Гамід.

— Чому?

— Та тому, що, як я вже казав вам, для революції в Бахразі ще не настав час.

— Яке це має значення? Якщо ви піднімете робітників зараз, ми захопимо промисел. І разом знищимо своїх гнобителів. Що ж тут зважувати?

Зеїн пояснив принцеві, що треба було зважувати. Він говорив спокійно, але цей спокій наче підкреслював, що принц — непроторенний дурень, коли він неспроможний розглядати події в перспективі їхнього розвитку. Зеїн пояснив йому, яка загроза нависне над справою всієї бах-разької революції в разі передчасного місцевого виступу.

Відособлене повстання на нафтопромислі дасть змогу Азмі й королю кинути всі сили на його придушення, тимча-сом як всенародна революція позбавить їх такої можливості. Він підкреслив, що вони, власне, весь час сперечаються саме про це, що слід трохи почекати, доки визріє революція в Бахразі. Якщо обидва повстання спалахнуть водночас, вони переможуть. Якщо ж повстання почнуться розрізнено або передчасно, їм загрожує поразка.

— Ви все ще вірите у можливість поразки Повстання племен?

— Так!—спокійно відрубав Зеїн.— Якщо ви не чекатимете на нас.

Міркування Зеїна нездатні були збентежити Гаміда, але вони викликали в принцеві нетерпіння.

— Ждати? Скільки?Скільки часу потрібно вашим селянам і робітникам? Чи вони ще недосить натерпілися? Чому не почати зараз? Чого ви ждете?

— Всенародного виступу, всенародного повстання! Хоч Гордону і не вірилося, що Зеїн уже має якийсь

вплив на Гаміда, йому не припало до вподоби те, що їх сперечання звелось до цього одного питання — взаємної підтримки й всенародного повстання. А втім, скидалося на те, що бахразцеві вже вдалося посіяти сумнів в Гаміді. Ніякого впливу або переконання, можливо, ще й не було, проте доводи бахразця безумовно мали якийсь

ефект, були в якійсь мірі причетні до вагань, що посідали принца. Гордона це так вразило, що він втрутився в суперечку, ставши на бік Гаміда.

— Якщо утиски досі не примусили ваших копачів канав повстати, то вони вже ніколи не повстануть!—сказав він бахразцеві.— Вони загрузли в своїй грязюці! В багні— ось де застрягло ваше повстання! І навіть якщо ви видряпаєтеся з цієї канави — що потім? Які надії несе людям ваша трясовина? "Народні повстання!" Ви збираєтесь напхати людині черево, взути її в черевики, нап'ясти картуза на потилицю і проголосити: "Ти вільна!" Пхе! Нам потрібне щось більше. Для вас повстання — це черево, і тільки. "Народні повстання"...

— Не стався з таким презирством до народних повстань,— лагідно відповів бахразець. У Зеїна завжди бував чудовий настрій, коли в Гордона настрої псувався.— Якщо ти їх не розумієш, брате, то ти ніколи і не зрозумієш, як половина земної кулі видирається з грязі історії.

— Історії?—застогнав Гордон.— Про яку історію може говорити копач канав?

— Так, у нашій історії немає нічого класичного,—скапів Зеїн.—Наша історія—це нескінченні злидні, бруд, жорстокість і гніт. Але ми скоро з цим покінчимо. Великий боже! Ми не тягнемось до якогось гарнесенького ідеальчика, над яким "вільні люди Західного світу" ллють сльози, тим часом, як нас тут засмоктують злидні. Ні, це не для нас, ін-глізі! Хай ваші філософи сперечаються з приводу своєї християнської моралі, свободи особи й свободи волі. Для нас свобода — це життя, що належить нам, земля, що належить нам, машини, що належать нам. Або ти зрозумієш це, Гордон, або тебе змете!

— Ач яка погроза!—промовив Гордон і вдарив Зеїна по коліну тильною стороною кулака — як роблять араби, приймаючи виклик.— Ти знаєш, чому я зневажаю догму? Тому що у вас черево хоче пожерти розум. Ви становите не меншу загрозу, ніж те, що ви знищуєте.

— Загрозу для кого?

— Для мене, скажімо.

Зеїн і собі з тим же викликом ударив Гордона по коліну — і не пожалів сили на цей удар.

— Це не загроза, Горддн,— промовив він. — Це вибір. Твій розум може сприймати цей вибір як вірний або невірний. А якщо ти збираєшся насилувати свій розум і залишатись між двома ворогуючими світами, обидва зметуть тебе геть.

Гамід тим часом залишив їх, і хоч суперечники спочатку не помітили, що принц пішов, тепер вони раптом усвідомили це, бо їх сперечання досягло такого напруження, коли потрібно було, щоб хтось втрутився й розборонив їх. І тут Гордон і Зеїн побачили, що вони самі — двоє маленьких людей з великими бровами й запалими очима, які сидять в кочівницькому наметі, в пустині... Чи існує той світ, чи існує та дійсність, про яку вони сперечаються?

Той світ, та дійсність давили на плечі Гамідові. Нетерпіння й вагання підхльостували принца, і він невтомно походжав по рідній пустині, зустрічаючи ніч.

Гордон і бахразець не чіпали його й мовчки сиділи, поки Гамід їх не покликав. Вони вийшли до нього, і всі троє зупинились, дивлячись на нічні вогнища кочовиків, прислухаючись, як хвилями нарастає й завмирає гомін їхніх розмов та сміху.

— Ніщо так не підбадьорює людину, як голоси її бра—

тів,—поривчасто промовив Гамід.—Кочовик просиджує за балачками цілісіньку ніч, а на світанку підводиться й кричить, що аллах є повсюди навколо нього, ніби аллах — це всесвіт, а серце цього світу — нікчемний араб.

Заскиглила арабська скрипка, залунав, завив голос співака, і, плескаючи у долоні, хор підхопив пісню, в якій повторювалися одні й ті ж палкі слова: "О ніч, о ніч!" Гамід знову повернувся до їхньої суперечки, і вони сперечалися весь час, поки темрява сповивала пустиню. Але коли з першим проблиском сірого світанку якась побожна рання пташка почала тьохкати, закликаючи до молитви, Гамід кинув сперечатися і прокляв політику та інтриги.

— Покластися на долю — ось що нам треба!— скрикнув він. Вирушаймо проти Азмі! Він наш найлютіший ворог — покінчимо ж з ним. Аххх! Хай цей смердючий нафтопромисел залишається англійцям. Ми повинні знищити цього бахразького кровопивцю, який виссав у нас всі соки! Наша доля кличе нас на це!

Доля... а, може, й відчай.

Більше вони не сперечалися, і Гордон, домовившись з принцем про місце їх зустрічі і склавши разом з ним простий план захоплення аеродрому, почав готуватись до від'їзду.

Лише тепер, згадавши про Зеїна, вони спитали у бахразця, чи не допоможе він їм — оскільки серед охоронників на аеродромі були й революціонери.

Зеїн знизав плечима.

— Допоможу, чим зможу — але тільки для того, щоб запобігти винищення солдатів. Не вибивайте їх вашим відомим способом, Гамід. Це не потрібно...

Гордон засміявся й сказав, що гуманні й моральні начала ніяк не в'яжуться з догмою Зеїна. Проте він обійняв бахразця на прощання й з легким серцем вирушив у путь— виконувати свій обов'язок. Щодо цього він не потребував нічиєї підтримки—ні Бахразу, ані навіть Зеїна.

РОЗДІЛ XI

Гордон не чекав, доки підійдуть загони Гаміда. Вночі, коли аравійське небо всіяли прекрасні зірки, від блиску яких пустиня стала хворобливо блідою, він сам захопив аеродром.

— Сміт,— промовив Гордон, — за багато сотень миль звідси Чингіз-хан колись подивився на таке саме весняне небо і, відчувши приплив пророчого натхнення, сказав: "Ух! Ух!" А через годину він виїхав п'ять тисяч воїнів-сельджуків¹² — геть усіх, поголовно. Навіть хлопчиків-служників. Зараз на мене найшло таке саме натхнення: я відчуваю, що труднощів не буде. Ми можемо захопити аеродром без Гаміда, і чим швидше ми зробимо це, тим краще. Так, вирушаймо негайно! Негайно! От тільки б наші дикі звірі не вчинили зайвого кровопускання. Якщо вони слухатимуться команди,

цього не трапиться...

Проте в душі Гордон знав, що кривава різанина неминуха — бо щоб перемогти, вони мусять бути жорстокими. Та й хіба можна сподіватися, що його дикуни й бродяги в запалі бою слухатимуться команди?

Однак найбільших втрат завдали бахразцям броньовики. Коли машини безладним строєм вдерлися в табір Служби охорони, солдати думали, що це повертається один з їхніх патрульних загонів...

Гордон мав намір підпалити наметний городок і таким чином розчленувати гарнізон, відрізавши бахразців від літаків, і, викуривши на плац солдатів — цих, по суті, ненав-чених, неорганізованих селян,— переловити їх поодинці. Він розраховував на те, що вогонь і галас, такі любі серцю кочовика, посіють паніку серед затиснених в кільце бахразців.

Гордону навіть не довелося віддавати наказів з приводу того, що й як підпалювати: тільки-но з броньовика скинули каністру бензину, весь табір перетворився на пекло. І хоч поступово вогонь розбурхався так, що, здавалося, палає весь світ, Гордон із своїм передовим загonom поширював його все далі й далі, аж доки не зайнялися склади й літаки і вогненне коло не замкнулося, позбавивши бахразців надії на порятунок.

Слідом за загonom Гордона в це розбурхане пекло влетіли броньовики й вершники. Вони зім'яли й розсіяли солдатів, і тут настала черга Бекра, Алі і бродяг, які кинулися на роз'єднаних охоронців і почали різати й рубати, сповнюючи багрянню ніч закличками до помсти й вбивства:

— О аллах, окропи мій меч!

Трапилося те, чого Гордон побоювався: він втратив контроль над своїм військом. І довго після того, як розвиднілося і стало очевидно, що аеродром захоплено, Гордон гасав по плацу, намагаючись вгамувати бродяг. Але це так

і не вдалося йому; сівши біля броньовика Сміта, він окинув поглядом аеродром. Навколо, в холодному ранковому світлі, лежали мертві й вмираючі бахразці і його воїни. Деякі кочовики полягли від бахразьких кулеметів: охоронники-кулеметники відкрили вогонь просто у темряву, не розбираючи своїх і чужих. Деякі кочовики загинули від руки своїх власних братів, коли в запалі бою бродяг охопила нестямна, жагуча потреба вбивати, сіяти смерть, не розбираючись, де ворог, а де свій.

Вони ще й досі не вгамувались — затівали бійки й чвари між собою, гасали по аеродрому, розшукуючи здобич, підпалювали те, що ще не горіло, і вбивали, вбивали... Гордону було гидко, моторошно. Нерухомо сидів він посеред цієї свистопляски і байдуже спостерігав, як роз'ярений Сміт ходить поміж кочовиками і намагається зупинити їх — зупинити, поки вбивствами й грабуванням вони не звели нанівець усю свою криваву перемогу.

Сміт почорнів від люті й обурення.

— Ось вам ваші "боги на землі", — гнівно промовив він. — І ви ще твердите, що кочовик — це чудо, це взірець для людства? Ви — божевільний, Гордон. Ідіть, подивіться, що вони роблять, ці ваші взірці. Вони знають тільки одне — вбивати. їм

однаково, кого А їхня Справа...

Сміт безпорадно замотав головою.

Недалеко від них лежав поранений. Він раптом благально вигукнув щось. В його хриплому крику не було болю — в ньому була агонія. Гордон з жалістю поглянув на нього, а потім — ще з більшою жалістю — на Сміта.

— Сердешний Сміт,—з гіркотою промовив він.— Невже ви насправді сподівались, що двадцять років кривавого пригноблення раптом опадуть, як зів'яла пелюстка з якої-не-будь англійської троянди? Подивіться!— Гордон намагався пояснити це не тільки Сміту, а й самому собі, заглушити власний біль

— Я вже надивився. Невже вам не огидно? Гордон нетерпляче знизав плечима.

— Та зрозумійте ви, Сміт,— найогидніше тут не в смерті. Не смерть викликає у вас відразу, а те, що людина мусить вдаватися до цієї жорстокості, до кровожерності, щоб звільнитися від хоча б найдрібнішої з тираній. Ось що жахливіше за вбивство—усвідомлення цієї.необхідності!

— Вони могли б обійтися без цієї ідіотської різанини.

Без крові. Ви ж самі казали це і планували, щоб було без крові.

— Я казав! Я планував! Ви не розумієте, що я тільки спрямовую їх до мети, а потім вони звіріють, і ними керує вже інстинкт, а не я. Та ви на себе подивіться. Адже ви самі в кіпті й крові, самі ще не охолонули після бою. І ви вбивали в ім'я навіть не своїх, а чужих вам ідей. А ви ще кажете, що кочовики кровожерні. Від вас самого тхне кров'ю!

Сміт не погоджувався. Він засмучено похитав головою і раптом вигукнув:

— Подивіться! Подивіться туди!

Очима, в яких було обвинувачення, він вказував на іншого пораненого. Цього араба обпекло під час пожежі наметного городка. Він був до того знівечений, що неможливо було навіть впізнати, бахразець він чи кочовик, і Гордон з Смітом думали, що він мертвий. Але раптом араб застогнав, видимо, в страшному болю. Він лежав на боці, немов дитина, що забилася.

— Вас лякає лише факт смерті й страждання,— промовив Гордон, підходячи до пораненого.— Тому ви ніколи не зазнаєте справжніх мук.

Він витяг пістолет і застрілив пораненого, приставивши дуло до голови. Не дивлячись на убитого, він повернувся до Сміта, тримаючи пістолет у руці, як щось бридке.

— В самій смерті немає нічого жахливого,— похмуро промовив Гордон.— Як і в неминучості її. Необхідність убивати— ось де справжнє зло.

Сміт пішов геть, мало не ридаючи. Поведінка Сміта не розгнівала, а скоріше пригнітила й збентежила Гордона, бо Гордону чомусь хотілося, щоб на цей раз механік зрозумів його. Проте, коли й маленький Нурі надумав скаржитись, Гордону урвався терпець.

Хлопчик підійшов до нього із стражденим виразом на обличчі. Скільки тих людей плаче від болю, сказав він, скільки їх благає допомоги. Нурі в розпачі смикав Гордона за руку.

— Іди, допоможи їм. Зроби що-небудь. Подивись... Поле битви було всіяне трупами людей. Вони лежали

тут і там маленькими, жалюгідними купками.

— Бачиш, Гордон? Бачиш, що ми наробили?.. Гордон напустився був на маленького кочовика, але лагідне, нещасне обличчя Нурі ображено скривилося, і вже тихо, без крику англієць стомлено промовив:

— І ти туди ж, м'яконосий? І ти хочеш перекласти на мене свою гризоту?

— О, ні, повелителю! Тільки подивися, що ми наробили!

— Хіба я не бачу?—скарикнув Гордон. — Ти от що, хлопче: якщо тобі вже так хочеться поплакати, то забирайся куди-небудь далі і рюмсай там. Іди в пустиню і скигли там перед своїми верблюдами.

Нарешті маленький Нурі поцілував йому руку й попросив вибачення, і Гордон одіслав хлопчика з наказом розшукати Мінку та подбати про залишених без догляду верблюдів.

Посланці Гордона вже вирушили назустріч Гаміду, щоб поквипити принца — бо в Бахразі могли щохвилини довідатися про втрату аеродрому й кинути на повстанців літаки (якщо вони ще були в королівстві) або рушити з кордону великі військові з'єднання. Гордон вирішив тим часом розташувати своїх воїнів та поранених в укриттях. Для цього треба було покласти край розгартішці, що був навколо,— і зробити це якомога скоріше, бо Гордон відчував, що пригніченість вкидає його в якесь заціпеніння, позбавляє решток енергії. Звичайно, нічого було й думати про те, щоб примусити озвірілих арабів ходити зараз коло поранених; однак, в цій справі міг би допомогти Фрімен (залишаючи Ваді, кочовики взяли його з собою — так було вірніше).

Гордон застав Фрімена вже за роботою — той докладав одчайдушних зусиль, щоб влаштувати пункт першої допомоги біля будинків у верхній частині аеродрому. Фрімену допомагав Мустафа, збирач податків. Вони клали поранених рівними рядами на залитій кров'ю, слизкій веранді офіцерської їдальні. Фрімен діяв з вправністю, а Мустафа з похмурою жалісливістю, так що поранені зітхали разом з ним й нарікали на долю разом з ним. "Мустафа гоїть поранені душі, а Фрімен гоїть поранені кінцівки", подумалося Гордону, і, відчувши, нарешті, що заспокоюється, він посміхнувся своїм думкам.

— Ах, це ви!—із справді англійською гидливістю промовив Фрімен, побачивши Гордона.— Будь ласка, пришліть до мене на допомогу кількох ваших звірів. Це ж щось жахливе Яка бойня! І це ваша Справа, Гордон?

Ще ніколи в житті Гордон не відчував такого бажання вбити людину. Убити з особистих мотивів, щоб угамувати свою лютість. Навіть Азмі не збуджував в ньому такої злоби, бо Азмі не посягав на його совість. Гордон міг стерпіти закидки від своїх, але зносити їх від Фрімена! Ненависть захлестнула його.

— Які у вас чистенькі англійські ручки!— процідив він і обізвав Фрімена брудною тварюкою.— Скільки в Аравії англійців, отаких як ви, Фрімен, що копошаться в арабській політиці, плетуть лихі інтриги й з щенячим захватом граються в романтику,

розпоряджаючись життям арабів! Граються, граються, граються!— закричав він.— Од вас ніколи не почуєш брудного слова. Ви ніколи не тримаєте в руці пістолета. Але весь час ллється десь кров, і це — завжди справа ваших рук. Все це ви наробили, на вас падає ця кров. І якщо я пролив її, я, то все ж краще бути винним у вбивстві всіх цих людей, ніж мати на совісті ту безліч смертей і вбивств, які заподіяли ви, не забруднивши рук.— Це порівняння раптом викликало в ньому таку відразу, що він закричав Фрімену, аби той залишив пораненого бахразця.— Не торкайтеся їх! Краще хай вони вмирають! Забирайтесь звідси, Фрімен, поки я не додав до вашого рахунку ще одну смерть — вашу власну!

У Гордона в руці все ще був англійський пістолет, і зараз дуло його тремтіло.

— Я радий, що у вас в руці пістолет, Гордон,— спокійно промовив Фрімен.— Він—символ ваших переконань, і краще я зараз загину від нього, ніж хоч на дюйм перед ним відступлю.— Він обернувся, щоб й далі робити свою милосерду справу. Презирство було навіть в його спині.

Гордон зважив пістолет в руці, немов набираючись рішучості для справжнього подвигу, але тільки похитав головою й промовив:

— Мені не хочеться паскудитись об вас, Фрімен. Вам, мабуть, уготована інша доля.

І, вибухнувши майже істеричним сміхом, він залишив милосердного Фрімена.

Гордон виїхав за межі аеродрому, в пустиню, щоб розшукати Бекра, Алі й двадцять-тридцять інших кочовиків, які ще ганялися за недобитками бахразьких охоронників та льотчиків. Опинившись в пустині, він одразу ж переконався, що вороги вже не зможуть заново набратися сил. Бахразці переховувалися поодиноці, і в них уже не було зброї; коли ж в окремих місцях вони робили спроби зібратися до купи, Бекр та Алі з своїми друзками налітали на них і розганяли, як овець. Для цих професіональних сіячів смерті таке заняття було нічим іншим, як улюбленим спортом, розвагою. Найменш їх приваблювала здобич, бо в кожного вже було по десятку гвинтівок і по цілому набору різних шинелей, картузів та черевиків. Однак ця шалена розвага поступово переходила в жорстоке молодечтво, і Гордон наказав кочовикам повертатися до аеродрому. Досить було ганяти ворогів, які не хотіли воювати!

Бродяги послуухались його, бо й так уже стомилися й наситилися; один тільки Бекр ще ніяк не міг вгамуватись. Він хвастовито вимахував шаблею, якій віддавав перевагу перед будь-якою гвинтівкою, і, захлинаючись, горлав, що порішив нею сто ворогів. "Ні, тисячу!" кричав він, і йому все ще було мало. Алі мав ще більший успіх, ніж його напарник. З сотень гвинтівок, що валялися в пустині, він вибрав собі найкращу й орудував нею. (Остаточний вибір він зробив тільки після того, як відкинув двадцять інших гвинтівок, спочатку випробувавши їх на живих мішенях з різних відстаней. Алі був задоволений і тому досить-таки охоче скорився наказові Гордона. Щодо Бекра, то він, сидючи на верблюді, так пручався і протестував, що англійцеві довелося тягти його верблюда за недоуздок аж до самого аеродрому.

Коли Гордон, таким чином, відновив порядок і дисципліну, на аеродромі в супроводі шести воїнів Гаміда з'явився Зеїн аль-Бахразі, який їхав сюди з наміром запобігти

зайвому знищенню своїх земляків. Перед тим, як знайти Гордона, Зеїн пройшов полем битви, повз трупи... Він не заговорив до англійця, зустрівшись з ним. Жодного слова привітання, жодного слова про вбивство його братів. Гордон був боляче вражений — тяжке мовчання Згї-на, гірке здивування в його запалих очах говорили йому, що він учинив страшний злочин. Ця мовчазність бахраз-ця гостро віддавалася в серці Гордона, а Зеїн ставав дедалі більш похмурим і засмученим, бо перед його очима розгорталися нові й нові наслідки жахливого кровопролиття. Гордон співчував йому, бо знав, що загибель солдатів-революціонерів викликала в Зеїні таке ж саме відчуття болю й втрати, як і загибель кочовиків — в ньому самому.

— Невже ця різанина потрібна тобі, щоб довести, що ти — кочовик?—гірко промовив Зеїн, коли він уже не в силі був дивитись на своїх полеглих братів. Його слова були пойняті смутком й навіть розчаруванням в Гордоні. Але в них не було докору.— О, коли б ти якийсь час почекав!— додав він сумно.

— Почекав чого? Хіба Гамід міг з певністю розраховувати на твою допомогу?

Зеїн похитав головою

— Я міг би запобігти цій бойні.

— Думаєш, я б не запобіг їй, коли б міг?

Зеїн не ворухнувся — тільки очі його проникливо зазирали в очі Гордона, щоб побачити, чи є в них правда. В погляді самого Зеїна був нескінченний жаль, жаль, жаль... Він повірив несподіваному й розпачливому вигуку англійця, бо побачив в його очах благання: "Зрозумій мене!" І в цю мить Гордон відчув, що бахразець може йому простити майже все — так глибоко вони зуміли зазирнути в душі один одному, зрозуміти один одного. До цього привело їх схрещення їхніх фатумів. Докір Зеїна породив печаль, що осіла в серцях обох...

— Ти дієш на відчай душі, Гордон,— повільно промовив бахразець.— Надто багато в тобі від бездумного кочовика. В усе ти вкладаєш запал. Не слід тобі бути таким, брате.

Гордон зробив останню спробу захиститися:

— Я діяв на відчай душі, бо кочовик може досягти перемоги лише через свою одчайдушність. Ти знаєш про це. І ти знаєш, що в нас немає часу співчувати трагедії твого Бахразу.

Але ніякого виправдання тут не могло бути, і Гордон відчув, що його двійник начебто перевищив його. Він міг би знехтувати праведний гнів Зеїна, відповісти на нього ущипливим сміхом, але — що з того? Гордон відчув, що назавжди втратив почуття своєї вищості над бах-разцем.

Зеїн разом з Мінкою та маленьким Нурі поїхав у пустиню, щоб зібрати рештки бахразьких солдатів і привезти їх до аеродрому — там вони були в більшій безпеці.

Гордон з нетерпінням чекав Гаміда, побоюючись, що Азмі-паша розпочне наступ раніше, ніж підійде військо принца.

Англієць знав, що Гамід десь тут недалеко. Проте, коли на обрії знялася курява і з'явилися загони кочовиків, Гордон, полегшено зітхнувши, з палкістю простолюдина подякував небові, що все нарешті щасливо скінчилося.

І ось настала довгождана хвилина — дві тисячі вершників та бродяги Гордона змішалися в бурі арабських привітань! Вимпели на вітру, курява, несамовитий рев із сотень горлянок... Запальний порив захопив і Гордона, він закричав:

— О, великий боже! Старий батько Зевс! Це ж Ахіл-лес та його мірмідоняни!

Галас, курява, вигуки, обійми... Стрілянина та дике гасання... Пристрасті розпалилися, вибухнули. Та ось вони почали холонути, вщухати. Гамід поклав їм край, хитнувши своєю тверезою юною головою й кинувши одне тільки*слово: "Досить!" І одразу ж запала тиша. Принц наказав своїм найспритнішим розвідникам вирушити до кордонів і вислухав розповідь Гордона; тимчасом прибулі кочовики й бродяги почали ділити між собою здобич.

Гамід не переставав дивуватися.

— Кінець світу та й годі,— замислено промовив він, немов ніяке інше явище не можна було порівняти з перемогою Гордона.— Але що буде тепер?—додав він таким самим тоном. Невпевненість і невідомість все ще гнітили принца, і він не міг позбутися їх.

Однак довго розмірковувати не було коли: треба було все як слід підготувати, передбачити, зрозуміти й вирішити. І Гамід знову перетворився на терпеливого й уважного слухача; він вислухав усіх — спочатку Ва-уля, свого дикого поета, який приїхав від Таліба із звісткою про те, що джаммарець не збирається ані втихомирюватися, ані відступати.* Потім радників, брата, муллів, лазутчиків з прикордонних районів, Гордона, Зеїна і, нарешті, Сміта, який був добре обізнаний у броньовиках (як своїх, так і ворожих).

Але Гамід не встиг висловити своєї думки з приводу становища, що утворилося, або планів на майбутнє, бо з пустині привели генерала Мартіна. Генерал кілька днів тому пустився у ризиковану подорож до Ваді, сподіваючись знайти там Гордона. Біля Ваді він натрапив на залишений Гордоном патруль, і двоє патрульних повезли генерала до свого начальника. Але на цей раз генерал знайшов не тільки Гордона, а й самого Гаміда — і де!—на аеродромі, який уже був у руках Гаміда!

Втрата аеродрому дуже вразила генерала, однак він тепло привітав Гаміда.

— Мій любий юний друже,— промовив він, поривчасто ухопивши принца за руку.— Я дуже радий, що бачу вас знову. Дякувати богіві, ви саме той, хто мені потрібен.

Гамід повадився з усіма, як належить принцеві. Він потиснув жилаву руку генерала і звелів принести води, ко фе й подушку (на знак поваги до віку Мартіна, хоч той тримався досить бадьоро). Генерал, з свого боку, теж добре знав, скільки саме тривіальностей та зауважень щодо вигляду хазяїна говорять в таких випадках. Виконавши все, згідно із звичаєм, він сказав Гаміду, що хоче переговорити з ним вічна-віч; і коли Гамід відпустив усіх, крім Гордона, генерал заявив принцеві, що той зробив серйозну помилку, атакувавши, й захопивши аеродром.

— Ви зайшли надто далеко,— сказав генерал.

Гамід кинув головою, але нічого не відповів, і слова генерала повисли в повітрі.

Проте генерал схвильовано вів далі:

— Ви мусите залишити аеродром, Гамід. Ви мусите розпустити своє військо, повернутися в своє місто в пустині і покінчити з цим кривавим Повстанням. — Мартін приїхав з пропозицією, яку він хотів зробити принцеві через Гордона, але тепер міг викласти її безпосередньо перед ним самим.— Якщо ви погодитесь зробити це, Гамід, то клянуся вам, що Бахразький уряд не вживатиме проти вас ніяких репресивних заходів. Якщо ж ви відмовитесь покласти край Повстанню, то мені напевне відомо, що Азмі рушить проти вас свій Легіон, наздожене й розгромить вас. Власне, його Легіон, можливо, вже вирушив.

Генерал подивився на Гаміда, потім на Гордона. Всі троє сиділи в півтемряві намету. Наступав вечір, і пустиня поринала в синю передзахідну імлу. Після теплого дня віяв ласкавий вітерець. Зітхнувши, генерал на якусь мить відкинув офіціальний тон і заговорив палко й по-батьківськи:

— Я прагну відвернути не тільки ще більшу трагедію, — промовив він, — але й неминучу поразку й загибель двох чудових молодих людей. Вас двох.

Гордона так і поривало відповісти генералу, але він відчував, що відповісти мусить Гамід — і не на сентименти Мартіна, а на його ультиматум. Проте Гамід вибраз сентименти і сказав, що вірить в свого великого й доброго друга, генерала Мартіна.

— Між нами існує тільки приязнь. Хіба загибель благородних кочовиків може завдати вам якоїсь втіхи, генерале?— Довгі пальці Гаміда розтулилися й плавно пірнули вниз від згадки про можливість такої трагедії.— Ні, н? може. Тому ви приїжджаєте сюди, щоб врятувати нас.

— Щоб зробити все, що в моїх силах, і переконати вас, Гамід.

Гордон вирішив, що Мартін не помітив жартівливої іронії у відповіді Гаміда — бо, на його думку, тільки араб міг би відчутти в ній певну насмішкуватість разом із справжньою повагою до противника.

— Можливо, вам вдалося б переконати мене,— сказав Гамід, кивнувши головою. — Так, ви могли б переконати мене. Але чи змогли б ви переконати наших одчайдушних й нещасних кочовиків відмовитися від боротьби тепер — напередодні своєї перемоги?

— Ви б могли переконати їх,— наполегливо промовив генерал

— Я не посмію зробити цього!—відповів принц. Якусь мить він помовчав, і, здавалось, від його мовчання пустиню скувала мертвенна, фанатична тиша. Гамід похитав головою.— Річ у тому, генерале, що вони віддають перевагу насильству й трагедії перед бахразьким гнітом і ганьбою. Чи можна дорікати їм за це?

Генерал повільно похитав головою і відповів:

— Ні.

І хоч після цього він знову почав був перестерігати Гаміда, той відмовився сперечатись далі. Тому відповідати генералові взявся Гордон. Незабаром обидва англійці дійшли в своєму запалі до межі стриманості. Гамід втрутився в їхню суперечку і з роздратуванням сказав, що сперечатися далі нічого. Якщо в генерала немає інших пропозицій...

— Ні, немає,— твердо промовив генерал.

— Тоді не дамо озлобленню порушити нашу взаємну приязнь, — промовив Гамід і пішов з намету, залишивши генерала з безцеремонністю, яку особи не такі значні, як вождь кочовиків і англійський воїн, визнали б неввічливою.

Гордон супроводив Мартіна в пустиню, щоб, згідно з наказом Гаміда, забезпечити генералові вільний проїзд повз застави Араби були ще надто збуджені, щоб довірити кому-небудь з них безпеку англійця, який прибув з Бахразу.

— Я можу зрозуміти Гаміда і кочовиків, — порушив похмуру мовчанку генерал, — але вас — аж ніяк. Я знаю, що це ви захопили аеродром. Майстерно здійснена операція І Просто прекрасно! Але якими б переконаннями та ідеями ви не керувались, ваш наступний крок буде для вас небезпечним, бо рано чи пізно проблема нафтопромислу постане перед вами. Неминуче постане! І я знову і знову попереджаю: тоді ви вже матимете справу не з Азмі і не з бахразцями, яких ви зневажаєте, а з вашими власними співвітчизниками. І ми не будемо возитися з Гамідом так довго, як це робить Азмі-паша. Наші авіабази розташовані близьенько звідси, а гарячі голови в Лондоні завжди ладні втрутитися в тутешні справи. Щождо вас особисто...

Закутавшись у голубий бурнус, прикривши обличчя, Гордон вбирав очима холодну аравійську ніч і жалів, що те, що він відчуває зараз, триватиме тільки якусь мить. Це відчуття пустині завжди виникало в ньому тільки на мить—і в цю мить він відчував себе тим, за кого удавав: справжнім кочовиком, що вирушив у путь. І які б загрози не таїв навколишній світ, Гордон в такі хвилини був неприступний для нападу, недоторканий і невмирущий, бо він досягав внутрішньої свободи.

Але генерал зіпсував це відчуття.

— Ви надто вперто намагаєтесь накинути на мене петлю, — промовив Гордон і розгорнув головний убір, підставивши обличчя й шию холодному вітру. Він засміявся. — Невже ваші думки ніколи не йдуть далі міркувань про ваш патріотичний обов'язок, генерале?

— Ідуть, але не плутаються. А ви, Гордон, плутаєте свої обов'язки з ідеалами, і це небезпечно. Кінець кінцем між ними виникне конфлікт, і що тоді? Зберігатимете відданість своїм арабським ідеалам, чи залишитесь англійцем, яким ви є завдяки своєму народженню і вихованню?

До Гордона повернувся гарний настрій, і він відповів бадьоро, по-військовому:

— Це моя дилема, генерале, але вас, здається, вона турбує більше, ніж мене. Чи, може, після двадцяти років перебування в Аравії перед вами також постала дилема? Звісно, вона не стосується ваших ідеалів, але її могло породити ваше складне ставлення до арабів. Ви любите арабів і водночас зневажаєте їх.

— Я не зневажаю арабів.

— Так-так, зневажаєте, і в цьому немає нічого ганебного. Байрон любив греків і зневажав їх — хай це заспокоїть вас. Трелоні¹³...

— Я не Байрон і не Трелоні, — перебив генерал, — і я не змішую любов до арабів із своїми "патріотичними обов'язками", як ви їх називаєте. Це різні речі. У всякому разі, люди, яких ви згадали, аж ніяк не можуть бути зразком Не було ще такого випадку,

щоб людина, яка запродала себе іншим, мала успіх...

— Запродала себе? Хіба Байрон запродав себе?

— Гаразд, скажімо не так — скажімо, ці люди не запродались, а присвятили себе боротьбі за чужу справу. Всі справжні герої — борці за свободу, Гордон, були скромними й одвертими людьми. Фінлей 14, наприклад, більше зробив для греків у Грецькій війні, ніж Байрон. Але чи потурбувався хто похвалити Фінлея за що-небудь, крім його творів з історії?

— Боже, генерале, — скрикнув Гордон. — Та що ви знаєте про Фінлея?

— Хоча б це: він усвідомлював, що гола Ідея — ще не все. Всі надії наших еллінофілів на нову еру грецької слави були безглуздими, бо дійсність довела, що сучасні греки вже не перебувають в zenіті своєї слави, — чим вони й відрізняються від своїх предків Періклової епохи. Теж саме можна сказати й про арабів, як би ми не любили їх.

— Ви гадаєте, що я прагну відродити колишню арабську славу? — терпеливо запитав Гордон. — А втім, що б

ви там не казали, а війна греків за незалежність була славною й для того віку, в якому вона відбувалася, а Повстання арабів — славна справа для нашого віку. Щождо мене, то я хотів би тільки позбавити кочовиків гніту, винищення й жахливого виродження.

— Гідна мета, Гордон, але чи в силах ви перемогти там, де навіть Лоуренс зазнав поразки?

— Чому ж ні? Якщо ви не Трелоні, то я — не Лоуренс. Лоуренс зазнав поразки тому, що зрадив арабів і перейшов на бік англійців. Щождо мене, то я вірю в удачу, благородність й правдивість вільних арабів. Я вірю в можливість врятувати їх, і цій справі я й присвячую себе, цілком і повністю.

— В такому разі мені залишається тільки висловити гаряче сподівання, що ви ніколи не посягнете на нашу нафту, Гордон. Бо якщо це станеться, вас, безперечно, визнають зрадником.

— Невже ви мусите говорити лише мовою нафти? — скрикнув Гордон.

— Так, в нашу негероїчну епоху мушу.

— Тоді ви зіпсували цю ніч, генерале. Вона засмерділася вашою нафтою.

Після цього вони знову помовчали, поки Мартін не сказав Гордону (немов пригадав це зараз, після їхньої розмови), що легіонерам вдалося спіймати юного шейха Фаг'да і що тільки завдяки його, генерала, втручанню, юнака не вбили на місці. Він відіслав Фаг'да до Азмі, для більшої безпеки.

Гордон вибухнув прокльонами, обзиваючи Азмі та генерала різниками й викрадачами дітей.

— Якщо з Фаг'дом трапиться якесь лихо, — люто пригрозив він, — то я не ручаюся за життя Фрімена і його бах-разького помічника. Відтепер вони будуть заложниками за юнака

— Невже ми мусимо впасти так низько, Гордон?

— Невже ми мусимо лицемірити, генерале? Ви добре знаєте, що ваш Азмі здатний на вбивство. Тому ви зараз переконаєтесь, що і я здатний відповісти тим же.

— Але я не можу взяти на себе відповідальність за безпеку цього хлопця.

— Можете! — процідив Гордон крізь зуби. — І якщо ви не подбаєте про юнака, я віддам Фрімена і цього самого Мустафу в руки наших катів.

— Те, що ви кажете, — безглуздо й жорстоко, Гордон.

— Пхе!

— Знайте також, — все більш розпалюючись, казав далі генерал, — що історія з Фаг'дом — це тільки часточка великої трагедії, і як скінчиться ця трагедія, залежить не від мене, а від вас. Легіон Азмі вже вирушив у пустиню. Тепер йдеться про щось незмірно більше, ніж життя одного хлопчика. І все залежить від вас.

Гордон повернув свого верблюда і поїхав геть, не відповівши ні слова. Генерал стежив за ним очима, доки темнобагрова стрічка на обрії не поглинула Гордона.

"Чи не занадто вже я розлютив його?" думав Мартін.

Однак Фаг'да вже не було серед живих: один з лазутчиків Гаміда повідомив, що Азмі не тільки не надав бідоласі Юнісу допомоги проти Таліба, але затримав старого • в себе в Бахразі й убив його сина.

— Азмі! Хай прокляте буде його ім'я, хай прокляте буде його ім'я! — із стогоном розповідав Гамід Гордону. — За те, що хлопчик служив тобі й Повстанню, Азмі вирізав його серце й відрубав праву руку, а останки велів кинути його батькові. Чим відплатити йому за це, брате?

Гордон не тямив себе від люті.

— Смертю заложників! — скрикнув він. — О боже, Гамід, жорстокість за жорстокість — це єдина відплата. І здійснити її повинен я.

Гамід похитав головою.

— Почекаємо з жорстокістю, Гордон. Забудь зараз про помсту.

Думки Гаміда були тепер звернені на одне: Повстання, і він зажадав від англійця, щоб той забув про свій сумнівний спосіб помсти і виконував свої інші, невідкладні обов'язки: Гордон разом з Смітом керував тепер руйнуванням аеродрому, спішним знищенням усього, що уціліло, з тим, щоб аеродромом вже ніколи не можна було користуватися.

Однак, Гордон не міг забути. Він висаджував у повітря, трошив й ламав усе, що було збудовано, згвинчено, зцементовано (для Гордона це заняття було насолодою, для Сміта — блюзнірством), проте Фаг'д весь час стояв у нього перед очима, і думка про помсту не йшла з голови. До того ж Мінка, маленький Нурі і навіть Сміт безперестану нагадували Гордону про юного камра.

— Навіщо треба було Азмі вбивати такого малого? — жалісливо казав Мінка.

— Виривати серце! — стогнав маленький Нурі.

Хоч звістка про загибель Фаг'да засмутила й обурила Сміта, він, здавалось, сприйняв її просто як ще один прояв жорстокості арабів, який його особисто не

обходив. І хоч, на думку механіка, сам Азмі заслуговував того, щоб йому вирізали серце, але розмови Гордона про помсту й заложників шокували його.

— Може, для кочовика це становить обов'язок, — казав Сміт, набиваючи гелігнітом діру в залізобетонній стінці ангара. — Але аж ніяк не для вас. Аж ніяк не для вас, — наполегливо повторив він

— Ах, не будьте ви таким добродішним! — у високому голосі Гордона зазвучав розпач. — Коли вже я служу аоа-бам, Сміт, то мушу служити їм, додержуючи їхньої етики. Інакше я буду нікчемним, безпринципним авантюристом. Це — непорушний закон, і я повинен підкорятися йому.

— Прете, — наполягав на своєму Сміт, — якщо ви уб'єте араба, то це буде служіння Справі. Якщо ж ви уб'єте Фрімена, то це буде просто вбивство: один англієць убив другого.

Сміт сперечався, але в душі не вірив, що Гордон дійсно діятиме згідно з вимогами своєї вимученої етики.

— Облиште ви цю історію. Хай Гамід сам вирішує, що робити. Облиште.

— Але чому? Чому я мушу триматися осторонь? Щоб не заплямувати своєї християнської совісті? Щоб залишитися англієм над усе?

— Ви самі створюєте якісь нерозв'язні проблеми і потім мучитеся. Не беріть все це так близько до серця, Гордон. А то ви бозна-що накоїте.

У відповідь Гордон засміявся сухим, невеселим сміхом, і від цього сміху, від стомленого, збентеженого вигляду Гордона в Сміта защеміло серце. Він осікся.

Але ввечері в наметі Гаміда, коли принц обдумував заходи проти очевидного наміру Азмі-паші вдертися в пустиню, гризота вкрай посіла Гордона.

— Ні, не можу я так, Гамід, — промовив він, уривчасто дихаючи. — Я мушу, мушу помститися! Я зневірюсь в собі самому, якщо не відплачу злом за зло. Боже, Гамід, скільки людей я повбивав за час Повстання І Чому ж повинно так бути, щоб зараз, коли на карті всі мої переконання, я сам собі став на перешкоді? Ні, у цій справі я не смію поводитись як англієць. Я не можу відступити, не можу перекреслити все те, чим жив...

Гамід був здивований і водночас не міг не співчувати своєму другові.

— Інші можуть вирішити цю справу, — коротко промовив він. — Не уболівай так. До того ж, Фрімен поїхав.

Гор лон відчув себе ураженим, обманутим.

— Куди?

— Я послав його до Азмі.

Гамід пояснив, що доручив Фрімену передати паші особисто, що коли його військо або літаки нападуть на повстанців, кочовики розріжуть на шматки англійський нафтопровід. Це був непоганий хід, і Гордон догадався, що цю думку подав принцеві досвідчений в політиці Зеїн. А з того, як звелися вгору брови Гаміда, англієць зрозумів, що принц свідомо погодився на цей хід, щоб уберегти його від важкого вчинку.

— Напсував я тобі, га? — принц лагідно засміявся з пригніченого вигляду Гордона. — Залишився один лише Мустафа, але його не варто й вбивати.

Однак для Гордона важливий був сам акт помсти, вимога етики.

— Це не міняє справи, Гамід. Я мушу помститися. Той юний дикун служив мені, і я не можу ухилитися від виконання свого арабського обов'язку.

Гамід спробував заспокоїти його.

— В араба цей обов'язок у крові, — сказав він. — Для тебе ж помста — це щось холодне, щось таке, що виходить звідси. — Він доторкнувся до очей і до лоба. — Змилуйся й пощади цього Мустафу! — запропонував він.

— Істина не знає пощади, Гамід. Я мушу виконати свій обов'язок.

Гамід знизав плечима. Він не міг заборонити Гордону займати бахразця, і, хоч йому й не подобалися Гордонові абстрактні моралізування про помсту, він більше не втручався в цю справу й з цікавістю ждав лише чи дійсно Гордон уб'є тупого бахразця, який став "сестрою-жалібни-цею" для війська кочовиків.

Але цього не трапилося, бо Сміт силоміць посадив Му-стафу на верблюда й одвіз за аеродром — досить далеко, щоб уберегти бахразця від Гордона (щоправда, так далеко, що тепер життю Мустафи стала загрожувати пустиня). І коли Сміт повернувся, він не міг пояснити Гордону свій вчинок ніякими мотивами, крім веління своєї власної етики.

— Не можна спокійно вбивати людину, Гордон! — Сміт, переконаний у власній правоті, був величний в своєму гніві. — Не можна! Одне діло, коли метаться араб... — він замовкнув, бо не знав, що казати далі.

— Ах, якщо послухати вас з Гамідом, — застогнав Гордон, — то людина повинна забути, що таке пристрасть. Навіть, що таке справедливість! Чи ж зможу я після цього вірити собі самому?

Генерала Мартіна теж обурила звістка про страту Фа-г'да, і він відчував, що ніколи не простить Азмі-паші підступне вбивство юного шейха.

— Нічого посилатися на арабські закони! Я послав юнака до вас, щоб зберегти йому життя, а чи ви англієць, чи араб, мені нема діла. Існують певні моральні підвалини, я. <і є загальними для всіх народів й вірувань. Вбивство — це мерзенний й непростимий злочин у будь-якому суспільстві.

Азмі знизав плечима, однак цей жест означав не каяття, а щире здивування.

— Ворог завжди чекає смерті, генерале, навіть коли він потрапляє в полон. Якби я мав сина... (коли Азмі згадав про своє нещастя — бездітність — його голос слізлово затремтів). Якби я мав сина і він потрапив би до рук Гаміда, я б чекав того ж.

Але генерал не міг розмовляти спокійно про те, що трапилося, і він не приховував, що відчуває справжню огиду до Азмі. Власне, тільки інтереси справи й стримували генерала, бо, переконавши Азмі в необхідності залишити кордони й вдертись у пустиню, він мав ще переконати його в необхідності діяти рішучіше, щоб покінчити з Га'мідом. Інакше, казав він, наступним кроком Гаміда буде загарбання нафтопромислу.

Азмі не погоджувався з цим.

— Гаміда задовольнить пустиня. Він не хоче нападати на нафтопромисел.

Генерал нетерпляче засовався.

— Може, Гамід і не хоче, але він змушений буде напасти, — промовив він. — Бо в

його справі не можна туп-цятися на місці.

Азмі знизав плечима, помахав випещеною рукою, зітхнув, погоджуючись, і запропонував розбомбити аеродром і таким чином знищити військо Гаміда.

— Немає рації бомбити те, що вам самим іще знадобиться, — заперечив генерал. — До того ж, Гамід не сидітиме там і не чекатиме, доки ви його розбомбите. Ні, слід вжити якихось рішучіших, дійовіших каральних заходів. Більше стратегії — ось що нам потрібно.

Генерал, звичайно, не міг нехтувати таким важливим досвідом управління колоніями, як придушення заколотів на північно-західному кордоні Бахразу і в протектораті Аден, і тому він запропонував Азмі використати авіацію для іншого — хай літаки далекої дії пролетять над столицею Гаміда Істабал Антаром і тим самим попередять принца, що місто буде піддано бомбардуванню, якщо він не роз-

п*

163

пустить своє військо й не залишить прикордонні райони. Азмі завагався.

— Істабал — це наше п'яте за своїм значенням святе

місто, генерале. Тут треба бути обережними. _Азмі почав

переривчасто дихати, хапаючи ротом повітря, що просочувалося крізь стінку намету, який зараз служив йому штабом. Навет стояв на самому краю пустині, за болотами володінь Азмі, і паша відчував себе загубленим й самотнім у цьому незатишному місці. — З цього може бути більше шкоди, ніж користі, — промовив він. — Тому ми ніколи не чіпали Істабала.

— Знаю, знаю. І саме цей факт вплине на Гаміда. Він

не схоче, щоб його столицю піддавали руйнуванню _ з

стратегічних або релігійних міркувань.

Азмі прицмокнув язиком і похитав головою. Його шокував стратегічний реалізм генерала. Однак, Мартін не звернув на це уваги і почав перебирати карти, показуючи Азмі, куди слід рушити мотоколоні й де розташувати підсилені дозори, так, щоб Гамід наражався на них в першо-му-ліпшому напрямку.

— Відкритого бою Гамід не витримає, — сказав він, — а ми нав'яжемо йому відкритий бій, якщо діятимемо швидко. Сподіваюсь, що це обійдеться без зайвих жертв. Сердешний Гамід! Ах, коли б він прийшов до розуму!

На цьому стратегічні плани генерала вичерпувались. Проте Азмі доповнив їх своїм власним заходом: він таємно наказав піддати бомбардуванню з форту Уінслоу прикордонне місто старого Асіка. Стратегія там чи не стратегія, промисел чи не промисел, а краще вже було разом очистити всю прикордонну смугу, здихатися цього осередку небезпеки й клопоту, цієї постійної голодної загрози, що висить над широким благодатним Поріччям, в якому і так досить своїх власних заворушень.

РОЗДІЛ XII

Розв'язка наближалась — це стало очевидно, коли Гамід дізнався, що Істабалу загрожує бомбардування, а прикордонне місто Асіка зруйновано дощенту.

Почувши про погрозу Азмі, Гамід вирішив, що весь світ збожеволів.

— Замишляти таке проти нашого п'ятого святого міста!

Як може мусульманин наважуватися навіть у думках робити замах на місто, яке сам Магомет обрав коись притулком для своєї родини! І це — перед лицем усього арабського світу!

Принц не міг повірити в те, що Азмі такий дурний і невіруючий. Мабуть, паша щось надумав.

Про заміри паші красномовно розповідали події на кордонах. Незабаром після того, як місто Асіка (все — і білий палац, і мечеть, і базар) перетворилося на купу каміння, розвідники донесли, що колони броньовиків, легіонерів і навіть неповороткої піхоти Азмі-паші вдерлися в пустиню з півночі, зі сходу і з заходу — аж до відрогів Джаммарських гір. Жирний паша заворушився, нарешті, й тепер битва з ним була неминучою.

Гамід почав діяти. Він розіслав розвідників й шпигунів, розробив тактичні заходи, направив свого брата Саа-да — у військовому мундирі — на підмогу Сміту, який командував броньовиками, послав свого муллу в Істабал, щоб піднести дух жителів столиці, а свою челядь — у військо, як стрільців.

Військо Азмі наближалось, але принц думав не про те, як уникнути бою. Наміром Гаміда було завдати ворогові стрімкий паралізуючий удар. Цей удар був єдиною надією на перемогу, і Гордон, виконуючи їхній задум, повів загін своїх воїнів до болот, щоб одним одчайдушним кидком нагрянути на ворога й вразити його в самісіньке прогниле серце. Знищення Азмі разом з його штабом дало б потрібний перепочинок повстанцям.

Непомітно пробратися через смугу болот, наблизитися до штаб-квартири, коли Азмі та його помічники будуть гам, обрушитися на них, сіючи блискавичну, нещадну смерть — такою була мета Гордона, навіть якщо здійснення її означало загибель для нього самого й для сорока його добірних бродяг. Убий або загинь!

Цей похід був майже самогубний, бо Гордону доводилось пересуватись відкритою місцевістю цілий довгий день і ніч, і далі, добувшись до болот, петляти серед вологих заростей очерету, вишукуючи сухі острівці. Поки загін їхав пустинею, Гордон майже не побоювався, що їх можуть помітити, але, коли вони залишили стриножених верблюдів на останньому клаптику зеленої трави й заглибились у болотний очерет, Гордону стало моторошно.

Піший марш, непевність напрямку, необхідність поспішати позбавили сорок пустинних анархістів решток дисципліни, і їхні жарти, загайність й скарги раптом довели Гордона до сліпої гарячкості, яка почала затьмарювати розум. Він залишав напризволяще тих, хто відставав, і гарикав на тих, хто йшов з ним. Надвечір загін так розтягнувся, що, коли спала ніч, біля Гордона залишалися тільки найбільш дисципліновані й віддані воїни. Решта пленталася десь позаду в болотній глушині. До того ж, Гордон втратив багато часу на нескінченне петляння поміж непролазними очеретяними хащами. І хоч він знав, на якому саме підвищенні знаходився штаб Азмі, йому весь час доводилося вивіряти напрямок по зірках й старому компасу.

Їжа, яку вони взяли з собою, кінчалася, та, хоч болота кишіли дичиною, вони не

стріляли її, побоюючись викрити себе. А втім, над ранок, коли Гордон із своїм передовим загonom опинився уже в небезпечній близькості до відкритого місця, на якому стояли штабні намети Азмі, він почув раптом віддалені постріли: це його зголоднілі бродяги, знехтувавши небезпекою, почали стріляти лисок й качок.

Штабний табір Азмі-паші відділяла від болота надто широка смуга відкритої місцевості, і надто багато вартових охороняло табір. Гордон з першого ж погляду зрозумів, що його мета недосяжна. Цілком можливо, що гостре передчуття безнадійності й невдачі примусило б Гордона повернути назад, коли б він не побачив самого Азмі власною персоною.

Азмі вийшов, щоб по ранковій росі постріляти качок, і одна з птиць, збита на льоту, впала прямо в болото позад Гордона.

Вирішивши, що сама доля посилає їм сніданок, Мінка негайно видобув качку з води; однак Гордон наказав йому кинути її.

— Нечисте, — сказав він. — Нечисте!

Убитий птах зміцнив рішучість Гордона, і він залишився, доходячись вечора — тієї години, коли Азмі-паші подадуть на обід вміст його ягдташа. А поки що Гордон обдумував план, за яким він поведе в атаку десять своїх воїнів.

Однак очікуванню Гордона було незабаром покладено край — і не вартовими Азмі-паші, а його власними бродягами, що відстали в поході. Підійшовши ззаду, вони прийняли своїх товаришів за ворогів і в паніці відкрили безладну стрілянину. І поки лунали постріли й вигуки — "Ми ж свої!", "Дурні!" — в таборі Азмі знялася тривога, і на кочовиків обрушилася свинцева злива. По них стріляли не тільки спереду, з табору, але й з боків й ззаду, де були розташовані невеликі очеретяні сторожові вишки. Бахразці стріляли навмання, й тільки якимсь чудом кулі досі ще обминали кочовиків.

Тепер Гордон уже не вагався.

Як курка курчат, зібрав він своїх бродяг й кинувся в глиб болота, обираючи найкоротший шлях до пустині. Двох воїнів Гордон послав уперед, щоб вони пригнали верблюдів до місця, куди він повів зараз загін. Проте шансів на порятунок було дуже мало — це було ясно з самого початку їхнього відступу. І справді, не минуло й години, як ззаду на них напали легіонери, і кочовикам довелося вести ар'єргардний бій. Тепер це могло закінчитися для Гордона або загибеллю, або просто втечею. Але йому вже було байдуже.

Минула доба відтоді, як Гордон вирушив у похід, і на обрії перед військом Гаміда зарухалися зловісні цятки: передові частини легіонерів оточували повстанців, націлюючись на їхні незахищені фланги. Спочатку Гамід тільки з гнівом стежив за їхніми рухами, а потім покликав до себе Зеїна аль-Бахразі, щоб попросити в нього допомоги в останньому заході.

— От і все, — промовив він просто. _ Це — кінець,

Зеїн. Одне лише треба мені зробити — відвернути велику біду. Сам диявол з'явився в мене за спиною.

Цим дияволом був бахразький гарнізон нафтопромислу, який вирушив в похід на

столицю Гаміда, Істабал. Це загрожувало справжнім лихом, і принц, засмучений, але непохитний, просив зараз Зеїна організувати заворушення серед робітників промислу і змусити таким чином бахразький гарнізон повернутися до своєї бази й залишатися там.

— Чи дозволять вам ваші переконання виявити таке співчуття до нас? — спитав Гамід.

Зеїн спалахнув.

— А ви б зверталися до нас по допомогу, якби не знали, що ми співчуваємо вам?

— Ах, пробачте мені, — поспішно промовив Гамід. — Я знаю, що ви співчуваєте нам, Зеїн, хоч і не розбираюсь у ваших переконаннях. Дещо в них мені зрозуміле — я розумію вас, коли ви говорите про страждання арабів, про трагедію їхнього занепаду й бідувань. Але я не можу сприйняти вашої догми, вашого всезцілющого засобу, бо не вірю в те, що бахразькі селяни й механіки спроможні створити свою власну державу.

— Рано чи пізно ви повірите в це, — відповів Зеїн. — Ніхто не уникне віри в цю істину або принаймні визнання її і Ніхто — навіть Гордон! Ви всі пересвідчетесь в її справедливості й розумності...

— О так, у вас вона дійсно виходить розумною, йа Зеїн. Я бачу Азію, про яку ви говорите. Весь Схід, від Аравії до Китаю, рветься до нового життя, вільного від задушливого й жорстокого гніту іноземців. Я бачу, що ваша істина стверджується, Зеїн, я чую її ходу. Але сприйняти її не можу. Колись я розумівся на політиці — це було, коли я слухав радіопередачі з-за кордону. В той час мій батько сподівався, що добрі західні друзі допоможуть йому здобути перемогу в Справі племен. Але він помер, гірко зневірившись у своїх "друзях". І я зрозумів тоді, що кочовики тільки самі, тільки своїми руками спроможні визволити себе. Можливо, це моя помилка, моя обмеженість, породжена пристрастю. Можливо, через це я тепер зазнав поразки.

Але Зеїн, як і Гордон, не міг допустити, щоб Гамідом оволоділо відчуття поразки.

— У кожній справі є обмеженість, породжена пристрастю. — сказав він. — Чи не є ця обмеженість самою Вірою Справи?

— О, це справді так. Принаймні в вашій Справі. Віра в ваших темних братів. "Слава кожному бахразцю!" Я й розраховую на все це зараз, коли прошу вашої бахразької допомоги.

Тонкі лестоці принца не справили особливого враження на Зеїна, хоч були йому більше до вподоби, ніж звичайна впевнена замкненість принца. І зараз він слухав Гаміда без упередження, бо переконався в тому, що Гамід вкладає всю свою пристрасть у Справу племен, віддає себе їй цілком, не маючи при цьому ні корисливої, ні честолюбної мети. Зеїн розумів також, що ця самовідданість, це щире служіння Справі племен і зробили Гордона таким запальним послідовником принца. Та й в самому Зеїні щирість Гаміда розвіяла будь-яку недовіру і викликала почуття справжньої прихильності до нього. І тепер бахразець відповів Гаміду, що хоч залишається непохитним у своїх класових переконаннях, однак дозволяє собі повірити в єдиного на світі чесного та безкорисливого принца. Отже, почавши з політики, Зеїн закінчив

висловленням сердечної приязні.

— Одне лише я можу обіцяти вам, _ промовив бахразець, — короткочасне політичне заворушення серед робітників промислу досить серйозне, щоб затримати бахразь-кий гарнізон і відвернути напад на Істабал.

Гамід схвильовано обняв його.

— Саме про це я й хотів просити вас, тільки — зробіть це швидше! Якогога швидше!

І хоч він не висловив у голос надії, що цей захід може врятувати все Повстання, його обійми сказали про це, і Зеїн був зворушений.

— А що чути про Гордона? — спитав бахразець.

— Навряд чи я можу чим-небудь допомогти йому тепер, — відловив Гамід. З усіх боків до них долинали зловісні пронизливі свистки бахразьких патрульних броньовиків. — До нього приєднався мій брат Саад, загнавши, як коня, одну з машин Сміта. Їх оточили в болотах, але вони все ще тримаються. Два воїни Гордона привезли мені звістку про його біду. Так чи інакше, я зараз не можу піти на виручку до Гордона і не можу відрядити й єдиного вершника, щоб довідатися, в якому він становищі.

Те, що Зеїн почув, засмутило і стурбувало його. Він — засипав Гаміда запитаннями; деякі з них звучали, можливо, занадто гостро й осудливо. Принц швидко перебив його, відказавши:

— Якщо я втрачу своїх братів Саада й Гордона, то я більше, ніж хто інший, оплакуватиму їх. Але плакати тепер я не можу. Щось далеко трагічніше насувається на мене.

Зеїн знизав плечима, нагадавши цим жестом Гордона, коли його раптом ловлять на якомусь м'якосердому вчинку.

— Ет англійці однаково пощадають його, — кинув він і пішов. Пішов до англійського нафтопромислу виконувати своє завдання.

Очевидно, після розмови з Зеїном Гамід усе ж відчув докори совісті, бо він попросив Сміта перерізати нафтопровід вздовж північно-західного кордону, біля болот, з тим, щоб зробити останню спробу виручити Гордона.

— Чи зробите ви це? Чи ладні ви перерізати англійський нафтопровід, щоб врятувати Гордона?

Гамід ставив ці запитання прямо, хоч і не різким тоном, тому що досі не знав, як йому розмовляти з Смітом: він надто жалів цього чоловіка, щоб бути з ним цілком щирим, й відчував до нього надто великі симпатії, щоб виказувати презирство. Все лихо полягало в тому, що між ними не існувало ідейної спільності. В своєму поведженні з Смітом Гамід завжди залишався принцем, милостивим принцем. І хоч він шкодував про це, однак змінити своє ставлення де механіка не міг. Сміт же повадився з Гамідом, як рівний з рівним, але, зберігаючи застиглу статечність, він водночас був сповнений шанобливого благоговіння. А останнім часом, коли неминучість катастрофи стала очевидною, це благоговіння перейшло в німу покору, досить характерну в таких випадках для англійських солдатів. Гаміду дуже подобалася ця дисциплінованість, і,

щоб випробувати її, він навмисне запитав:

— Я вимагаю надто багато від вас, Сміт?

Запалені очі на неголеному обличчі Сміта висловлювали таку ж саму сумлінну старанність. Здавалося, воєнні невдачі пригнічували його значно більше, ніж Гаміда— наче він укав усю душу в цю боротьбу, а Гамід— нічого.

— Ви вважаєте, що пошкодження нафтопроводу відверне увагу бахразців до такої міри, що Гордон зможе втекти? — з сумнівом запитав він.

— Це залежить від того, що вам вдасться зробити в нафтопроводом, _ відповів Гамід. — Розірвіть його на шматки, й Гордона буде врятовано. Попсуйте його тільки дя годиться, жаліючи, й Азмі схопить Гордона й замордує його.

Гамід сподівався, що Сміт заговорить про свої вірнопідданські почуття, про свою безмежну відданість Справі арабів. Але той мовчав, як справжній англійський солдафон —: немов під час рейдів у своїх броньовиках він розучився розмовляти. Щоправда, він показував такі чудеса на своїх машинах, що Гамід кінець кінцем вирішив тримати його з одним броньовиком коло себе, хоч і зазнавав гризоти за це егоїстичне рішення, бо вважав, що позбавляє Сміта можливості робити ще більші подвиги. А втім, тепер, коли Сміт дістав нагоду наслідувати героїчний приклад свого англійського напарника, Гамід побачив, що англійське серце механіка не лежить до цього, і принц пригадав, що казав йому колись про Сміта Гордон:

"Сміт — остров'янин, Гамід, і в нього серце любителя камінів Це робить його вірнопідданим. Тому ніколи не розраховуй на те, що він хоч у будь-чому зрадить своїх англійських володарів".

— Можливо, якби я пробився до нього на броньовику, — сказав Сміт, — то мені вдалося б вивезти його звідти. Його й Саада. Але це б значило кинути інших напризволяще.

— І ви могли б зробити таке?

— Ні! — відповів Сміт. Та однаково Гордон не погодився б втекти звідти в такий спосіб. — І він промурмотів по-англійськи:—Чорта лисого я став би пропонувати йому таке — він би мені вже відповів!..— Сміт зітхнув і сказав по-арабськи:—Я поїду. Так. Поїду. Коли б тільки вдалося поодертися крізь юрму цих верескливих бахраців

Що Сміту вдасться проїхати, Гамід не мав аніякого сумніву. Але чи буде він нівечити англійський нафтопровід?

"Цілком можливо,— відповів він сам собі,— бо в таких випадках похмурий гумор завжди кращий за трагічні сумніви. Але він, видно, і сам ще не знає. В цій щирій англійській душі ще тільки зароджується вагання. А втім, скидається на те, що навіть англійці не від того, щоб поко-пирсатися у своїх душах!"

Гордон, оточений з усіх боків на невеликій ділянці посеред болот, все ж не хотів займати оборонної позиції Рятуючись від переслідувачів, він вів свій загін до пустині навмання, і Азмі-паші, який добре знав свої мисливські угіддя, легко вдалося відрізати Гордону путь. Оточені кочовики проте мали змогу переховуватись в непролазному

очереті й маневрувати на маленькому клаптику неприступної для ворогів суші. І цього було досить, щоб вони відчували себе в безпеці.

— Азмі гадає, що він полює на кабанів, а старий Мартін уявляє собі, ніби він провадить воєнну операцію. — Так Гордон пояснював своїм кочовикам тактику противника. — Якщо Азмі збирається полювати на нас, як на кабанів, то він має рацію. Але навряд чи він знає, з якого боку підступитися до нас. А воєнною операцією нас тут не візьмеш...

Кінець кінцем до них з'явився рятівник в особі Фрімена. На щастя, саме тоді, коли Бекр побачив Фрімена посеред болота, — на верблюді й під білим прапором, — здивування араба виявилось сильнішим за його стомлену руку.

— Ніякої тобі поваги від цієї людини, — поскаржився Бекр, здаючи Фрімена Гордону. — Він думає, що я не можу вбити його.

Бекр, цей шибайголова, був просто стомлений. Утома прозвучала й у відповіді Гордона:

— Ет, не чіпай ти його. Він, певно, приїхав рятувати нас — привіз яку-небудь солодку обіцянку Азмі-паші. — І, звертаючись до Фрімена, він промовив: — Щастя ваше, що вас перестрів Бекр. Бо всі інші так здичавіли, що навряд чи зважили б на ваш ідіотський бідий прапор. "А втім, вони так здичавіли, що й на мене зважати не хочуть. От якби ти дізнався про це!" додав він у думці. Тепер, коли справжня боротьба скічилася, розвіялась 'і відданість бродяг, і Гордон гадав, що вони втечуть від нього при першій нагоді. Програвати бої, і не розчаровуватись — на таке вони були нездатні.

— Я, власне, приїхав від Гаміда, — з бадьорим виглядом промовив Фрімен.

— Овва!

— Із його благословення! — Фрімен перейшов на англійську мову, і його розсудлива зовнішність й розсудливий голос пройнялися легким сумом. — Ваша зоря згасла, Гордон Ми перемогли Гаміда — і без великих зусиль. Але ми не учинили побоїща, ні, замість цього ми запропонували йому почесну капітуляцію. І мені гірко казати це, друже, але одна з умов капітуляції стосується вас Власне, це ідея генерала, а не моя. Гамід погодився на все, крім пункту про вас, Гордон. Це єдиний пункт, який викликав заперечення з його боку. Йдеться про вашу фанатичну підтримку Повстання. Про ваше нестямне душошукання за рахунок національних інтересів Британії. Про ваше перебування в Аравії, Гордон.

Про перебування Гордона в Аравії! В Аравії, в будь-якому пункті її, навіть отут, в очереті, на одному з старих мисливських бліндажів Азмі-паші... Гордон ударив ногою в глиняний верх споруди й звернувся де зажуреного Алі:

— Ось з чого почалася цивілізація, і ось як вона кінчається. Усі ми, якщо розміркувати, лише грязь і очерет, з яких товстуні будують собі бліндажі для полювання... Фрімен із співчуттям заговорив далі:

— Ці умови кращі від тих, які я б поставив Гаміду.

— Умови Гаміду! — повторив Гордон, немов лише тепер збагнув усю глибину лиха. — Великий боже!

— Адже ж все це мало коли-небудь скінчитися, Гордон,— сказав Фрімен.— Ось і скінчилося. І як просто!

"Просто!" —Гамід повинен припинити Повстання, розпустити військо кочовиків, піти з прикордонних районів у глиб пустині. За це Азмі гарантує принцеві особисту недоторканність, обіцяє залишити за ним його володіння Гі не вживати ніяких репресій проти повстанців. Але передусім кочовики повинні здати аеродром, а Гордон мусить скласти зброю й дати слово честі, що він залишить Аравійську пустиню й більше ніколи не повернеться сюди. Ніколи! Якщо Гордон візьме на себе таке зобов'язання, то генерал Мартін подбає, щоб англійські власті не переслідували Гордона, коли він приїде в Англію. І далі: всіх полонених кочовиків, і серед них бідолаху Юніса й Таліба (звичайно, якщо його спіймають), буде помилувано й випущено на волю.

— Мені здається, що ви, Гордон,— єдина ціна, яку генерал вимагає за мир в Аравії,— засміявся Фрімен.— Ви для нього — мало не все Повстання. Ви й призвідник його, ви й Гаміда збивали з вірного шляху. І що гірше за все, ви — англійський ренегат, який своєю присутні-, стю серед повстанців наводить їх на помихкову думку про те, ніби Англія прихильно ставиться до їхнього Повстання.

Гордон ходив туди і сюди в тяжкому мовчанні.

— Я розумію, таке знести нелегко,— Фрімена раптом охопило співчуття до цього маленького, похмурого чоловіка з надто великим і надто складним внутрішнім світом. Обличчя Гордона відбивало глибоку душевну муку ("Справді, чудна людина,— подумав Фрімен. Він неспроможний був відвернути очей від Гордона.— Старий Мартін має рацію. І все ж таки зоря цього героя згасла").

Гордон знову сів і вислав геть усіх арабів, навіть маленького Нурі, який приніс Фрімену каву, ухопившись за цю останню можливість виявити свою гостинність у такій непотрібній обстановці.

— Які з цих умов Гамід прийняв?—спитав Гордон.

— Всі

— Якого ж тоді біса вам від мене треба?

— Вашої згоди.

На обличчі Гордона з'явився вираз сарказму.

— Хіба Гамід не зумовив її?

— Певно, зумовив. Але ж ви хіба сліпо коритесь Га-миду? А вирішити щось по-своєму ви неспроможні?

— Якщо Гамід визнав за потрібне припинити боротьбу,— відповів Гордон,— то вона припинена! Про якийсь мій власний вибір нема чого й говорити: я не відокремлюю себе від Гаміда й Повстання.

— Але Гамід сам не був певний у тому, що ви погодитесь. Він сказав генералові, що ваша капітуляція — це ваша особиста справа, і що ви самі повинні вирішити, залишите ви Аравію чи ні. Отже, ви маєте право зробити вибір.

— А що, коли я відмовлюся поїхати звідси? Фрімен похитав головою — в цьому жесті була холодне пересторога-

— Це призведе до надто тяжких наслідків і надто великого кровопролиття. Насамперед, ви тоді не зможете вибратися з цих болот. Ні ви, ні ваші шибайголови. Крім того, я навіть не берусь гадати, що станеться тоді з бідолахою Юнісом та іншими кочовиками, які перебувають у полоні в Азмі-паші, Врахуйте також, що наш спільний друг, генерал, має намір будь-що витурити вас з Аравії. Щодо мене, то мені однаково — залишитесь ви чи ні, Гордон. Але я не хочу бути свідком того, як вас порішать отут, у цьому глухому закутку забутої богом країни. Не хочу — тому що ви для мене англієць і тільки англієць. А я не люблю, коли англійців вбивають, а тим більш за наказом їхнього ж співвітчизника. І взагалі, Гамід опиниться в скрутному стані, якщо ви не погодитесь.

Гордон нездатний був зараз виявляти будь-які почуття — навіть гіркоту або підозру... А Фрімен, знову охоплений поривом незвичайного для нього співчуття, побачив у цій людині не загадку, а трагедію. Але якою буде його відповідь? Заціпеніння, що зараз пройняло Гордона, могло бути проявом арабської покірливості перед долею. І водночас у ньому могла назріти зараз лютя, що от-от виллється в нестямну відмову, в рішення краще пожертвувати собою, аніж визнати себе переможеним і прийняти вигнання й

зрозумів, що в цю

мить Гордон небезпечніший, ніж будь-коли раніше, і поспішив запобігти самогубній відмові.

— Якщо ви не погодитесь, то найбільш постраждають ваші воїни,—попередив він.

Гордон засміявся, майже закудкудакав.

— Б'єте на солдатську честь? "Життя за товариша"? Прокляті інглізі, як ви любите робити з поразки добродієність! Хочете, я доведу вам, на що здатна цільна арабська натура? Хочете — я пожертвую своїми товаришами й буду битися до кінця? Знайте ж, що вони битимуться пліч-о-пліч зі мною — тому тільки, що вміють вірити в справедливую справу свого друга й віддані другові до смерті.

— Це лише завдасть вам ще більших страждань, Гордон.

— О, бога ради, не примушуйте мене йти на самопожертву тільки в ім'я того, щоб довести, які ви безглузді разом з вашими беззубими законами честі! Забирайтесь звідси! Дайте мені подумати. Ви такий огидний, що я починаю сумніватися в правдивості ваших слів.

Красиві губи Гордона були напіврозтулені, зберігаючи майже м'який вираз, але в налитих кров'ю очах знов спалахнули недовір'я, підозра, лютя і ненависть. Він рвучко підвівся й пішов геть, і навіть тут, у болоті, цей арабський жест був сповнений образливого презирства.

Але незабаром Гордону довелось переконатися, що його підозра невинуватна: до нього пробрався Ва-уль, який підтвердив (вкладаючи в свої слова більше отрути, ніж Фрімен), що Гамід згоден капітулювати, лише за умовою, якщо Гордон добровільно піде у вигнання.

— Це правда, Гордон,— сказав він.— І це справедливо. Але хіба може втрата Гаміда зрівнятися з твоєю? — Слова Ва-уля вражали в саме серце.— Переможений Гамід

просто забирає свою Справу з собою в пустиню. А ти, брате, цього зробити не можеш. Справу племен ти не захопиш з собою на свій маленький розсудливий острівце. Доведеться тобі розпрощатися з твоєю арабською душею. І з арабською вдачею. І з вірою, вірою теж! Та й справді, навіщо Гордону бути арабом, навіщо йому бути вільним, коли в нього відібрали пустиню? І чи варто тогождуватися на те, чого вимагають інтереси Справи, якщо ця згода навіки відлучить тебе від Справи?

Гордон вирішив, що цинік — все ж кращий розрадник, ніж лицемір, й мовчки вислухав усі химерні й хитромудрі загадки Ва-уля. Потім він скликав своїх воїнів і, не роздумуючи довго, виклав їм суть справи, сказавши, що віднині їхня доля залежить від його вибору. Щоб врятувати їх, він повинен зректися Справи свого життя й покинути Аравію. Щоб врятувати Справу свого життя, він повинен продовжити боротьбу, виявити непокору Гаміду і, можливо, привести їх до загибелі.

Нурі заголосив було, але Ва-уль звелів маленькому погоничу верблюдів заткнути пельку.

— О, аллах, ну хто це виє в таку хвилику? Сиди тихо й спостерігай, як героїчно зносить страждання твій холодний англійський хазяїн.

Потім Мінка, підвівшись, оголосив, що ладен покинути свою любиму Аравію й піти разом з Гордоном у вигнання. Нурі одразу приєднався до нього:

— Так-так, ми поїдемо з тобою, Гордон. Аллах, хіба ж ми можемо залишити тебе зараз?

Алі цикнув на хлопчаків, як завжди він цікає¹ на своїх верблюдів.

— Мінка — вуличний шибеник, ладен проміняти пустиню на твої смердючі англійські машини, Гордон! Це — його нова Справа! Через тебе він схибнувся па машинах й ради них ладен лізти самому шайтанові в зуби!

Алі оперіщив Мінку кийком, і хоч охоронець вдавав, що жартує, жарту не вийшло: надто багато гіркоти було в усьому цьому.

Гордон зрадів цій сварці між арабами — так йому легше було відмовитися від свого романтичного вибору. Вони знають, що таке смерть і що таке полон. Але що таке вигнання, їм невідомо. Вони не розуміють цього і навіть не замислюються над тим, що у вигнанні він може загинути від туги. Якби він був арабом, кочовиком по крові, союзником від народження, а не лише ідейно, тоді інша оіч, тоді б араби співчували йому — бо що може бути більш болісним, ніж заслання їхнього родича на чужину?

"Значить, я все ж таки не став арабом "во плоті", думав Гордон, спостерігаючи своїх воїнів критичним, замисленим поглядом; так, вони не сприйняли його вигнання, як кару, тому що він не був для них арабом. І співчутливі слова Бекра тільки підтвердили це:

— Я поїхав би з тобою, Гордон, але я знаю, що з шаблею в твоїй країні нічого робити. Що ж це за життя? І як ти там житимеш? О, аллахі! І як ми будемо тут обходитися без тебе, доки не скінчиться строк твоєї обіцянки?

— Доки не скінчиться строк моєї обіцянки! — гірко передражнив Гордон. — Її строк ніколи не скінчиться, III, безмозкий, кровожерливий ЙОЛОПІ

Лише поет Ва-уль зрозумів, що хотів сказати цим Гордон, і не пропустив нагоди познущатися з нього*

— Тільки англійці вірні своєму слову до могили, Гордон Якби ти був арабом, то знав би, що в кожній обіцянці існує межа розумного.

І досхочу посміявшись з Гордона. він оголосив, що їде назад, до Гаміда. Він передасть принцу (і ці слова прозвучали в нього чи не надто сумовито), що Гордон погоджується на умови капітуляції. І якщо Гамід після цього стане оплакувати втрату друга, він, Ва-уль, скаже йому, що єдиний справжній вияв відданості — це завжди останній її вияв.

*Але коли настав час прощання, ні Гамід, ні Гордон не виказали свого горя. Вони сиділи поруч в смугастому наметі, і Гордон з суто діловим виглядом домовлявся про ціну й розплату за своє вигнання. Перед його від'їздом мусять бути звільнені всі полонені: бідолаха Юніс, Саад і Сміт (Таліба так і не спіймали) Повстанське військо відходить від аеродрому, причому кочовикам слід гарантувати, що на його шляху не буде ніяких бахразьких пасток.

— Ви вимагаєте від нас надто багато за ваше вигнання, — поскаржився генерал.—Не думайте, що ми надаємо йому такого вже великого значення.

— Я й не думаю,— відповів Гордон,— але я маю право ставити вам такі вимоги, генерале, тому що в даному випадку я вимагаю з вас ціну вашої честі. Зараз існує надто багато можливостей для підступних вчинків. При-гадайіе — Фаг'д! Фаг'д! Фаг'д!

— Якщо ви хочете покласти на мою совість вчинки бахразців, Гордон, то це нечесно й несправедливо з вашого боку.

— І все ж, я покладаю їх на вашу совість і лише після того, як ви виконаєте свої обіцянки, я здійснию свою.

Генерал не обравився, але його дратувало те, що Гордон, навіть переможений, гак володіє гобою. Проте він постарався збуїися почуїгя роздратованості і нашгь посперечався з Фріменом, який все ще наполягав на вживанні суворих й рішучих заходів для встановлення законності й порядку.

— Вашими заходами ми тільки іілюнемо самим собі в обличчя,— сердито заперечував генерал Зайва балакучість Фрімена добре-таки набридла йому — Ми тут домагаємося одного— миру, і нічого ображати кочовиків або оідривати свій авторитет. Хай вже Гордон дограває своє до кінця.

— Ви сприймаєте Гордона надто серйозно, генерале. Він вже однаково не зможе підвести голову Я розумію, можна пожаліти його, але навіщо залишати йому ореол героя ?

Хоч стомлений генерал був гостем у палатці Фрімена, він гостро відрубав:

— В Аравії вміють цінувати великодушність, Фрімен. Можливо, її цінують всюди, але тут великодушність живе Ще в серці кожного кочовика Далі, що б там не було, а героїчне ім'я Гордона — це англійське ім'я. Так 'пму б не залишити кочовикам добру нам ять про нього? Вони ж однаково вважають його англійцем, як би він там не підроблювався під араба. Навіщо ж нам знищувати те, що зрештою нам на користь?

Фрімену ця ідея не припала до душі:

— Отже, тепер він стає одним з нас, й віднині ми маємо вимагати від кочовиків прихильності до всього англійського, повсякчас нагадуючи їм про Гордона І. — Фрімен був прикро вражений.— Ні, обіймати благородного ворога — це аморально, генерале.— Він знизав плечима. — А втім, гаразд. Гордон, мабуть, ^ зробив би те ж саме на нашому місці. То хай догравася Вся його егоїстична авантюра й справді заслуговує якої-небудь пародії на героїчний фінал

Отже, умови Гордона були прийняті, і тлі військо кочовиків знялося й пішло, коли зникли загоны, намети, верблюди й порох після них осів, залишилися тільки головні діючі особи: Гамід, Мартін і Фрімен, Гордон і кіль* ка чоловік, яких Гордон виручив з полону. Вони понуро сиділи на цьому заслідженому клапті пустині біля Гаміда" і бідолаха Юніс, кволий та жалюгідний, був найнещасці-шим з усіх Він викрикував:

— Втіште мене, правовірні! Втіште мене! _ і примовляв при цьому, що Гордон був для нього останнім спога<-дом про його хороброго сина Фаг да.

— Зате між нами немає вже злоби! — заплакав він, потримавши за руки Гордона.— Злоба між *ал>и зникла! Зникла!— закричав він страшним, сповненим оолю голосом. Тепер тільки, на схилі віку він пізнав справжню лють, але міг лише здригатися в безсилу гніві, проливати тужні сльози й, піднявши худу, тремтячу руку, клястися, що тільки з нещастя постане їхнє майбутнє.— Страшне лихо насунулося на нас! Страшне лихо! І як легко ми піддалися! Хай аллах простить мені за те що я будь-коли стояв тобі на перешкоді, Гордон, за те, що я замишляв недобре проти тебе. Моє серце розривається від туги за моїм сином. Тепер я бачу, він підняв те, що його нещс-ний батько втратив. Все моє життя пройшло даремно, а його життя було таким коротеньким! Таким коротеньким!

Гордон мовчав — немов не чув старого.

Один лише Саад, який зняв з себе бурнус, щоб усі бачили його військовий мундир, не поділяв — "ага^но" пригніченості. Він підслесливо упадав коло бахразького полковника, якого привів генерал Мартін, і воліючи мало не Плював на нього. Саад не звертав ніякої уваги на Гордона і довгий час не давав нікому мовити й слова, розповідаючи про те, як він намагався вибратися з болот. Він запеняв, що його полонили аж цілих сорок бахразь-ких солдатів: вони оточили його з усіх боків, а він стояв сам-один на пагорбі, без будь-якої зброї, тільки з срібним кинджалом — батьківським подарунком... Але Ва-уль гут-таки вкрадливим голосом повідав, що Саад одержав звичайнісіньку зуботичину від якогось бахразького механіка і що на цьому й скінчився весь його героїчний опір.

Більше майже ніхто не розмовляв — крім, хіба, генерала, який розповів історію з Смітом. Гордон знав, що Смітові дали завдання перерізати англійський нафтопровід, з тим, щоб допомогти йому вирватися з огочгння Він знав також, що швидке полонення Сміта було прозаїчним завершенням цього сумнівного плану. Тепер генерал (щоб прославити англійське благородство) повідав Гордону, що насправді трапилося: Сміт з'явився до нього й заявив, що здасться й не псуватиме нафтопровід, якщо Гордона та

його бродяг випустять з болотної пастки. Щоправда, генерал не погодився на це, і Сміт однаково вдався (щоб, будучи в полоні, врятувати Гордона) а*? це вже були другорядні факти, хоч і вони свідчили про те ж саме англій-

ське благородство. Проте один тільки Гамід ї посміхнувся з історії про вірнопідданого Сміта.

— Ми повинні всі скінчити так само благо"х>дног—сказав генерал на заключення.— В наших відносинах більш не повинно бути ненависті, недовіри або насильства Серед вас немає людини, якою б я не захоплювався і якій не довіряв би. Я щиро сподіваюся, що те ж саме ви можете сказати й про мене, і тому вірю, що між нами установиться тривалий мир.

Останні слова призначалися для Гордона, але той нічого не чув. Всі присутні з подивом вступили в нього очі. Навіть Гамід час від часу окидав його спокійним, суворим поглядом Проте Гордон ні на що не реагував Він дивився зараз на цих людей так, ніби бачив в них підсумок й єдине досягнення всієї своєї боротьби, своєї Справи: Гамід, Сміт, цинік Ва-уль, Мінка й малеч">кий Нурі, бідолаха Юніс, генерал, Фрімен, сповнені нетерпіння Алі з Бекром. Він бачив навіть тих, кого не було серед присутніх: старого Асіка, Таліба і Зеїна аль-Бахразі Таліб добився свого: заволодів жаданими горщиками та ганчірками й повернувся в пустиню. Оце й вся його незалежність

Але найбільший успіх мав Зеїн, бо йому вдалося завоювати повагу Гаміда — а це було неабияке досягнення. І Гордон розумів, що перш за все він сам. просто завдяки своїй схожості з Зеїном, мимоволі сприяв йому в цьому успіху. Щоправда, і палкі ідеї Зеїна також викликали до себе якусь дивну повагу з боку Гаміда. Тепер про бахразця стало відомо, що він не тільки організував заворушення на нафтопромислі й примусив гарнізон, який прямував на Істабал, повернути назад, але що й сам він таємно вирушив до столиці Гаміда і там чекатиме принца

Гордону нічого не залишалося, як тільки посміятися з цієї звістки й звернутися до Гаміда з різким арабським сарказмом:

— Сонце закотилося й залишило тобі ніч. І я йду й залишаю тобі свою тінь.

Людина менш вдумлива і менш близька до Гордона, ніж Гамід. могла б і не збагнути всієї глибини цих слів, але принц відчув у них м'який докір за те, що він покинув Гордона, чи зрадив його, виявивши прихильність до Зеїна Це було єдине, чого принц не сподівався почути від Гордона, проте аерекоауваїи Гордона у тому, що він іюми-

№

плється, або спростовувати що-небудь було надто пізно: Гордон вже від'їжджав.

Вони всі разом вирушили назустріч двом автомобілям, викликаним генералом. їхати довелось весь ранок, і поступово, один за одним, супутники Гордона почали відставати: перший був бідолаха Юніс, який швидко вибився з сил, за ним — Саад, який не вбачав у цій поїздки нічого цікавого, потім—Алі та Бекр (незважаючи на те, що вони були на свіжих верблюдах). Спершу охоронці старалися їхати бік у бік з Гордоном, але поступово й вони відстали, посилаючи в повітря прощальні постріли й вигукуючи довгі

молитви друзів, що розлучаються — поки їх голоси не завмерли вдалині.

До самих автомобілів Гордона проводжали тільки Нурі, Мінка й Гамід. (Поет Ва-уль непомітно зник десь у дорозі — немов для прощання йому вже не вистачило насмішкуватих слів) Гордон обійняв Гаміда і поцілував йому руку. Потім покликав до себе замурзаних хлопчаків і поділив між ними все своє майно: одному подарував збірку англійських віршів, а другому печатку, яку колись Гамід дав Гордону, щоб англієць скріплював нею свої письмові послання (Ця печатка була його єдиною ознакою як володаря пустині). І хоч все це відгонило неприємною для Гордона нудотно-солодкою сентиментальністю, він все ж таки витримав роль до кінця:

— Ідіть, служіть Гаміду,— сказав він хлопцям.— Гамід бере вас обох до себе. Слухайтеся його і не зловживайте його добротою. Не служіть більше нікому — тільки Гаміду Ніколи не служіть звірові або машині, а тільки людині. Тільки людині!

Він сів в автомобіль разом із Смітом, генералом і Фрі-меном. Машина рушила, хлопчакі побігли слідом за нею, тримаючись за кузов, аж доки автомобіль не набрав надто великої швидкості. Хлопчаків проволокло трохи, і потім вони попадали у пісок.

Залишився лише сам Гамід. Він неквапливо підганяв свого спокійного верблюда, доки машина не проїхала повз нього. Деякий час він їхав слідом за нею. Потім його верблюд, граціозно вигнувшись, повернув назад і почав віддалятися, ступаючи все тим же широким, розміреним кроком.

астина друга

АНГЛІЯ

РОЗДІЛ ХНІ

ісля голої пустині — Лондон Дві тисячі років мурашиного будування, будування, будування. Безупинна, сліпа праця поколінь. Батьки випускають з рук інструмент, діти підхоплюють його і копають та мурують далі, і роблять це вже скоріше за інстинктом, ніж за велінням розуму Гордону здавалося, що він потрапив у тюрму, в якій ув'язнені не тільки живі, а й мертві. І навіть ненароджені приречені на неї. Для самотньої маленької людини (проннятої такою боязню тісноти), для самотньої душі (що так нудьгує без подібних до себе) тут не могло бути волі.

І не тільки ці тоскні думки гнітили Гордона. Він страждав і від іншого менш піднесеного почуття самотності — від безвісності. Генерал і Фрімен подбали про те, щоб його повернення на батьківщину відбулося непомітно, без будь-якого розголосу (Сміта з тих же міркувань на деякий час затримали в Бахразі) Усвідомлювати, що вчора ще ти творив історію, а сьогодні тебе взяли й тихесенько сунули в кімнатку на Фуглем Род! Ні філософія Гордона, ні його самолюбство не могли примиритися з цим Відлучений від боротьби за свій абсолютний ідеал, він втратив усе: і будь-яку мету в житті, і всякі почуття, і навіть думки.

Проте, в ньому ще пульсувала інстинктивна потреба діяти, рухатися—і, щоб заглушити цю потребу, він цілими годинами, цілими днями тинявся по місту, без цілі, без напрямку — просто куди вели його тендітні ноги аж доки фізичне напруження не знесило його І тепер він лежав у своїй кімнаті, недужий, без кровинки на змарнілому

обличчі, нудьгуючи життям і ладний в своїй журбі покінчити з ним.

Гордона відкрили, і це врятувало його.

Спочатку його відкрили газети, потім політики і, нарешті, родина й друзі, яких він досі уникав. Участь Гордона в Повстанні газети піднесли як політичне питання і як питання національне (англійський героїзм!), і, звичайно, думки поділилися, бо в плутаних газетних статтях йому приписували, що він або керував Повстанням й привів його до блискучої перемоги ("Ні!" обурено вигукнув він, прочитавши це в автобусі), або керував Повстанням і зазнав безславної поразки ("Ні! Ні! Ні!", застогнав він, прочитавши таке в себе в кімнаті) А втім, прихильники і того й того погляду сходилися на одному: Повстання очолював Гордон. Ніхто не сумнівався також у тому, що саме завдяки Гордону кочовики не знищили англійський нафтопромисел.

Вже одного цього було досить, щоб у Гордона з'явилися шанувальники і вороги. Лорд Ревенсбрук — невтомний ко лекціонер видатних англійців — заявив навіть у своїй газеті, що Гордон — це другий Лоуренс. "Ця маленька людина схожа на блискавку", писав лорд. Він твердив далі що Гордон, як і Лоуренс,— насамперед людина дії. У своїй відданості друзям-кочовикам Гордон зайшов так далеко, що змушений був зрадити власні принципи. (Тому його вигнання стало сумною необхідністю). Проте він зберіг вірність інтересам своєї країни, внаслідок чого нафтопромисел — цілий, і нафтопровід — неушкоджений. Т* ким чином, ще один англієць продемонстрував перед усім світом свої високі моральні якості .. ("Ха!" вигукнув Гордон: його було намальовано з довгим, сухим волоссям, що розвівається на вітрі — не людина, а Горгона...), бо, очоливши боротьбу іншого народу за свободу, він у той же час не приніс свій патріотизм в жертву іноземним ідеалам.

Отже, герой повернувся додому.

Куди цьому англійському героєві дівати себе на батьківщині, як йому поводитися далі й що робити, щоб і вдома залишатися героєм — про це лорд Ревенсбрук замовчував Це вже було особистою справою самого героя.

Але ця справа могла почекати Зараз Гордон хотів одного— розібратися в самому собі, а для цього знов потрібна була безвісність. Йому дуже швидко остогидло все.

що писали про нього, бо в газетах він знаходив лише дешеві просторікання, перекручені факти й крикливу сенсацію. Жодного слова, в якому було б справжнє розуміння його самого або його цілей. З'явився навіть якийсь фотограф, щоб зняти його в арабському вбранні, але Гордон сказав, що усе попалив (це було неправдою), і грюкнув дверима перед носом відвідувача. Все це було так гидко, що Гордон перебрався до іншої кімнати, ще далі в глиб Фулгем Род, шукаючи в джунглях будинків знеособлення, якого можна досягти тільки в Лондоні, коли ти — маленька людина і в тебе є кілька друзів і вистачає грошей.

В такому стані Гордона знайшов один з його знайомих. Цей знайомий узявся врятувати героя й допомогти йому знайти собі діло на батьківщині,

— Після Лоуренса — ви єдиний англієць, який має око й розум до справжніх речей,— казав Гордону його знайомий.— Проте, як і Лоуренс, ви будете, мов риба без

г.оди, якщо не включитеся р державну діяльність тут, в Англії.

Це було сказано після години запальних сперечань, і останні слова знайомий промовив і сердито, і повчально, і з повагою, та ще й підкріпив їх легким ударом кулака по столу Вони сиділи в брудному, обклеєному лінолеумом ресторанчику біля лікарні Св. Стефана, і кулак знайомого став липким та мокрим від розсипаного цукру та розлитого чаю. Він витер руку жестом охайної людини — жестом, який свідчив про заможність, інтелект та енергійність. Йому й справді були властиві всі ці якості. На знайомому був добротний костюм, чиста сорочка з м'яким коміром та світлий галстук. В обличчі його поєднувались жорсткість і привабливість, а сивина в волоссі здавалася додатком до його політичної діяльності: він був відомим письменником і політиком: до того ж нещодавно він одержав чималу спадщину, і це дало йому можливість фінансувати випуск книг та політичних брошур, підтримувати різні товариства та розпочати видання двотижневого журналу, на сторінках якого він дотепно і вправно пропагував свої політичні погляди І до його голосу прислухалися.

Гордон спочатку не міг пригадати його, як у свій час і Фрімена Навіть його ім'я — Везубі—ні про що не говорило Гордону, доки Везубі не нагадав своєму співбесідникові про його участь в одному з політичних диспутів в

Кембріджі. Везубі був тоді серед опонентів Гордона і репрезентував якесь фабіанське товариство¹⁵, члени якого вбачали запоруку грядущого соціалізму в просвіченому керівництві Гордон тоді доводив, що ні освіта, ні прищеплений склад думок не мають нічого спільного з натхненним керівництвом Він казав, що, незалежно від кінцевих соціальних ідеалів (фабіанських чи консервативних), тільки той може здійснювати керівництво, хто має природжений розум й пристрасть, достатні для того, щоб утвердити себе у владі

— Тепер ви трохи змінили свої погляди,— казав Ве-зубі, який чудово пам'ятав усе, що говорив Гордон — Я бачу, що ви вже визнаєте набутий інтелект, а не природжений розум, за передумову керівництва, хоч метод у вас залишається той самий: сильна особа несамовито й чудодійно здійснює керівництво. Ви самі навіть стали виглядати трошки несамовитим й напівчудотворцем.— засміявся Везубі.— Я не зовсім погоджуюсь з вами, Гордон, але взагалі не так важливо, хто керує, як те, якому ідеалові це керівництво служить. Яким повинен бути ідеал? Якою повинна бути мета? Ось де починається політичне питання

Весь ранок Везубі намагався втягнути Гордона в спір про політику, але Гордон відмовчувався, бо не хотів висловлюватись на цю тему експромтом Спочатку він взагалі не хотів розмовляти з Везубі. Коли той прийшов, Гордон послав його під три чорти і звелів забиратися геть, але Везубі залишився, сказавши:

— Я не допущу, щоб ви розбили собі голову, Гордон. Я знаю ціну вам і не допущу, щоб ви загинули або замучили себе, і я нікуди звідси не піду, доки не переконаю вас у тому, що можу допомогти вам.

Гордон знизав плечима і дозволив Везубі залишитися, але вже за кілька хвилин йому стало гидко сидіти отак віч-на-віч з іншою людиною в своїй кімнаті, і ВІР вискочив

на вулицю Везубі зрозумів, що відбувається в душі Гордона, і після тактовного мовчання запропонував йому пройтися до парку Беттерсі й посидіти там на свіжому — повітрі. Але Гордон відмовився, бо в цьому йому теж ввижалося щось надто конфіденціальне, надто інтимне і він зайшов у цей ресторанчик, сподіваючись заспокоїтися в його брудній обстановці за чашкою чаю.

Везубі цей вибір припав до смаку.

— Нема кращого місця для щирсердої бесіди, ніж добре, похмуре робітниче кафе' — весело сказав він. — Звичайно, якщо там не дивляться на тебе вовком. Але, на щастя, робітники цієї країни знають мене і вважають своїм надійним, хоч і шаленим другом. Так само, як і торі, вбачають в мені запеклого, хоч і розумного ворога Я й тих і тих повчаю уму-розуму.

— Чи не стаєте ви від цього тінню тіней?—спокійно, але в'їдливо спитав Гордон. — Ні тим, ні сим, людиною між небом і землею?

Везубі подобалося це визначення.

— Мене раніше ніхто так не називав. Звичайно всі, хто б вони не були, називають мене спеціалістом по спеціалістах, бо я вірю в тих, на кому тримається країна, а не к тих, хто верховодить нею. Я палко вірю в практичне керівництво, і політика для мене — це тільки засіб для того, щоб просвіщати адміністраторів, впливати на них і навіть спрямовувати їх. Ось чому я займаюся політикою.

Гордон фиркнув — він не хотів підтримувати розмову на цю тему.

Гордон взагалі мало з чим погоджувався і мало до чого пристосовувався після свого повернення в Англію. Навіть вбрання його свідчило про це Він носив армійську форму, вузькі, ретельно випрасувані брюки хакі й вовняну гімнастюрку того ж кольору, яка акуратно й щільно облягала його. Уніформа гарно сиділа на ньому, хоч він виглядав в ній дебелишим, ніж був насправді, та й чорні черевики були трохи завеликі на його маленьких ногах.

На перший погляд він справляв враження бравого й дуже охайного солдатики, але обличчя виказувало його. Це було обличчя не солдата, а мислячої, соромливої, незвичайної людини. Воно не відповідало його вбранню, та він, власне, цього і хотів.

— Ви даремно намагаєтеся випитати в мене мої політичні погляди, Везубі,—промовив Гордон, нахилившись над чашкою.— У мене їх немає.— Гордон по-англійськи розмовляв так само, як по-арабськи — його голос був надто різкий і високий, щоб звучати приязно, і водночас в ньому було надто багато глузування з себе самого, щоб співбесідник міг всерйоз сприймати його слова А втім, Везубі не звертав уваги на голос Гордона Більш того, в самомпенненому, проникливому погляді Везубі просвічувало розуміння співбесідника, розуміння причин всієї його нер-

вової претенціозності, бо Везубі бачив перед собою другого Лоуренса, який гак і не став Лоуренсом, бачив людину, яка, обравши собі роль, виконувала її бездоганно — від рівних складок на брюках і до ущипливого голосу.

Гордон зіщулювся — немов вітер пустині швиргав йому в обличчя пісок.

— Чому взагалі ви хочете втягти мене в політику?

— Тому що, повторюю, ви—неабияка людина, Гордон. Що б ви там не казали, а ви — перетворювач світу. Ваші діла в Аравії свідчать про це. Але, знову-таки, на вас чекає доля Лоуренса, якщо ви не знайдете застосування своїм героїчним концепціям тут, на батьківщині.

— Я не Лоуренс! Я зовсім не приїхав на батьківщину, щоб, як Лоуренс, покарати плоть за недосконалість інтелекту.

— То скажіть, що відбувається у вас на душі? Яка ваша мета?

Гордон знав, що найпростіша відповідь може приголомшити Везубі, і тому він просто відповів:

— Свобода особи — для всіх людей. Везубі засміявся.

— Ну, я скажу вам, ви вмієте приголомшувати, Гордон. Свобода?—повторив він.— Ніякої політики, тільки свобода! Розтлумачте, як ви все це уявляєте собі. Я не приймаю абстракцій від людини дії.

— В цьому немає ніякої абстракції,—відповів Гордон.— Якщо розтлумачити цю ідею, то вона виходить дуже простою. Насамперед, моя ідея спрямована проти держави, тому що держава панує над життям, вона — прокляття й антитеза свободи. Мені гидке все, що ґрунтується на необмеженому пануванні. Далі, якщо застосувати цю ідею до релігії, то вона відкидає і Люцифера, і Іегову; якщо застосувати її до політики, то вона відкидає і капіталізм, і комунізм. Мені ненависне будь-яке обмеження, що ґрунтується на жорстокості.

— Чи не всім нам воно ненависне, Гордон? Але що ви пропонуєте на зміну цим системам?

— Що прийде їм на зміну, не так уже й важливо, бо сама свобода вже передбачає й зумовлює потяг особи до досконалості. Треба тільки відкинути все, що позбавляє життя повнокровності й пристрасті. І, головне, слід дати розумові можливість зробити вибір і потім — прямувати наміченим шляхом!

№

Гордон захопив й вразив Везубі (що досі ніяк не вдавалося зробити численним друзям політика). Колишнього опонента Гордона охопив справжній ентузіазм. Він відсюрбнув чаю.

— І в Аравії ви діяли, керуючись цими переконаннями та ідеалами?

— Я не можу діяти, виходячи з чогось іншого. Щ

— Боже мій, так застосуйте ж до чогось свої ідеї тут, в Англії— і ви станете нашим героєм! Адже над нами нависла загроза втратити будь-яку свободу — навіть в елементарних її формах. Ми опинилися між двома Голіафами, Гордон: ідеться до того, що весь світ належатиме або росіянам, або американцям, причому єдиною альтернативою для всіх інших є загибель, якщо в нас взагалі залишається ще яка-небудь альтернатива.

— Якась альтернатива завжди залишається...

— Безперечно — і це найголовніше. Дехто з нас намагається лавірувати між Росією і Америкою, намагається знайти, так би мовити, третій політичний шлях і, якщо можна,

створити в світі таку рівновагу, коли жодна з сторін не наважиться напасти на нашу. Але досі це нам не вдавалося. В економічному відношенні ми тепер надто залежимо від Америки, і ми так міцно зв'язані з долларом, що нам з ним або рибку з'їсти, або на дно сісти. Ах, Америка, звичайно, хороша для нас, якщо дивитися на неї, скажімо, з погляду англо-сакської спорідненості, або в історичному плані: безумовно, вона краща і ближча до нас, ніж росіяни з їхнім нещадним комунізмом. Але американці такі необачні й такі кровожерливі! Навіть цього досить, щоб Британія пішла своїм власним, незалежним й гуманним шляхом, шляхом національного визволення. І нам потрібні люди, які б зрозуміли цю необхідність, Гордон. Більш того — люди досить наполегливі, незалежні, сильні й сміливі, щоб, запалившись нашими надіями, здійснити їх.

На обличчі Гордона з'явився вираз величезного здивування:

— Що? Чи не повинен я, часом, стати Месією?

— О, ні, Христосом вам, звичайно, нічого ставати, — нетерпляче відмахнувся Везубі. — Будьте тим, хто ви є — людиною цілісної натури. Одним серед інших борців за справу, але таким, щоб краще інших знав, як треба вести боротьбу. Будьте англійським героєм в Англії!

— Справа, про яку ви говорите, — ваша, а не моя. Як же ви служите їй?

Везубі і на цей раз не образився на приховану насмішку Гордона.

— Я — наставник і проповідник. Для цього я найбільш підхожий і в цьому подвизаюся. Для мене ідеалом розуму й свободи є соціалізм.

— То чи не пропонуєте ви мені вступити до соціалістичної партії? — розреготався Гордон.

Легковажність співбесідника прикро вразила Везубі. Його рожевошоке обличчя витяглося, і він з серйозним виглядом промовив:

— В сучасному суспільстві, Гордон, діяти можуть тільки політичні партії. Ви будете цінною знахідкою для будь-якої партії — до якої б ви не вступили. А чергз наше осячє небажання розібратися в політиці ви можете втратити зовсім не в ту партію, в яку слід. І тоді ви можете стати небезпечним. Рано чи пізно, але нас почнуть зазивати з усіх боків — тому перш за все переконайтеся у тому, що політика обраної вами партії відповідає вашим ідейним переконанням. Бо ви можете творити й ви ж самі можете й нищити.

Гордон посміхнувся, замовив ще чаю й сказав:

— Вибачте мені, Везубі. Я не хотів зачіпати вашу святая святих. Але я компенсую свою необачність і втаємничу вас у свої власні мрії. Я справді шукаю, чому присвятити себе. О, в Аравії це було легко — перемога в боротьбі була б там і здійсненням мрій, — здавалося, вся печаль і гіркота вигнання раптом перетворилися у Гордона в "ю-чуття втоми від Аравії. Йому навіть важко було вимовити назву країни. — І хоч мені не вдалося здійснити свою мрію, я б не сказав, що мене приваблює зараз нудна й брудна політична діяльність. Я не політик. І ніколи ним не буду. Не на політику покладаю я свої надії.

— Так, але на що ж саме?

— Не знаю, — похмуро відповів Гордон і раптом гаряче заговорив: — Слухайте! Я

хочу таких дій, щоб можна було віддати себе цілком, без залишку, віддати усе, чим живу й дихаю!

— Розумію — стрибок стрімголов!

— Так-так! Стрибок' Мені НР погрібна політика, бо Я не хочу грати в блішки на краю жигтяі І я не хочу діяти лише ради дії!

— Але...

— Я хочу, щоб під моєю сокирою опинився весь світ — щоб, обрушивши свій удар, я розкрив перед усім людством ту істину, що її таїть в собі Дія. Як подіяти на людство — ось чого я шукаю. На людство! І тільки на все людство! І якщо мені не вдасться знайти шляхів до цього, я охоче розіб'ю собі голову, бо це буде поразка і моя, і цілого світу.

— Що ж, хай господь вам допоможе!—урочисто промовив Везубі. І співучим голосом вигукнув:—Дівчино, принесіть нам, будь ласка, ще трохи вашого чудового чаю!

РОЗДІЛ XIV

Везубі звеличив Гордона, створивши йому не тільки репутацію людини дії, а й мислителя. Лише читаючи статтю Везубі про себе і про Повстання племен, Гордон зрозумів, як багато він розповів політику. Тепер усьому світові стали відомі його найпотаємніші ідеї, його справжні й пристрасні мрії, бо Везубі сумлінно і вміло виклав їх перед читачем в найвиш іднішому світлі, щоправда, трохи пом'якшивши їх для англійського вуха. На закінчення Везубі сказав, що він, Гордон, зразковий і досконалий мислячий англієць.

"Я можу з певністю заявити всім мислячим людям сьогоднішньої Англії, — писав Везубі, — на цій людині ви можете побачити себе в дії. Спостерігайте її! Вона чудово сполучає в собі всі наші проблеми і, можливо, всі наші кінцеві прагнення. Мисляча людина, що діє! Спостерігайте її!"

У цій статті Гордон заодно був зображений як людина, що їй подобається і сам Везубі, і розмови з ним. Гордон, прочитавши статтю, погодився з цим.

В ореолі мислячого героя Гордон і з'явився перед своєю родиною: перед непохитною кальвіністкою-матір'ю, перед колись імпульсивною, поривчастою сестрою, перед старшим братом, Джеком, якого Гордон майже не знав. Дпгек приїхав за ним в автомобілі й попросив вибачення за це.

— Я звичайно користуюсь автомобілем, коли їжджу в (правах, Нед, але мати вирішила, що тобі вже час з'явишся додому, і ось — послала мене.

І і Д. Олдрідж

19)

— У справах? — Гордон хотів перепитати добродушно, жартівливо, але у нього прозвучало це надто серйозно.

— Не всі ми вміємо втікати в Аравію, Нед, — лагідно, але трохи докірливо відповів брат.

— Знаю, Джек, знаю. Брат посміхнувся.

— А втім, не тривожся. Однаково справи в мене не клеяться. — Він похитав головою й додав з сумовитою посмішкою: — І диви ж, яке безглуздя: жоден з нас трьох

нездатний стати навіть простим англійським крамарем. Адже виробництво та комерція є здавна національним заняттям англійців. Чому ж саме нам судилося відкинути його?

Гордон ніколи не був суто серйозним, але, відповідаючи, він забув, що його брат не знає про це.

— Навряд, Джек, це має якусь іншу причину, крім тієї, що з розвитком виробництва й комерції англійський народ страшенно деградував і Англія втратила найкращих своїх людей та збулася найкрасивіших краєвидів.

Ошелешений такою зворушливою відповіддю, Джек вигукнув:

— Великий боже, та не сприймай ти так серйозно те, що я кажу, Нед!

Гордон засміявся й відчув приязнь до свого розважливого брата.

Та й взагалі, усім своїм незвичайним виглядом Джек прихилив до себе Гордона. Цьому ще, мабуть, сприяло і те, що Гордон майже не пам'ятав його. Джек був вищий на зріст за Гордона, набагато огрядніший і дебелиший. Особливо примітною була його голова — масивна, мабуть, надто масивна, особливо в нижній половині; але, незважаючи на це, риси його обличчя були загострені. Ніс починався глибоко між очима, ішов рівною лінією, але потім несподівано загинався в стенографічну закарлючку. Губ не було — тільки міцно стулена щілина. Підборіддя йшло прямовисно вниз і під прямим кутом — назад. Очі були блакитні, як у Гордона, але менші, і нагадували блискучі бусинки. Жорстке каштанове волосся стирчало, як парик на голозі. На перший погляд він справляв враження незвичайної людини. Таке враження він справив й на Гордона, але незабаром той змінив свою думку, вирішивши, що братів характер, очевидно, менш твердий, ніж його зовнішність. Природа створила Джека для великих справ, але скидалося

на те, що він чи то не справдив покладених на нього надій, чи то просто заблудився в житті.

І коли Гордон побачив свою матір в кінці вологої гелф-шірської алеї, першою його думкою було: "Яка вона дивна — така, ж, як Джек... І зовсім не змінилася, анітрішечки не подалася..."

На Гордона нахлинули напівзабуті спогади, і хвилювання охопило його. Він, власне, ще не підготував себе до зустрічі з матір'ю... Мати поцілувала його в щоку біля губ, слабо, збентежено посміхнулася й глибоко зітхнула, стримуючи сльози печалі й радості.

— Ах, Нед, тобі давно вже слід було приїхати до нас, — промовила вона ніжно і водночас категорично.

Гордон відчув, що в тому, як він зараз відповість, визначиться його дальше ставлення до матері: благодушна слухняність чи стриманість, грайлива повага чи навіть м'яка владність. Він вибрав останнє: м'яку владність.

— Я все хотів упевнитись, що ти таки чекаєш мене, мамо!.. Ну, от — ми й зустрілися! — він посміхнувся і взяв її під руку. — От ми й зустрілися.

Гордон одразу ж пошкодував, що обрав таке ставлення, бо знав, що тепер вже буде змушений додержуватись його. І цей вибір був тим більш безпідставний тому, що між

ним і матір'ю ніколи не було суперництва за зверхність.

А мати відчула в синові силу і владність і вже не змогла утриматись _ сльози довгожданого полегшення покотилися з її очей. Глянувши на її натхненне обличчя, Гордон зрозумів, що вона ладна поступитися йому місцем глави родини... А втім, вона одразу ж заспокоїлася і знову стала здібною й дбайливою матір'ю.

— Джек занесе твої речі, — сказала вона.

— Я залишив усе в Лондоні, мамо. Та в мене там самі лише книжки.

— В Лондоні?

— Я найняв кімнату на Фулгем Род.

— А-а... Ну, я розумію, звичайно, у тебе ж мусить бути якесь своє житло. А всі твої старі книжки тут—всі до одної. Заходь, Нед.

...І потім ніщо вже не випадало з її уваги, вона підмічала все: його ідейні переконання, здоров'я, становище в суспільстві, скромний одяг, коротко підстрижене волосся, м'яко стулені губи, сумні очі—що так нагадували очі його давно померлого нетерплячого й запального батька. А Гордон, у свою чергу, бачив, що вона, як і колись, сповнена гідності, кальвіністської чесності й непохитності, лагідної настійливості й поваги до душевних викривлень своїх дітей. Вона ніколи не могла б образити навмисне, але інколи в ній давалася взнаки невитрачена сила характеру. І тоді цю силу відчували всі. Якось Гордон зазнав її і на собі.

— Та не ходи ти, як лев по клітці, Нед,— твердо промовила вона. (Йому вже несила було цілими днями просиджувати на обтягнутих ситцем кушетках і пити чай).— Тобі так чи інакше доведеться жити між чотирьох стін і під дахом, так що краще примирись з цим раз і назавжди.

І коли він, знизавши плечима, анітрохи не ображений, дзвінко і весело розсміявся, вона посміхнулася й промовила:

— Ах, гаразд, гаразд, тільки ходи в мене перед очима, щоб я могла дивитись на тебе.

В цьому будинку в Гемпшірі родина оселилася вже під час його відсутності, і Гордону довго викладали історію цього переселення, та й взагалі стан сімейних справ. Усе це супроводилося предовгими поясненнями, бо, хоч мати досить часто писала йому, розквіт сімейного благополуччя, завдяки якому стало можливим придбання такого пристойного будинку, був сюрпризом для Гордона — так само, як сюрпризом для нього був старший брат Джек. Власне, історія цього придбання була історією родини і, зокрема, Джека. Те, про що замовчувала мати, доповнювала уява Гордона.

Вийшовши у відставку, батько одержував пенсію 600 фунтів стерлінгів на рік. Цієї суми ледве вистачало на прожиття, і, звичайно, вона була аж ніяк недостатньою для того, щоб дати освіту двом синам і дочці. Щоб якось збільшити доходи сім'ї, батько спробував розводити свиней на фермі свого єдиного брата. Але військовий чоловік й джентльмен не зумів видобути користі з свиней — істот безмозгих й нездатних виконувати накази. (Так поясняв собі невдачу батька Гордон). Отже, сім'я переїхала в Кембрідж, де оселилася в приміському котеджі. Тут, під наставництвом обмеженого й

вередливого батька і вольової, енергійної матері, діти почали проходити курс наук, відмінною успішністю завоюючи стипендії, що, в свою чергу, давало їм можливість вчитися далі. Смерть батька скоротила пенсію до 250 фунтів.—суми такої мізерної, що існування сім'ї стало цілком залежати від навчання, яке тепер потрібне було не тільки як засіб вибитися в люди, але й як джерело жалюгідних доходів, скудної допомоги в їх животінні. Джек став асистентом при Едінбурзькому університеті, а потім викладачем класичної літератури в Кембріджі. На Гордона чекала така ж сама доля, коли б не війна, яка дуже вчасно перешкодила його кар'єрі історика-арабіста.

— Що дало тобі, як знавцю історії, перебування в пустині? — спитав у брата Джек, в якому вічно жеврів потяг до досліджень.

— Нічого, — відповів Гордон.—Живучість пустині вбила в мені історика, Джек. Я закинув заняття історією ради історії, тому що це втратило для мене будь-який сенс. Тепер я звертаюся до неї тільки тоді, коли це пов'язано з практичною необхідністю. Та й господь з нею! Я не шкодую про це.

Спокійний Джек під час війни був командиром танка. Війна, здавалося, тільки всього й зробила, що перервала його безперестанні наукові дослідження, зовнішньо навіть не змінивши його. Але щось усе ж сталося, очевидно, в його душі, тому що, повернувшись з фронту, Джек, в компанії з своїм фронтовим товаришем, інженером на прізвище Мур, пустився в комерційну діяльність; через улоговинку за будинком, під нерозкопаним римським курганом, притулилася убога споруда — заводик, в якому "Мур і Гордон" виготовляли передавальні шестерні. Так з'явився будинок (або борг за нього), так сім'я оселилася (але все ще не вибралася з нужди), і так виникла подoba сімейного благополуччя (хоч ніхто з членів сім'ї не приховував свого розчарування).

Загалом і в цілому до цього зводилася історія сім'ї, яку повідали Гордону. Але як ці зміни відбилися на душевному стані його рідні, йому все ще не було ясно, і він сумнівався, чи дізнається коли-небудь про це: надто багато потаємних душевних конфліктів й сподівань, що не справдилися, мусили принести з собою ці зміни. Але одне принаймні Гордон поклав собі за мету з'ясувати: що спонукало Джека закинути заняття наукою (для якої він найбільш підходив і в якій вбачав своє покликання) і штовхнуло його на невідомий і мерзенний шлях вигання грошей — шлях, який він (як один з Гордонів і як культурна людина) мусив інстинктивно ненавидіти, асоціюючи його з усім, що є на світі ничого й підлого.

Сам Джек не розводився щодо цього.

— Сім'я втрачала залишки життєвих соків, Недді. Ось

й вирішив, що комусь з нас слід спуститися на землю, у, а тепер твоє повернення, напевно, врятує усіх нас. Отже, Гордону була уготована роль оятівника сім'ї — тільки б він погодився на це...

Сестра Грейс не справила на нього такого яскравого враження.

— Якби тебе не витурили з Аравії, Нед, — сказала вона йому з млявим, прісним гумором, неприємно смакуючи слова, — то мама, напевно, сама б поїхала і забрала тебе звідти. — У Грейс був зігнутий ніс, серйозне, веснянкувате обличчя, пронизливий

погляд, жорстке волосся. — Невже насправді уся ця арабська історія так багато важить для тебе? — Вона знову посміхнулася.

— Ні, — Він раптом зрозумів, що з нею треба бути обачним, бо вона не має ніяких ілюзій щодо нього, не наділяє його ніякими надприродними героїчними рисами, вбачає в ньому тільки маленьку людину, яка є її братом.

Однак трохи згодом вона півголосом довірчо сказала йому:

— Боже, як я потребую чиеї-небудь допомоги, Нед. Ти вчасно приїхав!

Після цього Гордон дуже швидко втратив будь-який інтерес до неї. Він почав непомітно уникати її, але одного разу сестра спіймала його й потягла на прогулянку в рідкий лісок. Дорогою, задихаючись й бліднучи від під'йомів на вивітрілі пагорби, вона, здавалося, виявляла непризнє до всього живого навколо, до всього, що росте з землі. Так, вказуючи на буки, які Джек продав на ліс, вона задоволено казала про кожне дерево: "Скоро його зрубають". У всякому яскравому, природному прояві життя вона, очевидно, вбачала щось вороже й злочинне. Але незабаром Гордон зрозумів, що її надто відверта і точна манера висловлюватися, її погляд з-під веснянкуватих повік криють в собі острах перед чимсь більшим, ніж прояв життєвих сил.

— Скажи, як тобі вдалося стати таким принадним, як ти добився успіху? Я, звичайно, маю на увазі не твої арабські чудодіяння, а самого тебе, твою натуру. Адже ти навіть свою рідню покорив, Нед. Мати сповнена поваги до тебе і, пд-моєму, побоюється тебе, а Джеку ти подобаєшся — я ніколи й не гадала, що вони здатні на такі почуття.

Гордон досі ще ні з ким не вдавався в одверті розмови й тримався замкнуто, захоплюючись весь час читанням книжок, журналів і газет. Але відчуженість поступово зникала— її розвіювали зустрічі за обіднім столом, буденні розмови, спогади й сперечання на абстрактні теми.

— Що з тобою, Грейс? — спитав він голосом, який, здавалося, от-от зірветься. — Ти поводишся так, ніби все тобі чуже, навіть родина.

— А мені справді все чуже, — відповіла вона, стулюючи губи. — Адже й тобі теж. Чи не в цьому полягає все наше лихо, Нед? Чи не виростили нас такими ось — неприкаяними? Чи не були ми завжди виводком невиліковних, тепличних, сповнених почуття обов'язку снобів, що зневажають робочий люд й ненавидять владу іміущих? І що нам дало це виховання? На що ми зараз придатні? Я не зустрічала ще людини, до якої могла б відчувати приязнь чи хоча б повагу. Так само, як у тебе і у Джека, у мене ніколи не було справжніх друзів. Та й життя справжнього не було. А подивись-но на себе. Яким ти був нервовим і замкнутим хлопцем! І вилікував ти себе тим, що поїхав до пустині і там, на самоті, сам собі остогиднув. Або подивись на Джека. Він завжди був такою лагідною, заумною натурою. А подивися, ким він став зараз

Гордон знизав плечима.

— А що з ним сталося?—Але він одразу пошкодував, що виявив таку цікавість, і сухо промовив:--В чому річ, Грейс? Тобі гидко, що він став ділком?

— Так, так, але справа не тільки в цьому. Весь світ прогнів, і ми троє борсаємося в

цій гнилизні.

— Ну що ж, виходить, ми потрапили в стічну канаву,— стомлено промовив він, знову низавши плечима.

— Так, Нед, але я не можу повірити в те, що людина кінець кінцем призначена для стічної канави. Як це жорстоко й бридко! Іноді я відчуваю, що просто не можу терпіти цього — особливо коли я йду вулицями наших брудних англійських міст. Скільки хвороб і нечистот! Як можуть люди вдовольнятися життям в умовах, якими і тварина б погребувала! І все, що б я не бачила зараз, стає моїм, особистим, хватає за саме серце. Все! І я не знаю, чому це так. Ах, як я ненавиділа, ненавиділа війну! Все що завгодно, тільки б не ця звіряча, механізована, бравурна жорстокість. А тепер насувається нова війна, і всі навколо брешуть, обманюють і галасують про якусь прокляту гордість і намагаються розпалити ідіотські пристрасті. Навіть тут, у нас і з кожним днем зростає істерія. Я бажаю лише одного — хоч трошки відпочити від усього цього, нічого не бачити і не чути. Забутися! Втекти від усього! Адже тобі це вдалося, так?

Вона збудила в Гордоні жалість і цікавість, і хоч він відповів з підкресленою посмішкою, йому все ж хотілося допомогти сестрі:

— Мені це вдалося, аякже! Хіба ж ти не бачиш?.. Вона нетерпляче перебила його:

— Я знаю, справжнього виходу нема. Знаю! То хоч розмовляй зі мною—просто розмовляй — ну, хоча б про себе розповідай.

Але він не міг розмовляти з нею. Її запитання надто вередили його серце.

— Всіх нас мучить ця безвихідь, — промовив Гордон, сподіваючись, що сестру хоч якось заспокоїть думка про те, що йому не менш тяжко.

Але ця відповідь тільки розчарувала Грейс своєю байдужістю, і їй стало явно соромно за свою відвертість. Гордон зрозумів, що після цього він уже ніколи не буде відчувати себе невимушено в розмовах з нею.

Проте з братом Гордон міг розмовляти прямо, і він спитав у Джека:

— Що спокусило тебе кинути науку?

У маленьких очах Джека знову з'явився вираз м'якого докору, але вони залишилися лагідними, яскравими й теплими.

— Ніщо не спокушало, Нед. Мабуть, війна вигнала мене з келії, але я б так чи інакше залишив її.

Він задумливо кивнув великою патлатою головою.

— Я був упевнений, що твоє місце й покликання в науці.

— Я люблю науку і, мабуть, моє місце дійсно в ній, — Джек говорив ледве чути.—Але мене гнітила свідомість, що наука перетворюється на нірку, на притулок, де ховаються ніжні й вразливі душі. Половина людей науки займається нею лише тому, що не відчуває в собі достатніх сил, щоб шукати вдоволення й застосування своєї енергії в реальному світі, у практичній діяльності. Наука стає професією слабких, — його очиці болісно моргнули. — Ось я й відчув презирство до келії й до самого себе. Я зрозумів, що мушу кинути її, Нед, хоч вона мені й до душі. Я мусив кинути науку й поринути в життя — з усією його брутальністю й обмеженістю. Мені не потрібна хата

скраю. Краще я вже житиму, підкоряючись найжорстокішим законам світу машин, ніж шукатиму сховище в своїй власній умиротвореній душі.

— І тому ти став ділком? Виробником машин?

— Я пішов у чесний світ, світ діяльності, Нед! І коли дійсно правда, що наш світ—це світ машин й механіки, то я опинився біля самих підвалин його. Мур виробляє машини, а я збуваю їх. Удвох ми виконуємо найпершоряд-ніші й найсучасніші завдання практичного буття!

— Вбачати в житті тільки щось практичне! Який жах!

— Інакше неможливо, зрозумій ти! Нас виховали в дусі презирства до ничого індустріалізму, до всього, у чому б він не виявлявся — будь то в політиці, чи в людській деградації, чи в жахливій тісноті, в злі комерції й дрібної торгівлі. Але в той же час нас повчали робити добро. Мати завжди твердила, що в цьому полягає наш найперший обов'язок. Що ж, тобі вдалося пожити, відповідно до цього гуманного християнського правила. Однак для цього тобі довелося вишукати найбільш покинутий народ на землі, бо тільки серед розрізнених, індивідуалістичних людей можна ще застосувати християнську й антимасову філософію. Але вона марна й безглузда тут, у цивілізованому світі. Надто далеко цей світ зайшов.

— Боже мій, але я впевнений, що тобі ненависне це заняття, Джек!

— Тільки тому, що я погано справляюся з ним. Треба бути більш товстошкірим, ніж я, щоб успішно змагатися з діловими головами Ланкашіра та Йоркшіра. — Він доторкнувся довгим пальцем до свого лоба. — Мені невідомі всі ці хитромудрі ходи й прийоми. Я не можу "ходити по трупах" навіть таких людей, яких я зневажаю. Ти кажеш, що навчився цього. Власне, Нед, в Аравії ти навчився того, чого мені бракує тут — зневажати людину, яка сама себе має за ніщо. Ах, чого б я тільки не дав, щоб подивитися, як ти розправляєшся з ділками, з якими я зараз маю справи! І знаєш, мені здається, що тобі приємно було б перемагати й душити цих грубих, цупких бізнесменів. Ти з твоїм розумом і твердою рукою упорався б з ними куди краще, ніж я. І, заодно, поставив би на ноги наше підприємство — адже я тільки руйную його на шкоду не тільки собі, а й бідоласі Муру.

Джек, цей незворушний гігант, залишався спокійним навіть у поразці. Його єдиною турботою було благополуччя партнера, Мура, що виготовляв добрі шестерні, які Джек не міг продати.

От, якби Гордон, з його більшою кмітливістю й твердою рукою, погодився допомогти їм...

Просьба брата — серйозна просьба про допомогу, а не жартівливе запрошення помірятися здібностями — приголомшила Гордона. Джек уже й так не раз намагався заманити Гордона до гуркітливого заводика, обладнаного в старому фермерському будинку. Гордон щоразу відмовлявся, і йому було вже ніяково: Джек не розумів причин його впертого небажання. І все ж на якусь мить Гордону захотілося випробувати себе, обрушитися блискавкою на твердолобих ланкашірських ділків — хоча б ради того, щоб зазнати вдовolenня, щоб довести, що мисляча людина може перемогти їх в їхньому

власному маленькому світі їхньою ж зброєю. Він знав, що здатний на таке, знав про це й Джек. Але Гордон загасив у собі завзяття — доки воно не завело його надто далеко в справи брата.

Мати розповіла йому, що Джеку загрожує більший крах, ніж провал його комерційної кар'єри, бо вся платоспроможність сім'ї, володіння будинком, землею — все було пов'язане з заводиком. Таке саме становище було й у Мура. Але і це ще не все. Мати повідала йому далі, що Грейс, остаточно заплутавшись, потрапила до рук католицького проповідника, який з певним успіхом намагається повернути її до своєї віри. Обидва лиха були такі тяжкі, що мати не знала, яке з них більше.

— Біда в тому, Нед, — гірко казала вона, — що навряд чи вони спроможні виплутатися з свого скрутного становища. А я нічим не можу допомогти їм—я просто не розумію, чим вони керуються в своїх думках і вчинках. Я аж ніяк* не збагну, навіщо Джек захопився цією комерцією і що спонукає Грейс без кінця самопринижатися і працювати простою бібліотекаркою. І все це після війни! Війна чомусь викликала в них бажання розміняти РСИ свої почуття, свої знання, навіть своє життя на нікчемні, непотрібні речі. Чому, Нед? Не розумію. Не можу зрозуміти. Я тільки знаю, що вони навмисне примушують себе займатися спробами, які прямо протилежні їх найдорожчим переконанням й прагненням.

— Облиш ти їх, мамо, — сказав Гордон.

— Я й не чіпаю їх...

— Та ні, я не про це — не журися так. І не вболівай зід того, що не можеш збагнути їх. Тут річ не в тому. Просто з усім людством зараз відбувається щось неладне.

— Ах, однаково, як це жахливо, що Джек покинув Кем-брідж! Це ж нам нічого не дало. Будинок належить банкові, і якщо Джек збанкрутує, то в нього нічого не залишиться. До того ж, всі його й мої друзі живуть в Кембріджі. Тут у нас нікого немає.

На обличчі матері проступила суміш почуттів: у ньому були і лагідність Джека, і пригніченість Грейс, і її власна душевна невдоволеність; Гордон відчув, що їй страшенно бракувало колишнього затишного упорядкованого життя, товариства людей, з якими вона в Кембріджі дружила і яких розуміла. Мати була розгублена і самотня, як і її син та дочка, так само, як і вони, сповнена невідбутнього болю.

— Не впадай у розпач, мамо. Джек і Грейс ще заспокояться.

Вона сприйняла ці слова як обіцянку допомоги й підтримки. Поплескавши Гордона по коліну, мати вказала на принесені нею книжки. Вона їх склала на підлозі біля кушетки, яку Гордон пересунув до вікна. Звідси видно було староримський курган. Поглядаючи на нього, він уявляв собі ці тихі гемпшірські долини за часів нашестя римлян і норманнів і дивувався, чому норманнам не вдалося асимілювати розрізнені клани англів або принаймні змішатися з ними. Гордон подивився на принесені книжки. Монтень, Руссо, Ален, Дефо, Мільтон і Монтеск'є. Мати поглянула на інші книжки, якими він обклався. Їх було так багато — розкидані, недочитані, розгорнуті, поцятковані... Вони в безладді лежали на кушетці. І це безладдя свідчило про таке ненаситне, жадібне читання, що перед тим, як залишити кімнату, вона спитала:

— Послухай, Нед, чому б тобі не повернутися до Кемб-ріджа?

Він не ворухнувся.

— Спочатку, мабуть, тобі буде важко, але вгодом, може, наука завдасть тобі справжньої втіхи.

— Побачимо, — відповів він рівним голосом. — Побачимо!

Тепер йому було ясно, що на нього покладена роль рятівника сім'ї, хоче він цього чи ні, і коли мати вийшла, він відштовхнув книжки вбік і ліг, закривши руки за голову.

Думки його були не про сім'ю: він думав про одержаний вранці лист від Гаміда.

Генерал переслав йому цей лист, не розпечатавши, що, на думку Гордона, було хоч і чесно, але безглуздо, бо послання принца містило в собі благання допомоги.

Гамід, судячи з листа, був у розпачі. Він писав, що вперше за весь час утворилося таке становище, коли, незважаючи на те, що в пустині хазяйнують бахразці, головним і справжнім правителем її є якесь англійське міністерство. Кочовики терплять від цього неймовірно.

"З допомогою аллаха ми визволимо пустиню від Бахра-зу, — писав Гамід. — Але, щоб врятувати пустиню від англійців, я дедалі більше переконуюсь, що нам потрібна твоя допомога в Англії. Нам потрібен свій голос в Англії. Відданий друг, який в самому серці цієї обачної, але могутньої держави може стати на наш захист і покласти край лихові, яке вона чинить нам тут. Послужи нам в Англії з тією ж відданістю, з якою ти служив нам у пустині, — це наше велике прохання, брате. Ми потребуємо тебе. Бо скрутити м'язи цьому могутнішому утисникові можна лише борючись з ним не тільки тут, але й там, в його лігві. Тому благаю тебе, розворуши Англію яким-небудь одчайдушним і разючим подвигом, який би розкрив очі англійцям або спонукав і примусив їх розібратися в справжньому становищі в Аравії. І не розмінюйся при цьому на дрібниці. Ставлення твого народу до мого слід цілком змінити. Ти можеш стати справжнім і єдиним рятівником кочових племен, любий друже. І хай головною турботою твоєю буде не час, а кінцева мета. Щождо турботи про час і про нищення ворогів, то я це беру на себе. Хай благословить тебе Всевишній. Цілую твої очі з вірою в те, що тобі вдасться вплинути на свій народ".

Прочитавши листа, Гордон не знав, чи радіти йому, чи непокоїтися, чи гніватись, чи, нарешті, обуритись з того, що йому нагадують про Аравію, в якій він хоче бачити тільки мертве минуле. А може, знов пожертвувати собою в ім'я великої мети? "Мета, а не час..." "Скрутити англійцям м'язи в їх власному лігві..." "Як, яким чином? Висадити в повітря міністерство колоній? Застрілити прем'єр-міністра? Чи вдатися до політики, до протестів, до слів, уподобнитися волаючому в пустині?" Треба було подумати над усім цим, а для роздумів потрібен був час. "Що ж, чого-чого, а часу в мене досить", похмуро вирішив він. Принаймні для роздумів.

Гордон вирішив поїхати в невелику подорож, хоч знав, що, чекаючи на його повернення, рідні знемагатимуть від непевності.

Для поїздок Гордон придбав мотоцикл. Він зневажав цю машину, зокрема тому, що, купивши її, зрадив власні переконання, але водночас радів з того, що міг вільно їздити,

куди йому заманеться. Гордон відчував непереборну потребу в русі, який би розворушував його, відновляв би душевну рівновагу, і машина стала його незамінним чутливим другом — він розмовляв з нею й ображав її, так само, як розмовляли з своїми найпрудкішими й найулюбленішими верблюдами Алі та маленький Нурі. (Побачили б його араби! Вони б тоді мали добрий привід для насмішок).

Роз'їжджаючи на мотоциклі, він спочатку просто милувався красотою рідної природи—чарівністю мерехтливого англійського літа, безстрасними краєвидами, близькими обріями. Йому був знайомий кожний відтінок рідного краю — від найрізкішого до найтоншого, і тепер, після довгої відсутності, він з насолодою впізнавав їх і знову вбирав у себе. Але кінець кінцем краси природи викликали в ньому відчуття пересиченості й досади, бо він бачив, що всюди, куди б він не поїхав, місцевість перевершує своєю красою людей, які населяють її. Краси залишалися красотою, але завжди милуватися чимсь таким, що перевершувало його самого. Гордон не міг.

І, вирушаючи на північ, до промислових міст, він похмуро казав собі:

— Насправді мені потрібно заглянути в саме серце країни, в чорне, калатаюче серце. Десь там Одиссей на мотоциклі мусить розпочати свою одісею.

Гордон відчував, що розпочинає справжні розшуки. Йому треба було знайти швидку, повну і просту відповідь на питання, що мучило його—чому присвятити себе? Він відкинув обмежену політику як засіб до розв'язання цього питання, вирішивши, що кожна велика ідея, кожний великий висновок кінець кінцем виходить з стану, в якому перебував людство. І оскільки людство — це насамперед маса, він мусить рушити до самого горна його і зробити спробу відшукати там який-небудь ідеал, яку-небудь Справу, яке-небудь керівництво до самовідданого подвигу — він мусить стати Одисеем розуму.

Була й інша причина, що тягла Гордона на північ: там, в чорних обіймах Ланкашіра, він хотів відшукати втрачену дружбу — найдовшу дружбу в своєму житті. Колись, крім рук матері, він знав ще чиїсь ніжні руки.

— Наша Тесе в Уестленді, — сказала йому якось мати.

ще задовго до того, як він зібрався у свою подорож. — І бог знає, нащо їй було забиратися в це місто.

Його здивувало те, що вона знає, де живе Тесе, і мати відчула його здивування.

— В Тесе завжди було щось таке, що вабило мене до неї, — пояснила вона, таємничо й лукаво посміхнувшись до сина. — Може, через те, що між вами була така єдність поглядів і почуттів.

Гордон посміхнувся в душі з невідання матері: саме різниця в почуттях та протилежність поглядів і порушила вісім років тому їх юнацьку, чисту близькість. Гордон тоді вдо-вольнявся чутливою прив'язаністю, що поєднувала їх одвер-ті, юні душі; це не було кохання, власне, це було кохання без кохання, кохання без плотської пристрасті. Але чорноволоса, голубоока Тесе, з її поривчастою і палкою жадобою до насолоди потребувала чогось більш самозабутнього, ніж цнотлива духовна близькість.

— Ти боїшся мене. А я цього терпіти не можу! Заспокойся: я не буду їсти тебе, — кинула вона йому гнівно після сварки через якусь дрібничку. Гордон вже давно забув яку.

Він ще й зараз міг чути ці слова й посміхатися їм, бо, власне, після цього гнівного спалаху, після цієї вимоги пристрасті вони й розлучились. Згодом вони досить легко помирилися — в листуванні, яке тривало дуже недовго, бо їх листам бракувало того самого подиху життя й взаємності, що й послужило причиною їхньої незгоди. А час, величезна відстань і світова війна обірвали їхні даліші намагання вдихнути пристрасть в юнацьку дружбу.

Але зараз він був дорослішим і, мабуть, "самозабутні-шим" — і йому хотілося довідатись, що збереглося з минулого. Мати вгадала його думки:

— Тесе і зараз найчистіша й найщиріша дівчина в світі, — сказала вона, — тільки страшенно вразлива, і не збагну я ніяк, нащо їй було забиратися в якісь жахливі ланкашірські нетрі.

РОЗДІЛ XV

Чому вона обрала ці нетрі? Цю чорну кам'яну безвихідь ланкашірської заводської вулиці? Навіть тепер, після восьми років розлуки, Гордон міг би назвати безліч причин, з яких це місце не підходило для життєрадісної Тесе. Очевидно, своїм вибором вона свідомо переслідувала якусь мету — якщо не припустити, звичайно, що вона втратила найкращі риси своєї вдачі...

Уестленд боягузливо тулився поміж більших міст — до нього тягли свої довгі, невблаганні руки Болтон, Престон і Блекбурн. Закопчені, бруковані, горбисті вулиці, вдавнені в землю сірі будинки, сентиментальні реформістські церковки на перехрестях... Життя не видно — воно причаїлося, заховалося всередині будинків, заводів, шахт, у темних закутках похмурих вулиць.

Гордон відшукав вулицю, де живе Тесе. Домовласниця з підозрою оглянула його і, вказавши на одні з дверей, відповіла:

— Там, нагорі. Якщо вона вдома. Оті чисті двері Гордон піднявся двома маршами вимитих дерев'яних

сходів і опинився на площадці перед трьома дверима. Він вибрав найчистіші — здавалося, для чистоти їх навіть поскребли — і постукав. Ніхто не відповів, і він гукнув:

— Тесе, ти вдома?

Відповіді знову не було, але, пам'ятаючи, що Тесс (так само, як і він) ненавидить замикати або зачиняти що-не-будь, Гордон повернув ручку й увійшов. В кімнаті було темно — він тільки розгледів вікно, заклеєне ромбіками кольорового паперу. Світло зназовні майже не проникало, і Гордон увімкнув електричну лампочку. В кімнаті були тільки диван та книжки, а всім іншим вона нагадувала голу й охайну спальню в шкільному грутожитку. Гордон вимикнув світло, поспішно розчинив вікно й, спершись ліктями на підвіконня, почав дивитися на сіру дорогу, яка сягала під залізничний міст і вливалася в далечині в брудне, бездонне марево обрію. Гордон більше не дивився назад, у кімнату. Він чекав повернення тієї, чий образ зберігав у пам'яті.

В пам'яті... Гордон і не намагався переконати себе, ніби пам'ять про неї була однаково яскравою на протязі восьми років. Так було тільки спочатку. А згодом, у пустині, образ Тесе з'являвся в його уяві лише тоді, коли йому було особливо тяжко або коли почуття самотності ставало нестерпним.

Пам'ять про Тесс жила в ньому на межі між почуттєвістю і раціоналістичністю. Відмовляючись в дійсності від задоволення своєї хтивості, він водночас віддався більш глибоким таїнствам почуттєвих бур, роблячи з нею в своїй уяві все недозволене...

Знайомство їх почалося з того, що Грейс привела Тесе додому, жалісливим шепотом благаючи всіх бути обережними з гостею. Як пояснювала сестра, Тесе була дивною дівчиною. Вона народилася й виросла на одній з закопчених вулиць Глазго і спромоглася поступити до Кембрідж-ського університету тільки завдяки непереборному бажанню вирватися з своєї верстви, виявивши при цьому неабиякі розумові здібності й силу волі. А тепер, домігшись свого, вона мучиться від протиріччя між закоренілою поверховістю бідної людини і напруженою допитливістю розвиненого інтелекту. Вона така розгублена, гака безпорадна і вона потребує чиеїсь доброзичливої руки, яка б ввела її в краще товариство. Такою було Тесе в зображенні сестри.

Але Гордон одразу ж відчув, що Тесе наділена прямо протилежними рисами вдачі, і швидко подружився з нею, очарований її жвавим, гострим розумом, її природженою кмітливістю, її безтурботною — майже грубою — чесністю. Гордон не бачив в ній ніякої розгубленості або забитості, навпаки, вона була свавільна і самовпевнена. Вона мала яскравоголубі очі (такі ж, як у Гордона)—надто яскраві на її матовому обличчі; і в сплутаних кучерях її чорного волосся, в обрисі її білого-білого носа, в рум'янці, що ледве помітно проступав на її впертих вилицях — у всьому її маленькому натхненному обличчі відчувалася чудна вищість самовладання над палким темпераментом.

Таким був її образ в пам'яті Гордона.

Але коли, задихавшись, з'явилася сама Тесе, жива, реальна Тесе. — Гордон побачив, що вона яскравіша, нестриманіша і в вилиску чорних кучерів і в глибині голубих, чудових очей.

— Я знала, що це ти!— вигокувала вона в задиханому, бурхливому захваті.— Я побачила тебе у вікні. Очам не повірила. Засумнівалася. Не думала і не гадала, що ти прийдеш. Але це ти! Ти!

Тесе увімкнула світло — так, це була її кімната! Сміючись, вона затулила обличчя руками і знову вимкнула світло. Але за цю мить він побачив її і зрозумів, що його спогадам про неї бракувало подиху життя, м'якого сяйва, юного рум'янця. Її тонкі пальці опинилися в його руках, вона сміялася з його чудернацького солдатського вигляду і питала, чи це його мотоцикл, вказуючи за вікно, не знати в який простір.

— Еге,— відповів Гордон. (А сам собі думав: "Вона все ще така ж маленька, лукава, надто бліда і пристрасно жадає чогось...")

Тесе сказала, що не може повірити, що в нього є мотоцикл, і спитала Гордона, як він купив цю машину, як навчився їздити на ній, як одержав права, як він спромігся

благополучно дістатися нею сюди.

Мотоцикл і зблизив їх того вечора — вони помчали ним назустріч сутінкам, і на нерівностях шляху Тесе за ривалася обличчям в шкіряну куртку Гордона, а він відчував ласку в її дотиках. Гордон гнав машину, як божевільний — повз автобуси, повз охрові плями ліхтарів, вулицями, крізь липкий туман — до спалахів полум'я у вікнах якогось заводу, що стояв на відкритому пагорбі, за містом. Зупинившись біля церкви, вони зійшли з мотоцикла, який ще буркотів і здригався на холодному повітрі, і сіли на лавочці, щоб полюбуватися чорними громадками навколишніх міст і ніччю, що оповила поля.

Вони розмовляли про все, що спадало на думку. Тесе просунула свою руку під його руку і сказала, що він, напевне, сміявся б, коли взнав, який неправдоподібний і штучний образ його вона створила в своїй уяві, коли Гордон перебував в Аравії, і тепер, коли він повернувся героєм в Англію. Вона сама гірко засміялася і проголосила, що він анітрошечки, аніскілочки не змінився. Як часто в ці роки вона потребувала його, як часто нею оволодівало бажання полинати куди завгодно, щоб хоч на мить побачитися з ним! Чи не шокує його це визнання?

— Життя для мене весь час було світом, в якому і ти десь живеш! — щасливо сказала вона. Від цих слів обоє зніяковіли, і щоб перебороти це почуття, Тесе засипала Гордона безліччю запитань про його минуле, безперестанно цікавлячись: "Навіщо ти зробив це?" "А що ти зробив потім?" В цих запитаннях відчувалася жвава гра уяви і така напружена, нетерпляча зацікавленість, що Гордону доводилося раз у раз зупиняти її: "Зажди, зажди, зажди", коли він хотів розповісти якусь подробицю, що, на його думку, становила якийсь інтерес.

Вперше після восьми років він знову, у стислих, стрий-них спогадах, пережив своє життя в Аравії. І очі Гордона брали меншу участь в його розповіді, ніж очі Тесе, бо він бачив, що вона гостріше за нього переживає його боротьбу, біль, втрату й поразку. Дивлячись в її очі, Гордон з новою силою відчув гіркоту свого вигнання.

— ...Був певний сенс у тому, що англійці вишпурнули мене з Аравії, Тесе. І клянуся, всупереч своїм сподіванням, я відчув після цього якесь фаталістичне полегшення. Як часто я гадав, з чим я залишуся, коли Повстання зазнає поразки або переможе! Ну і от — я залишився ні з чим. Ні з чим! Мені було боляче: все моє життя і всі переконання минули марно. І я не вірив у те, що попереду, в Англії, мені зоріє яка-небудь надія. Але, хоч як це дивно, в своєму страхі перед Англією я забув Аравію. Забув Аравію! І забув її легко, жахаючись майбутнього.

— А чому майбутнє викликало в тобі такий жах? — в її досі тихому голосі почулися нотки войовничості.

— О, воно здавалося мені безпросвітним і жалюгідним, — відповів Гордон. — Ти можеш уявити собі переляканого, розгубленого кочовика, який потрапив у Лондон після восьми років життя в пустині?..

— Ні! — вона засміялася з цього образу, але потім затремтіла, пригортаючись до нього. — Як ти зносив це, Нед? Що ти відчував?

— Я відчував себе пропащою людиною — з переламаним хребтом.

— Сердешний Недді!

— Але коли перший переляк минув, мені раптом полегшало. Усе в світі стало на своє місце, і я зрозумів, що знову можу робити що завгодно, навіть потрапивши в холодне місиво цього пекла.— А потім він розповів, як у це пекло прийшов лист від Гаміда.— ...Боже! Я відчув, що Аравія намертво тримає мене — і не відпустить, навіть тут. І ця винятковість мого становища, відчуття, що я єдиний...

Тесе засміялася — кельтська вдача її не витримала:

— І оце тобі треба було так багато часу, щоб усвідомити, що тільки один і єдиний Нед Гордон розгулює по вулицях Лондона?

— О, не будь такою жорстокою до мене,— сказав він.

— А я не жорстока — поки що,— відповіла вона й взяла його за руки.— Мій розгублений коханий!

Він соромливо засміявся й почервонів.

— Я досі люблю, коли ти смієшся! — промовила вона.— А сміх у тебе такий самий, як і раніше. Коли ти був щасливий, мені завжди здавалося, що тобі хочеться танцювати. Скажи, ти ж хочеш танцювати? Ну, не відмовляйся. Адже я знаю, що, хоч у тебе голова велика, це ще нічого не означає! В тобі сидить чортеня, вуличний хлопчак— ну ж бо, випусти його, дай йому волю!

Так Гордон і Тесе перебороли ще один вплив ніяковості, і після цього вже відчували себе невимушено одне з одним. Радісна, легка задушевність встановилася між ними, і тепер уже Гордон весело вигукнув:

— Боже, Тесе, а ти, як і раніше — друга половина мене самого! Ти б могла весь вік пролежати захованою в якій-небудь кімнаті і водночас жити повним життям — тільки слухаючи про те, як я живу!

Тесе засміялася з його зарозумілості, і маленький теплий струмок її дихання розігнав туман. Вона спитала, що він збирається зробити для Гаміда. Але Гордон, уже напівшкодуючи, що розповів їй про лист Гаміда, уникнув дальших згадок про свій обов'язок щодо Аравії, відповівши, що Гаміда спіткав той самий кінець, що його самого, і немає чого зараз розмовляти про принца.

У відповідь на сумнів, що відбився в погляді Тесе, він палко заговорив про неї:

— Ти б завжди повинна була бути зі мною. Ти, з твоїм голосом. З твоїм розумом! Навіть з твоєю безжальною, як у Афіни, безсторонністю.

А втім, у цих останніх словах прозвучала вже не тільки сентиментальність, бо він згадав, що в минулому кожний вияв співчуття і чужості з її боку завжди кінчався ухильною ноткою байдужості до нього. Він і зараз почув віддалені звучання цієї нотки і зрозумів, що вона видзвонує про якусь непримиренну розбіжність в їхньому підході одне до одного.

— О, я не Афіна, Нед. І я ніколи не зрозумію твоєї потреби в тому, щоб якась добродісна богиня няньчилася з тобою, як мати з дитиною. Ця потреба все ще живе в тобі?— Голос Тесе був дуже жіночий, здавалося, вона вдавала старі ревності, однак,

слово "мати" її маленький рот вимовив досить-таки брутально.

Вона зітхнула, потягла Гордона за руки, щоб він підвівся, і промовила:

— Як це чудово — знову бути з тобою!

Але в цих словах почулася не тільки радість, а й печаль. Вони попрямували до її друзів, у яких Гордон мав зупинитися на ніч.

Кімната друзів являла собою чисто вишкрябану коробку в стандартному збірному будинку, і оскільки чистота була тепер пристрастю Гордона, модерні залізобетонні плити голих стінок і дешеві речі комфорту припали йому більше до вподоби, ніж старомодний будинок, в якому живе Тесе. Він поділився про це з нею.

— Жінкам ці збірні будинки теж більше подобаються,— відповіла вона.— Чисті стіни, гаряча вода, електроплитки, холодильники, клаптик свого городу.

Кімната належала вмілому тесляреві, який працював на артилерійському заводі. Його жінка була ткалею на одній з невеликих ткацьких фабрик. Вони мали трьох дочок, й найменша — товстошоке, здорове, добродушне мале — не відступала від Гордона ні на крок відтоді, як він увійшов до кімнати. Гордон з першого ж погляду визначив, що сімейство вкладає душу в миття посуду, почуття — в незлобиві робітничі жарти, а вільний час — в нескінченне сидіння біля каміна. Жарти дуже швидко викликали в Гордона роздратування. Хоч хазяїни були родом з Лондона, вони перейняли м'яЯу, в'язку ланкастерську вимову. До того ж, вони знебарвлювали свою мову, раз у раз вживаючи безглузде слівце "любчик".

Хвилин з десять Гордон тримався напружено й чемно; він сидів, поклавши лікті на ручки крісла, зчепивши пальці, і вислухував думку тесляра, містера Кру, відносно "Тесси", причому місіс Кру, яка готувала обід, підкреслювала сентенції свого чоловіка діловитими "еге ж". Тесе мовчки, ненадокучливо допомагала їй.

— Вона дівчатко славне!— тепло промовив Кру.

Гордон дивився на його просте, досить тямовите, ширококосте, здорове обличчя, спотворене круглими окулярами. "Невдоволена людина,— думав про нього Гордон — Напівосвічений тесляр, мудрець-самоук" На ці думки його навели охайні книжкові полиці й однакова готовість хазяїна розмовляти й мовчати. Потім Гордон подумав: "Боже мій, і я сиджу тут напружений, немов боюся цього чоловіка!" Він демонстративно розслабився, відкинувся в кріслі і, не звертаючи більше уваги на тесляра, почав стежити очима за Тесе.

Він ясно бачив, що між Тесе і місіс Кру існує митна дружба, яка, проте, не дуже поширюється на самого Кру, незважаючи на його симпатії до Тесс. Та й взагалі силою і владою в цій родині була місіс Кру, і хоч її чоловік зов-

нішньо тримався досить самовпевнено, Гордон бачив, що обидві жінки держать його в покорі. Гордону стало навіть трохи жаль тесляра, хоч вищість його жінки ні в чому не виявлялася. Просто сила її впадала в очі. У місіс Кру було вольове обличчя, смілива мова, певність у кожному русі, і всім своїм виглядом вона, здавалося, заявляла: "Кому-кому, а мені ніхто не страшний!" Дітей, чоловіка, Тесе і Гордона вона з однаковою безсторонністю іменувала "дівчатко, хлопче, любчику"— для неї всі були

рівні. І, здавалося, кожного, хто був біля неї, вона наділяла часточкою своєї сили.

На думку Гордона, Тесе була надто фамільярною з ними усіма. Вона теж називала їх "любчиками", і в її вустах це слово звучало так само, як і в устах хазяїв: ніякої тобі силуваності, ані прихованої насмішки.

Він покартав її за це, коли проводив додому.

— Чому ти вдаєшся до цього вульгарного панібратства?— сказав він.— Це ж не твоя мова, не твій світ.

Але Тесе не почала заперечувати йому, немов знала, що попереду на них чекає якийсь більший спір.

— Це — моє життя.— відповіла вона просто.

Гордон облишив цю тему і спитав у Тесе, що спричинило такий нерівномірний розподіл сил між Кру та його дружиною.

— Як здорово ти підмічаєш усе в людях!—із задоволенням вигукнула вона.— Просто дивовижно, що ти здогадався про їхню незлагоду.

— Але ж вона впадає в очі.

— Невже? А мені здавалося, що вони її добре приховують. Адже у ^их це не особиста розбіжність, а тільки політична.

— Великий боже! Політична?!

— Нічого дивного тут нема,— сказала Тесе і пояснила Гордону, що Кру — колишній комуніст, який вийшов з партії, а його дружина залишається комуністкою.

— Виходить, у нього невистачило духу, а вона — тримається?— спитав Гордон.

— Щось подібне до цього. Але не будемо розмовляти про них.

— І ти теж причетна до всього цього? — Гордон вів Тесе під руку і, питаючи це, він стиснув її лікоть немов для того, щоб довести своє запитання до самої глибини її свідомості.

— Звичайно, — відповіла вона так само просто й ухильно. Він мовчав, і вона несподівано заговорила далі:—Щоб знайти свою Справу, тобі довелося піти в глушину пустині.—Вона підняла його руки до безодні ланкашір-ської ночі.—Ну, а я знайшла свою Справу в цій глушині.

Він засміявся і промовив:

— Сердешна Тесс І

— Не треба жаліти. І не треба боятися.

— Чого ж це я боюся?—насмішкувато спитав він.

— Бог знає. Спитай, що являє собою моя Справа, і тобі стане зрозуміло, чого ти боїшся.

— О, ні!— відповів він.

Якщо її Справа криється в закопченій робітничій глушині Ланкашіра, то Гордон знав, що являє собою ця Справа. І він не бажав, щоб Тесе називала її. Він не хотів, щоб Тесе чіпляла на себе ярлик — хоч би які були її переконання і хоч би як вона називала себе через свою безглуздість. Коли вже розмова заходить про Справу, то він ладен сперечатися про мету цієї Справи, навіть про догму її, але ні в якому разі не про її

ярлик.

Вона взяла його під руку.

— Не будемо розмовляти про це.

— Чому?

— Я передчуваю, що ми посваримося. А я не хочу, щоб ми сварилися.

— Отже, ти, як і раніш, залишаєшся порядною і щирою дівчиною з робітничої сім'ї, незіпсованою всіма тими кембріджськими дурницями?

— О, так, так!— вигукнула вона і, сміючись, на ходу поцілувала його в щоку.— Отакого я тебе люблю! Ти, як і завжди, такий милий, коли смієшся з мене!

Її губи доторкнулися до його обличчя біля очей, і він швидко зажмурився — немов порох знявся в повітрі: в цьому було щось небезпечно... Але, замість звичайного напруження, яке викликав у нього дотик іншої людини, навіть матері, він відчув зараз дивне, небажане збудження, яке йшло звідкись з глибини і не підкорялося розумовому контролю. 1 разом з цим збудженням на нього нахлинуло знайоме, не раз відчуте в пустині пристрасне жадання її— і сором за це жадання, хоч воно було відоме тільки його уяві. Гордона заспокоїла лише очевидна невимушена простота в поведінці Тесе. Вона просто хотіла трохи зігріти й звеселити його!..

І все-таки її дотик завжди ніс у собі щось більше, ніж звичайну дружню теплоту. І коли Гордон і Тесе зупинилися, щоб попрощатися на ніч, він знову відчув те саме збудження.

Вони стояли мовчки, по-інтимному близько; але Гордон не дозволяв собі приголубити її або викликати її на любові. Жага і пристрасть, що сповнювали його, були такими незвичними, грубими, неприродними... Його затопило відчуття фізичної близькості, теплоти, запаху, які йшли від її маленької, самотньої постаті. Навіть її дихання обвивало Гордона, навіть нахил її голови волав до нього. Але він уперто, похмуро чекав, доки збудження пройде.

Однак воно не проходило; навпаки, посилювалося. Тоді Гордон звернувся до своєї волі й дисципліни. Це принесло йому перемогу, і він залишив Тесе недоторканою біля її олтаря. І по дорозі назад все в ньому радісно, переможно виспівувало: "Ця квітка зів'яне, бо я не буду зрошувати її!"

Проте другого дня Тесе не поводитись, як жінка, що зазнала поразки. Ні, навпаки. Коли вона дивилася на Гордона, на устах її з'являлася впевнена, трохи глузлива і задоволена посмішка терпеливої матері.

"Це в ній від бажання мати дитину!" вирішив він.

Але він відчував, що Тесс-жінка становить дедалі більшу небезпеку для нього. Її бліде, спокійне обличчя, губи, розтулені в ледве помітній посмішці, яскраві очі й маленьке, норавливе тіло стали вже надто близькими, надто значними для Гордона, і він боявся, що наступного разу вже не зможе втекти. Він хотів був поїхати, сказав їй, що в нього неспокійно на душі, що він мусить рушати далі...

Але Тесе настійливо заперечила:

— Ні. Я хочу, щоб ти ще хоч трохи побув тут,— і додала лукаво, визивно: — Ти

повинен залишитися тут, щоб побачити цю глушину. І я хочу, щоб ти залишився. .

Отже, він залишився, насамперед тому, що ніколи не був здатний утекти від своїх душевних страхів. Почувши, що він не поїде, Тесе потиснула йому руки, — радісно, начебто мимохідь, — і сказала, що познайомить його з деякими сторонами свого життя — хоч їм і бракує елемента фаталістичності, властивого його минулому.

— Змилуйся наді мною, Тесе! — заблагав він. Але вона не звернула уваги на його мольбу і повела Гордона в місто.

Тесе працювала в похмурому закутку міста, в конторі, на дверях якої була вивіска з написом: "Бюро порад громадянам". Прочитавши цей напис, Гордон посміявся з Тесе так само, як вона вчора сміялася з його солдатського одягу.

— Які поради може давати бідним і злим робітникам чарівна випускниця Кембріджа? Нащо це все?

Гордон, не розуміючи, розглядав вікно її Бюро, шар свіжого вапна на стінах і нетерпляче чекав, доки вона одімкне подряпані двері. Всередині було маленьке, пристойне, старомодне приміщення.

Його насмішувата зневага нітрохи не збентежила Тесе, і вона докладно пояснила Гордону, що такі Бюро порад існують в кожному графстві — їх утримують уряд і місцеві власті, а благодійні організації, які колись претендували на виконання функцій громадських радників, ставляться до них з толерантністю. "Громадяни,— казала Тесе,— повинні знати про свої права. Більш того, вони потребують допомоги в справі користування своїми правами. Існує також ряд інших видів юридичних послуг для громадян". Тесе назвала всі, ніби вони становили її непорушний обов'язок. Ці послуги могли цікавити тільки бідноту і стосувалися деяких практичних питань складного сучасного життя. Тесе перелічувала їх з похмурою насолодою знавця, і Гордон не утримався, щоб не познущатися з неї:

— А чи не робить тебе це заняття чимсь на зразок вівчарки. Тесе? Чи не придушуєш ти доброго старого робітника своїми дбайливими материнськими послугами? Чи потребує він справді твоєї допомоги?

— Чи потребує ділок допомоги юриста? — запально спитала вона.

— Пхе! Юрист! Та що ти тямиш в юриспруденції?

— Все! — нескромно відповіла Тесе. — Я вже знаю більше, ніж будь-який суддя в графстві про всякі юридичні виверти щодо законів про орендну плату й квартиронаймання. Я знаю кожний пункт і кожний статут, за якими можна захищати наше життя...

— О боже! Ти стала крутієм! — вигукнув він. — І все, що ти робиш, це марно, марно, марно! Переводиш життя, копаючись в законах!

— Не верзи дурниці,— відповіла вона.— Я не копаюся в законах. Як добрий юрист, я навчилася використовувати закон проти..,

— Проти чого? — спитав він, бо вона запнулася. Тесе знизала плечима — начебто вона повинна була

говорити далі, але не могла.

— То що ж ти тоді робиш тут?— Він переніс свою огиду на убогу кімнатку, жалюгідний комфорт пічки, просиджені стільці, рипучі мостини, на скудне ранкове світло, що ледве пробивалося сюди.— Якщо твоя Справа — це боротьба проти капіталізму, то ти повинна бути де-небудь на барикадах.

— О, господи! Де?

— Будь-де. А яка ж радість в тому, щоб допомагати робітникам у справах, пов'язаних з додержуванням закону і тим самим стверджувати капіталізм? Який у цьому сенс? Чому ти не робиш навпаки — чому не підриваєш закони, щоб створити для робітників зовсім важкі, нестерпні умови? Чи не було б таке більш на руку твоїй Справі, ніж оце...— він вихопив у неї з руки пічний совок і підняв його — начебто він був символом діяльності Тесе.

— О, боже, боже, — промовила вона, — ну як я можу спростовувати такий ідіотський підхід? — Вона відняла в Гордона совок і з поблажливою повчальністю сказала:— Існують ширші шляхи до дії, ніж проста хогіка, Нед-ді; і кращі справи, за які слід боротися, ніж голий розум.

Але Гордон не хотів слухати повчання.

— Ти непослідовна,— промовив він.— Ти лагодиш те саме, що ламаєш.

Тесе обережно повісила совок на гачок.

— Дивись, не забрудни сорочки, — промовила вона і потім заговорила:—Немає нічого непослідовного в Справі, яка вихоплює й видряпує для людини все, що можна, з ганебного сучасного і водночас з усіх сил намагається змести це сучасне в ім'я чогось кращого.— Вона трусонула чорним волоссям, немов скидаючи з нього лавровий вінок.— Ох, і наговорила я! Та все це просто, Недді. Ну, що б ми були за люди, якби накликали злигодні й нещастя на свої власні голови, як засіб полегшення свого життя?

На його обличчі з'явився вираз здивування.

— Одверто кажучи, я вважав, що це лежить в основі вашої справи: провокувати саботаж і класові зіткнення — навіть за рахунок людей, за яких ви боретесь.

— Ти мислиш, як неук і дурень!— обурено вигукнула вона.

— Тоді заперечуй мені,— весело промовив він і почав поратися в ящиках з картотекою, удаючи дрібного чинушу"— розкажи мені, як ти в цій конторі готуєш соціальну революцію?

— Ти гнилий анархіст,— кинула Тесе і підняла жалюзі, на знак того, що Бюро відкрито для порад.

Вона зупинилася на дверях, дивлячись крізь туман на синюваті зграйки маленьких школярів, які з тупотом проносилися повз контору до школи.

— Не думай, Недді,— промовила вона, опустивши розслаблені пальці на фарфорову двірну ручку,— що моя дотепність, лукавість і мила дратівливість такі вже безневинні. Лоску в мене аж надто багато, це так, але щодо моєї відданості, поглядів, переконань, то я належу до тієї ж вулиці, що й ці хлопчаки, які біжать зараз до школи. Власне, чим далі позад мене залишалися ці вулиці в моєму житті, Недді, тим більш я розуміла, що єдині люди, яких я розумію, люблю і яким довіряю — це люди, з середовища яких я

вийшла, люди безодні. І я зберігала і зберігаю відданість їм.

Тесе повернулася до кімнати і побачила зниковіле обличчя Гордона. Вона засміялася й, торкнувшись пальцями його губ, сказала:

— Ах, не засмучуйся так!

Він мовчав, і Тесе з ласкавою лукавістю спитала:

— Може, ти хочеш, щоб я виклала всю філософію і всю історію цього?

— Ні! Ні!— він кинувся до дверей.— Я знаю все, все про вашу політекономію та історію. Боже! Хіба ж не залишив я інше чудисько "народної політики" у Гаміда?— Гордон уже був за дверима.— Тесе!—крикнув він, як вуличний хлопчак, що викликає іншого на бійку.— Виходь сюди, на простір. Виходь. Я більше не можу розмовляти з тобою в твоєму жалюгідному тісному лігві.

Тесе простила Гордону його вразливість, однак, залишивши Бюро на помічника, вона повела його знайомитися з іншими сторонами свого життя, і від цього Гордон вже не зумів відмовитися. Тесе водила його по заводах, майстернях і навіть по тісних вологих підвалах, де ремісники виготовляли стільці, якими славиться це місто. На її вимогу, вони відвідали також інші не показні, але важливі місця, в яких проходить життя робітників: школи, закусові, церковні й профспілкові приміщення і нескінченні закутки в величезних нетряних будинках. Гордон протестував проти всього. Він казав, що відчуває себе жорстоким туристом, якому показують жалюгідний накіп людської безглуздості й нікчемності. Але Тесе глузувала з нього, кажучи, що він намагається втекти.

— Втекти — від чого?—спитав він.—Чому б це мені хотілося втекти?

— Не прикидайся наївним. Легше жити, коли не помічаєш усього цього.

Це ходіння страшенно пригнітило Гордона, бо все місто стало тепер в його очах найпохмурішим завершенням машинного прогресу. А втім, присутність Тесе трохи заспокоювала його: її легка, граціозна постать рухалася серед усіх цих страхіть, як у близькій, рідній стихії. Ніщо не вражало її; ніщо не було для неї надто похмурим або незвичайним. І разом з тим, до чого б вона не торкалася— до людини, машини або речі — в її дотику не було нерішучої слабкості. Вона нагадувала Гордону механіка корабля, який перевіряє машинний відділ, — в її знайомстві з усім відчувалася впевненість, навіть любов; і її свіже, холодне обличчя, чорні, з вилиском, кучері і різкий, грубуватий гумор олюднювали світ, від якого без неї він би втік світ за очі.

— І тебе ніщо з цього не вражає!—сказав він їй із скаргою в голосі.— Не викликає огиди!

— Ні, це вражає мене щодня,— безстрасно відповіла вона.— І кожного дня викликає огиду. Але я не можу плакати, лежачи в себе самої в ногах... І в усякому разі, тут я знаходжу більше життя, надій і любові, ніж в "мертвотному блаженстві" Кембріджа, як ти його називав. І тут я щаслива.

З ними словами вона завела його в текстильну фабрику. На фабриці перед очима Гордона розгорнулася картина, яка найяскравіше за все відтворювала його уявлення про машинну жорстокість людини. Гордон надивився досить страхіть сьогодні, але те,

що він побачив, переступивши поріг першого цеху, перевершило все. Він був приголомшений оглушливим ревом ткацьких верстатів, деренчливим гуркотом безлічі човників, вологою, пекельною, нестерпною жарою, від якої повітря здавалося хворобливим й несправдешнім при світлі флуоресцентних ламп. Бачачи, як з шаленою швидкістю верстати поглинають бавовну, Гордон відчував, що в нього паморочи-ться голова; його проймав фізичний страх, коли він йшов вузькими проходами між гримучих механічних звірів, ледзе ухиляючись від їх шалено літаючих лап — старих човників, які, здавалося, кидалися на нього, щоб розідрати йому груди. А Тесе ступала серед машин, як спритна кішка, перемовляючись по дорозі з огрядними любками-ткаля-ми. Побачивши бліде, злякане обличчя Гордона, вона врятувала його — кивнула, поманила пальцем і завела до мотального цеху. Тут безліч веретен розмотували нескінченні нитки, немов створюючи відчутні на дотик геометричні перспективи — матеріалізовані абстрактні лі-лінії, що їх витягували ряди жінок, які, здавалося, загубилися в створеному ними самими плетиві.

Гордон здригнувся. Тесе засміялася і знов виручила його, завівши до цеху, де старі, високі верстати виготовляли розкішні килими спокійного традиційного візерунку.

— Вони зараз стали рідкісними,— пояснила Тесе. — Килими — це спадкове ремесло.

Але навіть сімейна майстерність втратила свою ідилічність в цій дірі, де скарлючені, напівсліпі старики орудували якимись неймовірними важелями.

— Забери мене звідси, Тесе, — заблагав Гордон. — Забери мене і ходім ЗЕІДСИ! З мене досить!

Коли двері фабрики зачинилися за ними і розумний світ з брудними вулицями знову розкинувся перед ними в усій, своїй красі, Гордон сказав, що все, що він побачив, тільки ствердило його глибоке переконання в тому, що людина машини — пропаша і нікчемна істота. Коли б пустельний напівбог побачив цей кошмар, побільшений у мільйони разів по всій земній кулі, його б вирвало від жалю й огиди.

— Якщо не випалити, не знищити ці страхіття, то це — кінець людства! "Класова війна"! — він презирливо фиркнув. — Треба рятувати не клас, а саму природу людини в цьому божевільному світі!

Тесе відповіла йому безстрасним й повчальним голосом:

— Єдині люди, в яких є досить переконань, гніву й віри, щоб знищити ці страхіття — це люди, що терплять від них.

Для Тесс це була очевидна, безперечна істина, і вона не збиралася розводитись про неї далі.

— Але ти не бачиш всієї глибини цього страхіття!— гнівно вигукнув Гордон.

— Ні, просто ти бачиш усе в якомусь надто абстрагованому вигляді, Недді. Запам'ятай, як живуть ці робітники, і подумай, що можна зробити для них. Оце й буде справжнім шуканням свободи.

— Все це марно, марно, марно! — закричав він, немов мета, заради якої Тесе безглуздо й навмисне зана-пашує себе, пуста і нісенітна.— Боже! Це тебе треба

рятувати, Тесе.

Замість відповіді вона порадила Гордону помастити яким-небудь кремом своє волосся: воно було надто сухе й вигоріле після пустині; але він не вгамовувався, тоді вона вигукнула:

— Досить, Нед! Досить!

На цю тему вони більше не розмовляли.

Гордой хотів врятувати Тесе і водночас почував, що мусить залишити її, бо тепер кожна хвилина перебування в Уестленді посилювала в ньому відчуття, що місто засмоктує його навіки. Його охоплював якийсь панічний жах, йому самому незрозумілий. — "Що б я став робити, якби мені сказали, що я мушу перебути тут усе своє життя, як Тесе?" спитав себе Гордон; проте, так і недодумавши це питання до кінця, він похмуро вирішив, що або став би терористом, або заподіяв би собі смерть...

Тесе здогадалася про його страхи й спробувала обернути їх на жарт:

— Не здумай вдатися в паніку й утекти. Ти не живеш у цьому світі. Чого ж тобі боятися його?

— Тоді не будемо більше ніколи про це розмов- ляти,— відповів Гордон, щоб покласти край їхнім суперечкам.

Він залишився ще на один день, бо не міг розлучитися з Тесе. Вони поїхали автобусом у загородне село і звідти подались пішки на ферму, де жили знайомі Тесе.

Там, сидячи на довгій лавці для подорожніх, вони їли коржики з незаконним¹⁹ маслом і сметаною. Гордон пив чай, але їв мало. Він дивився, як Тесе тримає їжу в обережних тонких пальцях, і думав, що в неї ця грація в рухах рук, мабуть, від народження.

В розмовах вони все ще обминали свої незгоди і ділилися спогадами про минуле. Однак це не приховувало розбіжності між ними і водночас не віддаляло, а тільки збільшувало їх потяг одне до одного — потяг, який обоє гамували, боячись розладу. Повертаючись додому вологими лугами, Тесе розповіла Гордону про себе багато такого, чого він раніше не знав, немов вона раїтом відчула потребу відкрити Гордону своє "я" — особливо те "я", що колись прийшло до Кембріджа з нетрів Глазго.

— В Кембріджі я відчувала страх перед усіма, крім тебе, — гірко призналася вона, очевидно, все ще живо пам'ятаючи свої страждання юності. — Я знічувалася від найменшого дотику, від найпростішого слова, з яким зверталися до мене. О, ти не розумієш, як важко було мені, що вийшла з нетрів Глазго, позбутися почуття провини за те, що я — в Кембріджі. Ти не зрозумієш, яких болючих ударів люди твого кола — хай ненавмисно — завдавали вискочці, що видряпалася до їхнього рівня з самого дна, хай навіть тільки для того, щоб дістати освіту. Не буду вже казати про свідому жорстокість. Несвідома далеко гірша: тисячі різних поз, які ви прибираєте, і словечок, які ви кидаєте — навіть не помічаючи їх, бо вони у вас в крові. Ах, Недді, я справді відчувала себе винною за те, що краду освіту. Я вбачала в цьому якийсь гріх...

— Сердешна Тесе,— промовив Гордон, і на цей раз в його голосі не було й найменшої насмішки.

— Тепер усе це минуло, і єдине, що я відчуваю, це сором за компроміси, на які я йшла, щоб хоч якось полегшити своє життя серед вас. Твоя сестра Грейс, добра душа, завжди робила з мене (несвідомо, звичайно) мізерну, покірну бідолаху, що потребує жалю й добросердя від кожного доброго християнина. Для Грейс я була найнещасніша з істот. Ось чому я так швидко прихилилася до тебе. Ти принаймні визнав за мною право на гордість й насмішку, і ти по-справжньому повірив у мій інтелект. Боже мій, Недді, твоя різкість, грубість, чутливість врятували мене. Я полюбила тебе за твою неповагу.

Вона зупинилася — чи то від схвильованості, чи то щоб розвіятись. Вони стояли на вкритому стернею верхів і пагорба, і раптом Тесе приклала руки до рота і гукнула:

— Біллі-і-іі

Вона почекала трохи, вдивляючись за оповиті туманом темнозелені підрізані живоплоти, і потім вигукнула: "Дивись, он де він!" і вказала на фермера, який виринув з рідкого гайка й помахав їй рукою.

— Ніколи не вгадаєш, звідки він з'явиться, якщо покличеш його з цього пагорка. Ми щоразу отак граємось, коли я приїжджаю сюди.

Коли вони почали спускатися далі — грядками ламкої, хрусткої стерні, Гордон знову заговорив про нещасливі студентські роки Тесе.

— Виходить, тебе дійсно слід було жаліти,— розчаровано сказав він.

— Тільки коли поруч мене була Грейс.

— Зате тепер Грейс потребує твого співчуття. Тебе єдину не покалічили всі ці роки.

— Ах, ні, я теж не вийшла з них неушкодженою. Після цих років, Недді,— вона, здавалося, повідає йому наболілу таємницю, — після цих років лише одного я не можу зробити — це зважитися на зустріч з батьком і братами. І я не знаю чому. Не знаю чому! Я відчула це після того, як померла мати. З того часу я більше не була у своїх. Не могла Чому — не збагну. У мене звичайна родина. Я не відчуваю неприязні до будь-кого з них. Ми жили так само, як і наші сусіди по вулиці; бридким, брудним, мертвим життям. Але в кожного з нас жила глибока відданість й любов до своєї родини. А де вона зараз, моя родина? О, вона там же, там, де була, тільки я надто довго відкладала повернення до неї — і тепер не наважуюсь...

— Чому? Адже тут нема на що наважуватись... — її туга, хай навіть спричинена спогадами, була нестерпною для Гордона.

— Не знаю чому, Недді. Я завдаю болю і їм, і собі — однак змінити що-небудь не в силі.

І матеріалістка Тесе заплакала — дві величезних сльози викотилися з засмучених очей — хоч обличчя її залишалося нерухомим і в ньому не було нічого страждальницького.

— Я пишу до них. Вони не відповідають, а я все ж пишу. Вони, мабуть, думають, що я не приїжджаю, тому що соромлюся їх. А я соромлюся тільки себе, себе самої. І навіть якби я поїхала до них зараз, я б тільки завдала їм ще більшого болю, бо я так змінилася, стала такою чужою... Хіба ж після такої довгої розлуки між нами можлива

невимушеність або взаєморозуміння? Самий Час нас розділяє... Я ж нічого не знаю про їхнє теперішнє життя. Здається мені, один з моїх братів — маляр, але я не впевнена в цьому. Батько завжди працював, але трапиться — здебільшого на залізниці. Чому ж я не можу повернутися до них, побачитися з ними, якщо вони все ще там? Батько живий — це я знаю напевно: коли б він помер, брати, звичайно, повідомили б мене. Чому я не наважуюсь повернутись до них, Недді?

Перші сльози вже висохли на її щоках, а більше сліз не було — тому, вирішив Гордон, що плакала вона не від болю, який був надто глибокий і застарілий, щоб спричиняти їй великі муки, а від нездатності покінчити з причиною своєї печалі. Ця гадка викликала в Гордона трохи іронічне ставлення до переживань Тесе і уменшила його співчуття до неї. Водночас спогади Тесе надали йому можливості глибше зазирнути в суть її переконань, розповіли Гордону більше про Тесе, ніж її попередні висловлення чи вчорашня жахлива подорож по її чорному світу. Але, коли вони ввійшли в місто, Тесе раптом припинила своє самовикривання — ніби в полі їй легко було розкривати свою душу, а в місті — соромно. Власне, тільки-но Тесе ступила на вузьку вулицю, до неї знов повернулися самовладання й твердий розум, і Гордон подумав, що це викриває її, як ніщо інше.

Тепер, коли почуття зіткнулися з витримкою, Гордон не міг залишити Тесе... Того вечора перед обідом, коли Тесе пішла в якійсь справі, Гордон заговорив про неї з місіс Кру — заговорив манівцями. Йому здавалось, що він добре прихбвує свою цікавість, проте місіс Кру швидко розгадала його хитрість й негайно на весь голос викрила його, осипаючи презирливими й ущипливими насмішками. "Тесе — жінка!" виголосила вона. На вустах місіс Кру це означало, що Тесе — така ж могутня істота, як і вона сама, місіс Кру. І коли він розпитує про неї і навіть думає про неї, він мусить весь час пам'ятати, що Тесе — жінка.

— Ви — феміністка 17, — промовив Гордон. — А Тесе теж?

Якою величезною була місіс Кру — особливо коли сміялася!

— Я надто сильна, щоб бути феміністкою, — відповіла вона. — А Тесе — надто гарненька.

А втім, з поблажливою, материнською насмішкуватістю вона все ж розповіла Гордону, як їй вдалося звільнити Тесе від внутрішнього протиріччя, що завдавало дівчині нескінченних страждань. Ця незалежна жінка, місіс Кру, з її твердженням: "Своєму я ніколи не зраджу!" зуміла прихилити до себе Тесе. Вона ознайомила дівчину із своїм світоглядом, переконала її, що вона належить класові, з якого вийшла, і дівчина знайшла своє місце, усвідомивши свій обов'язок перед народом. Ось як, за словами місіс Кру, почалося справжнє життя для Тесе. В такому ж плані місіс Кру розповіла і про дальші успіхи Тесе — вже в ролі жінки-активістки. Як поборницю прав, її тепер ненавидять усі судді й члени муніципалітетів, і не тільки в цьому графстві.

— Ну, і це має яке-небудь значення? — спитав він.

— Авжеж.

Місіс Кру пояснила, що роботу, яку виконує Тесе, звичайно вважають скоріше

діяльністю формальною, благодійною, ніж такою, що має дійове значення. Але завдяки їй Бюро стало місцем, куди приходять усі, хто хоче боротися за щось краще в своєму житті. Більш того, щоразу, коли їй доводиться виступати проти якоїсь несправедливості, Тесе водночас використовує це для надання політичного уроку потерпілому. І свою боротьбу проти несправедливостей, і свою роз'яснювальну роботу вона провадить так успішно, що місцеві власті захотіли позбутися її. Вони вже намагалися закрити Бюро, але з цього нічого не вийшло, бо друзі Тесе зняли протест. Тепер власті вдалися до хитрості: хочуть покласти край діяльності Тесе, залишивши її Бюро без приміщення. Строк договору по наймах контори закінчується, і хазяїн будинку вже не відновить його, і жодний хазяїн на багато миль в окрузі не здасть їй в найми приміщення, а сам муніципалітет, звичайно, не рекувізує для неї кімнати. Отже, надійде офіційне і, звичайно, з висловленнями жалю рішення закрити Бюро порад в місті Уестленді

— Ви все перебільшуєте, — промовив Гордон, бажаючи якось відокремити місіс Кру від Тесе. — І ви шануєте в Тесе зовсім не те, що слід.

— Любчику! — спокійно відповіла хазяйка. — Ви не знаєте, що значить по-справжньому шанувати.

Під час їхньої розмови місіс Кру прасувала сорочки свого чоловіка, і останні слова вона підкріпила дуже енергійними ударами утюга — немов цвяхи в ящик забивала. (Ні, в її руках прасування аж ніяк не мало вигляду жіночого заняття!). А потім вона заходилася довчати Гордона, як саме слід шанувати Тесе, причому поступово цей урок перейшов на іспит для самого Гордона. Місіс Кру вже вирішила чомусь, що він хоче повезти Тесе з собою. І вона висміювала й під'юджувала Гордона, доводячи, що він цій дівчині не рівня, аж доки Гордон й справді подумав, чи гідний він того образу, який створює з Тесе ця позбавлена будь-якої сентиментальності жінка. Раз у раз місіс Кру нагадувала йому, що Тесе — жінка! Чи гідний її Гордон навіть у цьому відношенні?

Коли Тесе повернулася, він відчув замішання, бачачи так близько від себе її чудову маленьку фігурку, форми якої так добре, так уміло підкреслювала в'язана кофточка. І щоб повернути собі самовладання, Гордон почав дражнити обох жінок. Домівку місіс Кру він охрестив "обителлю мрій", а її саму — марксистською Боадіцеєю І8. знаючи, що Тесе ці імена не сподобаються. Місіс Кру була страшенно задоволена — гучно регочучи, вона повторювала прізвиська і клялася, що напише обидві назви на своїх парадних дверях. Тесе збентежено почервоніла, і Гордон переможно засміявся.

— Гарна ідея! — вигукнув він до місіс Кру, а до відома Тесе додав: — Боадіцея варта була двох чоловіків, тому що вона була жінкою!

Місіс Кру погодилася і на знак згоди грюкнула по столу чайником.

Гордон вирішив, що це прізвисько напрочуд пасує до хазяйки. На відміну від Жанни Д'Арк, яка просто очолила вже переконаних фанатиків, Боадіцея добилася влади завдяки ясному розуму і твердій, озброєній руці. Вона перевершила всіх своїх конкурентів, серед них і свого власного чоловіка, у всіх хитросплетеннях лукавства, прозорливості та мужності Так-так. м;сіс Кру — нідрод-жена Іценійська лисиця¹³. На

барикадах вона б зробила не один подвиг.

Решту вечора Гордон провів, з задоволенням стежачи, як прасує Тесс. У неї були не такі вправні рухи, як у місіс Кру, зате дуже граціозні. Місіс Кру, тимчасом, возилася з розрахунковими книгами якогось комітету — стукала по столу обкладинками, лінувала, робила якісь записи. Хазяїн, містер Кру, читав, посмоктуючи смердючу люльку, і мовчки, не кажучи ні слова, передавав Гордону то одну книжку, то іншу — вірш Уїлліама Морріса, уривок з Коббета, Уїтмена, Філдінга, старі брошури про еволюцію, видані в Америці. І, читаючи, Гордон відчував затишну близькість кожної речі в кімнаті. Він вдихав теплу суміш пахощів, що сповнювали кімнату, — від свіжої вологої пари, яка йшла від прасувальної дошки, до ледь відчутного запаху грінок, яким назавжди пропахла кімната. Вугілля в каміні смерділо, смерділа й люлька містера Кру. Однак Гордон не звертав на це уваги і не опирався сонноті, яку вперше в житті навівав на нього домашній затишок.

Двоє менших дівчаток вже полягали спати, спочатку поповзавши по Гордону і навколо нього. Він завжди приваблював до себе дітлахів — і сам любив гратися з кумедними карапузами. Джоанні, старша дочка, щойно повернулася з політехнічного інституту, де проходила вечірній курс з якоїсь інженерної спеціальності, звичайно розрахованої для чоловіків. Джоанні була невисока на зріст, обличчям схожа на батька і водночас багатьма енергійними рисами скидалася на свою матір. Здебільшого вона мовчала, а до Гордона не зверталася ніколи — він не знав, чи від соромливості, чи від презирства. Незвичайним в ній було лише одне: в інституті вона відвідувала факультативний курс по бальзамуванню трупів, її інтерес до цього заняття шокував навіть місіс Кру.

— Це просто гидко, — промовила місіс Кру, коли Джоанні повідомила, що прийшла з чергового заняття по анатомуванню. — Кинь цю мерзоту, Джоанні. Якщо ти справді хочеш стати фізіологом, то вступай до університету, як Тесе, і вивчай там усі науки. Але, ради бога, облиш це аматорське копирсання.

— Мені це подобається, — безстрашно відповіла дівчина. — Сьогодні нам показували, як витягати мозок крізь ніс.

— Джоанні! — з огидою, хором вигукнули всі. Тільки Гордон засміявся й сказав:

— А чому б ні? Хіба не нікчемна річ людське тіло, і хіба ніс не є гідним відводом для отих драглів, що іменуються мозком?

Але його одразу вразило усвідомлення того, що, висловлюючи презирство до плоті, він підтримує механістичного фізіолога, тобто ворога усяких переконань щодо вищості духа й розуму. Адже цей фізіолог зневажає плоть з матеріалістичних позицій! Оце так союз... Гордон подивився через стіл не свою новоз'явлену союзницю. Холодні очі Джоанні помітили його погляд, але не ворухнулися, не відповіли нічого.

"Боже мій! Ще одна войовниця. Ще одна Боадіцея!" раптом подумав Гордон. Чомусь у цю мить він відчув себе як ніколи тлінним, смертним, і йому захотілося будь-що вирватися з цього матеріалістичного пекла. Тесе виручила його. Побачивши вираз розпачу на його обличчі, вона підвелась і промовила:

— Ходімо! Я знаю одне місце—якраз для тебе! Я тільки чекала...

Вона повела його до масонського клубу, де в цей вечір були танці. Гордон не догадувався, куди вони йдуть, доки Тесе не зупинилася перед дверима, які щоразу відчинялися й зачинялися — немов їх повертали на завісах не люди, що снували туди й сюди, а пориви музики, що вихоплювалися зсередини клубу. У вікнах залу горіло сліпучояскраве світло.

— Навіщо?.. — спитав Гордон.

— Я люблю танцювати. Ти теж. Тут можна скакати скільки завгодно, все дозволено. — Вона міцно тримала його за руку, жадаючи розважитись. Але він відповів, що те, що відбувається всередині, скидається не на танці й не на скакання, а на якесь гарячкове борсання. Якесь тиснява тіл, що з шипінням у пітних обіймах сковзаються по підлозі!..

— Це ти називаєш танцями? І це подобається тобі? — спитав він.

— О, я так люблю вальсувати! — відповіла Тесе. Кілька юнаків і дівчат вже привіталися з нею, а один з музикантів, обернувшись до Тесе, протяг на інструменті привітальну ноту. — Ходім!

— А нізачо в світі! — вигукнув Гордон, і хоч вона упиралася, кажучи, що вже заплатила за вхід, він вивів її на вулицю.

Мотоциклом вони винеслися на відкритий пагорб. Зупинившись там, він сказав:

— Ти любиш танці? Дивись! — Він скинув куртку і в темряві почав вертитися й плигати, брикатися, дріботіти, плавно розмахувати руками і завмирати на місці, піднявши ногу в чудній позі людини, що йде. Нарешті він підскочив просто вгору, розпростерши руки, мов крила, і згинаючи и розпрямляючи ноги так, ніби він піднімається повітрям.

Тесс у захваті заплескала в долоні й закричала:

— Що це було? Птиця, газель? Чи, може, козел або блоха? Чудово, Недді! Що це? Що це означає?

Він важко дихав і був весь мокрий від поту, туману й роси на траві.

— Хто знає. Я навчився цього в кочовиків, які розводять білих ослів й мисливських соколів. Щось тотемістичне. Старіше за культи, старіше за музику.

— А ти що-небудь ще знаєш? О, будь ласка, покажи!

— Знаю, але для того вже потрібні барабани і плескання в долоні, і курява, і вигуки "О, ніч! О, ніч!" Гут це не вийде, Тесе. А зараз, якщо хочеш, давай поїдемо назад і потанцюємо по-твоєму

— Ні,—відповіла вона.—Я визнаю себе переможеною. Покажи ще що-небудь!

Але у Гордона вже минув запал, і вони поїхали кататися, по дорозі щосили виспівуючи пісню про дівчину з півночі. І як легко було на душі в обох, коли вони співали в нічному тумані:

Ой дубок й верба тоненька, та ще й горобина. Квітнуть там, де моя хата, моя батьківщина...

Однак, коли вони поверталися додому, Тесе уже не сумнівалася, що завтра Гордон поїде, і вона, здавалося, ждала, щоб він зробив щось таке, що б раз і назавжди

визначило їхнє майбутнє — в той чи інший бік. Гордон теж відчував необхідність прийти до якогось рішення, але думка про вибір, який він має зробити, викликала паніку в його душі. Єдине слово, сказане ним до Тесе — будь; яке слово!— і він зв'язаний на есе життя... Але не сказати нічого, залишити її просто так, він теж не міг, адже це було б те саме, що й залишити тут себе самого, бо він відчував, що Тесе знову стала невід'ємною частиною його істоти, його другим "я".

— Завтра я поїду, — промовив Гордон, понуро зупинившись на стертому гранітному східці.

Вона нічого не відповіла.

— О боже, Тессі — страдницьким голосом вигукнув він ! вхопив її за пальці — єдина ласка, яку дозволяв собі.

Вона рішуче зітхнула, визволила пальці, узяла його за руку і, кинувши: "Ходім!", почала швидко підніматися сходами

В тому, як вона це зробила, не було нічого двозначного, у неї це вийшло подитячому, і Гордон в її рукостисканні відчув радісну близькість, яка нагадала йому зустріч двох друзів у пустині: просто друг веде за собою друга.

Увійшовши в кімнату, вони сіли в різних кутках, і Тесе не наближалася до нього й не кликала його до себе. Вона сіла біля вікна, а він приліг на дивані, розглядаючи її книжки.

— Мені ці полиці зробив Том Кру, — пояснила Тесе.

Акуратні полиці з соснового дерева тяглися вздовж однієї з стін по обидва боки ліжка. На них стояло чимало книжок

— Книжки ти добре розставила, Тесе, — сказав він, — але змістом вони чогось мало відрізняються.

Гордона розчарувало те, що в бібліотеці Тесе переважали книжки з історії та економіки, хоч він і пам'ятав—це були її основні дисципліни в університеті. Знаючи її невситимий потяг до знань, він запідозрив, що Тесе, мабуть, і тепер вивчає ці науки.

Він одкинувся на спину, поклавши два томи Теннісона собі на живіт, і промовив, думаючи вже про поета.

— Я люблю природу Англії. Але як я ненавиджу десять тисяч в'язниць, що ними є її міста й села! Я б ніде не міг жити — тільки в Лондоні. Лондон — це живий мозок. Як ти терпиш життя отут?

Він знав, що в глибині душі Тесе ненавидить Уестленд, хоч і навчилася жити в ньому і навіть уривати собі якесь щастя з цього життя. Але Тесе несподівано відповіла:

— А хіба Лондон може дати мені щось більше за це місто?

Розмова про Лондон раптом злякала Гордона, і він поспішно змінив тему, заговоривши про Теннісона. Він сказав що ніяк не може зрозуміти, чому Т. Е. Лоуренс так захоп *ювався "Смертю Артура"²⁰ Мабуть, єдиним поясненням цього є сентиментальна готська уява Лоуренса або гой факт, що історія з Екскалібуром²¹ нагадує деякі з найгірших героїчних арабських балад. Гордон розповів Тесе, як він одного разу спробував прочитати художній переклад "Смерті Артура" на зборищі

кочовиків, серед яких були Гамід, хлопчаки і обидва головорізи — охоронці Алі та Бекр. Вірші сподобалися тим, хто зберіг дитячу вдачу: Бекру було аж до сліз шкода меча, хлопчакам — короля. Але Гамід заявив, що вся ця історія надумана і що її, напевне, вигадав який-небудь балакун-завсідник з сірійської кав'ярні, який мріє про надлюдину і разом з тим не має найменшої уяви про те, що таке справжній благородний героїзм або справді рицарська загибель.

Тесе слухала, як зачарована, бо в чутливому, нервовому оповідачеві, що сидів перед нею, все більше проступав арабський Гордон — безрозсудна й вразлива людина, неабиякий хист якої блякне і 'тьмяніє в цьому буденному світі робітничих вулиць та заводських димів.

Вона підійшла ближче до Гордона і заглянула в його неанглійське обличчя.

— Ти мучишся тут, Недді, — промовила вона, немов знала, що таке пустиня, немов їй, так само як і Гордону, була дорогою героїка життя брудних, обідраних кочовиків. — Чому ти не повертаєшся в Аравію? — Вона забрала в нього книжки, начебто вони заважали їй бачити Гордона — Гордона в його улюбленій пустині.

Він згорнув руки на грудях — міцно-міцно.

— Я дав клятвену обіцянку. Не можу.

— Хіба Повстання не розпочнеться знову?

— Розпочнеться.

— Що ж ти робитимеш тоді?

— Не знаю. Не знаю, — відповів Гордон, і в очах його промайнув вираз старої туги.

— Я придумаю що-небудь для себе тут, в Англії.

— Можливо, Гамід має рацію — діючи в Англії, ти зможеш стати рятівником Аравії!

— Тесе запалилася. — Ти ж так багато можеш зробити тут. Тільки з чого б тобі почати?

— Що почати?

— А те, про що тебе просить Гамід, те, що ти сам прагнеш зробити. Хіба ця ідея не захоплює тебе?

— Ні! Ні!

— Але ж..

— Чи не думаєш ти часом, що я стану з барабанним боєм гасати по Англії і закликати до підтримки Повстання племен?

— Ну, так уже й прямо...

— Хіба не ясно тобі, що моє рішення, моя майбутня Справа буде водночас і справою визволення Гаміда й кочовиків?

— Так, ясно, Нед. Але ги шукаєш надто довгі й важкі шляхи, і мета, яку ти ставиш перед собою, м'яко кажучи, трохи абстрактна. Адже Гамід просить у тебе швидкої й дійової допомоги, хіба не так?

— Ти знову не розумієш, — раздратовано спалахнув Гордон. — Невже тобі не ясно, що моя майбутня діяльність буде найбільш корисною, важливою і ефективною також і для Справи Гаміда й Аравії?

— Ні!

Гордон пропустив її "ні" повз вуха і терпеливо повів далі:

— Зрозумій, дівчино, — ідеться не про дрібну тактику, а про відносини між Англією та Аравією взагалі, про британське панування, яке несе незчисленні злидні й страждання арабам. Чому наш народ повинен пригноблювати інший? Чому англійці мовчки погоджуються з явним злом, яке від їхнього імені чинять іншому народові? Ось на що я шукаю відповідь і ось проти чого я поведу боротьбу. І ця боротьба буде рятівною як для мене, так і для кочовиків.

— Все це мені добре зрозуміло. Але поки що араби задихаються, гинуть в пустині. Чому б тобі хоч би про це не сказати на всю країну? Скажи про це! Тебе почують. Ти можеш розпочати що-небудь...

— Аххх!

— Та організуй який-небудь комітет, зчини який-не-будь скандал, почни які-небудь дії!

— Навіщо? Яка з них буде користь?

— Хоч би та, що ти викличеш у англійців гнів і протест проти заходів, які ми вживаємо в Аравії.

— Народний протест? Нащо він мені здався? Кого він коли-небудь рятував?

Тесе вже ладна була посперечатися з Гордоном, але, почувши цю відповідь, вона тільки насмішувато промовила:

— А що ж іще ти можеш зробити? Шукати співчуття в політиканів? Чи ввічливо напоумляти нікчем з міністерства колоній?

— Тебе засліплює твоя дрібна практична діяльність. Тесе. Кажу ж тобі, я прагну всеосяжної істини й вирішальної дії Мене цікавлять зараз не деталі, а сам корінь зла, і, знайшовши його, я оберу шлях до боротьби. Хай ідуть під три чорти всі твої комітети й політикани! Мені потрібне щось набагато більше й важливіше І нічого мені гакож нагадувати про кочовиків. Я розпочну діяти лише тоді, коли доберуся до істини і визначу напрямок. Тоді я діятиму напростець!

— Чи не надто багато героїки для однієї людини? — вихопилося в Тесе. — Ні, Недді, якщо ти плекаєш такі надії, то краще повертайся в Аравію, бо в Англії ти зазнаєш страшенної поразки. Ах, тобі не можна залишатися туг! — в розпачливому гоні її голосу почулося тяжке передчуття, побоювання того, що з Гордоном станеться якась катастрофа, якщо він не повернеться до пустині, до того цілеспрямованого життя, яке він знає і розуміє.

Гордона це злякало.

— Не кажи цього! — скрикнув він. — Ніколи більше не розмовляй зі мною про Аравію, Тесе. Не згадуй про неї. — Він сів. — Іі чого це мені слід повертатися туди? Хіба я такий уже безнадійний, хіба я не можу принести користь в Англії?

— Я не про те. Авжеж, я хотіла б, щоб ти залишився в Англії. І я знаю, що ти мусиш залишатися тут. Але я переживаю за тебе. Мені боляче за тебе. Адже я знаю, як тобі тяжко...

— Ні, не знаєш! — Гордон схопився. — Я залишуся в Англії. Я знайду собі тут поле

діяльності. — Він ходив уперед і назад по кімнаті. — Нам не слід було б говорити таке одне одному...

— Пробач...

— Я піду,— кинув він різко і, миттю сповнившись рішучості, підійшов до дверей.

— О, ні!...

— Я мушу. Мушу. Я ні до чого не придатний, Тесе. Почуттєвість — це щось таке грубе й огидне! Не треба П нам — ні мені, ні тобі. Немає тут з мене користі...

— Он як? — не зразу відповіла Тесе. Якусь мить вони постояли мовчки, потім вона повільно, придушеним голосом промовила:

— Гаразд. Тоді йди. О, ради бога, скоріше, скоріше! Вона розлючено штовхала його, з усіх сил намагаючись

відчинити двері, які він міцно тримав за ручку своїми огрубілими руками. Її глибокі зітхання звучали, як стогін.

— Іди! Іди звідси!

Гордона боляче вразив цей дивний незрозумілий спалах люті. Він розгублено розчинив двері і промурмотів:

— Що з тобою?

І, стоячи вже за порогом, він не наважувався зачинити за собою двері: в цьому русі було б щось надто остаточне.

— Ти приїдеш до мене в Лондон?.. — розпочав був він. Йому важко було вимовляти слова.

— Ні! Ні! — роздратовано перепинила його Тесс. І здавлено додала: — О, навіщо ти приїжджав сюди? Іди геть. Я більше не хочу бачити тебе. Ніколи!

Гордон повагався ще якусь мить, але вся її істота дихала тепер такою пристрасстю, таким обуренням і навіть презирством, що він утік — утік, боячись її розчарування, її гніву, її нестямної жаги чогось невідомого.

РОЗДІЛ XVI

Гордон віддав себе в руки Везубі і тим самим поклав край своїй відособленості. В його зверненні до Везу Г. були і смирення і вибагливість.

— Забудьте на деякий час про свій соціалізм, Везубі,— нетерпляче сказав він політику.— Давайте ваш обіцяний курс політграмоти.

— Чудово! Але з чим ви йдете в політику, Гоодон? Ви вже обрали собі якусь лінію? Хочете спеціалізуватися? Може, ви взяли собі за мету розрядити цю жахливу аравійську ситуацію? До речі, вона погіршала: ми щойно використали бомбардувальники, щоб розігнати якесь скупчення бродяг в районі нафтопроводу. Ах, життя нічого не навчає нас! Чи, може, ви маєте намір просто просвітити нас відносно кочової Аравії?

— Ні, ні. Аравія мене зараз не обходить. Облиште її. Цю проблему я розв'язуватиму по-своєму.

— Як?

— Ах, ще не знаю Не треба зараз про неї. Краще давайте робити те, за чим я

прийшов до вас і майт<* "а увазі: якщо ваші ідеї виявляться справедливими, я стгю вашим прихильником. Але якщо я не знайду в них істини, я приєднуюся до табору ваших противників, хто б там вони не були.

— Ну-ну, ви ще не встигли почати, а вже шпигаєте, — весело запротестував Везубі. — Насамперед, у нас є лише два противники, справді варті уваги: консерватори і комуністи. Ми, соціал-демократи, посідаємо розумну позицію між ними. І хай це буде вашим першим уроком.

— Мій чималий досвід говорить мені, — похмуро сказав Гордон, — що Рація звичайно криється в крайностях. Я не люблю Арістотелевої середини і віддаю перевагу крайностям. Але я приступаю до вашого курсу без упередження. Все залежить від вас...

Везубі — сама доброзичливість та привітність — не став гаяти часу. Він почав з того, що показав Гордону свою редакцію, втиснуту між конторами адвокатів на Грей Гнн Род. Померлий дядько Везубі був юристом, і колись йому належали всі приміщення на цьому поверсі. Звідси, а трьох заплених, захаращених папками кімнат, Везубі поширював свій політичний вплив, звідси лунав його могутній голос; і він сказав своєму учню, що віднині той мусить вважати ці кімнати своїм штабом

— Насамперед, — напучував він Гордона, — вам слід зустрічатися з людьми. Народом керують люди, а не теорії або речі; і я знаю всіх, хто керує цією країною,—і друзів і ворогів, бо, як спеціаліст по спеціалістах, я перебуваю серед них — як точка обертання! Звичайно, я вхожий до людей з різними відтінками політичних і соціальних переконань, і ось побачите, Гордон, ви викликатимете фурор всюди, куди б я вас не привів. Ото вже подивлюсь я, як вони розпочнуть битися за вас! І цікаво — яким ви вийдете з усього цього, і що буде, коли ви розпростаєте крила!

Інтригуючим було вже те, що новоз^явлений герой був героєм ексцентричним — другим Лоуренсом, що втік від слави, вирушивши в якусь мотоциклетну подорож по країні. І в цьому не було ніякої претензійності. В поведінці Гордона і тепер проступала оригінальність: він входив у політику з презирством та сміливою стриманістю людини, яка не вірить в те, що робить, — і тому може щохвилини зникнути в безвість, коли їй заманеться. На думку Везубі, це була чудова якість, і він написав нову статтю про Гордона, з підзаголовком: "Натхненний індивідуалізм". "Це такий індивідуалізм, — поясняв Везубі,— який підсилу тільки великій людині, людині інтелекту,—прямій і героїчній". Отже, геній Гордона вступив на гідне поприще.

Везубі розпочав з правителів — кабінету міністрів, один член якого погодився прийняти Гордона в палаті громад. З цієї нагоди Гордон під'їхав до будинку парламенту на мотоциклі, причому він так безцеремонно попрямував на машині до воріт, що полісмен грізно зупинив його й спитав, куди це він розігнався.

— Туди! — Гордон кивнув на парламент.

— То нічого летіти, як на пожежу! — Полісмен уже бачив у Гордоні свою жертву.

А Гордон пригадав Сміта, і до нього повернулась колишня пустотливість.

— Ах, констебль, — промовив він, — мене нічого боятися! Хоч я на вигляд і не дурень, а все ж маю справу в парламенті!

Полісмен оглядав його солдатський одяг і вже вагався (таке обличчя і такий голос!).

— До кого? — спитав він уже лагідніше під пильним поглядом голубих очей.

Гордон назвав прізвище міністра.

— Гаразд, сер. Тільки в'їжджати туди так, як ви, не можна.

— А як ви накажете в'їжджати?

— Повільно, прошу пана, і он у той куточок. За правилами, жодному з не-членів парламенту взагалі забороняється заводити сюди машини, сер. Але вам я на цей раз дозволю — якщо ви поставите свій мотоцикл у тому куточку. Тільки тихо, будь ласка...

Отже, за Гордоном гаки визнали винятковість, однак його вже сповнювало нетерпіння.

— Дякую, — ввічливо відповів він. — Зроблю все, як належить. — Мотоцикл з ревом підскочив і поніс його повз автомобілі до вказаного кутка, де з пронизливим вереском загальмував і зупинився. Гордон зняв свою коротку шкіряну куртку, недбало кинув її на сидіння мотоцикла і ввійшов у парламент в солдатській формі.

Везубі чекав його в одній з кімнат для засідань комітетів. Там був і міністр — чорноволосий, з просивиною чоловік років шістдесяти, колишній вибійник з вугільних шахт Шотландії, на прізвище Мак Куїн Насамперед він попросив вибачення за місце їхньої зустрічі — велику кімнату в готичному стилі — бо вона не підходила для розмов.

— Послухайте, як вмирають тут звуки, — сказав він.

І справді, високі холодні стіни придушували звуки людського голосу, і кожне слово глухо завмирало, гублячись у них. Але вони не могли поглинути грубий голос Мак Куїна. Міністр був невеликий на зріст, міцний, і Гордон подумав, що ніколи ще не бачив такої кремезної людини.

Мова Мак Куїна рясніла яскравими, соковитими словами з лексикона бідняків, і своїм голосом він немов кидав виклик усьому світові. Зіставивши його манеру розмовляти з манерою Везубі, Гордон одразу відчув, що між ними двома відбувається якесь змагання — змагання інтелектів. Перевагу Везубі становили його вишуканий голос і пещене, тонке обличчя інтелігента. Перевагою Мак Куїна були його гострий погляд, величезна енергія, логіка, знання й природжений інтелект, що не потребує ніякого тренування. Міністр досить безжально користувався своїми перевагами, та Везубі нейтралізував їх, надто часто вживаючи вульгарне прізвисько Мак Куїна — "Куїнні". Гордон вирішив, що їх зв'язує добра дружба, яка ґрунтується хоча б на цьому змаганні між освіченістю, за яку заплатили, і освіченістю, яка прийшла не за гроші.

— Отже, — почав Мак Куїн, з задоволенням опускаючись у шкіряне крісло і звертаючись до Гордона хазяйським ораторським тоном, — отже, жодне міністерство так непричетне до закордонних або колоніальних справ, як моє. А в тих міністерствах, до речі, засіли самі лише інтелігенти — за винятком хіба що Бевіна. — Останнє призначалося для Везубі, і Мак Куїн промовив ці слова з жорстким сміхом, від якого його обличчя збіглося в зморшки.

Слухаючи міністра, Гордон проймався повагою до нього. Він знав, що Мак Куїн

почав своє життя шахтарем, а потім переключився на якусь партійну чи профспілкову діяльність. В той же час він займався самоосвітою, яка, очевидно, піднесла його на ступінь вище за отих інтелігентів, з яких він зараз сміявся.

Розмова все ще мала загальний характер, але як тільки Гордон визначив, з ким має справу, він раптом одкинув усякі вступи здалека і розпочав безпосереднє вивчення політики. Уперше в житті Гордон ставив одне по одному конкретні, практичні питання з політики. Він випалював їх прямо, одне за одним, начебто вважав, що кожна політична теорія має готові відповіді на будь-які запитання і їх слід тільки правильно добирати.

— Що ви називаєте соціалізмом? — почав він.

— Громадську власність, — була відповідь.

— Ви вірите в класову війну?

— У класову ворожнечу, можливо, а не в класову війну.

Мак Куїн милостиво погодився на цей шкільний метод ведення бесіди, і вони розмовляли далі, немов перекидаючись гарячими вуглинками, доки Гордон не скрикнув:

— Але ж у цьому немає логіки! — Більше він не хотів сперечатися.

— Господи! Господи! — Мак Куїн втішався власним сміхом.

— Якщо ви шукаєте логіки в людській поведінці, то нічого вам звертатися до політика — звертайтеся до попа.

— Я не шукаю логіки в людській поведінці. Мені потрібна логіка як передумова до дії.

Мак Куїн дивився на Гордона з добродушною, але невеселою посмішкою. Вони сиділи в кутку кімнати, і брудний, невтішний бюст Пітта був, здавалося, четвертим співбесідником між ними.

— Хлопче! — сказав міністр. — Я гадаю, що ми з вами дійшли до однієї й тієї ж точки в житті — де мислення невіддільне від дії. Знаєте, Гордон, я розпочав з дії, а до розуму прийшов пізніше. Ви почали з розумування, і воно привело вас отією виключною стежкою до героїки Ну от, і зараз ми маємо цілковите право називати один одного божевільними.

— Браво! — вигукнув Везубі.

— Але Веза не можна зараховувати до нас, — вів далі Мак Куїн, — бо він не знає, що таке дія. Йому ніколи не доводилося брати участь у вуличних боях, в яких побував я, або, як ви, вимахувати шаблею.

— Мені ніколи не соромно визнавати свою огиду до насильства, — сказав Везубі. — Але продовжуйте, продовжуйте! Я знав, що у вас це здорово вийде. Тому я й привів сюди Гордона. Тільки не звертай розмову на мене, Куїнні. Порадь Гордону, куди йому себе дівати,

Мак Куїн підвівся і заходив по кімнаті, кажучи:

— Куди йому дівати себе? Дівати себе?

Його величезні бридкі черевики глибоко вдавлювалися в килим. Гордон відчував,

що Мак Куїна надзвичайно тішить уся ця парламентська обстановка навколо нього.

— Вез має рацію, Гордон. Вам треба кудись подіти себе. І знаєте куди? — Сюди! — Щоб показати, що він говорить про парламент, Мак Куїн тупнув по квадратному килиму, і Гордон уявив собі, з яким блаженством він ворушить пальцями в черевиках. — Цей будинок — місце для таких людей, як ми з вами, Гордон. Це єдине місце, де можна сполучати ідею з дією. Це мозок нації. Іі її поле битви. Тут людина виконує своє призначення. Так-так! Отже, хіба не для вас це місце? Хіба не ваше це поле бою?

"Для нього відчувати під ногами цю підлогу — не просто насолода, — думав Гордон. — Він ладен обгорнути себе цією підлогою. Він стукає по ній, як генерал, закоханий в матінку-землю, тому що на ній воюють. Він ладен обняти цей будинок".

— Це місце підходить для політиків, — розпочав він вголос.

— Я не політик,—із запалом перебив його Мак Куїн.— Я все ще залишаюся робітником! Мене уповноважили сюди робітники!

— Г все ж таки ви політик. І вам це легко. Та й взагалі, як я можу потрапити сюди...

Мак Куїн і Везубі засміялися, немов Гордон виявив нерозуміння найпростішої істини".

— А як усі сюди потрапляють? —спитав Везубі, і обидва засміялися

— Ах, я розумію, розумію вас, Гордон! — раптом діловито промовив Мак Куїн.— Це ж зовсім просто. Надто багато з членів парламенту — нероби й дурні,— визнав він з огидою.— І зараз постала пекуча • потреба зробити деякі заміни. Дайте мені кілька місяців, Гордон, і я протягну вас в парламент на яких-небудь додаткових виборах. Дайте мені ще трохи часу, і ви в мене сидітимете тут на міністерській лаві.

Багатство можливостей викликали у Гордона посмішку,

— Ви не вірите що я можу таке зробити? — визивно спитав Мак Куїн.

Гордон знизав плечима.

— Вірю, можете. Політика—це маніпуляція...

— Ні-ні Без будь-яких маніпуляцій. Чиста гра. У нас в лейбористській партії існують дві сторони: задубілі дідугани і юні чортенята, які набираються сил. Чортенята приймуть вас до себе.

— Отак вони мене й приймуть...

— Не вередуйте, Гордон. Авжеж — отак і приймуть! Вірно я кажу. Вез?

— Цілком вірно, старина.

— В усякому разі,— казав далі Мак Куїн,— ви наділені чудовою сумішшю пристойності й баламутства, яка припадає до смаку всім Вам легко дістанеться перемога, Гордон. Адже ви маєте вже репутацію незвичайної людини.

— Погоджуйтесь, Гордон! Ловіть його на словії — збуджено вигукнув Везубі.— Він зробить те, що каже.

Гордон підвівся, потиснув руку Мак Куїну (стараючись, щоб його огрубілі в пустині пальці виявилися не слабшими за пальці колишнього вуглекопа) і промовив:

— Я певний, що ви можете влаштувати що завгодно, Мак Куїн Проте одне ви не здатні забезпечити: зберегти мою особисту свободу у вашому парламенті. Адже ви —

раб, тільки ви не догадуєтесь про це. В цьому, звісно, немає нічого ганебного. Я й сам був рабом своєї Справи... А втім, можливо, коли я оберу собі новий шлях, я прийду до вас. Тільки не зараз. Зараз я хочу пройти з Везубі повний курс політграмоти. Отже — до побачення

Він вийшов з кімнати так швидко, що Мак Куїн не встиг відповісти йому.

Везубі наздогнав Гордона в коридорі і запропонував туї же познайомити його з ще одним членом парламенту, на цей раз консерватором, який міг би стати в пригоді при вирішенні арабського питання. Але Гордон навіть не зупинився, щоб вислухати його, тільки різким голосом вигукнув:

— Ні. Ні. Ні. Облиште Аравію*— і, гучно тупаючи черевиками по жовтих вищерблених плитах, він вийшов надвір.

Везубі не вгамовувався:

— Але ж якщо ви хочете допомогти своїм друзям, то вам конче потрібно заручитися впливовими знайомими, Гордон. Цей торі зв'язаний з армією й службою розвідки на Середньому Сході. Він порядна й чесна людина. Оскільки мені відомо, він також знає Фрімена й зневажає його. Знайомство з ним було б непоганим початком для вас.

— Мені не' потрібен початок,— відповів Гордон. Він зупинився на сходах, втішаючись денним світлом.— Мені по-

трібен кінець! — Він почав спускатися по сходах.— Хочете, я підвезу вас на багажнику?

— Ні, дякую, — відповів Везубі.— Та й видивіться — будьте обережнішим на цій машині.

Мак Куїн теж вийшов слідом за ними. Дивлячись Гордону у спину, він прохихикав:

— Оце штучка для вас, Вез. Дурошів у цьому інтелігенті аж надто! Не відпускайте його. Згодом він ще прийде сюди.

Але згодом Гордон тільки поскаржився Везубі на те, що його наука просувається надто повільно.

— Чи не могли б ви зібрати всіх своїх політиків до купи, щоб я переговорив одразу з усіма? Для справжньої розмови!

— Що ви називаєте справжньою розмовою?—спитав Везубі.

— В усякому разі не те, що понаписано отут,— Гордон махнув рукою над газетами, книгами, журналами й брошурами, що безладною грудю вкривали письмовий стіл Везубі в його редакційній кімнаті.

— Ви надто жадібно й нетерпляче кидаєтесь на все,— промовив Везубі.— Чому така нетерплячість, Гордон? Навіщо ця божевільна хапанина?

— Ви ж казали, що за два тижні...

— Два. тижні — це для ознайомлення в загальних рисах! Я не думав, що ви одразу захочете докопуватись до самих коренів. Дайте мені трохи часу. Ви вже встигли побувати у багатьох людей, вислухали стільки політичних думок. І знаєте, як людина, що тільки почала читати газети, ви домагаєтесь надто простих, неможливо простих відповідей на свої запитання.

— Я просто захоплююся.

— Тоді скажіть мені, чого ви вже навчилися, Гордон? Які висновки ви встигли зробити?

— Що всіх вас буде висаджено в повітря, і ви так і не встигнете визначити, хто вийде переможцем у змаганні: капіталізм, соціалізм, комунізм чи ваша соціал-демократія. Поясніть мені хоча б, як ви збираєтесь виплутатися з всесвітньої дилеми, яка робить безглуздими ваші місцеві гово-рильні-парламенти?

— Еврика! — вигукнув Везубі і грюкнув по столу своїм випеченим кулаком, інтелігента.

— Отже,— казав далі Гордон,— якщо ви не можете принести мені всіх політиків на одному блюді, то принаймні влаштуйте мені зустріч з яким-небудь росіянином і американцем. Я мушу познайомитися з ними.

— Я принесу вам повне блюдо,— жартівливо, але з помітним тріумфом, пообіцяв Везубі. — Тільки дайте мені трошки часу, гаразд?

— Гаразд. А я на тиждень-два поїду додому,— відповів Гордон і підвівся, щоб негайно вирушити в путь.

РОЗДІЛ XVII

Як тільки двері за Гордоном тихо зачинилися і він опинився в безмовному будинку, він одразу ж пошкодував, що повернувся додому Всередині непривітно цокав годинник, а зовні зима, що ніяк не кінчалася, обсипала холодними краплями стежки й черепицю, і в гомоні дощу чулося: "кліп-клап, кліп-клап"...

— Де ти був?— спитала мати вранці, сідаючи на краю його ліжка і наливаючи йому чашку ранкового чаю.

— Всюди, — відповів Гордон.

Вчора, в день приїзду, його звільнили від необхідності відповідати на запитання. Але зараз він знав, що не уникне розмови, хоч йому і неприємна була ця ранкова задушевність матері. Їй не слід було робити цього. Це їй не личило. До того ж, він любив розпочинати день на самоті — стряхнувши сон, розтиратися, голитись і деякий час з усіх сил вимахувати руками, даючи м'язам розрядку після нічної бездіяльності.

А втім, Гордон сів у ліжку і розповів матері все, що вона хотіла знати.

— Я був у Тесе,— сказав він.

— Я рада. Вона змінилася? Чи все така сама розумна, проста дівчина?..

— Не така вона вже й проста.

— Все ще працює в тому чудернацькому Бюро? Гордон кивнув і зскочив з ліжка, відчуваючи, що більше не може залишатися нерухомим.

— Так. Все ще там.

. — Чому такі дівчата, як Тесе і Грейс, розтрачують свої здібності на нікчемні речі? Невже вони вважають, що споріднюються з людством, стаючи, його слугами? А втім, Грейс уже відмовилася від своєї безглуздої посади бібліотекарки. Вона повернулася додому, Нед. І я відчуваю, що вона от-от вкрай занепаде духом. Ти б з нею поговорив, га?

Гордон засміявся і знизав плечима.

— Ти сприймаєш усе це надто серйозно. Мати не наполягала на своєму проханні.

— Зійдеш снідати о восьмій,— промовила вона з посмішкою, в якій були і розуміння, і докір.— І проганяй мене, коли я тобі надокучаю,— додала вона з порога.

Гордон потребував чиеїсь компанії, але Джека не було вдома — він поїхав в одну з своїх невеселих подорожей на розшуки замовників і грошей.

Гордон зустрів Мура, компаньйона Джека. У його зовнішності, у всій його поведінці проглядав справжній інженер, і це сподобалося Гордону. Мур був одягнений в охайний синій костюм, він раз у раз обмацував кронциркулі й мікрометри в кишенях свого жилета; стриманий, соромливий, він після кожного третього або четвертого слова, сказаного його співбесідником, мовчки кивав головою. Як і Джек, він мав вигляд людини, що живе яа містом. Але рухи його коротких, широких пальців і погляд уважних очей явно виказували в ньому людину, що має справу з машинами.

Переборюючи свою соромливість, Мур сказав Гордону, що хоче поговорити з ним з приводу заводу.

— Правду кажучи, у нас справи набагато гірші, ніж думає Джек,— сказав він.

— Що ж там у вас таке?—спитав Гордон. Як завжди, згадка про стан їхніх справ роздратовала його.

Мур сумно похитав головою.

— Простоємо, містер Гордон. Немає замовлень.

— І Джек не може роздобути їх? Він що, — справді не придатний до цієї діяльності?

— Я б цього не сказав, навіть якщо б і думав щось подібне, — відповів Мур — Я знаю, що Джек не опускає рук тільки тому, що не хоче підводити мене і свою родину. Але я не про те хочу поговорити з вами. Тут інша справа...

Мур замовк, і Гордон відчув, що інженер розповість зараз щось дуже неприємне.

— Яка саме? — спитав Гордон нервово.

— Перш за все, одна з фірм у Ковентрі хоче купити в нас наше підприємство.

На обличчі Гордона з'явився здивований вираз.

— Це добре чи погано?

У Мура обличчя було засмучене.

— Не знаю...

— Джеку відомо про це?

— Ні. Фірма звернулася до мене.

— Ви погоджуєтесь?

— Для нас це єдиний порятунок від краху. Можливо, ми б навіть могли повернути вкладені гроші.

— Що ж вам тоді заважає? Ви боїтеся, що Джек не погодиться? Хочете, щоб я спитав у нього?

— Ні, ні. Я гадаю, що він погодиться.

— У чому ж річ, кажіть, будь ласка!

— Розумієте, коли ми продамо отій фірмі наше підприємство, для мене це буде

добре, бо я інженер; я залишуся на своєму місці і виконуватиму всі завдання фірми. Але Джека вони довго не триматимуть! Я ж знаю звичаї отих великих фірм, містер Гордон, — навіть якщо буде контракт, вони однаково незабаром позбудуться Джека. Він їм не потрібний. Тому-то я й не знаю, що робити, Джек завжди був мені вірним другом, і я не можу зрадити його. Я навіть не наважуюсь розповісти йому про цю пропозицію, бо знаю, що він погодиться на неї, щоб врятувати мене. Але надалі залишати все в теперішньому стані також неможливо, бо кожний день тільки, збільшує розміри катастрофи, яка чекає на нас.

Гордон і Мур сиділи на лавочці, притулившись спинами до стінки старого сарая і підставляючи обличчя під скупі промені зимового сонця, що його, здавалося, підганяв по небу вітер. В сараї працював електромотор, і стінка за їх спинами ласкаво тремтіла й гула.

— Хіба Джек не поїхав зараз за грішми, щоб врятувати підприємство? — спитав Гордон.

— Так, поїхав, але гроші підприємства не врятовують.

— Чому?

— Існує єдиний вірний шлях для використання грошей на підприємстві, містер Гордон. Гроші вкладаються в машини і потім ці машини використовуються для повернення вкладень з прибутком. І чим більше одержують таким чином грошей, тим більше їх треба вкладати в устаткування, — щоб гроші працювали. Але Джек позичає гроші, щоб витратити їх на такі речі, як заробітна плата, плата за електрику і оренду, на всілякі поточні витрати. Отже, ці гроші є для нас чистим— збитком і від них тільки зростають наші борги. І чим більше Джек зараз позичає, тим скрутнішим стає наше становище.

— Чого ж ви дозволяєте йому позичати гроші?

— Інакше не можна, якщо ми не продамо завод.

— Боже мій, і ви питаєтесь у мене, що вам робити?

— Я прийшов до вас, як до особи, яку Джек поважає більше, ніж будь-кого.

— Але чим я можу допомогти вам?

— Просто скажіть мені, чи мушу я передати Джеку ці пропозиції. Скажіть мені тільки це, і я вже знатиму, що робити. Адже ж треба щось робити!

— Скільки у вас часу на роздум?

— Ніскільки.

— А не могли б ви на кілька тижнів залишити все в такому стані, як зараз?

— Для чого? Ви могли б зробити що-небудь?

— Ах, бог його знає! Що ж я можу зробити? А якщо б надійшли замовлення, то це виручило б вас?

— Так, так, виручило б. Але їх ніде взяти, ці замовлення.

— То що ж тоді я можу зробити?—розлючено вигукнув Гордон.

Мур зітхнув, подивився на годинник, підвівся й потиснув руку Гордону.

— Видно, нічого. Пробачте, що потурбував вас з цим. Але Джек...

— Знаю, знаю! — не зумівши приховати нетерпіння, перебив Гордон, і Мур поквапливо пішов геть, відчуючи скоріше полегшення, ніж гнів, бо неприємна розмова вже залишилася позаду.

Непереборна, пульсуюча, гостра туга за теплим сонцем і за пустинею нахлинула на Гордона, сповнивши його апатією. Цілими днями він перебирав у пам'яті уривки і образи втраченого минулого. І в міру того, як спогади ставали яскравішими, а туга боліснішою, Гордону здавалося дедалі менш реальним його життя до і після Аравії. Кінець кінцем це майже фізичне відчуття занепокоїло Гордона, і, щоб розвіяти його, він почав щоранку робити пробіжки по вологих, укритих гравієм алеях. Остаточно його вилікувала подія, яка віддалася в серці Гордона лихим відгуком його нещодавніх настроїв: якось ввечері до нього прийшов Фрімен. Він з'явився без попередження—з безцеремонністю давнього друга.

— Хелло, старина! — привітався він.

Його рукостискання було теплим і щирим, посмішка — чарівно-поблажливою.

— Ну, як цей мерзенний англійський клімат?—спитав він. — Як живеться вам без пустині, без голоду і скачок на верблюдах, без смертовбивств? — І додав із зітханням: — Шкодую, що нам довелося відібрати у вас усе це.

— Сідайте, Фрімен,—сказав Гордон, вказавши на обтягнену ситцем кушетку біля каміна. Не вважаючи за потрібне обмінюватись з Фріменом тривіальностями, він сухо промовив: — Слід гадати, що тепер, коли ви відібрали у мене все це, в пустині панують порядок і тиша? Цілковите благополуччя!

— О, без проблем, звичайно, не буває. Однак, сподіваюсь, ви погодитесь з тим, що справи ідуть у нас не так уже й погано. Звичайно, це заслуга генерала! — Фрімен весело хихикнув — мовляв, і вам, і мені добре відомо, чия це насправді заслуга.

— Місяців так через шість, Фрімен, в пустині розпочнеться ще кривавіше повстання, ніж попереднє.

Гордон сам здивувався на свої слова, здивувався на свою впевненість у тому, що нове повстання спалахне так скоро.

Але Фрімен залишався незворушним.

— Підтримуєте зв'язок із старими друзями?

— Аж ніяк.

— Виходить, ви просто гадаєте. Чи, може, це інтуїція?

Гордон знизав плечима.

— Я ніколи не займався гаданням.

— На жаль, я мушу розчарувати вас, Гордон. Протягом останніх кількох місяців ми з генералом добре попрацювали на ниві умиротворення. Ми виробили нові плани переселення племен і контролювання прикордонних районів, спростили систему оподаткування. Крім того, ми уклали угоди щодо нафтопроводу і провели телефонну лінію в Істабал для Гаміда. (Оце був хід!) З кочовиками — принаймні з вождями — ми живемо в ладу, а щодо Гаміда, то з ним тісно співробітнічаємо. Правда, нам довелося усунути з пустині більшу частину бахразької адміністрації — можете вважати, що це

ваша заслуга, Гордон. Але в цілому, між вищими сферами Бахразу і кочовиків поступово налагоджується контакт, і відмова від отого шкідливого прошарку поліції і патрулів лише сприяє цьому. Тепер усе контролюється літаками. Навіть якщо б Гамід задумав повстати, то йому б не було на кого кидатися. Самі лише літаки. Безнадійна справа! Ваше повстання навчило нас, як треба застосовувати літаки.

— Цього навчив вас Лоуренс, а не я. І нічого нового у вашій тактиці нема.

— Е, ні, у нас своя система. Щотижня ми посилаємо в Істабал два літаки з провіантом і пальним, а істабаль-цям пропонуємо використовувати ці літаки як транспорт для експорту їхніх товарів у Бахраз. До того ж, ми дбаємо про те, щоб кочовики всюди в пустині відчували, що в небі над ними щось літає. І ми почали тренувати загін бахразьких десантників-парашутистів. Вони в нас тренуються по всій пустині і завжди на очах у кочовиків.

Гордон фиркнув.

— Ви ні з чого не дістаєте науки, Фрімен. Адже кілька подачок і кілька бомбардувальників просто зроблять Гаміда вдвоє ввічливішим і хитрішим. Невже ви сподіваєтесь, що будь-який з ваших заходів здатний похитнути рішучість такої людини, як Гамід?

— Можливо, Гамід дійсно залишається непохитним,— розсудливо погодився Фрімен. — Але наш новий гуманний підхід завойовує нам багато друзів. Власне, саме тому я прийшов до вас. В Англії у нас зараз гостює бідолаха Юніс, вождь камрів.

Якщо Фрімен розраховував на якийсь вияв здивування з боку Гордона, якщо він сподівався побачити широко розкриті очі, почути мимовільний вигук, то його чекало розчарування. А втім, він виклав цю звістку так, ніби хотів зробити приємний сюрприз "старині" Гордону.

— Хіба це не радує вас? — спитав Фрімен з кривою посмішкою.

— Дуже радує!

— Тоді ви здорово вмієте приховувати свої почуття... Бідолаха Юніс зупинився в мене, недалеко звідси. — Він назвав село і свій родовий маєток. — Ми привезли старого сюди, аби довести, що ми не замишляємо зла проти нього і щоб показати йому наш добрий і порядний спосіб життя Ну, і заодно, звичайно, хотіли дати вам можливість побачитися з старим другом. Ми знали, що вам це буде приємно. Власне, я зараз і прийшов, щоб запросити вас на сніданок на суботу. Ви вже, будь ласка, прийдіть. Старий тепер у чудовому настрої. Він досить-таки швидко оправився після смерті свого бідолашного хлопчика і, безперечно, буде дуже радий побачити вас. — Коли Фрімен промовив "вас", його очі, здавалося, сфотографували Гордона — нового Гордона в солдатському одязі, що дисциплінував і стримував його, на відміну від арабського вбрання, яке надавало йому такого вільного, безшабашного вигляду.

Тим часом додому повернулися мати й сестра Гордона, які ходили за покупками в село, і Гордон церемснійо відрекомендував їм Фрімена. Як Гордон і сподівався, Фрімен почав з чарівною невимушеністю в романтичних барвах змальовувати жінкам Аравію, жартівливо згадуючи про те, як він потрапив "у полон" до Гордона і про "невезіння"

Гордона — про його поразку.

— В нашому будинку ніколи не розмовляють про Аравію, — промовив Гордон.

— О, звичайно, — нітрохи не збентежившись, відповів Фрімен. — Про лихі дні краще не згадувати.

— Ви — військовий, містер Фрімен? — спитала мати. Здавалося, в її маленьких яскравих очах от-от спалахне ворожість.

— Ні. Я нікчемний цивільний служака, місіс Гордон. До того ж, я за своїми переконаннями дуже далекий від воячини.

Грейс подивилася йому у вічі.

— Це позитивна якість! — промовила вона, вживаючи фразу Гордона. — Я ненавиджу всіх військових, хоч і не осуджую їх.

— Ви — пацифістка, міс Гордон?

— Так. А ви?

— Ні, але...

— Я фанатична пацифістка, містер Фрімен, і я ревно і гарячково молюся про одне: якщо люди розпочнуть нову війну, нову криваву бойню, то хай нас усіх розірве на шматочки — щоб раз і назавжди було покладено край цьому звірству!

Фрімен підхопив її слова з тією самою запальністю:

— Я цілковито, від душі погоджуюсь з вами! Я не пацифіст; більш того, в моїй роботі я навіть іноді змушений вдаватися до насильства. Але в принципі — я ворог жорстокості, бо я дійшов висновку, що коли для збереження миру на землі потрібно так багато насильства, то краще вже одним величезним вибухом разом покінчити з усім.

— Браво, Фрімен! — вигукнув Гордон. — Оце так вихід! Кінець усім проблемам!

— Ну, звичайно, у мене досить-таки крайні погляди...

— Ні! Ні! — з такою силою озвалася Грейс, що Фрімен злякано подивився на неї. — Ви цілком праві!

— Вашу точку зору не можна було б назвати християнською, або гуманною, чи переконливою, — зауважила місіс Гордон. — Проте я не думаю, що ви справді вірите в отаке загальне знищення. Вам, молодим людям, насильство так ненависне, що ви весь час тільки й розмовляєте про нього. Слід навчитись стримувати свої пристрасті і шукати якісь розумні, гуманні і християнські шляхи. — Вона підвелася — благородна, непохитна, цільна в своїх переконаннях. — А зараз вибачте мене — я піду приготую 'чай.

Однак Фрімен теж підвівся, категорично відмовляючись від чаю; він заявив, що просто випадково, з непристойною безцеремонністю зайшов провідати старого друга Гордона. А зараз уже наближається час обіду, і він мусить повертатися додому. Він просив не турбуватися й вибачити старому холостякові, обіцяючи знову прийти, — незалежно від того, запросять його чи ні.

Місіс Гордон нишком перевела погляд з Грейс на Фрімена, і повторне запрошення було йому, звичайно, забезпечене. Гордон помітив цей погляд і зрозумів, що в серці

матері вже зароджуються найнеймовірніші надії — і від цього, несподівано для всіх, він закинув голову назад і розреготався.

— Авжеж, авжеж, Фрімен! — вигукнув він. — Обов'язково приходьте до нас знову!

— Як ви дісталися сюди? — спитала у гостя Грейс.

— На автобусі до села, а потім пішки сюди. Я люблю ходити пішки.

— Шкода, що немає брата з автомобілем, — сказала Грейс.

Вони стояли на дверях. Фрімен був у добре пошитому синьому пальті, у м'якому коричньовому капелюсі. Гордон мляво потиснув простягнуту ним руку, та раптом побачив свій мотоцикл, що стояв на стежці, і вказав на нього Фрімену.

— Давайте, я підвезу вас додому! — Пожвавившись і повеселішавши, він схопив свою куртку.

— О, ні, ні, дякую, Гордон, — з посмішкою, покvapливо сказав Фрімен. — Пістолети і мотоцикли — це вже ваш фак, а не мій. Ні! Я з вами тут попрощаюся, старина. І, будь ласка, приходьте в суботу. Можливо, ви зустрінете там ще декого з ваших старих друзів.

Поява Фрімена примусила Гордона звернутися за допомогою до матері:

— Чому б тобі не запросити до нас Тесс на два-три тижні? — спитав він її в суботу ранком. — Вона б підбадьорила тебе. Та й усіх нас. У компанії Тесе ти б, можливо, трохи відпочила від щонічних слізливих звірювань Грейс.

— Не кажи так про Грейс! — мати, видимо, була вражена

— О, я зовсім не збираюся глузувати з неї.

— Тоді чому її переживання так дратують тебе? Гордон знизав плечима.

— Я відчуваю тільки жалість до неї, — в його голосі дійсно було співчуття. — Душевні вагання — це щось гірше за ідіотизм.

— Це так, але не забувай, що Грейс — жінка, Нед, а в теперішньому суспільстві перед жінками постають деякі особисті проблеми. Грейс, на нещастя, не змогла знайти собі місця в житті. До того ж, вона переростає вік, в якому одружуються, — принаймні так вона думає. А деяких жінок це вкидає в паніку.

Гордон посміхнувся

— А чому б їй не піти в наречені Христові? Здається мені, це було б непоганим виходом для Грейс. — Він пильно стежив за виразом материного обличчя. — Монастир іноді стає чудовим порятунком для людей у такій скруті. Сказати правду, мене зачаровує оця релігійна безвихідь, у яку потрапила Грейс... Бо самоприниження, непротивлення злу та покірливе підкорення канонізованим моралі, догмі, — це є той шлях, на який стає людина з пораненою, ураженою душею, мамо; і я визнаю дійову силу та спасенність цього шляху для таких людей. Коли б я сам зазнав цілковитого душевного занепаду або зневірився в собі (хоч таке навряд чи можливо!), я б, напевно, і сам обрав би підкорення догмі як єдиний вихід. Так-так, я міг би стати на той самий шлях, що й Грейс! І на цей шлях може стати кожна людина, чий інтелект не витримує сутички з жорстокостями сучасної дійсності. А втім, звичайно, я б іще подумав, прийняти цю догму чи, краще, пустити собі кулю в лоб... — І не встигла мати

заперечити йому чи обвинуватити в перебільшенні, як він раптом спитав: — Мамо, а чому це так вийшло, що ніхто з твоїх дітей не одружився?

Спочатку вона засміялася, і Гордон відчув себе так само, як у дитинстві, коли мати сміялася з нього.

— Що ж, ще не пізно! — промовила вона весело, але, зрозумівши з виразу обличчя Гордона, що він питає серйозно, похитала головою і додала з щирим нерозумінням: —

— Не знаю, чому це так вийшло, Нед. Видно, війна вибила вас усіх з колії.

— Навряд.

Тоді мати пригадала його просьбу відносно Тесе і з неприхованим здивуванням запитально поглянула на Гордона, чекаючи почути від нього щось таке, що пов'язало б його згадку про Тесе з щойно поставленим запитанням, чекаючи хоч якогось натяку. Однак, обличчя Гордона залишалося непроникливим.

— Який ти дивний хлопець! — з добродушним, радісним сміхом промовила вона і, знову пильно поглянувши йому в очі, почала надягати пальто, збираючись за покупками.

Він допоміг їй.

— Так ти запросиш Тесе? (Як тужно прозвучало це запитання!)

— Аякже. Ти ж знаєш, як я ціную і люблю її! А по-твоєму вона приїде? А її робота?

— О, тамтешні бюргери так чи так збираються викинути Тесе з її контори! — радісно відповів Гордон. — Запроси її до нас. Я б дуже хотів, щоб вона приїхала.

— Гаразд. Я сьогодні ж увечері напишу їй, — пообіцяла мати. — До речі, Нед, чи не збирався ти поїхати сьогодні на сніданок до містера Фрімена — побачитися із своїми арабськими друзями?

— Так-так, збирався і поїду. Поїду.

На прощання вони обмінялися затаєними посмішками — ніби знали надії одне одного, пов'язані з приїздом Тесе.

РОЗДІЛ XVIII

Гордон вимкнув гуркотливий мотор свого мотоцикла" наближаючись чудовою алеєю до фамільного маєтку Фрімена. Зупинивши машину біля портика в стилі королів Ге-оргів, він окинув захопленим поглядом легкі колони й подумав: "Всю цю досконалість куплено разом з беконом! Як може Фрімен зносити таку щиру красу?" Щоб не порушувати цю красу, Гордон поставив мотоцикл між двома кущами. Потім він швидко й нечутно піднявся сходами і потягнув за ручку старовинного дзвінка. Пролунало мелодійне дзеленчання, економка відчинила поліровані двері, і Гордон прослизнув до середини—маленька вражаюча постать у жовтому арабському бурнусі.

Фрімен, який вийшов на дзвінок у прихожу, іпершу не впізнав гостя, але потім вигукнув з короткою здивованою посмішкою:

— Ба, баї Та це ж Гордон — араб!

Так, перед ним стояв Гордон — араб, а не скромний солдатик. І це була*відповідь на замір, з яким Фрімен запросив його до себе. Гордон не забув, яким поглядом Фрімен дивився на його солдатський одяг. Той погляд розкрив йому все: Фрімен, вірний своїй

ідіотській пристрасті до підступів, хотів, щоб перед Юнісом в особі Гордона з'явився звичайнісінький англієць, який єдиним своїм виглядом розвіяв би легенду про Гордона-героя. Та Фрімен схибив, і навіть його незворушні англійські очі забігали зараз під твердим і зухвалим поглядом кочовика пустині.

Тепер Гордон принаймні зустрінеться з Юнісом як повелитель. Щоправда, він не надавав особливого значення тому враженню, яке він справить на цього старого нікчому: Гордон розумів, що Юніс знову став боягузливим прихвос-нем Бахразу та англійців, тремтячим від страху перед погрозами одних та немилістю інших. Присутність Юніса в Англії свідчила про це.

А втім, одряхлілий вождь сповнився журбою та хвилю-

"анням, коли Гордон увійшов у бібліотеку. Юніс сидів на шкіряній кушетці поруч генерала Мартіна; коли Гордон з'явився, він з вигуком схопився на ноги, і по його щоках потекли старечі сльози. Він обійняв Гордона з підкресленою ніжністю, немов той був справжнім арабом.

— Брате мій! — заголосив він.— О, мій славний брате!

Гордон докірливо фиркнув на старого за його плаксивість, однак у самого від згадки про юного Фаг'да гостро защеміло серце. Подробиці мученицької загибелі хлопця від садистських рук Азмі весь цей час стояли перед очима Гордона, і зараз він не міг утриматися від сліз.

Генерал Мартін був захоплений їхніми обіймами.

— Добра зустріч!—сказав він по-арабськи. — Добра зустріч!

Гордон зітхнув, але його обличчя, коли він обернувся до генерала, виражало веселу задирливість. Гордона охопило знайоме непереборне бажання уразити гідність сивоволосого героя. І з насмішкувато-толерантним виглядом, глузуючи з усіх чудових компромісів, за допомогою яких Фрімен та генерал тепер штовхають племена в бахразьку кабалу, він почав дошкуляти, старому солдатові, змальовуючи йому, як незабаром вся Аравія — від Суецу до Мосула — запалає у вогні повстання.

Цією картиною Гордон хотів помучити і бідолаху Юніса, показати камру, що він — жалюгідний зрадник, нікчема, не потрібний Справі племен. Що в своєму боягузливому пристосовництві він надто багато разів ішов на ганебні згоди. Що він більше не належить до славного арабського братерства, яке однаково переможе, незважаючи на його зраду. Бідолаху Юніс мовчав. Однією рукою він раз у раз стискав складки свого бурнуса, а другу піднімав та опускав у якомусь тужному жесті. Його тіло важко вдавлювалося в шкіряну англійську кушетку, а ноги араба — в черевиках з еластичним верхом — здавалися самотніми й непроханими чужинцями біля каміна цього фамільного маєтку.

Гордону проте не вдалося дошкулити генералові — навпаки, Мартін сам перейшов у наступ, обвинувативши Гордона у зраді його власних ідей.

— Раніше ви із зневагою говорили про будь-яке повстання, крім Повстання племен. А тепер ви говорите про всю Аравію, в тому числі про Бахраз — немов у вас з'явився новий союзник. Новий союзник — городяни й селяни!

— Ні, не мій союзник, генерале. Ваш ворог. Я все ще можу сміятися з революції городян і селян. Я можу дозволити собі філософську зневагу до них. Але ви— не можете. Для вас усі ці дрібні заколоти проти хазяйнування англійців і продажних арабських урядів є реальною дійсністю. І як його знати, хто буде союзником кочовиків, коли вони повстануть другого разу?

Фрімен вибив люльку об стінку каміна.

— Якщо ви хочете сказати, що племена дістануть допомогу від отих бахразьких революціонерів, Гордон, то можете взяти до уваги, що так зване Повстання городян і селян більше не існує. Воно зійшло нанівець після поразки Повстання племен. Більшість його вожаків спіймано і повішено 'як бандитів. Щождо вашого друга Зеїна аль-Бах-разі, то нам відомо, що Гамід переховує його в Істабалі, але взагалі він зовсім не шкідливий.

— Не шкідливий! — Гордон потер одну об одну свої сильні руки.—Ви неперевершений дурень з вашою необізнаністю, Фрімен. Не шкідливий! — він радісно засміявся.— Якщо ви хочете позбутися людини, яка є душею і серцем усього Повстання городян і селян в районі нафтопромислу, Фрімен, то ви мусите впіймати мого брата Зеїна. Сумніваюся тільки, чи це вам вдасться. Кожна мить його існування небезпечна для ваших бахразьких друзів. Кожну секунду свого життя він присвячує планам їхнього знищення.

— Боюсь, що він увів вас в оману,— промовив Фрімен з посмішкою.—Нам відомо все про нього. Він не керівник. Він тільки агітатор на нафтопромислі, оце й усе. І він однаково неспроможний принести користь своїй революції, ховаючись в Істабалі.

— О, стривайте, стривайте, ви ще побачите! — захоплено вигукнув Гордон, радіий за Зеїна.

— Колись ви казали мені, що не маєте нічого спільного з тими міськими революціонерами,— сказав генерал.— А тепер скидається на те, ніби Зеїн усе ж таки був вашим союзником.

— Аж ніяк, генерале. Він був моїм другом. Навіть братом. Але союзником — ніколи. Звичайно, кажучи про союз, я маю на увазі тільки себе, а не Гаміда.

— Гамід не потребує таких союзників,— роздратовано заперечив генерал.

— Боюся, що Гамід здатний змовитися з ким завгодно,— перебив його Фрімен.— Її сентименти тут ні до чого.

генерале.— Він подивився на Гордона й промовив з посмішкою:— Здається мені, не до душі вам отой вплив, який Зеїн має на Гаміда.

— Авжеж, не до душі,— гірко визнав Гордон.— Але я люблю Зеїна, як брата. І коли б ви не були таким закосні-лим інтриганом, Фрімен, ви б зрозуміли, що він ворог, небезпечніший, ніж я.

— А я ніколи не вважав вас особливо небезпечним,— відповів Фрімен.— Це генерал вигадав вас.— Фрімен досить безцеремонно розреготався. — Щодо мене, то я б дозволив вам повернутися до Аравії хоч завтра! їй-бо! Можете вирушати — дорога вільна! Клянусь, я б залюбки влаштував усе, що треба, для вашого повернення!

Гордон був ошелешений, спантеличений. Йому раптом стало соромно за свій арабський одяг, за свою гру в героя... Він відчув себе в безглуздому становищі—і поставив собі питання, чому це так. Відповідь з'явилася негайно: "Чорт! Фрімен навчився розмовляти зі мною. Він навчився глузувати з мене!" Фрімен, нарешті, розкусив його і тепер раптом перетворився на зовсім іншу і, мабуть, небезпечну людину... — "Ні! — вирішив Гордон, заспокоюючи себе. — Він не небезпечний —принаймні в ролі "гарного хлопця".

І тут лише до свідомості Гордона * дійшла суть фріменівського жарту.

— Чи не хочете ви цим сказати, що я можу повернутися до Аравії?—спитав він.—Чи не звільняєте ви мене від мого слова?

— Ні, Гордон, вам не можна повертатися, — поспішно втрутився генерал. — Ви дали слово мені, і я ніколи не звільню вас від нього. А самі ви обіцянки не порушите

— Я не дуже певний цього,— промовив Гордон, вкладаючи в свої слова не так справжній намір, як погрозу.

— Ах, це вже звучить безглуздо,— із скаргою в голосі вигукнув генерал.— Якщо ми можемо тільки сперечатися про Аравію, то краще зовсім не розмовляти про неї.

Гордон знизав плечима. Він відчував, що завдяки цим, викликаним ним суперечкам, він вийде переможцем з сьогоднішньої зустрічі. Генерал уже вважав його нечесним, а Фрімен — грубим. От тільки про Юніса (заради якого, власне, Гордон і старався) всі забули. Старий поринув у байдуже заціпеніння, його дрябле обличчя нерухомо застигло — він засинав.

Гордон спробував розворушити його, вигукнувши:

— Прокинься, брате, і скажи що-небудь високе про нафтопромисел. Генералу набридли наші дрібні суперечки про Повстання.

Але Юніс був зараз нездатний на вияв сарказму, та й однаково шпилька Гордона не досягла мети, бо Фрімен в цю хвилину вийшов, щоб зустріти нового гостя

Він повернувся з Азмі-пашею.

...Гордон ніколи не дозволяв своїм почуттям брати верх над собою. Воля завжди, в будь-яких обставинах,, допомагала йому зберігати ясність думки. Але поява Азмі на якусь мить затьмарила Гордонів розум. Справжній жах охопив його, коли він побачив, що товсті, вузлуваті пальці Азмі наближаються до нього в англійському жесті привітання та поваги. Він одсахнувся, побоюючись, що Азмі впізнає його, бо відчував, що тоді вже не зможе приховати своєї відрази. Однак у цьому полягала іронія долі: Азмі і не підозрював, що Гордон колись потрапив до його розпусних рук. Паша аж ніяк не думав, що цей новий і прославлений ан-гло-арабський герой має щось спільне з тим, одягненим в лахміття, чисто виголеним, ошаленілим арабом. Паша вклонився і пройшов повз Гордона. Генеал підвівся, потиснув руку Азмі і уступив йому місце. Тепер Азмі і"* бідолаха Юніс сиділи поруч на шкіряній кушетці.

— Мені хотілося звести до купи лева та ягнятко, — спокійно прошепотів Фрімен Гордону, кивнувши у бік Азмі та Юніса.

— Убивця! — так само спокійно відповів Гордон Фрімену.

Безперечно, Гордон був би вражений значно більше, але його обурення поступилося місцем здивуванню, коли він поглянув на бідолаху Юніса — на зрадника Юніса... В очах старого палала непримиренна, безмежна ненависть. Вони були сповнені люті, презирства до Азмі і ненависті, ненависті до всіх. Журливого старого нікчеми як не було — замість нього на кушетці сидів старий і відважний араб, якого загибель сина знову зробила воїном і який ніколи не переставав бути ним. Гордон зрозумів, що вся сьогоднішня поведінка Юніса до появи Азмі була цілковитим обманом, чудовою хитрістю, яка, видимо, потрібна була для Гаміда й для Справи племен. Захоплення старим — повнило серце Гордона. Яку образу, зневагу, муку Юніс тільки що мовчки зніс від Гордона! А який біль, мабуть, спричиняє йому свідомість того, що він сидить поруч убивці свого сина! Іти на такі страждання в ім'я служіння Справі; терпіти ганьбу, презирство й приниження від своїх же братів — і це тоді, коли служиш їм... В цю мить Юніс був єдиним моральним героєм серед них і справжнім переможцем над ними усіма.

— Шкода, що я вас не порішив^ тоді в пустині! — негучно процідив Гордон Фрімену.

— Еге. Ну, прошу до столу, — він люб'язно посміхнувся до Гордона. — Я чекав до себе ще одного з ваших старих друзів, Гордон; проте, він, видимо, в останню хвилину втратив мужність.

Зауваження Фрімена, здавалося, надало цьому відсутньому боягузливому гостеві рішучості; за вікнами виник і урвався гуркіт автомобіля, і незабаром у кімнату ввійшов цей ще один старий друг—нерішучий шукач пригод Сміт.

— А, ось і він! — вигукнув Фрімен — І якраз вчасно!

Досі Гордону було абсолютно байдуже, зустрінесться він ще раз із Смітом чи ні. Але в цю мить він відчув, що Сміт для нього — найпотрібніша людина в світі, що в особі Сміта сюди з'явився вірний друг і прихильник.

І це відчуття було взаємним. Судячи по виразу обличчя Сміта, він не знав, що чекає на нього, коли їхав сюди. У всій його високій нерішучій постаті прозирали пригніченість і замішання, немов ця пишнота в стилі Георгів, цей ввічливий і гостинний Фрімен, Юніс, генерал і, нарешті, Азмі були пасткою для нього. Та разом з цим, якщо в Сміта і залишались якісь рештки колишнього трепету й замкненості щодо Гордона, то зараз вони зникли, поступившись місцем сильній, одвертій прихильності, дивній для обох — бо і Сміт відчув, що Гордон відповідає йому взаємністю. Ухопивши Сміта за лікоть, Гордон сказав йому крізь зуби:

— Цей падлюка Фрімен розіграє тут цілу виставу, так що будьте пильні, Сміті.

— Що він надумав? — глухо, роздратовано спитав Сміт.

— Він хоче зробити з нас англійських дурників. Не піддавайтеся ж! Будьте весь час Сміт-пашею. Ах! І чого я не пристукнув його тоді на аеродромі!

Підтримка Сміта й прихована мужність Юніса оживили Гордона, і за білосрібною чистотою англійського обід-нього столу він почав пробуджувати в Азмі плотські спогади, вкраплюючи в розмову згадки про той день, натякаючи на бійку між ними,

виявляючи свою добру обізнаність з внутрішньою обстановкою мисливського будинку. Але апатичний, забутий Азмі не повертався до неприємних спогадів. Більше того, здавалося, що Гордон взагалі не цікавить пашу, навіть як колишній ворог, чию голову він оцінив так високо. Гордон—герой Повстання племен був так само байдужий Азмі-паші, як і той, зодягнений в лахміття, араб, чий образ Гордон зараз намагався викликати в його пам'яті.

Однак Гордон уже вирішив будь-що викрити себе, його сповнило непереборне, гіпнотизуюче й гидливе бажання довести Азмі до жаху впізнання. Він обплутав Азмі тоненькими нитками й за допомогою прихованих натяків на час і місце дав зрозуміти паші, що той нестямний арабський хлопець був Гордоном—англієм Гордоном, який сидить зараз за столом напроти Азмі — братом по крові Фрімена і генерала. Інші присутні, не підозрюючи, що надумав Гордон, тільки дивувалися на його пристойність й ввічливість в обходженні з бахразцем. Але коли жадана мить настала і сплетення натяків викликало спалах впізнання в очах Азмі, всі присутні відчули його, як електричний розряд.

Азмі неминуче мусив упізнати Гордона, і все ж сталося це несподівано.

В ту першу, жахливу їх зустріч в Аравії страх по-справжньому охопив Гордона, коли він побачив м'ясисті, набубнявілі від кілець пальці Азмі, що тяглися до нього. І зараз він не в силі був одірвати очей від цих винизаних золотом рук, які рухалися од тарілки до рота на тлі білого Дамаску скатерті; в його погляді була завороженість, що її нарешті помітив і сам Азмі. Це сталося в ту мить, коли Азмі підносив до рота ягідку тепличного винограду — побачивши нерухомий, сповнений гидливості погляд Гордона, паша впізнав його по виразу очей.

Рука (з виноградинкою між великим і вказівним пальцем) опустилася. М'які масні губи, здригнувшись, розкрилися. Ніздрі перелякано роздулися. І, нарешті, очі виказали Азмі-пашу — він пригадав. Бахразець зблід під поглядом Гордона, а Гордон відчув відразу сором, лють і весь напружився, немов збираючись в нестямному шалі кинутися на Азмі. Та в цю мить виноградинка випала з безвільних пальців паші і покотилася через стіл до Гордона. Англієць неохоче, але обережно, підняв її. Доля принесла цю сочну, повну ягідку в жертву Гордону. Він стиснув її кінчиками пальців і розчавив, забруднивши соком скатерть. Усе ще стискаючи мокрі пальці, Гордон нищівно подивився на Азмі. Присутні помітили цей жест і зрозуміли приховану в ньому погрозу. Гордон витер пальці об свій бурнус — по-кочівницьки, Азмі випустив тремтяче зітхання, і сніданок закінчився.

В бібліотеці, куди вони повернулися після сніданку, Сміт зазнав незначної поразки: Фрімен змусив його признатися, що він знову повернувся до роботи у процвітаючу будівельну контору свого батька. Фрімен констатував, що Сміт виконує там роль клерка при своєму батькові. Ось вам і Сміт-паша! Але ця поразка була дрібною і непомітною, бо в цілому битву програв Фрімен. Азмі після сніданку поведився дуже нервово і, нарешті, зник; бідолаха Юніс весь час тужливо мовчав; навіть генерал втратив свою балакучість. Однак Фрімен приборіг наостанку ще один сюрприз.

— Давайте сюди нашого гостя! — звелів він економці, і цей гість (одягнений у біле галабе, на зразок тих, що їх носять хлопчики-слуги в Єгипті) нерішуче відчинив двері в кімнату; спочатку ні він, ні інші гості не впізнали один одного; він зупинився на порозі, тримаючись за дверну ручку обома руками — руками погонича верблюдів. Та незнайомиць перший спалахнув радістю.

— Володарю! — вигукнув він і кинувся до Гордона. Це був маленький Нурі.

Почуття, що охопило Гордона, не можна було б назвати англійським — воно було надто глибоким, надто нестримним. Він навіть втратив здатність розмовляти по-арабськи і зумів тільки через силу вимовити розгублене англійське:

— Що ти тут робиш? О, господи, що ти тут робиш?

— Тепер ти повернешся до нас? — сказав по-арабськи маленький Нурі, не розуміючи Гордона. — Ти повернешся, Гордон?

Гордон узяв хлопчика за плечі, але в цю мить той побачив Сміта і, з радісним вигуком підбігши до нього, обняв почервонілого клерка за величезні коліна.

— І ти теж тут! — буяючи щастям, хлопчик смикав механіка за штани і захоплено сміявся. — Володарю, володарю! — кричав він радісно. Який день! О. який день!

Нурі держав за руки обох англійців — наче й не було трагедії, страху, туги за втраченими радощами пустині! А Гордон, тримаючи в своїх руках пальці хлопчика, силкувався зрозуміти Фрімена.

— Навіщо ви привезли його в Англію?—спитав він. Фрімен мав пристойний і задоволений вигляд.

— Він так хотів побачити вас, Гордон, що я просто не в силі був відмовити шибеникові — оі і взяв його з собою чимсь на зразок слуги

— Слуги?— З мертвим спокоєм, майже беззвучно перепитав Гордон.— Одішліть його назад, Фрімен!— повільно процідив він,— Негайно одішліть його назад.

— Але ж чому, старина? Він себе тут чудово почуває. Наступного місяця я повертаюся в Аравію і тоді візьму його з собою...

Довгасте обличчя Гордона зацікавило у виразі тихої погрози.

— Одішліть його назад! — знову промовив він.

— Дурниці, старина. Гордон нахилився до Нурі.

— У тебе є пальто? Він тобі дав що-небудь, щоб носити на холоді, надворі?

— О, так, так, є. У мене є все в цьому прекрасному місті. Але тут так холодно. І темно, володарю. Не дивно, що ти поїхав звідси в Аравію. А він дає мені все. Іі така їжа...

— Іди, одягни своє пальто. Я візьму тебе з собою.

— Ні, Гордон! — Фрімен поклав руку на плече хлопчика.

Тут знову втрутився генерал".

— Хлопцю тут добре, Гордон. Я, правда, тут не при чому — хлопця привезли, не спитавши мене, але давайте обійдемося без сцен.

— Іди одягай пальто.

Маленький Нурі подивився на обличчя Фрімена і Гордона, і, здавалося, в його очах

була однакова прихильність. Однак він викрутився з-під руки Фрімена, вискочив за двері, і вони почули, як його сандалі з загнутими носками човгають по сходах.

— Я одішлю його назад в Ісгабал, — промовив Гордон. І, щоб якось загладити різкість своїх слів, додав: — Сподіваюся, що ви допоможете мені, генерале.

— Ви навмисне перекручуєте усю цю історію, — запротестував Фрімен. — Навіщо ж, по-вашому, я привіз його сюди?

Гордон не відчував гніву — бо гніватись можна на людину, від якої ще можна чогось сподіватися. Фрімен тепер уже не міг викликати в Гордона таке нескладне почуття.

ральний вчинок; тому нічого було чекати від нього якоїсь етичної поведінки, якоїсь порядності. Отже, Фрімен став для Гордона найлютішим ворогом, і гнів був надто великою розкішшю щодо нього.

Тут потрібна була лише стриманість і непохитна пильність.

Він відповів з напруженим спокоєм:

— Ви привезли хлопця сюди, щоб обібрати мене, Фрімен. Щоб, повернувшись назад, до своїх друзів, він вихолостив усе те хороше, що пов'язано з моїм ім'ям. Або у вас була інша мета: ви побачили природжену досконалість та правдивість хлопчика і взяли його з собою, щоб у цьому жакливому місті позбавити його сили духу, залякати, і, якщо можна, обібрати...

Фрімен посміхнувся:

— Ви переоцінюєте себе, Гордон. У вас немає імені, яке б можна було обібрати. У вас є тільки ваш егоїзм..— Він знизав плечима. — А щодо хлопця, то спитайте в нього, чи добре йому живеться. Спитайте в нього, чи відчуває він до мене любов та повагу. — Фрімен засміявся. — Сердешний старина Гордон! Все ще живете тим коротким і мертвим минулим. Беріть хлопця. І не підступайтеся до мене з вашими погрозами в Англії. Тут уже я робитиму те, що я вважаю за потрібне. Можете їхати, старина. І не давайте хлопцю надто багато свіжого молока. Воно йому вадить.

Гордон поглянув на Сміта й кивком покликав його за собою.

— Ходім, Сміті! — сказав він.

Сміт на якусь мить завагався, але пішов. Біля дверей їх уже чекав маленький Нурі у великій солдатській шинелі поверх галаб'є. Вискочивши на поріг, він почав вигукувати слова прощання й тискати руку Фрімену. Той терпеливо посміхався у відповідь і казав хлопчику, щоб

здатний на будь-який амо-

він скоріше повертався, бо незабаром вони разом поїдуть в Ісгабал.

— О, так, так, — відповів Нурі, — я скоро приїду провідати вас!

Біля портика стояв довгий зелений старомодний автомобіль "бентлі". що належав Сміту, і Нурі захопився, побачивши машину.

— Ні, ти поїдеш зі мною, — сказав Гордон хлопчикові. — Сміт, виїздіть на головне шосе, там я наздожену вас.

Коли Сміт — у шерстяному картузі, в пальті і в рукавицях — викотив на алеюєвою

пульсуючу зелену машину, Нурі збуджено затанцював і заплигав на місці, і навіть бідолаха Юніс не залишився байдужим, в очах його засвітилися вогники.

А потім Гордон вивів свій мотоцикл, і тут уже справжній екстаз охопив маленького Нурі. Він був у такому за хваті, що навіть не міг вибратися на багажник, і Фрімен підняв і посадив його позад Гордона.

— Тримайся міцно!—сказав Фрімен хлопчику. — Ще міцніше!

Гордон вдихнув гуркотливе життя в свій мотоцикл, і, ледве поглянувши на трійку, що залишалася, — на засмученого генерала, на лукавого і гордого Юніса, на спокійного усміненого Фрімена, — з гучним вибухом зірвався з місця і поїхав геть. На жодному верблюді в пустині йому не вдавався такий ефектний від'їзд.

РОЗДІЛ XIX

"Останнім часом, — писав Гордон до Тесе своїм нерозбірливим почерком, — у нашому домі панує незвичайна веселість. Природжена грайливість маленького Нурі не знає ні меж, ні упину. Ніщо не бентежить його, і ніщо не засмучує. Для пуританської душі моєї матері він — сама радість і доказ того, що та суміш релігій, в яку вона вірить, — справедлива. Коли б я дозволив, вона б назавжди залишила в нас маленького шибеника.

Сестра Грейс теж очарована хлопчиком. В її безбарвних очах світиться вираз якоїсь хворобливої заздрості і чудної любові, і я згоден поклястися, що якби її вдача зуміла піднятися над муками самообмежень, то вона б припала до хлопця й зросила його заздрісними сльозами благоговіння перед простотою, правдивістю й щасливою безтурботністю.

Щождо Джека, то між ним і маленьким Нурі виявилася спорідненість душ. Властива обом природжена чесність і лагідність викликала в їх серцях чисто інстинктивний потяг один до одного. Джек без кінця провокує хлопчика на пустощі й витівки (дуже хитро придумані, якщо зважити на те, що Нурі не знає англійської мови), і від їхніх штук дім іноді сповнюється такою буйною веселістю, що мені доводиться повертати Нурі до дійсності, викликаючи в ньому сумні спогади про його нерозлучного друга Мінку, який зараз тужить за ним в Істабалі. Сльози бризкають у нього з очей, і вся рідня починав обвинувачувати мене в тому, що я зловживаю любов'ю хлопчика і мучу його в якихось особистих цілях (бозна-яких).

Але насправді, я мучу не хлопця, а себе самого, терзаюся в своїй вірі і переконаннях — і в своїх спогадах, бо коли Нурі плаче, я в душі плачу разом з ним від туги за своїми братами, за своєю Справою, за безкрайньою пустинею; від туги, яка позбавляє мене здатності думати, працювати, шукати якусь нову мету тут, в Англії. Доки маленький погонич верблюдів не поїде, для мене не існуватиме нічого, крім моєї колишньої Справи та моєї туги за Аравією. Навіть Сміт примушує мене страждати, бо коли він не в нас, мені бракує його. Я від душі сподіваюся, що все це пройде, коли Нурі поїде, і водночас я боюся, що Аравію не так уже легко буде забути після відродження стількох спогадів і почуттів. Я буду радий, коли хлопчик поїде. Ця моя сентиментальність породжує тільки слабкість. Якщо все це найближчим часом не

скінчиться, я збожеволю — звичайно, це б не трапилося, якби ти змогла приїхати і врятувати мене від моїх марень..."

Тесе не приїхала. Він і не сподівався, що Тесе приїде, бо вона вже відповіла пробаченням на запрошення матері. У листі Гордону вона повторила свої пробачення, але обіцяла приїхати, як тільки зможе.

"Я дуже й дуже занята, Недді, — писала вона. — Одна домовласницька компанія задумала виселити з своїх будинків три сім'ї, і ми зараз просто-таки риємо окопи навколо цих будинків, щоб не підпустити до них судових приставів. Оскільки англійські закони — це закони власників, надій у нас мало — добре, якщо вдасться протриматися ще хоча б тиждень. Щодня сусіди цих сімей женуть приставів і поліцейських, виливаючи на них помії з вікон верхніх поверхів. Мені здається, якщо англійські робітники коли-небудь знімуть справжнє повстання, Недді, то вони розпочнуть з того, що виставлять своїх ворогів ослами та ідіотами, і це їм неважко буде пробити. Щодо мене особисто: я по. суду домоглася ще на один місяць продовжити строк оренди своєї контори. Але місяць скінчиться — і я на вулиці. Що я тоді робитиму — не знаю. Але зараз я надто заклопотана, щоб заглядати так далеко наперед. Правду кажучи, взагалі, коли я роблю спробу заглянути в майбутнє, на душі в мене стає моторошно й тоскно; особливо зараз, коли ти повернувся і весь час перебуваєш так близько від мене — і так далеко. . Ти порушив розмірену течію мого життя. І це так погано! Краще б ти не приїздив!"

...Гордон проводив час в товаристві Сміта, дивуючись, що може так люб'язно поводитися з ним. Ще більше його дивувало те, що Сміт поводить з ним, як з рівним.

— Він по-справжньому скромна людина, — сказала місіс Гордон синові на третій день гостювань. ^ в них великого і соромливого Сміта. — До нього не можна не відчувати приязні, Недді. Чому ти розійшовся з ним, коли повернувся до Англії?

— Мені не хотілося тривожити мертве минуле, —

збрехав Гордон. Він не хотів пояснювати матері, що вважає Сміта гарним соратником у війні в пустині, але нецікавим і некорисним товаришем у житті в англійській провінції. Мати обвинуватила б його в інтелектуальному снобізмі, тоді як насправді це була інтелектуальна нетерпимість.

Хоч вони цілими днями тільки те й робили, що возилися з хлопчаком, Сміт встиг потоваришувати з усіма дорослими, а особливо. з Джеком і Муром. Гордон розповів цим двом, що Сміт не може спокійно пройти повз обертове колесо, а Сміт додав від себе, що страшенно заздрить їм з приводу їхнього чудового заводика, в якому необроблена сталева болванка перетворюється в складну і завершену шестерню.

— Ви дійсно вважаєте цей заводик "чудовим"? — спитав Гордон.

— Так, так!—захоплено відповів Сміт. — Бо Джек і Мур все роблять самі. їх не порівняєш з робітниками, що серед тисяч інших стоять за конвейєром. Вони все роблять самі, від початку до кінця, і в них виходить закінчена річ!

— І це краще, ніж вести бухгалтерію в конторі? — з легкою насмішкою спитав Гордон.

Сміт засмучено знизав плечима.

— Для мене — куди краще! Після пустині у мене не лежить серце до писанини. Та й взагалі ніколи не лежало. Мабуть, через це я, головним чином, і залишився в Аравії.

Гордон відчув жалісливе співчуття до Сміта. Але ця розмова навела його на рисковані думки. Якщо за іронією долі Сміт у своїй будівельній конторі процвітає більше, ніж Гордони в своєму позаміському будинкові, то чи не логічно було б запросити Сміта приєднатися до компанії Джека і Мура, запропонувати йому вкласти в цю компанію свої гроші і свій ентузіазм, довірити йому оздоровлення підприємства?

І справді, можливо, саме Сміт несе їм порятунок?

Іронія долі, яку Гордон побачив у цій перспективі, завдала йому справжньої втіхи. Кінець кінцем він вирішив, що такий вихід із становища і є, певно, логічним розв'язанням історичної загадки сім'ї Гордонів. Хай весь світ належить Смітам! "Назви Сміті робітником, і він тобі голову одірве, — думав Гордон. — Назви його дрібним буржуа, і він навряд чи зрозуміє, що ти хочеш цим сказати. Але дай йому пайку в підприємстві, віддай за нього дочку з джентльменським прізвищем, і Сміт стає вельможним паном. Через п'ять років ми були б мільйонерами. Ах, це надто заманливо, і, власне, іншого виходу для родини я не бачу..."

Але він не зумів зробити це так просто й одверто. Він попросив у Сміта допомоги, не вдаючись до пояснення справжнього стану справ, не згадуючи про труднощі Джека або про цілковиту залежність сім'ї від заводика. Не розповів він Сміту і про власну спробу переговорити з банкірами, у яких позичав гроші Джек ("Ми й так за-^ грузлий, була відповідь), про розмову з Везубі ("Я не можу просити у своїх друзів в уряді замовлення для вашого брата, Гордон. Це — єдина сфера, де використання політичного впливу небезпечно!")

Не розповів він також і про своє дедалі сильніше бажання разом із Джеком вирушити в похід на ланкашір-ських ділків, щоб хоча б силою відчаю спробувати добитися від них чого-небудь... Ні, він просто спитав у Сміта, чи не знає той кого-небудь у цій галузі, хто міг би дати Джеку замовлення.

— Авжеж, знаю! — у відповіді Сміта прозвучав ентузіазм.

— І ви могли б вплинути?... Сміт навіть не вагався:

— Звичайно!

— Тільки не кажіть Джеку, що я просив вас про це. Домовтесь з ним самі, як у вас там заведено, по-діловому. Я в цьому однаково нічого не тямлю.

Явне задоволення Сміта показало Гордону, що він не завдав Сміту великого клопоту і тому не повинен вважати себе чимсь зобов'язаним йому. Зате завдяки Сміту він був тепер спокійніший за Джека. На Сміта можна покластися.

Везубі тим часом не давав Гордону покою, закликаючи його повернутися до курсу політграмоти, проте Гордон щоразу знаходив привід для відмовок і відкладав їхню зустріч.

Тепер він подзвонив Везубі і попросив його використати свій вплив на друзів-фабіанів з міністерства колоній з тим, щоб Нурі можна було без затримки вирядити

додому. Та коли Везубі почув усю історію з Фріменом й маленьким Нурі, його охопило збудження.

— Адже це саме те, чого ви сподівались, Гордон! Це ж жахлива історія! Принаймні її можна зробити такою! Вона дає вам чудову зброю проти Фрімена та його методів. Викрийте його цією зброєю! Змішайте його з гряззю! Потрібне лише одне єдине запитання в парламенті— відносно того, як Фрімен привіз сюди хлопця і навіщо. А потім вже справа буде тільки за тим, щоб добити його й викрити все, що потребує викриття. І ця історія може послужити тільки початком! Ви можете роздути її до яких завгодно розмірів і до вас прислухатимуться, як до найбільшого авторитета. Це ж божий дар, Гордон! І я обіцяю вам влаштувати все бездоганно!

— Ні, ні, ні! — закричав Гордон у телефонну трубку.

— Чому? Адже вам ніколи більше не трапиться така нагода, такий трамплін. Що б там не...

— Кажу вам, не треба! Я не збираюся скандалити.

— Ах, не маніртесь.

— Справа не в цьому. Я просто не хочу робити цю історію предметом боротьби. Бо не вона є цим предметом. І кажу вам, я взагалі не маю наміру копирсатися в цій арабській каші. Мені потрібна справжня, вирішальна битва, а не якісь там півзаходи. Облиште цю історію.

— Ви нехтуєте можливістю, яка могла б привести до величезних змін.

— Гаразд, хай так. Це не моя мета, і все.

— Ах! Що ви надумали, Гордон? І що робить в Англії Юніс? Як на вашу думку, га?

— Не знаю. Я зараз просто хочу вирядити хлопчика додому.

— Щось воно не так уже просто. У вашій пустині знову щось назріває Я відчуваю це, коли заходжу в міністерство.

— В пустині завжди щось назріває.

— Ні, зараз щось особливе.

— Тоді я нічого не знаю про це. Я не знаю, що відбувається в Аравії, і не хочу знати. Коли можна буде вирядити хлопця додому? Він тут псується.

— Дайте мені кілька днів. Але приїздіть в Лондон якнайшвидше, Гордон. Я все підготував для вашої зустрічі з безліччю різних політиків, у тому числі з половиною членів палати громад і з американцем та росіянином, як ви просили.

Гордон напівзабув про свою просьбу, але тепер він пообіцяв, що приїде в Лондон через тиждень.

— А що все-таки, на вашу думку, відбувається в Аравії? — спитав Гордон всупереч собі самому.

— Не знаю. Щось там з Гамідом, чи з бахразькими революціонерами, чи з нафтопромислом. Щось назріває, от і все. На мою думку — конфлікт між Гамідом і нашими людьми в Істабалі. Тому ж мене й дивує ваше небажання розголосити історію з Фріменом. Це ж було б так вчасно. Коли б зараз ударити по ньому і по всій аравійській політиці, це б могло привести до корінних змін...

— Ні!

, — Ну, як знаєте. В усякому разі мене дивує те, що *и не поінформовані в аравійських справах.

Гордон і сам зараз пожалів з приводу цього. Всі його відомості йшли від маленького Нурі, а розповіді хлопця стосувалися, головним "чином, Гаміда, Зеїна і життя в Істабалі. Як і всякий кочовик, Нурі знав, що назріває нове Повстання, але його обізнаність була дуже й дуже обмеженою, і він міг тільки робити припущення з приводу того, що відбувається, перераховуючи Гордону всіх таємних /відвідувачів Гамідового палацу в Істабалі.

Життя в Істабалі таке ж. як і раніше, — розповідав Нурі. — Тільки всього і змін, що Гамід узяв його і Мінку до себе на службу, як обіцяв У місті шумно, і люди всі озлоблені. Гаміду весь час доводиться підтримувати порядок та карати порушників. Якось він сам відрубав кисті рук двом злодіям. (Так принц карає лише за крадіжку гвинтівки). Фрімен почув про це й заборонив Гаміду бути таким жорстоким, нагримавши на нього в нападі гніву — що невластиве Фрімену. І чому це англійця дратувало таке? Тепер Гамід судить і карає таємно: руки відрубують на даху палацу, так що Фрімен про це не дізнається, причому і жертва, і виконувач вироку за мовчазною згодою приховують від англійців те, що відбувається.

Щождо самого Гаміда, то він, як і раніше, залишається принцем, суворим і енергійним повелителем, але язик у нього став гострішим, а рука важчою. (Кілька разів Мінка і Нурі зазнали це на собі за свої витівки). Так — Гаміда сповнюють гнів та нетерплячість, але він залишається вірним справі своїх братів. Нурі розповідав далі, що англійці наслали в Істабал своїх людей, які весь час крутяться попід носом у принца. Гамід розмовляє і поводить з ними ввічливо; але ночами, коли бахразькі літаки вирушають у свій регулярний рейс назад, у Бахраз, Гамід виходить на свій білий балкон і голосно проклинає їх; проклинає гнівно, але спокійно і впевнено — немов він знає, що прийде їхній день, і чекає його. "Ах, ми всі чекаємо цього дня, володарю, — сказав маленький Нурі. — Чекаємо цього дня!"

— А як Зеїн аль-Бахразі?

— Іноді він в столиці, — відповів Нурі, — а іноді його немає там. Зеїна вже всі знають, крім англійців, які весь час розшукують його. Інколи він приїжджає навіть зодягнений як кочовик і на верблюді, — ніби він старий і в нього болять ноги. Тоді він сміється з себе самого. А інколи переодягається муллою, купцем або бідним лікарем з ліками від Гамідової хвороби.

— Якої хвороби?

— О, час від часу Гамід піддурює англійців і по декілька тижнів удає з себе хворого. Тоді ніхто його не бачить, крім половини міста й половини пустині й половини всього світу! Тільки не англійці. Їх троє живе в палаці. Іноді до них приїжджає Фрімен, а іноді і маленький сивий генерал. Але хто звертає на* них увагу! Звичайно, ми звертаємо увагу на бахразькі літаки, бо вони виють і несподівано кидаються на нас згори вночі й рано-вранці, коли ми молимося, і навіть в спеку після полудня. Гамід проклинає їх, і вони

знову забираються геть.

— А як Зеїн аль-Бахразі? Він розмовляє з Гамідом. .

— О, вони весь час розмовляють, володарю Один щось говори́гь-говорить, а потім інший починає. Чи сперечаються вони? О, весь палац аж гуде від їхніх сперечань! А іноді Зеїн приводить з собою своїх таємних братів, і тоді розмови, крики, лайка і навіть сміх стоять до пізньої ночі. А цей Зеїн! Він мовчить, мовчить, а потім починає раптом загрожувати Гаміду і непокоїти його. Тоді Гамід кричить йому: "Іди геть! Іди геть!"

— Отже, вони сперечаються!

— Ах, Гордон, цей бахразець якийсь невгамовний. Мінка іноді хоче вирізати йому язика. Але ми подаємо йому шербет і ніколи не забуваємо, володарю, що з волі аллаха він — твій брат, хіба що тільки обличчя в нього чорне і ніколи не буде червоним, як у тебе. І взагалі ми любимо його, бо любимо тебе! Зеїн каже нам, що незабаром зійде сонце для всіх арабів. Він велів мені передати це тобі, бо, мовляв, тобі це приємно буде почути.

— А що велів Гамід передати мені?

— Нічого, володарю!

— Нічого?

— Так, нічого. Я тихо плакав кожного дня після того, як ти поїхав; і Гамід завжди, коли бачив це, давав мені інжир і казав, що ти залишаєшся в саду його серця. А потім цей англієць (Фрімен) спитав мене, чи не хочу я знову побачити тебе. Я заплакав від радості і спитав Гаміда, чи відпустить він мене. Ах, мені боляче згадувати, як він відповів. "Так,— сказав він мені.— їдь в ім'я аллаха!" І клянуся, в очах Гаміда заблищали стражденні сльози. Потім він додав: "Може статись, ти привезеш його назад до нас, га? Чи хоча б нагадаєш про нас йому?" Оце й все, що він сказав, Гордон. Більше нічого. Тепер ти повернешся до нас, Гордон? Твоєму слову вже прийшов строк?

— Ні! Ні! — відповів Гордон — Ще ні.— І ця відповідь їх засмутила.'

Забирати Нурі прийшов генерал. Він знову повторив, що непричетний до цього" рішення привезти Нурі в Англію.

— Так діяти — не мій звичай,— сказав Мартін з своєю гарною солдатською прямою.

— Виходить, за хазяїна тепер Фрімен, генерале? Він верховодить в арабському курнику?

В цій обтягнутій ситцем кімнаті, в лагідній чемності материнського дому, Гордон поведився брутально з генералом, незважаючи на своє бажання бути з ним ввічливим. Йому жаль було цього солдата — Мартін мав якийсь такий обманутий вигляд!

— Департамент Фрімена нікого і нічого не визнає,— сказав генерал.— Ви ж знаєте, як у них ведеться, Гордон. Різні змови, трюки, хитромудрі політичні інтриги... Але вони не репрезентують наші дійсні наміри.

— Мені нема діла до ваших дійсних намірів, генерале. Я хочу одного — найскорішого повернення хлопця.

— Я все влаштував. Можу також сказати вам, що завдяки мені цей випадок з

хлопчиком став приводом для суперечки з питань політики між департаментом Фрімена і моїм. Фрімену тепер наказали триматися в межах існуючих настанов. Адже він — агент Інтеллідженс*.

— Інтеллідженс? Боже, як споганюють це чудове слово усі оті змовники, розбещувачі й лицеміри, ці вульгарні, тупоголові, підлі тварюки, яких ми звемо агентами Інтеллідженс! '

— Як би там не було, мій департамент вийшов переможцем. Я розумію ваше обурення з приводу цієї історії з хлопчиком, Гордон. Тому я так настійливо заходився біля цієї справи.

— Я вдячний вам, генерале. Але якщо вам дорога свобода дій у вашій галузі та й взагалі ваша посада, то

* Інтеллідженс (сервіс) — британська розвідувальна служба. Це слово означає також "розум, кмітливість". (Прим, перекл.).

послухайте мене — добудьте яку-небудь офіціальну бритву і без попередження й прогаяння переріжте нею горло Фрімену. Інакше він переріже його вам.

— Ні. Суперечка між нами не має особистого характеру. У Фрімена вистачить глузду сприйняти її по-джентльменськи.

— Ха!

*— Ми справді зараз сперечаємося лише з приводу політичної лінії,— наполягав генерал,— хоч я й не заперечую, що між нами існує чимала розбіжність щодо методів. Власне кажучи, Гордон, мені здається, що коли б ми з вами почали обговорювати аравійські справи, у нас виявилось б багато дечого спільного в симпатіях, переконаннях, надіях, пов'язаних з цією країною. Ми зійшлися б у багатьох поглядах.

— На засилля Бахразу в пустині, наприклад?

— Ах! Це могло б бути нашим єдиним розходженням.

— Розходженням, генерале? Це безодня!

— Я думаю зараз про це. Я думаю — чи не існує якого-небудь шляху, яким можна було б знищити цю розбіжність у ставленні до Бахразу — і не тільки між вами і мною, Гордон, а й між племенами й Бахразом.

— Її можна прегарнесенько знищити. Звільніть племена, генерале.

— Ах, заждіть хвилинку...— дружельбно почав був генерал Мартін.

Але в цю хвилину Нурі ввійшов у кімнату, несучи каву в турецькій чаші на мідному підносі. На пустотливому обличчі хлопчика був най лагідніший і найсмирненніший з виразів, і всім своїм виглядом він напрошувався на похвалу за добре виконану послугу.

— Володарю,— звернувся він до генерала з церемонним поклоном,— ця чаша благословить губи кожного, хто зробить честь доторкнутися до неї.

Якби в цю мить на вітру лопотіли стінки намету і верблюд гучно потягував носом біля входу, якби вершник, що наближається, вигукував здалека своє ім'я, а над пустинею котилася луна випадкового пострілу, — благородна послуга Нурі була б доречною. Але тут, в оточеному вологою зеленню англійському будинку, вона шокувала Гордона.

— Ще* ти робиш? — різко спитав Гордон у хлопця. Нурі підвів очі на нього.

— Володарю, я прислуговую твоєму гостеві.

— Ні!—крикнув Гордон.— Прислуговувати в міському будинку немає ніякої честі. Ти не повинен поводитись тут, як слуга! Чуєш — ніколи, ніколи більше не роби такого!

— Але, володарю, це ввічливість! І твоя мати...

Іще мить, і сльози обурення й болю бризнули б з очей Нурі, але в кімнату поспішно ввійшла місіс Гордон. Швидко привітавшись з генералом, вона взяла хлопчика за руку і спитала в Гордона, що трапилося.

— Він не повинен робити такого,—відповів Гордон.— У нашому будинку — не повинен.

— Це я підмовила його, Нед, — сказала місіс Гордон. Чи то інтуїтивно, чи то з виразу синового обличчя вона зрозуміла, що найбільше Гордона шокує присутність при цій сцені генерала, який може тепер подумати, що й він, Гордон, так само, як і Фрімен, робить з хлопця прислужника, її вразила себелюбна обмеженість цих побоювань сина.

— Це я підмовила його, Нед, — швидко повторила вона.— Я сподівалася, що генералу Мартіну і тобі приємно буде знов відчувати арабську ввічливість.

Генерал лагідно, співчутливо посміхнувся і промовив по-арабськи:

"Якщо небо милостиво дарує нам блоху, то навіть її голодний укус нас облагороджує". Іі додав англійський еквівалент цього афоризму: — Жест — ось що головне, Гордон!

Тільки тепер Нурі збагнув, як розгнівався на нього Гордон. Залившись краскою і сльозами, хлопчик у дитячій нестямі тупнув ногою і з усієї сили вдарив себе долонями по вухах, щоб спричинити собі біль і вбити слова, що ввійшли туди. Потім він підбіг до дверей, навмисне, з лютою досадою хвицнув по них кілька разів носком і, вискочивши з кімнати, грюкнув дверима, показуючи всім, яка пристрасть бушує в ньому.

— Я дуже шкодую, що все це трапилося, Нед,— докірливо і з явним розчаруванням сказала місіс Гордон.— Мені слід було б бути більш розважливою.

Та Гордон засміявся, пустивши материн докір повз вуха.

— Ура! — крізь зуби промовив він.— Я знову побачив бурхливу пристрасть! Щирий гнів! Я мало не забув, що вони існують. Хай буде проклята наша англійська урівноваженість! І Вона вже й мене почала псувати. Пийте каву, генерале, і пробачте мою дріб'язковість. Це все отой "Фрімен не виходить у мене з голови. Мамо! Налий нам, а потім сідай і слухай пристойний обмін думками про насильство в пустині.

Мати налила їм каву, але спокійно відмовилася слухати про насильство і, посміхнувшись до генерала, якому вона явно симпатизувала, пішла з кімнати. Вона все ще не могла вибачити синові його нестриманість.

— Насильство в пустинії—повторив генерал, сумовито, задумливо посміхнувшись.—Сподіваюсь, ви не затаїли на мене зло за те, що я розлучив вас з пустинею — і з насильством, Гордон.

— Певно, я ніколи не подарую вам цього, генерале. Але таїти за це зло на вас я не можу, бо це б означало визнавати себе переможеним.

— Радий чути таке. Ваше вигнання було сумною необхідністю, Гордон. Зате сказане вами зараз дозволяє мені запропонувати вам компроміс...

У словах генерала зазвучало вагання, і Гордон зрозумів, що Мартін має сказати щось дуже важливе.

— Компроміс?—луною повторив він.

— Так! — генерал заговорив рішуче й ваговито.— Я певен, Гордон, що в справі зміцнення миру в пустині ви могли б відіграти не меншу роль, ніж у розпаленні повстанської війни.

— Давайте до діла! — промовив Гордон.— Що ви хочете сказати?

— Я хотів би взяти вас з собою в Істабал! Гордон підвівся.

— Заждіть, заждіть з вашими знаменитими висловленнями, доки я не скінчив. Я хотів би взяти вас назад до Аравії, щоб показати вам наш новий план щодо устрою племен, наш новий компроміс з кочовиками. І я б хотів, щоб ви з вашим впливом сприяли утвердженню миру в пустині.

— Безнадійна справа, генерале. Фрімен уже розповів мені про ваш компроміс.— Літаки над Істабалом!

— Це тільки тимчасовий захід. Я виробив цілком нову політику, Гордон, і я запроваджу її в життя, як тільки повернуся. Ніяких літаків! Більше, якщо Гамід погодиться на наш новий план, то в пустині не залишиться не тільки жодного бахразького літака, а й жодного солдата, жодного бахразця, крім кількох радників при Гаміді в Істабалі.

— Ви лякаєте мене, генерале. Яка кривава витівка прийде на зміну бомбардувальнику?

— Ах, визнайте за нами хоч трохи чесності і доброї волі!

— А я визнаю! Чесність і добра воля лежать на темному дні кожної хитрості.

— Ні-ні. Ніякої хитрості. Все просто й добропристойно. Компроміс. Виключно в інтересах племен. Я певний" що ви погодитесь і надасте нам допомогу.

— Ви лякаєте мене, генерале. Розповідайте. Гордон міг би й сам угадати деякі з альтернатив, які

генерал збирався запропонувати кочовикам замість панування Бахразу, але, вислухавши Мартіна, він подумав: "Якщо Фрімен шкідливий своєю аморальністю, то ця людина — чесна і нелукава. Вона не лицемір і тому небезпечніша за Фрімена".

— Отже, суть сказаного вами зводиться ось до чого,— підсумував Гордон план генерала Мартіна,— бах-разькі літаки забираються геть і поступаються місцем чесним й добропорядним літакам наших Королівських Повітряних Сил. Бахразька армія повертається до Бахразу, якщо Гамід відмовиться від будь-якого керівництва об'єднаними племенами. За Гамідом визнається право на автономне правління тільки в межах королівства Бахраз. Гамід залишається правителем лише в тому випадку, якщо він гарантує сплату податків Бахразу і сам збиратиме ці податки серед кочовиків. І, нарешті (чи так я розумію вас?), ви маєте намір здійснити складне переміщення племен в районах кордонів і нафтопромислу і утворити заборонені зони вздовж

нафтопроводу.

— В загальних рисах — так. До того ж, не забувайте, що ми визнаємо недоторканість законів кочових племен.

— Вони завжди визнаються. Хіба бахразці робили коли-небудь спроби запровадити цивільне управління в пустині — якщо не враховувати бомбардування і політичні вбивства?

— Ну от, мій план і покладе цьому край, Гордон. Яка ж ваша відповідь? Чи погоджуєтесь ви поїхати зі мною і допомогти мені запровадити все це в житті? Вірніше, не мені, а Гаміду. Я впевнений, що Гамід був би дуже радий, коли б ви повернулися й допомогли йому з цим планом. І це ж для вас нова нагода послужити Гаміду і, можливо, врятувати його.

— Гамід сказав це? Він сказав щось подібне?

— Ні.— чесно зітхнув генерал,— я не можу твердити, ніби чув від нього таке. Але я впевнений,—він погодиться на нашу пропозицію, якщо ви допоможете. Отже, ваша думка?

— Ось що, генерале, — промурмотів Гордон,— якщо Гамід прийме її — то я теж прийму.

— Ах, чудово, чудово, Гордон. Тільки я сподіваюся, що ви поїдете зі мною і роз'ясните все Гаміду.

Гордон посміхався безстрасними очима — надто без-страсними.

— Гамід зрозуміє ваш план і без моєї допомоги.

— Ви так гадаєте? І на вашу думку, він погодиться?

— Якщо ви тягтимете його за вуха від Істабала до Бахраза і по дорозі битимете лобом об нафтопровід—можливо, він погодиться, генерале.

— Будь ласка, киньте ваші жарти, Гордон. Чому? Чому б йому не погодитися? Це ж абсолютно чесний компроміс, який надає племенам автономію і тільки за назвою залишає їх підданими Бахразу.

— За назвою! За Назвою, і податками, і законами, і розчленованістю! А яка Гаміду різниця — будуть то англійські літаки чи бахразькі? Ви думаєте, що він довірятиме вам більше, ніж Азмі-паші? З якої речі? Невже ви уявляєте, що національна честь Британії і ваше слово солдата — це краща нитка, на якій висітиме меч над головою Гаміда? — Це тоді, коли ми є постійними натхненниками бахразького поневолення! Боже, генерале! Невже ви ніколи не зрозумієте, що свобода, незалежність — це абсолют, реальна сутність, пристрасть? Що сліпа віра в ці речі є куди міцнішою, ніж ваша свідомі віра в етику компромісу, яку ви вважаєте добродісною й дійовою тільки тому, що її вигадали англійці. Боже, прозрійте, генерале!

Генерал уже теж навчився розмовляти з Гордоном. Тепер він зберігав непорушну дружелюбність до цієї недружелюбної людини.

— Скільки у вас пристрасті! — жартівливо зауважив він.— Ви не помітили дійсної мети, на яку спрямована моя

ІДеЯ.

— До біса метуї Ми розмовляємо про наслідки.

— Тоді дозвольте спитати вас: якими будуть наслідки, якщо племена відкинуть цей компроміс? Відповідайте, Гордон!

— Бог знає. Я у вас можу спитати те ж саме. Генерал зітхнув.

— Боюся, що відмова кочовиків назавжди увічніть панування Бахразу.

— Овва! Кочовики повстануть,— заперечив Гордон.

— Після їхньої недавньої поразки? Гордон трохи посовався.

— Слухайте, генерале, я це не одразу зрозумів, але тепер я міг би кричати про це, як про чудесне одкровення: Гаміду не було завдано поразки!

— Що ж це тоді було? Адже ми без бою перемогли його і примусили капітулювати.

Гордон похитав головою й з поблажливим виглядом підкріпив свій аргумент уроком з історії воєн:

— Наполеон виграв битву під Бородіно. Він захопив редут і примусив Кутузова відступити аж за Москву. Але чи переміг Наполеон насправді? Аж ніяк! Кутузов зберіг свою армію і затягнув Наполеона в обійми російської зими. Визнавши себе переможеним під Бородіно і відкотившись за Москву, Кутузов тим самим одержав перемогу в битві, яку він програв! Толстой і трохи історії переконливо доводять це.

— Ах, але Гамід...

— Те ж саме. Те ж саме! Погодившись на ваші умови і запобігши цілковитому розгрому племен, Гамід переміг вас, генерале. Я не зрозумів цього тоді. Я не збагнув всієї глибини Гамідової прозорливості. Але тепер мені все це ясно, так ясно, що я згоден присягтися життям, що правий.

— Військо Гаміда тепер розсіяне. А це вже й є поразка!

— Ні, не в умовах пустині. В обороні кочовикам краще бути розсіяними. Гамід не програв нічого. І Справа племен теж не потерпіла, бо Справа племен — це Віра в серці кожного кочовика. Вас перехитрили, сер! Переге-нералили!

Але Мартіна надто розгарячили судження Гордона щодо діалектики війни, і він залишив без уваги цю шпильку.

— Ви надміру покладаєтесь на особисті можливості Гаміда, Гордон. Невже, по-вашому, він насмілиться повстати, коли бахразькі літаки контролюють пустиню? Ви ж знаєте, що це неможливо!

— Нemoжливо? А що, як ваші літаки перестануть контролювати пустиню?

— Ах, але ж вони контролюють! Навіть якщо б Гамід знову захопив аеродром в пустині (а він це однаково не в силі зробити!), ми можемо вислати літаки з аеродромів, розташованих на території Бахразу.

— Якщо у вас будуть аеродроми. Якщо у вас будуть літаки!

Але генерал не зрозумів, що саме його співбесідник хоче цим сказати.

Гордон підійшов до вікна — поглянути на повалені буки, що лежали на пагорбі по той бік улоговинки. На мокрому верхів'ї пагорба лісоруби пиляли дерево. Час падіння наближався — Гордон чув це по високому вищанню пили. Раптом пролунав тихий стогін, потім тремтливе шелестіння і, нарешті, оглушливий тріск — стовбур відділився

від пня, і дерево зі скрипом почало своє страшне падіння. Земля здригнулася, приймаючи на себе це струнке, живе створіння. Але, хоч і підрубане, воно вже стало чимсь новим — бо інше майбутнє чекало його.

— Я зробив ще одне відкриття,— промовив Гордон до генерала, який усе ще мовчки, терпеливо сидів біля каміна.— Повстання племен переможе лише в тому разі, якщо воно об'єднається з революцією в Бахразі. Ви мали рацію! Гамід дійсно ніколи вже більше не зможе захоплювати аеродром, і він справді не може змагатися з бомбардувальниками. Але якщо аеродром і бомбардувальники перестануть бути загрозою (і завдяки бахразькій революції стануть навіть союзниками), тоді повстання Гаміда вже не зазнає поразки.

— І по-вашому, Гамід дійсно мусить співробітничати з революцією селян і городян?

— Так. І тільки зараз (зараз!) я усвідомив це.

— І після всіх ваших запеклих заперечень ви погоджуєтесь з цією необхідністю, схвалюєте її?

Гордон вдивлявся в свою пустиню — у тьмянний наліт вологи на віконному склі.

— Не знаю, чи я погоджусь з нею, генерале. Не знаю. Однак вона є реальністю...

Генерала ця відповідь явно розчарувала.

— Що ж — коли ви погоджуєтесь з революцією городян і селян, Гордон, то, боюся, розбіжність між нами стає значно більшою, ніж раніше.

Гордон знизав плечима й гірко посміхнувся.

— Ви зробили помилку, вигнавши мене з Аравії, генерале. Якщо ви хотіли покласти край Повстанню племен, то вам слід було піймати Зеїна аль-Бахразі. І не слід було допускати його до Гаміда. Гамід уже тоді, погоджуючись на капітулятцію, знав те, що я лише тепер зрозумів: він знав, що Зеїн з своїми бахразькими революціонерами є справжнім ключем — єдиною надією кочовиків на перемогу. Зеїн — ось хто становить для вас справжню загрозу, генерале. Зеїн, а не я...

— Ви фантазуєте, Гордон. Почати хоча б з того, що після минулих заворушень в Бахразі тепер настала тиша. Ніяких ознак революції. Далі, нам відомо, що Зеїн перебуває в Гаміда. Але вони займаються тільки розмовами.

— А більше їм нічим і не треба займатися. Розмовляти — це значить змовлятися, генерале! І тепер вам уже нічим не вдасться зупинити їх.

— Ви це говорите так, ніби хотіли б, щоб ми їх зупинили, — промовив генерал. Але насправді він не робив для себе висновків зі слів Гордона, бо не вірив у його теорію щодо Зеїна. — А-а, та що казати — ви помиляєтесь, — додав він настійливо, немов не міг придумати ніякої іншої фрази, щоб закінчити розмову на цю тему.— І пам'ятайте, — сказав він з легкою, сумною посмішкою — немов прощаючись з другом, якого щойно знайшов, — чи справді той бахразець такий важливий, чи ні, а від даного вами слова вас не звільнено. Вам не можна повертатися, Гордон.

— А хіба видно, що я збираюсь повертатися, генерале?

— Мені здається, що ви щось надумали.

Гордон, який ходив туди-сюди, зупинився, немов цей простодушний вояка

прозирнув надто глибоко в його думки.

— А якщо я повернуся?

— Ви здатні порушити своє слово?

Гордон подивився на генерала, і в його очах світилися щирість і докір.

— Сказати правду — не знаю. Генерал похитав головою.

— Ви не зробите цього, я знаю, А якщо б зробили, то перед вами постало б надто багато проблем. Все та ж сама проблема лояльності, наприклад.

— Лояльності? До кого?

— А це вже ви самі повинні визначити, Гордон. Я не буду повертатися до нашого старого сперечання щодо вибору між духовною лояльністю до якої-небудь ідеї і матеріальною лояльністю до своєї батьківщини. Ні! Ідеться про щось простіше, ніж це. До того ж і про щось реальніше.

— Реальніше, кажете?

— Місцевість, в якій проживають племена, знову стала сферою інтересів Великобританії. Інакше й не могло бути — через нафтопромисел. І зараз, більше ніж коли, будь-яке заворушення в пустині — це заворушення безпосередньо проти Англії! І в разі виникнення нових безпорядків ми змушені будемо ввести на нафтопромисел англійські війська. Англійські. Не бахразькі. Отже, якби ви повернулися і затіяли нове Повстання, Гордон, вам неминуче довелося б вступити в безпосередній конфлікт з рідною країною. А цього я не можу допустити. Я хочу врятувати вас самого від ваших же ідей. Ось чому я не звільняю вас від вашого слова. Ви не повинні повертатися.

Гордон зчепив руки за спиною — немов відчай завжди стояв позад нього.

— Я не повернуся, генерале. І справа тут не в моєму слові. — Він знизав плечима.

— Ні. Я шукаю собі нову Справу тут, в Англії. Усе, що я шукав (і знайшов!) в Аравії, я знайду й тут. Як-небудь, де-небудь, — а знайду!

— Ну, й слава тобі, господи! — палко промовив генерал. Він сказав це так зворушливо, немов щойно було врятовано його старого друга. — Одного чудового дня, Гордон, наші з вами погляди на Аравію та її майбутнє зіллються. Я певний у цьому. А поки ще цей день не прийшов— давайте не будемо перешкоджати Гаміду в його вільному виборі — ні я, ні ви. — Він простяг руку — на прощання, на знак згоди, на знак напрочуд теплого почуття, що охопило його. — А тепер — ведіть сюди хлопця, я візьму його з собою до Гаміда.

РОЗДІЛ XX

Грейс оголосила своє остаточне рішення перейти . римсько-католицьке віросповідання, і тільки присутність См:та запобігла сімейному скандалу. Місіс Гордон втратила самовладання, і вперше в житті діти побачили свою матір в стані безрозсудної паніки. Гірше того, вона повелася різко, з агресивною нетерпимістю і пригрозила розірвати усякі стосунки з Грейс, якщо та запродасть свободу серця й думки папізму.

Коли Гордон лагідно нагадав матері, що їй було відомо про захоплення Грейс католицизмом, він почув сердиту й непослідовну відповідь:

— Я не припускала, що вона справді збирається зв'язатися з папістами і серйозно

помишляє про католицтво. До того ж, я сподівалася, що хто-небудь з вас зупинить її. І тебе, Нед, просила, але ти тільки сміявся й відбувався жартами...

— А що ж я можу зробити?

— Кажу тобі, Нед, вона не звертає уваги на Джека й на мене, але тебе вона послухається. Ще не пізно. Благаю тебе, сину.

Гордон погодився б зараз на все — і не ради Грейс, а ради матері. Якось дуже вже вона занепала в своїй паніці. Виявила такий переляк! Це псувало її. Якщо вона й далі так поводитиметься, то їм буде соромно дивитися одне одному в очі...

Під час розмови з сестрою Гордон втішався своєю роллю наставника, смакував свою батьківську, проповідницьку проникливість. Запитання, які Гордон ставив сестрі, були досить гострі, але вимовляв він їх лагідно, терпляче:

— Скажи, що в дійсності викликало в тобі цей потяг до сліпої покори, Грейс?

— А сам ти хіба не підкорив себе цілком справі арабів?— спитала вона. — Чи не хвалився ти, що брав у ній участь не як англієць, а як араб? — В її словах не відчувалося ні гніву, ні пригніченості. Грейс була на диво спокійна, незворушна, тверда.

— Так, але ж яку Справу можна знайти в католицькій догмі? — промовив Гордон.—Хіба папізм може вказати людству вихід з цього хаосу? Хіба здатний він покласти

справжню свободу особи — особи з вільним розумом?

край насильству

спроможний відновити

— Мені байдуже про вільний розум і людські свободи! — скрикнула Грейс. — Я завжди вірила — як ти і матір, — що людина може знайти порятунок у правді й духовній цілісності. Але тепер мені ясно, Нед, що вони не існують. І ніколи не існували й не існуватимуть. Всі ми підкорені тваринному себелюбству, і животіння кожного окремого індивідуума зводиться до задоволення нищої потреби напхати собі черево й умертвити розум. Тепер я кінчаю з цим, Нед. Я підкоряюся! Я підкоряюся своїй совісті й добропристойності і відмовляюсь від дальших шукань позитивних якостей в людині. Я віддаюся душою і тілом вірі, яка бере на себе розв'язання всіх цих питань і яка неухильно й безкорисливо вестиме мене крізь люту жорстокість нашого існування.

Немов сподіваючись, що це якось вплине на Грейс, Гордон привів її на вкритий живими зеленими паростками схил пагорба, який породжував у неї таку боязнь. Під ясним, чистим небосхилом розкинулася Англія, вбрана неймовірно яскравою, рясною зеленню—підстриженою, кучерявою, безладною, стриманою, мережаною... Зелень буяла навколо, і, здавалося, простягнеш руку — дістанеш її, дихнеш — зігрієш її.

— Подивись!—сказав він сестрі. — Немає в світі іншого краєвиду, який би так зріднівся з людиною, так пройнявся людським життям, — він мрійливо показав рукою в барвисту далечину, але одразу повернувся до дійсності: — Я не засуджую твій вибір, Грейс. Тобі краще знати, яким шляхом іти, і хай тобі щастить! Але куди цей шлях приведе тебе? Яка в тебе кінцева мета?

— Ніякої, Недді. Мети нема. Я жадаю тільки одного— душевного спокою. Душевного спокою.

Гордон похитав головою.

— Навряд чи душевний спокій може існувати, Грейс. Але я не буду зараз сперечатися про це. Якщо ти вважаєш, що догма принесе тобі заспокоєння, — то хай господь збереже тебе в ній!

— Я знала, що ти зрозумієш мене, Нед.

— О, я розумію! ("Я сам міг би бути на твоєму місці! Я!") Однак, я хочу нагадати тобі, що ти й далі житимеш в оточенні людей. Зокрема я маю на увазі родину. Якщо ти приймеш католицьку віру, мати назавжди вирве тебе з свого життя, в цілковитій певності, що ти зрадила її і учинила жахливе зло.

— Я знаю, як мати переживає, — крізь сльози промовила Грейс. — Мені довелося піти на це... Я намагалася пояснити їй, але вона відмовляється розуміти. Може, ти б міг зробити це?..

— Добре, я спробую, але чи не можеш ти *оч трохи почекати, щоб я мав час якось пом'якшити для неї цей удар? Вона, звичайно не примириться, але згодом можливо, поставиться до цього не так суворо...

— В мене немає більше сили чекати, Нед. Я не можу більше зносити цю невизначеність, цю порожнечу. Але коли мати дійсно в такому гніві і така невблаганна...

— Такі Так!

— Тоді я трохи почекаю, Недді. Я не хочу завдавати болю матері, я не можу розривати з родиною. Я не зможу жити без вас. Гаразд — я почекаю. Почекаю!

Переказуючи матері зміст розмови з сестрою, Гордон твердив, що домігся часткового успіху.

— А ти не могла б побачити в рішенні Грейс вибір суто розумового порядку?—спитав він у матері, натякаючи на те, що вона бере ці події надто близько до серця. — Адже в дійсності релігія і віра мають найменше ^відношення до її вибору. Грейс просто знайшла спосіб, як найкраще дисциплінувати свій розум, — на її думку цим способом є католицизм і душевний спокій. Ну й хай собі тішиться ними! А ти постався до її рішення просто як до філософської помилки. І не треба надавати йому такого глибокого значення!

— Та як я можу не надавати йому значення, Нед! — скрикнула мати. — Якби католицизм був, як ти кажеш, просто філософською помилкою, то я б могла пройти повз усе це. Але це не так, Нед, ти ж знаєш. Я не маю нічого проти католиків від народження. З ними я можу миритися. Але мислячу людину католицизм здатний заповнити лише в тому разі, коли він спочатку знищить її самоповагу, сміливість її духу, її раціональний моральний світогляд. Ти сам колись казав таке* Головним ворогом католицизму є думка, бо думка вбиває всі його концепції. А його етична і духовна настанова — відпускати гріхи за будь-яке зло — просто виправдує і навіть заохочує жорстокість — тобто сприяє саме тому, від чого Грейс намагається втекти.

— Це стара історія, мамо, — лагідно промовив він,

— Ти так вважаєш, Нед? Невже ти думаєш, що у Грейс це — простий філософський вибір? Скажи, невже ти так думаєш? Ти — з твоєю вірою в істину і в те звершення істини — боротьбу за свободу! Ні, ти не можеш гак думати. І я не можу. Я не можу дозволити своїй дочці стати на бік ворога всіх наших переконань, нашої релігії, нашої спадщини.

— На жаль, Грейс жадає душевного спокою, мамо, а не спадщини.

— Душевного спокою? Навіщо він їй?

— Щоб переносити жорстокість світу, труднощі буденного життя — надто жорстокого, важкого, безнадійного. Ставши доброю католичкою, вона знайде якусь моральну силу, якусь опору для існування. І католики не гірші за інших. Більшість з них — люди духовно здорові, навіть коли й темні або затуркані. Вони рідко зазнають душевної плутанини. А це саме те, що потрібно Грейс. Назавжди позбутися плутанини в душі! Ах, ти повинна зрозуміти її, мамо. Адже на її місці могла б бути і ти сама! І я!

Але мати не хотіла розуміти.

— Звичайно, життя жорстоке і тяжке, — промовила вона. — Але душевний спокій — це щось небезпечне і егоїстичне. Його мають тільки тварини, попи й аморальні ли ходії. Чесним і сумлінним людям невідомий стан душевного заспокоєння, бо вони надто уболівають за долю своїх ближніх. Грейс повинна сприймати світ таким, який він є, Нед, і жити й діяти в ньому, незважаючи на його убозтво й печалі!

— О, ти хочеш сказати, що вона мусить уподібнитися Джеку, який проміняв пристойну науку на більш реальний та брутальний світ машини! — На думку Гордона, ці слова були гострим і влучним випадом, але мати нетерпляче відкинула їх.

— Це щось зовсім інше. Але краще так, Нед! Краще пірнути в тяжкий і безжалісний світ машин, ніж, підкорившись, відмовитись від свого людського "я", захватися у церковному притулку. З цим я не можу погодитись.

— Однак, можливо, тобі доведеться погодитись...

— Нед! — промовила мати з пристрасстю, в якій не було ні смутку, ані надлому. Здавалося, зараз вона увійшла в zenit свого життя, своєї віри; вона вибирала свої слова, як маленькі, гострі кришталіки. — Ви, діти, не знаєте всієї глибини моєї любові до вас, мого піклування — можливо, тому, що в нас немає звички демонструвати св&і почуття. Але ти знаєш, що найбільш я захоплювалася тобою, коли ти боровся за справжню свободу, за вільні і християнські ідеї. Ти, Нед, довів здійсненність усіх моїх надій та переконань, ти втілював у собі все, що мені дороге в людині. Ти дав мені так багато, Недді, так багато, що повинен розуміти, як пограбує мене Грейс своїм безрозсудством. Я нездатна примиритися з несправедливістю й злом. Як нездатний і ти. И, обравши безсторонність у цій справі, ти повівся непослідовно й нещиро. Щождо мене, Нед, то я згодна піти на все — чуєш! — на все, щоб відвернути Грейс від цього кроку.

Гордон знизав плечима.

— Що ж, тоді ця справа лягає на твої плечі, мамо. І на твою совість.

— Хай так! — відповіла мати. — І я знесу її — як би вона не скінчилася. Краще я

віддам її заміж за твого ворога Фрімена чи за твого друга Сміта, ніж дозволю їй обвінчатися з папізмом.

Ці слова так прикро вразили й яригнітили Гордона, що він пішов шукати заспокоєння у Джека.

— Ця безглузда історія позбавила мене всякого почуття гумору! І матір теж,— гірко поскаржився він, відчуваючи, як стомлено, спустошено звучить його голос.

Але Джека почуття гумору ще не залишило.

— Сердешна ма-ма,— задумливо й сумовито протяг він.— Всі її діти шукають одного й того ж: відновлення людяності. Але один з них в своїх шуканнях береться за машини — і зазнає провалу, друга за католицизм — і зазнає провалу, а третій... А що третій? — Джек дивився на Гордона чесними, запитливими очима.

Гордон знизав плечима.

— Не —знаю, Джек. Я повертаюсь у Лондон. Обридло мені все це...

Але Гордон не повернувся в Лондон. Він поїхав до Тесе.

Йому досить було однієї миті, щоб прийняти це рішення. Він залишив будинок, залишив Сміта, що осів у ньому (щасливий — біля заводських верстатів), залишив рідних — клубки нерозв'язних проблем, і з ревом помчав на своєму мотоциклі, відчуваючи люту злобу на відстань, що відділяла його від Тесе, і водночас запалений цією відстанню, бо вона робила нестямнішим його бажання побачити Тесс. Він мчав весь день, і ніч поглинула його, але Гордон нісся і нісся вперед, бо знав, що в душі його щось перемогло. І коли мотоцикл зупинився біля будинку Тесе, Гордон вже не сумнівався, що час вирішального вибору настав.

Зщулившись, затерплий від втоми, він стояв на дощу під вікном Тесе і гукав, але її не було вдома. Гордон промок наскрізь, струминки води, потрапляючи за комір, розтікалися по всьому тілу, і воно нило від перенапруження і цієї затримки.

Він помчав до будинку, в якому жили Кру, і, хоч стукати у двері і просити, щоб покликали місіс Кру, було мукою для Гордона, мукою, що мало не вбила в ньому піднесення, він зробив це. Побачивши його, Елеонора Кру зайшлася сміхом.

— Ой, лишенько, ну й вигляді Та у вас же обличчя чорне, як у вуглекопа І Яким вас вітром сюди занесло?

— Де Тесе?

— Тесе? Та на яких-небудь з своїх зборів.

— Де? Де саме?

— А бог відає. Подивіться он у тій молитовні, що на горі. Там зараз збори водіїв автобусів. А може, вона й у кіно пішла...

Та Гордон уже поїхав.

Вікна молитовні були освітлені, і, важко ступаючи, він увійшов досередини. Але замість сірого зборища закутаних чоловіків тут сиділа зграйка натхнених жінок, які під керуванням пастора і акомпанемент фісгармонії виспівували пісні, підмішуючи лірику до первісного прагнення Христа врятувати й просвітити людство.

— Заходьте!— крикнув пастор.— Не лякайтесь наших леді. Тут кожний — бажаний

гість!

— Де водії автобусів?—вигукнув Гордон з порога.

— Водії автобусів? — переспитав пастор. — Видно, в своїх автобусах!

Леді захихотіли, і Гордон побачив перед собою звернені до нього обличчя.

Він злобно процідив крізь зуби:

— Аллагу!—Його брудне обличчя перекривилося і, щоб дошкулити їм, він закричав:—Невже Христос загинув на Голгофі, щоб його справа закінчилася оцим? — Він зневажливо махнув рукою і, вийшовши, грюкнув дверима.

...Гордон став чекати Тесс в її кімнаті, але тепер очікування загрожувало його піднесеному станові. Він відчував, що насувається справжнє знесилення, що довго він так не витримає. Саме тоді, коли Гордон думав про це, йому на якусь мить здалося, що всі його попередні досягнення щодо фізичної витривалості були не перемогою сильної волі, а чимсь зовсім іншим. Вкинути тіло в довге й свідоме зусилля — чи не означало це завдати втіхи своїй плоті? Його витривалість була приємною тому, що вбивала думку й звільняла від необхідності мислити. А якщо так, то чи не протистояли розуму й самовладанню його теперішні пристрасть і піднесення?

Поява Тесе врятувала його від зневіри у своєму стоїцизмі.

— Де ти була?—спитав Гордон, як тільки вона ввійшла.

— Нед! Чому ти не попередив мене, що приїдеш? Я була в кіно...

— О, великий боже!

— Що сталося? На тобі лиця немає. Поглянь на себе...

— Тесе, не будь буденною зі мною. Саме сьогодні... Я мчав сюди, як божевільний. Я втомився від цього бага-томильного переживання. Я хочу якось вирішити, як нам бути далі. Давай рішати — в той чи той бік.

Тесе простягла йому рушник.

— Візьми, витриься,— промовила вона. Її очі сміялися з нього, з його обличчя, вкритого розводами пилу, від яких воно загострилося й зблідло.— Сідай, Нед, я зараз наллю тобі чаю.

— Чаю!

Вони дивилися просто в очі одне одному, і в його погляді був гнів, а в її — радість. Їх протилежні настрої зіткнулись, і перемогла Тесе, бо в її лукавій насмішкватості таївся виклик, якому Гордон не наважився проти-поставити свої почуття і свою досаду.

— Ах, Тесе, та чи маю я право хоч раз розсердитись? Вона відійшла від нього й сіла.

— На що ж ти сердишся?

— На тебе!

— ОІ

— Ти хочеш, щоб я почав розводитись про сердечні страждання?

— Якщо надумав — давай.

— О, гаразд, гаразді Ти перемогла І Готуй чай. 1 до нього — якомога більшу відбивну з свинини. Або, краще, оскільки відбивна неможлива, давай мені хліба з маслом і варенням. Чим більше варення, тим краще. Ти перемогла!

Проте, в дійсності, вона не перемогла, бо його добродушні жарти з себе сколихнули в Тесе її власні почуття. Зберігаючи, як завжди, свою зверхність над Гордоном, вона пом'якшала, перетворившись на Тесе, яку він любить — ніжну, але водночас непроникну і стриману якраз настільки, щоб не втрачати своєї гідності (чи була це жіноча гідність, а чи людська, чи природжена — Гордон не міг визначити). Пристрасть розпалювалась у Гордоні просто від того, що він дивився в її очі. Своїм поглядом Тесе завжди щось підкоряла, але здебільшого в її очах просвічувало підкорення її власних бурхливих поривів. Як і мати Гордона, Тесе завжди була втіленням духовної сили, що переборює дріб'язковість буденного життя. Він дивився, як вона готує чай, милувався її білим обличчям, недбалими рухами. Мабуть, для маленької фігурки Тесе її рухи були навіть надто недбалі, але ніяк не вульгарні — стільки граціозності було в її найменшій дії, найменшому жесті.

— Тесе!— раптом наважився він.— Чи повинен я погодитися з тобою щодо того, щоб... (Він зам'явся, підшукуючи слово), щоб жадати тебе?

— Ні!— недбало відповіла вона.— Але чим усе це скінчиться, якщо ми не вирішимо, як бути далі?

— Ах, але чому ми повинні ждати? Чому? Я не знаю. І чому не обійтися тим, що в нас зараз є? Слухай, я, як і раніше, запрошую тебе до себе додому. Поїдемо зі мною зараз у Лондон, Тесе, будь ласка!

— Не кажучи про все інше, невже ти не розумієш, що мені небезпечно їхати з тобою,— почала вона.

— Чому? Я не буду приставати або домагатися тебе. Я прошу лише одного: їдьмо зі мною в Лондон, а там дивись і жди. Жди, доки я знайду вихід з своєї плутанини.

— Жди! Жди! — повторила вона збентежено. Її голос зазвучав жорстко.— Ти не розумієш, що означає для мене кинути все і поїхати з тобою... Мені тяжко, Нед, ох, як тяжко! Я страждаю тут, мене висотують ці труднощі, цей страшенний опір, на який я наражаюся всюди.

всюди... Я відчуваю, що надірвуся, і не хочу цього...

— То не треба...

— Ах, але це однаково трапиться. Я знаю і я знаю, що краще не буде, коли я порву з своїм теперішнім життям і поплентаюся за тобою в твоє оточення, в м'якеньке, тепленьке животіння. Думка про це кидає мене в жах і Я боюся, що загрузну у вашому маленькому світі і більше вже ніколи з нього не виберуся. Останнього разу я й так ледве спромоглася на це. — Вона похитала головою в тяжкому передчутті. — Я загублю себе. Так, загублю. Я відчуваю це вже тепер, дивлячись на тебе.

Тесе заплющила очі — щоб не бачити Гордона — і промовила:

— Не слухай мене, Нед! Не слухай. — Вона трохи помовчала і потім, відвернувшись від нього, визивно кинула: — Гаразд, я поїду. Я і так хотіла до тебе. Поїду і— і, ніби чіпляючись за якусь надію — надію, без якої не можна обійтися і яку вона щойно знайшла. Тесе пом'якшила різкість своїх слів, додавши: — Я однаково покінчила з Уестлендом і з своєю роботою. З усім покінчила!

— А як щодо м'якенького, тепленького животіння?— нагадав їй Гордон. Він уже був певний у тому, що Тесе поїде з ним, але хотів з'ясувати все, до кінця.

Вона зітхнула.

— Хай це буде випробуванням для мене.

— Тоді рушаймо! — захоплено вигукнув він, немов бажаючи негайно знищити відстань, що роз'єднувала їх, розвіяти туман.

— Як, зараз? — стороніла Тесе. — Цієї ж хвилини?

— Чому ж ні? У мене мотоцикл...

Тесе розсміялася, і змах її рук і щасливе обличчя розвіяли туман. Це було так добре, що Гордон наказав своїм думкам зупинитися, не йти далі, щоб не порушити очарування... Він удав, що не помічає закличного блиску очей Тесе, але її дихання оповило його, він відчув, як б'ється її серце.

— Ах, ти чудовий! — палко вигукнула Тесе. — І, о боже, Недді, коли б тільки ти навчився дивитись на світ моїми очима, — ми могли б гори перевертати!

І раптом Гордону стало ясно, що вона йде до нього саме з цією надією і з цим сумнівом. "Коли б ти навчився дивитись на світ моїми очима..." Бажання і сумнів.

Підкорення і водночас свідоме очікування. Він переміг тільки наполовину.

— Не треба про цеі — швидко промовив він, щоб відігнати ці думки. — Коли ти приїдеш у Лондон?

— Не підганяй мене. Не треба. Приїду, коли покінчу з усім тут. Через два тижні.

— Ти їдеш тільки для мене. Обіцяєш?

— Невже все повинно припинитись, щоб ми існували тільки одне для одного, Нед? Ти хочеш цього?

— Ні. Якщо подумати — не хочу.— Він потер губи.— Дай мені трохи того печення. Я голодний. З'їм—і поїду!

— Та що ти, Недді! Цілу добу на мотоциклі, а тепер іще в Лондон! Ти мусиш відпочити хоч трохи!

— Не можу я зараз відпочивати. Ні хвилинок.

— Ти ж дорогою заснеш і скрутиш собі в'язи.

— Що ж, це буде гідним кінцем. Знаєш, я завжди відчував, що мене сколупне який-небудь випадковий щиголь. Колись я сподівався, що мене заріже Бекр або Алі. Та, видно, мене жде щось менш благородне і більш безглузде...

— Ти божевільний. Краще б ти залишився. Як я не люблю розставатися з тобою! Будь обережним, прошу тебе!

— Може, я і помру обережним, — промовив Гордон. Він одягнув шкіряну куртку, вліз у парусинову робу

і засміявся. Обняв Тесе за плечі, але одразу ж відхопив руки — немов відчув у собі сміливість і бажання, здатні завести його значно далі, ніж ці обійми. А Тесе лише потерлась щокою об його щоку перед тим, як відпустити Гордона.

— Як чудово складається доля,— раптом промовила вона, коли Гордон був уже біля дверей. — Якби ти не приїхав, Недді, я б поїхала додому, до батька. Я вже була

остаточно вирішила поїхати, як тільки розв'яжуся з тутешніми справами. А тепер усе знову йде нанівець: і це рішення, і надія. Сподіваюся, що ми з тобою не робимо помилки, Нед.

— Давай сподіватися, — відповів він, широко всміхаючись. — А я вже був вирішив втекти назад до Аравії. Дійсно, рука долі!

Спускаючись сходами, Гордон перестрибував по кілька східців.

РОЗДІЛ XXI

Була така хвилина, коли Гордону здалося, що він знову піднісся над усім світом і, як бог, з височини бачить його рух і осягає його рушійні сили. Це трапилось в той день, коли він прочитав, що Чан Кай-ші утік з континентального Китаю. Тепер весь Китай став комуністичним.

Гордон виразно, відчутно бачив у своїй уяві нову країну, нову націю. І захват, що охопив його, не мав нічого спільного з почуттям приязні або неприязні до соціальної системи, яка утвердилася в Китаї. Він просто бачив, що в цілій країні одна ідеологія перемогла іншу, і сама ця перемога була для Гордона одкровенням.

— Просто неймовірно! — вигукнув він під впливом свого відкриття, звертаючись до Везубі. — Виходить, світ насправді стає марксистським! Дивіться, адже це — половина Азії, і друга половина прямує тим же шляхом! І половина Європи, та хто скаже, які ще країни на черзі? Боже мій, невже ви не бачите цього, Везубі? Марксизм явно є зараз єдиною рушійною силою в світі. І хто скаже мені, чому? Чи знайдеться в Англії на сто тисяч розумних і дурних одна людина, яка що-небудь знає або робить для того, щоб простудіювати це питання, зрозуміти його? Ні, не знайдеться. А чому?

Везубі міг відповісти чому (бо події в Китаї не були для нього одкровенням).

— Тому, що решта людства переконана в невірності комуністичних ідей.

— Суть не в тому, вірні вони чи не вірні, — заперечив Гордон. — Комунізм — це реальна сила, і ми повинні зрозуміти її. Що саме робить його силою? Я знаю, таку країну, як Китай, не в силі зрушити з місця ніщо, крім ідеї. Ці марксисти перемогли там завдяки ідеї. Так у чому ж її суть? Чим запалює Мао чотириста мільйонів китайських селян? Адже віднині ця ідея стала важелем усієї історії. Добре це чи погано, але народився новий, марксистський світ, і я хочу знати, з допомогою чого він перемагає.

Це питання так захопило Гордона, що Везубі висловив побоювання, як би той не помчав у Китай. Але Гордон відповів, що жалюгідна дійсність голодуючого Китаю його не цікавить. Він хоче збагнути лише саму ідею, глагол,

Logos! * І в той час як Везубі заводив його дедалі глибше у свій світ, Гордон не переставав шукати відповіді на питання, яке стосувалося світу іншого, протилежного. Він ставив це питання людям, до яких його приводив Везубі — добірним правителям країни, — і з їхніх відповідей робив висновок про дійовість їхніх ідей та пропозицій щодо врятування людства.

— Як ви ставитеся до того факту, що половина Європи і більша частина Азії обрали комунізм?

Його співрозмовники завжди мали готові відповіді, але Гордон сприймав ці

відповіді, як безсилі розумування людей, що нездатні запровадити власні ідеї в життя.

Якось Везубі повів Гордона до одного з колишніх міністрів — старика з тієї категорії людей, що їх Везубі іменував "наднегідниками".

— Для деяких з цих осіб,— казав він,— бог—це лестун, а Христос — просто член правлячої партії. Цей екземпляр, до якого ми йдемо зараз, славнозвісний нащадок старовинного сакського роду, що спромігся пережити навіть експропріації та грабування часів норманського нашестя. Пристосованці! Вони пристосовувалися до буржуазії, що народжувалася в містах, до Кромвелла, до реставрованої монархії. Пристосовувалися і виживали. У них це називається традицією. І за традицією ця порода Мор-карів завжди однією ногою стояла на своїх земельних угіддях (ногою у великому кривавому чоботі), а другою спиралася по черзі на всі шаблі розвитку промисловості— від вовни до вугілля, від пари до криці. Сьогодні ви побачите, якого монстра ця сімейка породила. Ця потвора — надзвичайний, диявольський, розкішний екземпляр! Старий Моркар — єдиний гідний противник Мак Куїна в парламенті.

Очевидно, і сам Моркар був тієї думки, що його особі властива якась диявольська велич, — це відчувалося в звивистому малюнку його повних губ, це звучало в його голосі, на це була розрахована безглузда оригінальність його одягу. А втім, він був якийсь надто розм'яклий та (в очах Гордона) надто закоханий у свою особу, і в його надприродність не вірилося.

— Він скидається на Азмі-пашу! — буркнув Гордон до Везубі, побачивши Моркара.

* Logos (грецьк.) — слово. (Прим. перекл.)<

Колишній міністр не витримав погляду стоїка-гостя; проте Гордон дуже шанобливо виклав йому суть своєї інтелектуальної скрути.

— Шкода, е-е... що ви прийшли до мене з оцим соціалістом.— кахикаючи промовив Моркар.

Везубі дуже, дуже поблажливо розсміявся. Гордон навіть не посміхнувся.

— Отже, ви хочете поговорити зі мною,— казав далі хазяїн. — Ви, з вашим ампула повстанського героя, вирішили звернутися до мене, старого лиса-крутія, що надто загруз в політиці, щоб мати якесь відношення до героїки. Така молода і видатна людина — і раптом до мене, старого. Дивно!

За Гордона відповів Везубі:

— Я сказав йому, що у ваших руках майже всі нитки керування країною — незалежно від того, перебуваєте ви в уряді, чи ні,— одверто пояснив він.

— Тепер, Везубі, я не беру ніякої участі в керівництві країною. Вдячний народ подбав про це.

— О, не беріть це близько до серця, — весело —підба-дьорис экс-міністра Везубі.

Вони розмовляли, стоячи в майстерні, що колись була теплицею. Моркар працював над моделлю ніжки до стільця — обскрібав уламком скла дерев'янку, затиснену в обертові лещата так, щоб її можна було обробляти з усіх боків. Він скріб дерев'янку з перебільшеною дбайливістю і раз у раз відхилявся назад, щоб помилуватися своєю роботою.

— Ну, Гордон,— промимрив він,—що ж ви шукаєте? Везубі знову встряв у розмову:

— Гордон шукає золото! Політичну ідею ідей, керівництво до дії...

— Хай він сам за себе говорить!—гримнув Моркар.— Вк соціаліст, Гордон?

— Ні.

— Консерватор, ліберал, анархіст, комуніст?

— Ні, ні.

— Зневажаєте політику, га?

— Не більше, ніж ви.

— Отже, Везубі іще не встиг прищепити вам своєї ідеї,— Моркар нетерпляче дмухнув.— Сподіваєтесь, що я прищеплю вам свої?

— Я виставив себе на ринок, і, коли я вас цікавлю...

— Цікавите, цікавите. Мабуть, не цікавили б, якби нацькували оті арабські племена на наші нафтопромисли. Але у вас, видно, є гарт. Тому вами можна зайнятися.— Старий шкрябав, і скло неприємно скреготало.— Везубі, ідіть погуляйте в садку,— наказав він.— Або ні, краще йдіть погляньте на моїх свиней. І якщо який-небудь з моїх слуг захоче витурити вас — гукніть мене на допомогу.

— Ви — старий грубіян!— кинув Везубі, але —покірно пішов.

Коли він зник, Моркар фиркнув.

— Нічого йому стовбичити тут. Ми ж хочемо розмовляти один з одним, а не з ним. Отже — починайте! Я вас слухаю.

Він зашкрябав далі. Коли б на місці Моркара був хтось інший, Гордон образився б. Але старече зухвальство й удавана величність Моркара припали йому до вподоби. Він розумів старого.

— Мені багато дечого слід було б поспитати у вас,— промовив він.— І про вас самих, і про ваші знання та діла. Але я прийшов до вас з одним запитанням...

— Чому саме до мене?

— Ви ж—сила, що керує країною, хіба не так? Моркар засміявся і пробурчав:

— О, мабуть, так. Везубі — дурень. Адже ж я знаю, що тримаю в руках, — дарма що урядують зараз соціалісти. Пхе! Ви не помилитесь, коли скажете, що я пропоную, а вони — виконують.

Гордон не хотів відхилитися. Він чекав.

— У вас вигляд людини, яка дуже поспішає — надто поспішає!— промовив Моркао, подивившись на нього. — Та-ак, колись і я поспішав, Гордон. Без поспіху і не можна. Для забарних людей цей світ — могила. Ну, то що ж РИ хочете спитати?

Він знову зашкрябав. Гордон чекав. Коли скрегіт припинився, він поставив своє питання.

— Так,— промовив Моркар, зчищаючи тирсу з червоних губ.— Що я пропоную протиставити азіатському та європейському комунізму, га?

— Так. Якщо у вас є яка-небудь пропозиція.

— Аякже. Авжеж, є! Ви читаєте що-небудь з того, що пишуть йро політику?

— Все!

— Читаєте виступи Черчілля?

— Читаю.

— А я не читаю. Тобто, читаю, але не все. Погляди в нас з ним однакові — я маю на увазі партійні — але, сказати правду, дещо в ньому мені не подобається. Справа тут, звичайно, не в чомусь особистому, просто в мене своя думка щодо його підмальованої геніальності. В усякому разі в двох промовах, виголошених ним в Америці, Чер-чілль дав відповідь на те, як усьому західному світові слід поводитися з комунізмом. І тут я цілком погоджуюсь з ним. Перша його промова — в Фултоні, в штаті Міссурі, поклала початок усій нашій післявоєнній політиці — і нг-лійській, і американській.

— Я читав її.

— Оце і є вона, наша відповідь. Боротись з комунізмом там, де він переміг, і душити його там, де він ще не утвердився. Чекати ніколи. Часу мало. Їх треба затоптати. Силою затоптати!

Уламок скла, яким Моркар орудував, затупився; він одламав інший від вищербленого скляного листа і знов заходився біля ніжки.

— Силою?— повторив Гордон.— Ви говорите про воєнну стратегію, спрямовану проти комунізму, чи про всебічну ідеологічну відповідь? Яку ідею можна протипоставити їм?

— Наша ідея — це демократія, великі принципи свободи і прав людини. Велика хартія вільностей, суд з присяжними, англійське звичаєве право. Ось де головні підвалини свободи. Наша ідея — це демократія, і ми обороняємо її — силою.

— Це ви кажете про нас, — сказав Гордон. — Але як бути з більшістю східних країн, які ніколи не знали ніякої демократії? Що ви пропонуєте їм тепер, коли вони вбачають свій порятунок у комунізмі? Оце мене цікавить. Що ж ви пропонуєте старому, змученому Сходові?

— Добре питання, Гордон. Тільки погано сформульоване. Ви хочете знати, кого нам слід підтримувати з цих країн, щоб зупинити просування комунізму, так?

— Хай буде так. Кого ж?

— Людей з поміркованими, тверезими, урівноваженими і розумними поглядами. Слід підтримувати всіх порядних людей, протиставляючи їх крайнім, екстремістам.

— Іноді крайні керують повстаннями, які можна цілком виправдати. Ви ж знаєте, що буває і так.

— Стривайте, Гордон! — Старий кинув скло і почав згинати й розгинати занімілі пальці. — Зараз я вже й п'яти хвилин не встигаю попрацювати, як руки починають терпнути. Не доведи боже, і з мозком таке ще станеться! Та взагалі ви повинні знати, що погляди в мене не затерплі. Я сприяв багатьом великим змінам і в своїй країні, і в інших. Але тепер не час ставитись прихильно або об'єктивно до соціальних зрушень. Крайні воліють і крайніх заходів — деякі в ім'я ідеалів, а деякі — заради своїх власних честолюбних цілей. Проте міркування вищого порядку говорять, що тепер не час для здійснення переворотів у житті країни шляхом революції. Ми повинні підтримувати (ні, більш того, впроваджувати!) поміркованість серед своїх темних братів, які охоче

піднімають свої національні повстання, послаблюючи таким чином весь світ перед лицем комуністичної загрози. Конче гре-ба заступити дорогу комунізму! І в нас, і в інших країнах. Навіть на кордонах комуністичних країн.

— Заступити дорогу? Силою?

— Так, якщо це потрібно.

— Тобто, ви намагаєтесь стримати просування ідеї.

— Вірно!

— У вас нічого не вийде...

Моркар потупцявся на місці, зігріваючи свої старечі кг.ги.

— Чому?

— Тому що ви виставляєте силу проти цього, _ Гордон стукнув себе по лобу зашкарубленими долонями. — Сила ніколи нездатна була перешкодити поширенню ідеї. Сила не перешкодила китайським селянам піти за марксистами. Чи не тому сила — ваш засіб, що у вас немає кращої ідеї, яку б ви могли протипоставити комуністичній ?

— Великі ідеї демократії...

— Спробуйте запалити ними голодуючого китайця, Моркар.

Моркар зм'якнув і поплескав Гордона по плечу.

— А ви ідеаліст, Гордон. М-м-м! І поспішаєте, чоспі-шаєте. Якщо в нас немає такої собі заземленої — буквально заземленої — альтернативної ідеї щодо всіляких там земельних реформ і такого іншого (голодуючі мільйони, га? Хе-хе!), то це вже завдання ваше, молодих, відшукати таку ідею.

— Але ж у цьому вся суть. Через це ж я і питаю вас про альтернативу!

— Прокляття на неї, на цю альтернативу! Ми повинні зупинити комунізм. І якщо сила — наш єдиний засіб, то ми вживемо її. Мене дивує, що вона вас так лякає.

— О, насильство мене не лякає! Хіба я не жив насильством? Ні, я заперечую інше — я кажу, що сила тут не допоможе. Силою нічого не вдієш. Вона тільки зажене Азію ще глибше в комунізм.

— Коли ви так думаєте, Гордон, то що ви пропонуєте? Яка ваша альтернатива?

Гордон сподівався почути таке запитання і вже заздалегідь ненавидів його — бо воно виявляло його справжню безпорадність.

— Немає у мене альтернативи...

— Тоді що ж ви обираєте — ворожий нам комунізм чи систему взаємної безпеки проти нього?

— Якщо це — єдиний вибір, — відповів Гордон, зачерпнувши тирсу і просіваючи її крізь холодні пальці на підлогу, — то можна одне тільки сказати: горе світові!

Старий знизав плечима.

— Раджу вам упокоритися перед жахливими альтернативами. Така наша ера. І не сподівайтесь, що вона стане легшою. Як сказав Гаусман:

Ти добре розпочав свій бій; Будь дужим, мужнім в боротьбі; Та не надійся, сину мій. Що вдасться вижити тобі.

А втім, досить про це. Що ви збираєтесь робити з собою? Що вам потрібно тут, в

Англії? Вирішили вдатися до політики?

— Щоб з особливим бажанням, то не сказав би.

— А в політиці ви могли б розвернутися. І нам неважко було б протягти вас в парламент.

Гордон похитав головою:

— Яка була б з цього користь?

— Не хочете бути консерватором?

— Справа не в цьому. Я просто не вирішив ще, що мені потрібно, що я мушу робити.

— Хіба ви вже втратили інтерес до Аравії? Гордон не відповів.

— Безладдя там зараз, — промовив старий з огидою і знову сплюнув тирсу. — Нам не заважало б мати на своєму боці в парламенті людину з вашим живим знанням тамтешніх справ. Адже насправді ми втрачаємо свої володіння не тому, що наші ідеї вбогі, а тому, що ми їх по-ідіотському запроваджуємо в життя. Ви б могли бути неоціненним радником для нас в парламенті.

Гордон стежив за зимовими пташками, що шукали кришок на підвіконні. Птахів, мабуть, тут добре годували, але зараз вони чомусь роздратували Моркара, і він шугнув їх

— Ви могли б також принести велику користь своїм кочовим друзям, не жертвуючи, водночас, нашими аравійськими інтересами, — казав далі Моркар. — Якби ви потрапили до парламенту, я б постарався забезпечити вам успішний дебют.

— Наскільки успішний?

Моркар подивився на Гордона, посміхнувся і знизав плечима.

— Ви ж знаєте, що таке політика, — промовив він. — Вам би хотілося мати свободу дій, а я не можу вам її пообіцяти.

Тепер прийшла черга Гордона знизати плечима.

— І, знаючи вас, я не міг би також пообіцяти, що все, що ви скажете про Аравію, сприйматимуть, як керівництво до дії. Але я гарантую вплив і авторитет серед членів парламенту. Від вас вимагатимуть лише одне — зважати не тільки на арабські, а й на англійські інтереси...

— Мене не цікавлять "інтереси"... — почав Гордон.

— Чому? Аравія і Англія можуть мати спільні інтереси.

Гордон тримав лещата, тоді як Моркар намагався звільнити від них ніжку стільця.

— Якби мені були відомі якісь спільні інтереси між Аравією та Англією, — промовив Гордон, — я б зчав, що мені робити. Але їх немає. Я не бачу, як можна розв'язати питання відносин між Аравією і Англією, так само, як і питання відносин між комунізмом і некомунізмом. Особливо, якщо розглядати ці відносини у світлі ваших концепцій. Силою нічого не досягнеш. Компромісом — теж Політикою?.. — Гордон відсунув Моркара, щоб самому спробувати розвести лещата. Він узявся рукою за тонку виточену ніжку стільця, а ногою уперся в затискачі.

— Обережніше І — промурмотів Моркар і повторив: — А політикою?

— Спершу я мушу видобути свій Екскалібур істини, — похмуро відповів Гордон,

якого на цю паралель навело, очевидно, зусилля, що він його зараз докладав до лещат,— я хочу, щоб весь клинок заблисдсотів у моїй руці. Тільки тоді я знатиму, що робити з ним.

Уявляючи собі, як він ухопиться за меч, Гордон надто сильно потяг за ніжку, і вона тріснула. Якусь мить він з обуренням дивився на уламок, а потім перевів очі на Мор-кара, запрошуючи того важким, пронизуючим поглядом і усім своїм виглядом розсердитися з приводу катастрофи.

Моркар відібрав у нього уламок ніжки, зітхнув і злегенька тицьнув ним Гордона поміж ребер.

— Дивіться, хлопче, як би ви не поламали свій Екскалібур ще до того, як видобудете його...

Ніякого докору, ніякого вияву досади.

— ...І коли ви все ще не хочете приєднатися до нас у політиці, то повертайтеся до Аравії і допоможіть там, чим можете.

— Допомогти черговому Повстанню?

— Ось послухайте, що я вам скажу, — Моркар узяв Гордона за плече і повів у сад, де працювали старики в чорних фартухах. Коли хазяїн та гість проходили повз них, вони кидали працювати і ставали струнко. — Дивіться, не зайдіть надто далеко з вашим арабським повстанням. Над нафтопромислом той самий британський прапор, що й над поштовою конторою за рогом. Зазіхання на промисел — це прямісінька стежка до зрадництва. А як я вам уже сказав, ми не збираємося ставитись прихильно або об'єктивно до таких явищ. Отже, дивіться — не накойте дурниць...

— Не турбуйтеся. Мене примусили дати слово, що я не повернуся в Аравію.

— Я знаю вас, божевільних! Гаряча кров починав клекотіти, коли відроджується стара Справа. А скидається на те, що ваша⁷ Справа таки знов повертається до життя. Сьогодні вранці мені доповіли, що в Бахразі — криза. Мала місце ще одна спроба підняти повстання на нафтопромислі — шляхом демонстрацій за націоналізацію Ми цього не допустимо. Бахразький уряд вживає рішучих заходів, але вчора було вбито двох поліцейських. щ", вартували біля нашого посольства в Бахразі. Сьогодні відбудуться демонстрації в столиці і страйки на деяких дільницях нафтопромислу...

— Бахраз — не моя Справа.

— Знаю, знаю. Але вам, певно, відомо, що принц Гамід зв'язаний з цими бахразькими революціонерами. Ми виявили благородство і врятували його від Бахразу, але він, мабуть, вирішив знову повстати. На цей раз в союзі з бахразькими революціонерами.

— Якщо вони справді укладуть союз,—сумовито промовив Гордон,— то ви вже нічим не запобіжите їхній перемозі — хіба що тільки кинете проти них англійські бомбардувальники й англійську армію...

— Навіть ця можливість не виключена...

— Який же дурень пошле англійську армію проти арабського повстання? Існують інші шляхи...

— Я не збираюсь сперечатись з вами з цього приводу,— промовив Моркар і знову сплюнув. — Ходім, врятуємо Везубі від свиней. І пам'ятайте — вас завжди радо зустрінуть в парламенті...

Гордон похитав головою.

— Я ще не вирішив... Однак у ваших поглядах є одна позитивна якість,— додав він.— Вони стали. Визначені! Не якісь там мляві потуги на розв'язання проблем. Все або нічого! Це принаймні вабить.

Старий розсміявся.

— Ви вже на середині шляху до визнання дійсності, Гордон. Коли пройдете ще трохи цим шляхом, завітайте до мене знову. Тільки наступного разу залиште Везубі в його соціалістичному свинарнику. Мене нудить від нього.

РОЗДІЛ XXII

Напередодні приїзду Тесе у Лондон була зроблена одна з останніх спроб заманити Гордона в політику: Мак Куїн назвав йому строк, до якого Гордон мав вирішити, чи виставить він свою кандидатуру у виборчих списках від лейбористської партії. Пропозиція Моркара також все ще залишалася відкритою. Але Гордон сказав Тесе що він не бачить великої різниці між обома політиканами: дві боки однієї фальшивої монети.

На цю важливу заяву Тесе рішуче відповіла:

— Я нічого не хочу знати про це, Нед.— В її голосі боролися твердість і лагідність. А потім прозвучало благання:— Давай розмовляти про книжки, мистецтво, музику. І шукати гарні закутки в Лондоні. Хоч кілька днів — поки ми освоїмося.

Вони стояли на мосту Альберта, внизу плескалася збутніла Темза, залишаючи темні, бурі язики на кам'яних биках і вздовж грязьких берегів. Грізна міць води, здавалося, заворожувала Тесе—вона втупляла в неї свої голубі очі. Сіяв дрібний дощик. Блискучі кучері Тесе змокли, але вона не звертала на це уваги. Гордона захищав чорний клейончатий плащ.

— Як хочеш, — відповів він. Але одразу вирішивши, що відповідь буде надто лагідною, заговорив агресивно: — Ні, дівчино, я не бажаю цього. Не бажаю. Я ж знаю, ти теж хочеш, щоб я якось вирішив це питання, тож давай вирішувати його разом. Що мені робити? Чи відіб'ється це на нашому житті, якщо я раптом вирішу присвятити себе до кінця своїх днів політиці і парламенту?

— Звичайно, відіб'ється.— Тесе промовила ці слова якось мляво, без справжньої турботи в голосі.

— Як? Чому?

— Ах, я не кажу нічого, Нед,— безстрашно відповіла вона.— Роби свій вибір сам, як тобі підказують твої переконання. Вирішуй сам, без мене.

Тесе виявила незвичайну байдужість, але Гордон бачив, що ця байдужість навмисна. Зовнішньо Тесе здавалась безтурботною, як завжди спокійною, ні на мить не втрачала самовладання, проте він відчував, що в її вдачі щось розладналося. Тесе раділа з того, що була з ним в Лондоні; і водночас її сповнювала збентеженість і

печаль; в її ставленні до Гордона проступала якась обережна відстороненість, немов вона хотіла спостерігати його збоку, немов хотіла, щоб він рухався, діяв, розмовляв сам, без неї, а вона тим часом, дивлячись на нього, могла щось вирішити, чогось діждатися чи щось відкласти у своїх взаєминах з Гордоном. Для нього це вже стало очевидним. І водночас в її постаті просвічувала лагідність, в голосі—піддатливість, в задумливих очах— спокій. Підкорення — і свідоме доживання.

Йому стало ясно. Але Тесе, здавалось, не розуміла цього, і це надало Гордону сили, щоб витравити залишки жіночої зневаги, яка була досі кращою зброєю Тесе проти нього. Він взяв її пальці в свої і з лукавою пустотливою посмішкою промовив:

— Стріндберг²² мав рацію, Тесе. Секс — це війна. В ній перевагою жінки є оборонна сексуальна хитрість. Але вирішальна перевага належить чоловікові—завдяки його ролі. Він — переслідувач, і рано чи пізно жінка мусить або цілком підкоритися йому, або залишитися безплідною і незадоволеною.

— Або знайти собі іншого чоловіка! — лагідно промовила Тесе і додала:—Не домішуй весь час іронію в прості емоції, Нед.

— Ти вульгарна,— Гордон розсміявся.— А втім, мабуть, ти маєш рацію. Секс — це дійсно щось дуже просте, бо він є містифікацією. В ньому ніколи не було справжньої іронії. Власне, у найкращому разі, секс — це простий біологічний парадокс: сировина для більшої і кращої долі. Ось, наприклад, ти...

— Ні, не треба прикладів зі мною. Не треба будувати аргумент на сексі, щоб потім обертати цей аргумент проти мене! — Вона взяла його за руку.— Я не буду сперечатися з тобою про це, Недді.

В її словах було справжнє ухилення, і Гордон відчув більший ніж будь-коли прилив піднесення.

Радість-печаль Тесе була глибокою і незвичайною, і Гордон розумів, що причиною цього був він сам. Всі її почуття тепер були пройняті ним, і кожний заворот в її настрої вів до нього. Тесе приїхала в Лондон зовсім не на простих умовах, і не тому, що вирішила діяти на відчай душі; ні, нею керував складний комплекс прагнень і сподівань, і зараз цей комплекс гнітив її. Здавалось, вона відчувала себе безпорадною, самотньою, опинившись далеко від своєї чорної заводської вулиці, що так щедро живила її енергію.

— Не провокуй мене,— з несподіваною мукою в голосі сказала вона.

— Авжеж, я провокуватиму тебе! — з тріумфом вигукнув Гордон.—Уперше в житті ти виглядаєш слабкою. Моя Персефона! Що з тобою?

— Лондон гнітить мене,— прошепотіла вона.

— І це все?

— Ні! — Вона йшла, схиливши голову проти рвучкого вітру.— Ти погано впливаєш на мене, Нед. Ти вибиваєш ґрунт з-під моїх ніг!

— Я шкодую, що приїхав і порушив твій спокій,— відповів він так само весело.

Вона знизала плечима.

— В чому річ? Може, ти не радий, що я приїхала?

— Радий, але мені б не хотілося, щоб це було жертвою з твого боку.

— Що ж, зате тепер ми в однаковому становищі. Мені зараз однаково, що робити. Тобі теж. Ми розпочинаємо з нічого. Хіба це не те, що тобі хотілося?

— Ні,— відповів він.— Знаєш, я виявив у собі щось нове.

— Ну, і тобі дуже соромно?

Гордон не озвався на її дотеп — йому не хотілося, щоб вона була так байдуже жартівлива.

— Ні, я просто кажу тобі, дівчино, що все, що я зазнаю, випробовую і шукаю зараз — і вибираю, — все це незабаром змушений буде шукати і вибирати кожний нормальний англієць. Цього я дійшов, коли розмовляв з Моркаром.

— Чого могла навчити тебе ця стара свиня? — презирливо скривилася Тесе.

— Того, що вибір тепер один: між затурканим, отупілим дном і жорстоким, зажерливим верхом. Хіба це просто питання політики? Ні! Ні! Весь світ вибирає. Це — доля всіх нас. Бідні проти багатих, пригнічені проти гнобителів Це—нація проти нації, Тесе. Китай проти Америки, Росія проти всього світу. Росія! Росія! Америка! Америка! Ось справжні розміри вибору. І Англія зі своєю поміркованою серединою це тільки старий метелик, якого несе вітром. Серединного шляху більше не існує. Нам треба вибирати між крайностями.

— О, ти тільки й мрієш про крайності, Нед,— Тесе раптом розгарячилася.— Ти так і помреш, вишукуючи і смакуючи їх. Але жодної не вибереш. Я більше не хочу чути про це! Скажеш тоді, коли вирішиш. І...— Гордон хотів був щось заперечити, але вона не дала йому,—... не ділись зі мною про свої вагання щодо парламенту. Мені огидна ця історія. Ні слова — чуєш! А зараз — ходім назад. Я страшенно зголодніла і вся промокла.

— Хай буде так,— погодився Гордон, відчувши на цей раз цілковите відчуження з її боку.— Кінець розмовам про погані альтернативи! Пішли додому — пити чай. Чай! А потім — куди завгодно.

Тесс також найняла кімнату на Фулгем Род—першу-ліпшу семиметрову комірку в мансарді в цегляному будинку, над крамницями булочників та м'ясників. До кімнати вели непривітні, холодні сходи.

— Просто дивно,— ти ніколи не накладаєш власного відбитку на обстановку, серед якої живеш! — промовив Гордон.— Я це ще з Кембріджа пам'ятаю.— Він дивився, як вона кип'ятить воду в дешевому новому жерстяному чайнику, і це дратувало його, і— Тобі слід було б мати хоч трохи отого жіночого вміння створювати домашній затишок. Ти завжди возиш за собою безпритульність.

Надто пізно він побачив, що, мимохіть, заподіяв їй болісну образу. Холодні сльозинки скотилися по щоках Тесе — вона пригадала свою рідну вулицю в Глазго.

— Тесе, — гукнув він, раптом охоплений каяттям і жаданням дії, руху,— давай скочимо на мотоцикл і рушимо в Глазго. Ти хотіла побачити батька — якраз тепер є нагода.

Тесе наливала воду в чайник для заварки. Вона нічого не відповіла Гордону, тільки

струснула чорними кучерями — немов відганяючи від себе цю думку.

— Чому ж ні? — спитав він і проникливо заговорив далі, роз'ятрюючи її страхи й пробуджуючи небажані думки.— Ти ж сама казала, що коли б не Лондон, то поїхала б додому. Давай — я одвезу тебе.

— Не будь жорстоким, Нед! Не будь жорстоким!

— Я хочу, щоб ти поїхала додому і покінчила з цим.

— Тепер я вже нікби не поїду додому.

— Чому?

— Чому? Чому? О, боже,— якусь мить вся її істота виражала біль, її бліде обличчя почервоніло, немов вона заглушала в собі совість.— Я зробила свій вибір,— промовила вона.— Я приїхала сюди їхати туди я не можу.

— Чому? — наполягав Гордон.— їдьмо зараз.

— Ти ніколи не зоозумієш цього,— промовила Тесе здавленим голосом.— Ти і Глазго — несумісні. І більше нє треба про це. З цим покінчено. Я вирішила! Додому я тепер уже ніколи не поїду!

Гордон відчув, що в ній от-от прорветься почуття ворожості до нього, і завагався, злякавшись не так за неї, як за себе. Спалах справжнього гніву, і Тесе перестане бути цим чулим, піддатливим двійником його рласної залізної вдачі. Ні, досить втрат. Коли б він зараз втратив Тесе, то це було б для нього таким самим лихом, як втрата Аравії. Так, не меншим! І, подумавши про це, він зрозумів водночас, як брутально він поставився до Тесе — до її вразливості.

Але Тесе переборола свій відчай і промовила:

— Іди — готуй мотоцикл. Іди! — Почуття любові до Гордона з новою силою оволоділо нею. На якусь мить вона пригорнулась до нього, а потім потягла за плечі до дверей.— Нічого нам тут скиглити! Ходімо, я хочу витратити гроші!

— Витратити гроші?

— Так, так! Я хочу купити шотландський берет! Пурпуровий! Вези мене до магазину! Я носитиму його на маківці— отак! — Вона збуджено приклала жадібні до втіхи пальці до своїх чорних кучерів. — їдьмо! А чайник я залишу на плитці, щоб він не прохолов.

— Ні! Вилий його! — Він виплеснув воду у сіру раковину.— І викинь цей жерстяний чайник у сміття! На звалище його — там йому місце!—Він засунув яскравий чайник у відро для сміття і, випроставшись, обвів поглядом бридку, вкриту сірим нальотом кімнату.

— Запакуй свої речі, поки я виводитиму машину, — ми поїдемо додому, до моїх Берет купимо дорогою. Хай буде проклята ця дірка!

Вийшовши, він грюкнув дверима.

їхня близькість дедалі більше нагадувала Гордону фантом, зримий, ефірний привид, що зникає, коли намагаєшся схопити його. Як усі самотні чоловіки і самотні жінки в Лондоні, вони жили в'язнями пансіонів і затильних кімнат, замкнених в єдине ціле мільйонів приватних жител, мешканці яких ніколи не зближаються, не спілкуються, не

товаришують. І хоч Гордон і Тесе були лише тимчасовими мешканцями в цьому замкненому світі, вони, як усі, почували себе тут загубленими й пригніченими.

Але зараз, коли Лондон залишився позаду, і Гордон рука в руку з Тесе повертався до своїх, він уперше в житті відчував, що справді повертається в свій рідний дім, і це сповнювало його піднесенням. Привітність матері, чиста, випрасувана постільна білизна і проста зла-

года англійського сімейного життя викликали в ньому почуття справжнього щастя.

І Тесе, здавалося, теж перетворилась.

Коли Гордон бачив Тесе поруч місіс Кру, він якось не помічав її привабливості. Але зараз, коли він спостерігав Тесс в товаристві матері і сестри, яких він розумів з півслова самим інстинктом, її очарування подвоїлося для нього. Яскрава, чудово збудована, ніжна, трохи дика і навіть полохлива, вона готова була замкнутися в собі при найменшій ознаці тривоги чи конфлікту...

Джек, із своєю звичайною посмішкою, по-братньому скуйовдив її кучері, змусивши Тесе зняковіти і зашарі-тись від цього справді ніжного дотику. Сміт теж познайомився з Тесе. Гордон спостерігав, як вони обмінюються поглядами, сповненими взаємної цікавості, що виникла з їхніх попередніх туманних уявлень одне про одного. Під час своїх нічних розмов із Смітом Гордон багато розповідав про Тесе — досить багато, щоб вона стала загадкою для нього, і тепер Сміт не міг з певністю сказати, чи вона так і залишилася дівчиною з вулиці Глазго, чи належить уже до кола мешканців англійських позаміських котеджів.

Тесе, з свого боку, дивилася на Сміта так, ніби хотіла збагнути все, чим живе ця людина, і розгадати, які взаємини існують між ним і Гордоном — в цьому останньому прагненні відбивалася її постійна і невситима жадоба довідатись якомога більше про самого Гордона.

Відчуття, що він приїхав додому, так і не залишало Гордона. У кожному жесті Тесе, матері, Джека він вбачав підтвердження того, що Тесе залишиться тут, що ці лагідні і дружні дні послужать взірцями для всіх наступних.

Коли б тільки все залишалось так, як зараз!

А втім, Гордон розумів, яка небезпека криється для Тесс в цьому способі життя, — бо скільки разів під час своєї злополучної подорожі в Бахраз він мало не губив себе через який-небудь одчайдушний акт самоприниження! Гордон бачив, що Тесе, незважаючи на всю її зовнішню бадьорість, була зараз в такому ж самому стані, як і він під час своєї прощі. І якою б Тесе не була сильною на початку цього шляху, він міг привести її до зради власного "я", якщо в якусь мить вона зіб'ється і порине надто глибоко у "ніщо", — у те "ніщо", яке збирається тільки покуштувати. Тесс-пролетарка знову кинулася в болото буржуазії, в якому надто часто губилися навіть найсильніші...

Тепер, удома, біля матері, Тесе з'явилася перед Гордоном в зовсім іншому світлі. Він став помічати те, чого ніколи не помічав раніше — її одяг, її незмінну свіжість, маленькі туфельки на високих каблуках, ненавмисну простоту, з якою вона носила свою юбку і блузку. Її одяг був досить коштовний, і Гордону хотілося дошкулити їй за

це, поставити жорстоке питання: "Де зараз твої люди безодні, Тесе?"

Сама Тесе, здавалось, не помічала, що Гордон спостерігає її, більш того, навіть уникала розмов про його спостереження. Вона допомагала матері готувати ранковий чай і пила його разом з нею. І як сяяли її очі, її біле обличчя і чорні кучері, коли Джек або Гордон приєднувалися до чаювання!

В усьому іншому вона залишалася маленькою і непомітною в будинку, наче яка-небудь тітка, що приїхала погостювати. Лише зрідка її різкий сміх виказував, як тяжко давалася їй ця роль. — і тоді з її обличчя дивилася справжня Галатея. Гордон спостерігав це; і стежив за одчайдушним намаганням матері прихилити до себе лагідну, ласкаву Тесе. Втративши Грейс, мати потребувала Тесе...

Коли Гордону пощастило, нарешті, застати Тесе на самоті і він упевнився в її благодушному настрої, він сказав:

— Ти зовсім по-дочірньому поводишся з матір'ю, чя не так, дівчино?

Тесе почервоніла.

— Мені подобається твоя мати,— визивно відповіла вона.— Ми розуміємо одна одну.

— Якщо ви розумієте одна одну, то тільки у вузькому жіночому розумінні. Ви поводитесь досить-таки безглуздо з вашою делікатною, пристойною ввічливістю. Чому ти не сперечаєшся з нею? Ти ж сама знаєш, що зам слід було б сперечатися.

— Я люблю ввічливість!

— А я не люблю,— промовив він.— Тому не будь ввічливою зі мною!

Вона підгорнула ногу під себе і, опустивши очі, з скромним виглядом сказала:

— Гадаю, що тобі не завадило б набути деяких звичок хорошого тону, Нед.

— О, бога ради, тільки не будь соромливою! — вигукнув Гордон і залишив її саму біля палаючого каміна у великому кріслі, куди Тесе вместилася з ногами. Вона засміялася йому наздогін, і Гордон відчув в сміхові Тесе нотку все тієї ж самої жіночої війни, яку вона вела проти нього

Одного ранку мати ніяково, але рішуче запитала його, чи збирається він одружитися з Тесе.

— Мені, мабуть, не слід було, б ставити тобі таке питання,— нервово додала вона, побачивши похмурий, ворожий вираз на його обличчі,— але подумай сам, Нед, з того дня, як ти привіз сюди Тесе, ти і двох слів не сказав нікому з нас. Створюється таке враження, що коли йдеться про твою рідню, ти зважуєш тільки, чи варті ми того, щоб витратити на нас час. Коли ти хочеш ввести Тесс в нашу сім'ю...

Гордон хотів розсміятися, але стримався, бо це тільки погіршило б справу.

— Ти хочеш сказати, що я повинен одружитися з Тесе? — спитай він з несподіваною для нього самого ворожістю в голосі.

— Ах, дійсно, Нед, що ти збираєшся робити далі? І не тільки щодо Тесс. О, я знаю все про твої діла. Я питала Тесе, чим ти зараз зайнятий. Про те, що вона не розповіла, я сама здогадалася. Скажи, ти вже вирішив що-небудь відносно парламенту і політичної кар'єри?

Гордон вибухнув, нарешті, роздратованим сміхом.

— Скажи, мамо, чого б ти хотіла? Щоб я одружився з Тесе, зайнявся політикою і зажив добропристоюно у благоденстві?

— Не будь цинічним, Нед,— мати обурилася, і до неї знов повернулися твердість і впевненість.— Я люблю Тесе і поважаю її, а ти, очевидно, дуже близький з нею. Якби ти справді одружився з Тесе, я була б щаслива. Щождо політики і парламенту, то, чесно кажучи, я вважаю їх єдиним шляхом, на якому ти можеш знайти вдоволення, живучи в Англії, і, до того ж, єдиним шляхом, гідним тебе. Я згадала про це лише тому, цю не хочу, щоб ти пропустив таку нагоду У Ітбому виборі лежить твоя єдина надія, Нед. І, погодившись на нього, ти змо-

го*

307

жеш також стати в пригоді своїм старим друзям в Аравії. Будь ласка, не нехтуй цією нагодою.

Підозри, що спалахнули в Гордоні, примусили його почервоніти; він промовив рівним голосом:

— Авжеж, для всіх було б чудово, якби я пішов у парламент. Для сім'ї, Джека. Грейс. Навіть наш покійний батько зрадив би.

Але його слова не шокували і не вразили матір. Зараз вона вже була спокійніша і стриманіша, ніж її син.

— Звичайно, це було б добре для нас. Життя набрало б для нас нового змісту. Хіба ти вбачаєш у цьому щось погане?

— Скажи, ти говориш все це для того, щоб вплинути на мене?

— Ні, звичайно, ні. Але те, що я кажу, правда, і тобі не зайво було б визнати її.

— Ради мене і ради тебе самої,— промовив Гордон,— тобі не слід було б згадувати про політику.

— Чому? Чи мені не слід турбуватись за тебе?

— Турбуйся, але не по-наставницьки. Ніколи не будь зі мною матір'ю-наставницею або політиком.

Це боляче вразило її. і, стиснувши губи (те ж саме зробив би на її місці і Джек), вона відвернулася від нього. Гордон відчував, що поводитьсь підло, а мати — мелодраматично, і що будь-які примиренські з'ясування лише надмірно збільшать для обох безглуздість і мелодраматичність цієї сцени.

— Пробач, мамо,— спромігся спокійно сказати він,— але ти ж знаєш, що я не терплю, коли мене намагаються переконати — хай навіть посередньо — у позитивних якостях чогось такого, що мені не до душі.

— Знаю, Нед. Але я скажу тобі так, як ти колись сказав про Грейс: мене не обходить, що ти вирішиш, — аби ти вирішив! Ти так вибиваєш нас із колії...

— Я винен у цьому?

— Не вбачай якогось докору в усьому, що я кажу. Я просто намагаюсь допомогти тобі, Нед, спонукати тебе до дії Ти надто зволікаєш. А це невластиве і небезпечне для тебе Небезпечне — для тебе і для нас.

Гордон знизав плечима.

— Мабуть, я один-таки і винен у всьому цьому, — промовив він стомлено, і в його голосі лише слабкою луною відбилася справжнє почуття, яке сповнювало його — почуття, що він потрапив у пастку, збудовану із сподівань його близьких.

— Ніхто не винен. З усіма нами робиться щось недобре. Ми всі стали раптом якимись нещирими і неприязними одне до одного. І я — гірша за всіх Грейс майже не звертається до мене, я до неї — теж. А Джек і Сердешний Джек зовсім розгубився. Мені здається, що коли б не присутність твого друга Сміта і не його дивна повага до всіх нас, ми б давно вже наговорили одне одному найбрутальніших речей.

— Сміта?!

— Так, Сміта! Лише завдяки його шанобливості і пристойності ми ще досі не пересварилися. На щастя, йому подобається тут, з нами, біля Джека і машин.

— У Сміта повнісінько грошей. Якщо Джеку потрібний рятівник, то Сміт з його грошима і знанням машин — найбільш підходяща людина для нього. Хай Сміт врятує його. Я зробив усе, що в моїй силі.

— Ах, Нед, ти справді втрачаєш будь-яке відчуття перспективи. Я визнаю, що ніколи не хотіла, щоб Джек подавався у цей жахливий світ машин і діляцтва. Але тепер я збагнула, який великий смисл криється в його намірі, і передчуваю, що Джек не зазнає невдачі. Жоден з нас не зазнає! Я лише не дам собі ради — що нас роз'єднує? Невже наші інтелекти такі убогі? — Вона притиснула руки до серця. — Я з жахом упевнююсь, що не ми винці в цьому, що весь світ тріснув, і ця тріщина пройшла по кожному з нас. Все надійне, все стало пішло з нашого життя. А Грейс... Ти винуватиш її?

Обвинувачення прозвучало в сміхові Гордона.

— Ця ж сама тріщина і погнала Грейс до пасторів — на розшуки сталості й віри.

— Я розумію її скруту. Але я певна, що повернення не принесе їй полегшення...

— Вона вже прийняла католицьку віру?

— Я не наслідуюсь питати її про це, і однаково я не зможу в це повірити, — до матері повернулося самовладання. — А втім, їй, здається, трохи покращало з того часу, як твій приятель Фрімен став навідуватись до нас.

— Фрімен? До нас?

— Так. Я попереджала тебе! Я запросила його до нас. Він дуже хотів знову побачитись з Грейс. Під час твого від'їзду він бував тут мало не кожного дня. До речі, завтра він обідатиме з нами. Я знаю, він не до смаку ні тобі, ні Сміту, але ви не повинні ставати на перешкоді між ним і Грейс.

Гордон розумів тепер, що його роль поступово звелася до ролі терпеливого слухача і що віднині на нього накладається обов'язок покірливо вислухувати гіркі сповіряння матері. Вона знов прив'язала його до Іксіонова колеса 23 родини і таким чином назавжди позбавила можливості бути по-справжньому вільним у вирішенні своїх власних справ, так само, як і справ своїх близьких.

Джек ніяково підтвердив ці думки брата.

Джека ніщо нездатне було змінити — навіть зрадливі повороти й стрибки його постійних фінансових криз. Його вдача зберігала щедрість, властиву безнадійно-хворим людям, і хоч зараз він підійшов до Гордона з соромливим виразом обличчя, в очах його не згасали іскорки гумору.

Сівши навпроти брата, Джек почав читати книжку Коли всі інші пішли спати, він спитав:

— Ти коли-небудь розмовляв із Смітом про механіку?

— Ні. Тільки в разі потреби.

— А дарма і Механіка — це реальність, Нед. І люди — реальність. А все інше, що є поміж людьми і механікою — це фальш. Я заздрю Сміту і Муру на їхнє глибоке знання машини. Мур — гарний інженер але він прагматист. Сміт, із своєю пристрасстю до зубчатого колеса, цікавіший за Мура. Він говорить про машини з таким натхненням, що, мабуть, творив би чудеса, коли б по-справжньому допався до них.

Гордон лежав на кушетці, посміхаючись з ентузіазму самого Джека.

— Мати каже, що Сміт пройнявся любов'ю до тебе, до нашої сім'ї і до наших машин.

— Це вже інше, — промовив Джек, відмітаючи згадку про людські почуття. — Сміт, власне, належить тобі, Нед. Він сповнений дивовижного благоговіння перед тобою, він захоплений тобою, і повага Сміта до нас — це тільки відгомін його почуттів до тебе. Матері, звичайно, він припав до серця, а вона — йому. Мати тієї думки, що кожного разу він неохоче їде від нас, і я схильний погодитися з нею.

— Де він зараз? Хіба не поїхав додому?

— Поїхав. Він має надто складне уявлення про скромність, і тому, по-моєму, вирішив, що його присутність небажана тепер, коли ти привіз Тесе.

Гордон посміхнувся.

— Це не скромність його мучить, Джек, а якесь дивне почуття класової нерівності.

— Можливо, обидва ці фактори пов'язані між собою, Нед. У всякому разі, я переконався, що чим нижче стоїть людина на соціальній скалі, тим більше в ній щирої скромності.

Джек замислився про щось, заплющивши очі. Його книжка впала на підлогу.

— Якщо розвинути твою ідею трохи далі, — примовив Гордон, — то взірцем скромності і досконалою істотою в ньому відношенні слід вважати парію,

— До деякої міри це так.

— Це гандизм, Джек. З ним ти прийдеш до висновку, що убогство — це чеснота, і повіриш у те, що слабкість — це сила.

— А чому б ні? В цьому принаймні Ганді мав рацію. Безперечно, він довів, що у відмові від сили криється сила. Він повністю довів безмежну могутність істинного пацифізму.

— Нісенітниця! Він, сам того не бажаючи, спростував себе, бо помер не своєю смертю.

Джек зітхнув.

— Можливо. Але його метод і ідеї живуть

— Ні, не живуть. Джек. Через п'ять, десять років Індія з її неймовірними злиднями зазнає найстрашніших потрясінь, лютіших, ніж у будь-якій країні Азії, навіть у Китаї. І, як весь Схід, вона піде до марксистів. Пацифізм ще ніколи не відвертав насильство — і ніколи не відверне, Джек. Ця течія суперечить реальності, природі людини, історії.

Нічна сільська тиша, погаслий камін, будинок, що раз у раз порипував і, здавалось, ледве чутно, терпеливо стогнав — усі вони були в цю мить мирними союзниками Джека.

— І все ж таки,—затято промовив він,— пацифізм — це єдине пристойне моральне переконання в теперішньому світі, Нед

— Пацифізм і машина, так?

— А чого ж? Правильно поєднані, вони б могли врятувати людство.

— Їх не можна поєднати. Машина сама по собі веде до насильства.

— Не завжди.

— Завжди! — відрубав Гордон. — Отже, що є для тебе реальнішим, Джек — твоя машина чи твій пацифізм?

— Кажу тобі, я вірю і в те, і в те. Вони обоє здатні "творити діла". Певна річ, існують і інші фактори — і з ними я воюю. Але, правду кажучи, Нед, ці "інші фактори" таки доконали мене.

— Нема грошей?

— Нема грошей і нема надії Сміт дістав для нас замовлення на деталі для гоночних автомобілів, але нам уже не дають кредиту на купівлю сталі. Ми так вибилися з грошей, що не можемо навіть придбати мастило для верстатів.

Гордон опустил підборіддя на голі груди і, дивлячись на свою білу шкіру, пригадав той день, коли він привіз непритомного Сміта в табір у Ваді. І, як подробицю, пригадав бридку рану від нариву на його спині.

— Чому ти не просиш грошей у Сміта, Джек? Сміт має гроші. І він називає твій заводик ідеалом.

— У цьому вся трагедія, Нед Це було б нечесно. Якщо подивитись на це з етичного" погляду, то просити в нього гроші означало б використати його дружні почуття і порядність для того, щоб врятувати власні голови.

— Врятуйте і його за одним разом! Ви б тільки прислужилися йому. Він з дорогою душею увійшов би в компанію до вас з Муром.

— Саме тому ми й не можемо обманювати його.

— То ви ж збанкрутуєте! Джек знизав плечима.

— Я досить надивився на цей діляцький світ, Нед, в якому найкраще досягнення в житті будується на тому, що одна людина ошукує іншу. Я не можу піти на таке, хоч у моєму випадку це й нелогічно. Краще нам втратити все, ніж добитися успіху і потім гризти себе, усвідомлюючи, що цей успіх здобуто неетичним способом.

— І у вас немає ніякого іншого виходу?

— Ніякого. Доведеться продавати підприємство Хіба що... — Джек запнувся на мить, — хіба що в тебе є гроші, Нед...

— У мене?

Тепер тиша обернулася на ворога. Мертва тиша. Кутки кімнати, ледь освітлені майстерно схованим світлом, здавалися межею, за якою кінчається людське існування. Гордон відчув, як, насунувшись, зімкнулись навколо нього стіни, і подумав, що міг би вмерти зараз у цій кімнаті: На якусь хвилину ним заволоділа чудна, безпричинка думка про смерть — він з повагою віддав належне силі і величі цього єдиного остаточного акту в житті людини Невже все інше таке дрібне і таке безславне? "Гроші! Боже мій, гроші!" думав Гордон. Він не міг зібратися з думками, і тільки ці слова раз у раз проносилися в його мозку Джек чекав якоїсь відповіді від нього, але тиша була непоборною.

— Мені не слід було просити в тебе... — розпачливо почав Джек.

Тиша перестала бути ворогом — ним стали їхні слова й голоси, і це. повернуло Гордону спокійну розсудливість.

— Чому ж? — жорстко промовив він. — У мене є трохи грошей. Мені завжди здавалося, що грішно мати їх. Вісімсот чи, може, дев'ятсот фунтів. Ще після армії залишилось. Бери їх усі!

— Ні, навіщо всі, Нед. Ні, ні.

— Всі, Джек! Бери їх. Я тримався за них, бо чогось з дурного розуму вважав, що вони забезпечують мені незалежність і надають якоїсь свободи. Пхе! Хай я знову ходитиму голий! Вони раптом втратили для мене будь-яке значення. Якщо ти не візьмеш їх у мене, я дістану їх і спав.

Його озлоблення й огида зосередилися на грошах, але Джеку здавалося, ніби брат ганить його самого. Гордон заплющив очі, і Джек, дивлячись на його напружене, замислене обличчя, відчував, яким незбагненим він раптом став. Про що зараз думає Гордон? Що він бачить у своїй уяві? Може, він бачить захід сонця; може, кочовика, який злазить у цю мить з верблюда; а може, гемпшірський дощ, що налетів несподіваним шквалом і вже завмирає в далечині, зірваний вітром з верхів'їв пагорбів. Такими малював собі ДЖРК думки брата.

— Я, мабуть, піду спати, Джек, — промовив Гордон. — Вранці я дам тобі чек. — Для Гордона його власні слова звучали, як зітхання полегшеної совісті.

— Та це ж не спішна справа!

Гордон упустив книжку і навіть не нахилився, щоб підняти її.

— Як ти дивишся на те, щоб я виставив свою кандидатуру в парламент?—спитав він, не підводячи очей з зім'ятих сторінок книжки, що лежала на підлозі.

— Я був би дуже радий з цього, Нед, — відповів Джек. Але, хоч саме висловлення було досить рішучим, вимовлене воно було непевним і вибачливим тоном.

— Так, видно, від цього всім було б добре, — кинув Гордон із стомленим озлобленням. Він підвівся. — І все ж таки я не зроблю цього! Не зроблю! — майже вигукнув він. А потім із спокоєм, страшнішим за крик, бо він був пройнятий глузливістю, додав: — Може, зробивши свій внесок, я тепер приєднаюся до вашої компанії, Джек? — Він уривчасто засміявся. — А справді, чому б ні? — І він пішов,

залишивши між ними нового ворога— недоговореність.

Гордон залишив собі двадцять фунтів стерлінгів з почуттям, що залишає собі на двадцять фунтів стерлінгів життя і свободи. Коли він розповів Тесе, що віддав Джеку гроші, вона назвала його дурнем.

— Я не шкодую. Я чистіший без них. Тесе була обурена:

— А що буде через тиждень, через місяць, коли в тебе уже не буде і цих двадцяти фунтів? Ти втратиш всяку незалежність, усяку свободу!

— Мабуть, саме це мені й потрібно, — всміхнувся він. — Мабуть, це примусить мене розпочати діяти.

Він сидів у її кімнаті, в очеретяному кріслі, яке в дитинстві часто пов'язувалось у нього з образом батька.— він уявляв тоді батька відпочиваючим у цьому самому кріслі на веранді де-небудь у Бірмі. Ця картина була для нього чимсь більшим, ніж просто романтичний зліт хлоп'ячої фантазії. Він виразно відчував кожну її деталь — відчував парку спеку, бачив краєвиди країн, колись підвладних Імперії, разом з батьком страждав від бомсної, безвихідної туги за безповоротним минулим...

Батька мучила думка, що він вже ніколи не загнає і не побачить знову довгих, тихих днів у жарких, терпеливих, укритих горами країнах. Гордону тоді здавалося, що краще смерть, ніж ця безнадійна туга за стародавнім Сходом.

— Хіба гроші мають якесь значення для всього того, що є між мною й тобою? —спитав Гордон, скоріше, щоб розвіяти спогади про батька, ніж щоб відповісти на слова Тесе.

— Кожний наш вчинок має значення для нас, Нед. Що ти робитимеш тепер?

Він знову відчув, що вона спостерігає його і жде чогось, побачив у ній те саме дивне вагання.

— Ну, в парламент я не полізу, дзуськи! — відповів він.

— Чому?

— Бо це потрібно родині, а не мені!

— А де ж тоді твоя сила? Твоє палке прагнення діяти? Куди вони подінуться, якщо ти відмовишся?

— І ти разом з усіма? — спитав він — Хочеш, щоб я спокусився на особисту славу, на безглузду пошану?

— Ні. Мені гидка вся ця історія.

Він замовк на мить, немов для того, щоб відчути смак душевної гіркоти.

— Я якось сподівався, що тебе самої — тебе — було б досить для мене, Тесе.

Тесе пришивала довгу голубу кайму до білої скатерки — виконувала одне з завдань матері Вона стулила губи і навіть не підвела ОЧРЙ

— Звичайно, — вів далі Гордон, — я міг би ввійти в компанію з Джеком.

Вона дивилася вниз, на своє шитво.

— Слухай! — промовив він з раптовою силою в голосі: — Коли б я справді приєднався до Джека, то найбільшою втіхою для мене було б ставити в йогопське

становище отих людей, яких я так зневажаю! Я б блаженствував, розтrophуючи цей неуцький і гнилий світ грошей його ж власними прийомами! Але де б тоді була моя сила?..

Закінчив він насмішкою з себе самого, але Тесе не підхопила її, хоч очі Гордона закликали її сказати щось таке, що б дошкулило або уразило його.

— Гаразд, раз так! — вигукнув він. — Піду в парламент!

Тесс у відповідь тільки зневажливо похитала головою, і він залишив її — пішов митись і голитись, бо мав відбутися сімейний обід з Фріменом і Грейс. який мати так довго і старанно підготувляла.

Фрімен був обпалений пустельними суховіями. Його англійське обличчя вкривав темночервоний загар, а руки здавалися задубілими від колючих вітрів аравійської зими. Він провів тиждень під білими земляними баштами Істабала. Лише вчора вранці він розмовляв з Гамі-дом. Минуло всього два дні, і він усе ще зберігав грацію, мимоволі перейняту у кочовиків. Сімейний стіл Гордонів, видимо, завдавав йому величезного задоволення.

Гордон відчував, що кожний з членів родини намагається чимсь догодити Фрімену. Мати була втіленням перебільшеної благородної гостинності. Грейс (Гордон не бачив її уже багато днів) мала лагідно-покірливий ви гляд і, сидючи поруч Фрімена, якимсь стиха тулилася до його величі. Вона жвавішала лише тоді, коли він звертався до неї. Сміт теж був за столом — він повернувся, немов не міг більше переносити розлуки з Гордоном, — і присутність Фрімена бентежила його, позбавляючи невимуженості, якої йому вдалося було поступово досягти завдяки тактовній допомозі Джека. Сам Джек був сповнений незграбної добродушності і намагався викликати в усіх взаємну привітність. Але його зусилля були марними — ніхто не реагував на них. Лише до брата Джек зовсім не звертався — не міг. Він раз у раз якимсь нишком, нерішуче поглядав у бік Гордона Гордон спіймав себе на тому, що уникає братових очей. А коли одного разу їхні погляди все-таки зустрілися, Гордон зрозумів, що між ними тепер завжди існуватиме відчуженість. Про це провалля, що розкрилося між братами, знали лише вони самі, та раптом Гордон відчув, що бистрі очі Фрімена теж помітили це, і в Гордоні з новою силою спалахнула ненависть до цього чоловіка за його всемогутню проникливість.

Лише Тесе не брала участі у цих виявах уваги до Фрімена, але вона з цікавістю спостерігала його — і Гордона. І, сам не знаючи чому, Гордон подумав, що Фрімен може сподобатися їй; і не тільки Фрімен, а й Грейс. Між Тесе і Грейс не існувало антагонізму. Наріть їхня глибока протилежність була пройнята спокоєм, який робив неможливою будь-яку неприязнь. Вони могли добре порозумітися одна з одною.

Отак, заглибившись у свої думки, Гордон деякий час спостерігав, як усі присутні ввічливо їдять — без насолоди, без апетиту. Але незабаром це видовище набридло йому. І коли подали каву, Гордон спритним маневром нацькував Сміта на Фрімена — спровокувавши суперечку про Гаміда. Безмежна зарозумілість Фрімена та зневага, з якою він розмовляв про жорстокість і "честолюбство" принца, подіяли на Сміта безвідказно — "він почав сперечатись. А що Сміт не володів тактикою словесного

нападу, то він спочатку лише почервонів і роздратовано зауважив Фрімену:

— Ви не знаєте Гаміда і Ви ніколи не були близькі до нього. Він єдина людина з тих, що я знав, яка ніколи не робила жорстоких вчинків. Або якщо й робила, то тільки з необхідності.

— Хіба завдяки необхідності жорстокість стає чеснотою, Сміт?

— У нас тут, мабуть, ні. Але в пустині...

— В пустині Гамід безжалісний тому, що ним керує честолюбність, Сміт.

— Як ви можете казати такеї — вигукнув Сміт. Старі кривди сколихнулися в ньому, надавши сили його голосу. — Ви не знаєте його. Ви не знаєте нічого про Повстання і про племена.

— Знання чогось — це дуже відносна штука, старина. Те, що ми знаємо про племена, залежить від того, з якого боку ми дивимося на них.

— Так. Але ви на них ніколи не дивилися. Ви ніколи не знали по-справжньому, як і чим племена живуть. Ви... ви дивт*ся на них із зворотного боку.

— Що ж, зате навряд чи РІ скажете, що я зараз знаходжуся на зворотному боці. Зараз я на правому боці — бо ж бачите, я допомагаю Гаміду!

Сміт не знав, що відповісти, і безпорадно поглянув на Гордона, але той не хотів сперечатися з Фріменом. Він раз і назавжди вирішив ніколи більше не колоти доводами цієї людини.

— До речі, — промовив Фрімен, — вам, напевно, невідомо, що ми^лої середі хтось стріляв у Гаміда і мало не вбив його. Коли б ми з генералом не відтягли принца вбік, то від другої черги йому, мабуть, дісталось б куди гірше, ніж від першої...

Гордон не зумів стримати вигуку, кров прилила йому до обличчя.

— Дві кулі влучили йому в ногу і одна в шию, — тонкі пальці Фрімена у журному, жалісливому жесті доторкнулися до його власної чистої шиї. — Він втратив чимало крові, але ми викликали з Бахраза на літаку англійського лікаря, і тепер уже все гаразд. Рани не серйозні.

— Але хто міг стріляти в нього?

— О, один з фанатиків шейха Лурі. Стара ворожнеча — кривава помста. Ці речі не можна викорінити.

— Ця ворожнеча скінчилася три роки тому, коли Гамід відкупився золотом! — вигукнув Гордон. — Я знаю це напевно, бо я сам сплачував відкуп!

— Виходить, Лурі розпочав її знову, — сказав Фрімен.

— Хто заплатив йому за те, щоб він розпочав її знову?

Фрімен розсміявся.

— От лихо з вами, Нед! В усьому вам ввижається золото! Кому оце, питаю, потрібно було б підкупати Лурі? Ви ж добре знаєте арабські звичаї!

Гордон не відповів, бо боявся, що не стримається і учинить скандал.

— Між іншим, це не єдиний виступ проти Гаміда, — казав далі Фрімен. — Деякі заворушення довелося придушувати за допомогою авіації.

— О, боже! — вигукнув Гордон. — Тепер ви нищите кочовиків від імені Гаміда!

Скажіть, що там діється, Фрімен? Пустиня знову повстала, і, щоб придушити Повстання, ви задумали вбити Гаміда, так?

— Що ти кажеш, Нед! — втрутилася мати. Фрі мен заспокоїв н:

— О, не звертайте на нас уваги, місіс Гордон. Це стара суперечка. Я винен — мені не слід було згадувати про Аравію. Бачите, ми не розголошували останніх подій, щоб уникнути ускладнень; але я вважав, що Нед і Сміт мають право на те, щоб узнати про них. Вибачте мені за цю стару і безглузду суперечку.

Тесе на мить розрядила атмосферу, спитавши:

— Скажіть, Гамід дійсно видужав? Справді нічого серйозного?

Гордон відчув, що вона ради нього цікавиться Гамі-дом.

— О так, так. Одного з його прибічників убито, але сам Гамід уже на ногах. Звичайно, він ще слабкий.

І Сміт, і Гордон поглядами спитали один одного — і Фрімена: "Хто був цей прибічник?" Але своїм мовчанням Гордон забороняв спитати про це вголос. Він не хотів від Фрімена навіть такої милості, як відповідь на це запитання, а інші не наважились втрутитися. Щождо Фрімена, то він не сказав більше ні слова — тільки легко і дружелюбно посміхався.

І тут Гордону впала в очі Грейс. Вона дивилася на нього з слабкою, вибачливою посмішкою, що була жалюгідним повторенням Фріменової. Грейс торжествувала разом з Фріменом, і Гордон зрозумів, що в особі сестри в його війні з цією людиною з'явилася нова сила. Він побачив усі вигоди, які цей союз надавав Фрімену. Грі-йс за своєю вдачею була для Фрімена прекрасною знахідкою: сприйнятлива, інтелектуально піддатлива, вона вже тепер тулилася до Фрімена, шукаючи в його силі порятунку для себе. До тою ж Грейс становила для Фрімена вигідний здобуток у соціальному відношенні: розжирілим на беконі Фріменам було б принадно облагородитися за рахунок паростка Гордонів — сім'ї родовитої і незаплямованої, а зараз ще більш бажаної завдяки популярності і можливостям самого Гордона. І, що гірше над усе, цій шлюб забезпечив би Фрімену потаємну внутрішню перевагу — ставши родичем, братом, він міг би цим самим завжди глузувати з Гордона, який колись пощадив його життя просто з презирства до нього.

Під впливом цих думок Гордон уже збирався був сказати щось, але мати, відчувши неладне і побоюючись нового нападу на Фрімена, промовила тоном наполегливого благання:

— Нед, я вважаю, що з нас досить цих розмов про Аравію.— Її слова звучали, як збентежене, докірливе застерігання. — В них надто багато особистостей, і нам так мало відомо про предмет ваших сперечань.

Всі замовкли, і мовчання тривало доти, доки Гордон, знизавши плечима, не порушив його.

— Якого ви віросповідання, Фрімен?— раптом спитав він; і цей несподіваний стрибок у розмові зараз уже ні-

кого не здивував.— Ви знали, що Грейс збирається стати католичкою.

Грейс пішла з кімнати, сказавши спокійно:

— Я піду візьму хусточку. Гордон посміхнувся їй услід.

— Сердешна Грейс,— промовив він, жаліючи сестру за те, що їй довелося стати його зброєю проти Фрімена, і водночас сердячись на неї.

Місіс Гордон знову опанувала становище.

— Тесе,— промовила вона,— вам слід було б прищепити Неду хоч трошки розсудливості. Він такий же наві-жений і тоді, коли розповідає вам, яка ви гарненька?

Джек задоволено, лагідно розсміявся, але його сміх сиротливо завмер — старої близькості між братами вже не існувало.

— Тільки я розповідаю Тесе, яка вона гарненька,— промовив Джек.

— О боже, як незграбно ви міняєте тему! — вигукнув Гордон.— А щодо Тесе, то вона не гарненька. За малим винятком, до якого я зараховую кількох дівчат з прикордонних селищ у пустині, Тесе єдина жінка, що наджена справжньою природною вродою. Вийшовши з пекла, Пер-сефона⁸⁴ принесла радість. Тесе принесла' радість, вийшовши з вугільного пилу. Хай рум'янці гніву чи сорому ніколи не доторкнуться її блідих щік! — Він підвівся.-Я

піду лагодити свій мотоцикл.

Сміт вийшов слідом за ним, і, схилившись над гальмовим барабаном мотоцикла, вони відновили своє колишнє братерство. Вони не згадували ні про Ара^'ю, ні про Гаміда, ані про гяої страхи і потаємні думки... Тільки смішок на адресу Фрімена, вислів гіркого жалю з приводу того, що той живий — краще було б, коли б він валявся зараз у пустині... (Гордон сказав це серйозно, але Сміт ніяково всміхнувся, коли зайшлося про смерть людини). І механік поспішно скористався з паузи, щоб покартати Гордон* за недбале поводження з мотоциклом.

— Не роз'їжджайте на гальмах,— промовив він.— Трос у вас тримається ниточці, а з переднім башмаком справа зовсім погана. Ще кілька таких римків. як яи звичайно робите, завертаючи на гальмах, і він відскочить, а разом з ним полетите і ви.

— А-а, то пусте. Скажіть, що сюди потрібно?

— Новий трос і новий передній башмак.

— То їдьмо, дістанемо їх.

— Вже десята година ночі.

— О, ми постукаємо до того хлопця, що працює в гаражі в селі. Він має запасні деталі. Принаймні повинен мати. У нього такий самий мотоцикл, як і в мене. Виводьте свого зеленого звіра — прокатаймося. В швидкості є щось чесне — ніяких тобі жіночих фокусів І

Опівночі, коли Гордон, повертаючись, піднімався сходами до себе, йому спало на думку, що жіночим фокусам, мабуть-таки, немає кінця — бо він побачив Тесе, яка сиділа на верхньому східці, немов чекаючи його.

— І треба ж тобі зриватися отак по-божевільному посеред ночі! З тобою ж щонебудь трапиться І

— Ти ждеш, щоб переконатися, що я повернувся цілий і здоровий?

— Ні. Ми всі щойно розійшлися, і я почула, як ти наближаєшся. Добре, що ти хоч здогадався вимкнути мотор.— Тесе сиділа, спираючись підборіддям на долоні, і дивилася на Гордона, який зупинився нижче неї на сходах. Вона скучила за ним — він відчував це. Але тепер, коли Гордон повернувся, Тесе знов замкнулася в собі — і одразу підвелася, щоб іти.— Ти завдаєш надто багато страждань своїм,— промовила вона, розстаючись з Гордоном.— Навіть Джеку. І Грейс. Сердешна Грейс!

— Завтра я поїду в Лондон на зустріч з старим Мор-каром і з Везубі,— холодно сказав їй навздогін Гордон.— Хочеш поїхати зі мною?

Тесе у відповідь мовчки, заперечно струснула чорними кучерями.

— Щойно,— на прощання кинув він їй у спину,— я потратив три фунти і шість шилінгів на ремонт мотоцикла. Тепер у мене залишається свободи на п'ятнадцять фунтів стерлінгів.

РОЗДІЛ XXIII

Везубі не схотів прийняти Гордонову відмову щодо парламенту.

— У вас ніколи більше не буде такої нагоди,— жалібно сказав він.— Мають відбутися загальні вибори. Найбільше випробування для лейбористів. Вони потребують саме таких кандидатів, як-от ви, щоб залучити хитку масу виборців. Ви ж для них досконала кандидатура — вапівгерон, трохи на-віжений й справжній англієць.

— Оце так довід! — відповів Гордон.— Але мені вже остогидла хитка середина. Англія конає через цю хитку середину. Ні!

— Слухайте, Нед! — Везубі ухопив його за руку і повів до дверей.— Я везу вас до Куїнні. Йому ви не зумієте сказати ваше "ні"!

— Невже не зумію?

— Побачимо,— багатозначно сказав Везубі, і вони поїхали.

Мак Куїн чекав їх у коридорі парламенту — стояв, наче вріс у кам'яні плити підлоги. У Гордона майнула думка, що міністр нагадує тверду вугільну брилу, навіки вцемен-товану у цьому місті.

— Ви коли-небудь залишаєте цей будинок?— спитав він у Мак Куїна.— Ви можете дихати поза його стінам"?

Мак Куїн розсміявся і сказав:

— Чому ви відмовляєтесь від парламенту? Ви коли-небудь спостерігали його в дії?

— Аякже, спостерігав. Пронудився кілька годин на галереї. Отож-то й лихо, що на ваш парламент більше одного разу і дивитись бридко!

— Чому? Що ви вже вгледіли в ньому вашими божевільними очима?

— Ця ваша палата — саркофаг для марудних посередностей. Вони багато їдять, люблять одне одного за лицемірство і кожного дня героїчно гинуть за принципи своїх двох партій.

Мак Куїн усміхнувся і повернувся до Везубі:

— Ну як його з такими думками переконувати, Вез? Гордон обперся руками — майже ліг—на довгий, як саме життя, стіл Мак Куїна.

— Ось що, Куїнні,— промовив він з посмішкою, що будь-яку іншу людину примусила б насторожитися,— ви переконаєте мене щодо вашого парламенту, коли вам вдасться спершу переконати одного мого друга.

— Згода! Хто він?

— Вона! — все ще посміхаючись, відповів Гордон. Везубі потер чистенькі руки. Темне обличчя Мак Куїна зібралось в зморшки.

— Чи смію я припустити, що тут є щось більше, ніж політика?—спитав Везубі.

— Припускайте, що вам заманеться,— весело відповів Гордон.— Приїжджайте завтра до мене, і побачимо, на що ви здатні. Якщо вона скаже "так", я—ваш.

Тесе зустріла соціал-демократів безпристрасно — алебастрове обличчя, рожеві губи. Ніякої товариськості. Гордон бачив, що вона навмисне прибрала вигляд цієї холодної байдужості. Щоправда, йому вдалося нав'язати Тесс роль хазяйки за столом, бо матері не було вдома, і це змусило її певною мірою поводитись привітніше. (Сміт повіз місіс Гордон в Кембрідж, втішений честю, яку стара леді своєю присутністю робила його тремтливому автомобілю).

— Мені про вас, дівчино, відомо лише одне,— сказав Мак Куїн,— те, що Нед дуже високо цінує вашу думку.

Тесе розклала цукор, а Мак Куїн порипував у своєму чорному костюмі і брудних черевиках, тягнучись за домашніми тістечками. Він чудово почував себе серед ситцових подушок, вони якнайбільше пасували йому, і Гордон у душі сміявся з уміння цієї людини всюди знаходити собі комфорт. Чорні черевики міністра мали якийсь фальшивий вигляд у цій обстановці.

— Нед ставить свою згоду чи незгоду балотуватись до парламенту в залежність від вашої думки, — додав Везубі. Він звертався до Тесс не так фамільярно, як Мак Куїн, але приязно і довірчо — немов усі присутні тут були добрими старими друзями.— Досі я був його провідником, але...

— Майте на увазі, що вона ненавидить парламент,— втрутився Гордон.— Вона вважає вас усіх буржуазними лицемірами.

— Ох, Нед, тоді вона одна з отих доморослих більшовичок! — вигукнув Мак Куїн, грайливо поглянувши на Тесс. — Я вже бачу це! — Він поворушив пальцями в черевиках, постукав підошвами по килиму і потримав чашку навису в своїй величезній ручищі, поки Тесе знов наливала чай.— Ви ж дивіться, не ображайте Неда,— промовив він до неї.

Але Тесе не хотіла дарувати їм свої посмішки, свої жарти. Вона поглянула на Гордона, і він побачив, що на щоках її палає той самий рум'янець, про який він колись сказав, що ніколи не хоче бачити його знову.

— Я не маю ніякого впливу на Неда,— сказала Тесе сухо. — Крім того, я не зневажаю парламент. Я зневажаю тільки людей* що сидять у ньому.

Мак Куїн засміявся, однак Тесе залишалася холодною, і Гордон вирішив, що її моральні устої забороняють їй посміхатися або прихильніше поставитись до Мак Куїна.

Вона не хотіла також розмовляти чи сперечатися про політику, принади якої Мак Куїн весь час вихваляв. Тесе тільки знижувала плечима у відповідь на компліменти — немов струшувала їх з себе — та частувала гостей. Лише після чималих марних зусиль Гордону вдалося спровокувати її* на суперечку — коли він докинув щось про політичні ідеї, популярні серед жителів заводських вулиць. Між* Тесе і Мак Куїном стався короткий, але рішучий бій, > якому йшлося про партії та лояльність. Мак Куїн зазнав швидкої поразки: Тесе накинулася на нього з різкими обвинуваченнями в політичній та ідеологічній зраді—такими сильними, гострими і нещадними, такими влучно-викривальними, що Гордон навіть подумав, чи не перебільшує вона. В її словах відчувалася особиста неприязнь до міністра.

Але Мак Куїн благодушно зніс усе.

— З того, що ви кажете, Тесе,—лагідно промовив він,— можна зробити висновок, що ви в досить-таки ідеальному світлі уявляєте собі революційне братерство наших заводських околиць.— Він почухав носа.— Коли б ви, дівчино, як я, вийшли з вулиці, ви б знали, який нереволуційний і млявий у нас народ.

— Ви забули про вулицю,— вороже відрубала вона. Мак Куїн розсміявся.

— Хвилиночку...— втрутився Везубі з виглядом голови зборів.

— Не хвилюйся, Вез,— сказав Мак Куїн.— Я не з'їм дівчину. Треба визнати,— звернувся він знову до Тесе,— що для пестухи, яка студіювала політику в "сільському котеджі, у вас виходить не так уже й погано. Якщо Нед не піде у політику — ідіть ви! Вам би мітингувати — ви б показали клас!

Тесе тепер привертала всю увагу Гордона. Він вирішив, що в особі Мак Куїна Тесе бачить себе саму і, збиткуючись з міністра, збиткується з себе самої. Останні насмішкувато-шанобливі випадки Мак Куїна, видимо, вкрай розсердили її—вона ледве стримувалася і важко дихала, немов їй коштувало величезних фізичних зусиль залишатися спокійною. Тесе мовчала, доки Мак Куїн не додав з веселим і спокусливим виглядом:

— За вами все ще залишається слово щодо вибору Неда. Про нього ж ви знаєте, що він хороша людина, не те, що я, буржуазний лицемір. Скажіть йому, хай погоджується, та й по всьому!

— Треба бути сильнішим за Неда, щоб, потрапивши до парламенту, залишатися хорошою людиною,— відповіла Тесс.— І коли б його вибір і рішення справді залежали від мене, я сказала б: "Ні! Ні! Ваш парламент уб'є в ньому людину, як убив у багатьох інших".

Гордон не сприйняв ці слова як вирок, що вирішує його долю, бо в цю хвилину він прислухався не до того, що говорить Тесе, а до того, як вона це говорить. Він чув відстороненість в її словах,— немов якась дуже далека Тесе звертається до невідомого божества із стомленою мольбою — послати Гордону будь-яку долю, тільки не ту, яку несе з собою ця дрібна спокуса, що її йому зараз нав я-зують.

Але Тесе мала ще сказати і щось інше:

— Неду не загрожувала б небезпека уподібнитися вам лише в одному випадку: якби

він пішов у парламент як поборник своїх друзів-кочовиків. Якби він мав за мету тут, в Англії, битися разом з ними за їхнє право на життя. Якби він прагнув врятувати Гаміда від вислання, яке йому тепер загрожує. Коли б Нед хотів розпочати цю боротьбу, як сказала б йому: погоджуйся! Бо це б означало діяти в ім'я якоїсь справи, а не безцільно повзати на череві, як усі ви.

— Ви не чуєте в цьому виклику, Гордон?—спитав Везубі, намагаючись обернути слова Тесе на спонуку.

— Я не з тих, хто потребує викликів,— відповів Гордон. Йому знов нав'язували Аравію, і це викликало в нього озлоблення. Особливо ця згадка про Гаміда. Невже погроза вивести Гаміда з Аравії (Везубі тільки сьогодні вранці розповів про неї Гордону) не була досить жахливою сама по собі, без цього підкреслювання? Невже ніхто не міг зрозуміти, що він потребує чогось більшого, всеосяжного? І Тесе — Тесе теж не розуміє цього!

— Так чи інакше,— казав він далі до Везубі,— вони сперечаються про свої приватні дільця, які не мають нічого спільного зі мною чи з Аравією! Трошки соціалізму тут, трошки соціалізму там — кого це обходить, коли справжня суперечка веде до того, що одна половина світу висадить у повітря іншу? Російська половина і американська половина. Ось де справжні розміри. Яка рація сваритись за якісь вулиці, коли старі солдати сваряться за весь світ?

Він поглянув на Тесе — щоб побачити, як вона сприймає цю істину, що ставала його глибоким переконанням, істину, що, як він тільки зараз почав усвідомлювати, лежала в основі його шукань. Але Тесе уже втратила будь-який інтерес до того, про що йде мова,— вона зібрала чашки й тарілки і залишила трьох чоловіків для того, щоб вони по-золовічому порозумілися між собою. І лише тепер Гордону стало ясно, що вона мала на увазі, коли говорила про його слабкість: Тесе зараз вийшла з кімнати, впевнена, що залишає його в компанії його друзів! Вона ставила Гордона в один ряд з цими людьми, до яких відчувала таке глибоке і непохитне класове презирство...

Смуток посів Тесе і не залишав її в тихі дні, що настали після візиту Мак Куїна. У своєму гніві вона була мовчазною, надто ввічливою і замкненою в собі; вона надто старанно приховувала свої почуття і — Гордон бачив це — готувалася поїхати від нього. Мати теж відчула це і стривожилася.

— Тесе надто тиха. Що бентежить її?—спитала вона в сина голосом, в якому звучали обвинувальні нотки.

— Ніщо! Просто її совість повстає проти буржуазного болота, в яке вона потрапила.

— При чому тут совість? Яке це має відношення до нас?

— Тільки Тесе могла б з'ясувати це, мамо. Але ти однаково не зрозумієш,— безпристрасно додав він, повторюючи слова самої Тесе і вдумуючись в них,— яких болючих ударів люди нашого кола завдають людині, що видряпалася до нашого рівня з самого дна. І несвідома жорстокість тут найгірша над усе!

— По-моєму, ти неправий, Нед. Ми не допускали ніякої нетактовності щодо Тесе. Вона чудово відчуває себе серед нас. Та що, тут казати — вона ж нам, як рідна! Завжди

була і зараз є!

— І все ж таки... — Гордон загадково замовк, не закінчивши фразу.

Ця загадка була для нього самого зрозумілою лише наполовину — він тільки інтуїтивно відчував, що переживає Тесе. По-справжньому йому вдалося зазирнути їй в душу пізніше, коли одного дня вона прийшла до його кімнати. (Там, в своїй кімнаті, знехтувавши мирською суєтою, він останнім часом проводив дні і ночі за читанням книжок). Вона прийшла, щоб скинути з себе смуток, який, видимо, став для неї нестерпним.

— Скажи, я хоч чимсь скидаюсь на ту людину?— через силу спитала вона.— Я розмовляю, як він, Нед? Я кажу те, що він каже? Я маю отой самовпевнений, задоволений, втішений вигляд, коли перебуваю серед вас? В мене є ота претензійність, оте вихваляння своїм походженням і своїми діями?

Мак Куїн надломив її.

Тесе заплющила очі, щоб одігнати від себе відтворений нею образ міністра, щоб не бачити, як добре йому сидиться на стільцях і серед подушок, щоб не бачити його фальшивих чорних черевиків, щоб не бачити всього, що свідчило про його зраду своєї колишньої справи. Гордон зрозумів її огиду. Він побачив, що вона сповнена жадання звільнитися, очиститися від дотиків і атмосфери всіх речей у цьому будинку і в цьому житті.

— Невже я теж така бридка?— здригнувшись, спитала Тесе.

Він надто добре знав Тесе, щоб починати зараз заспокоювати її.

— Ти так серйозно його сприймаєш?—спитав він.

— Ох, він запроданець!

— Дурниці! Запроданець?

— Так, він запроданець! Хіба тобі не відомий шлях наших соціалістів на зразок Мак Куїна? Досить їм виповзти з дна, досить їм приссатися до верхівки, як вони стають зрадниками. Вони зраджують нас за чорний капелюх і подобу влади, за якісь привілеї та право на вульгарну пихатість "правителів". Я ненавиджу їх!

— Це зайва трата ненависті, Тесе. Чому б тобі не викинути їх з голови?

— Тому що я бачу, як вони поринають у владу і сидять у ній, занурившись по шию, і борсаються, белькочуть, булькочуть. Р такі, як Мак Куїн — найгірші з них, бо удають, ніби в них ще збереглася совість. Вони виставляють напоказ свої чорні черевики й брудні руки і кричать, мовляв, ми представники народу! Оцей Мак Куїн — цей дрібненький Фауст! Бунтар його величності! Його величності нікчемний, відданий, крикливий бунтарик, стовп існуючого порядку! Він навіть бридкіший, ніж я собі уявляла.

— Даремно ти не сказала йому, хто ти така. Це вже було безглуздо з твого боку!

— Він це сам знає.

— Ні, не знає! — наполягав Гордон.

— Знає, знає! Він не міг помилитися, не міг прийняти мене за одну з вас.

— Не обманюй себе, дівчино.

— Ніколи більше не називай мене дівчиною, Нед. Будь ласка! — Вона остаточно надломилася, і в її холодних сльозах була пристрасть, якої Гордон вже не міг відвернути. Він боявся, що Тесе от-от викрикнує, що залишає його, що не може більше бути тут ні хвилини. Йому здавалося, що ці слова, ще не сказані, вже зривалися привидами з її вуст, що в них чути її гіркоту і злість на себе.

— Ти, певно, хочеш уже втекти звідси,— сказав він, щоб випередити її.— Назад, до своєї грязької вулиці. Назад, під материнське крилечко мадам теслі Кру!—Він провокував Тесе і водночас відчував, що, коли ЕІН не пообіцяє їй чогось, не поступиться перед нею в чомусь, то втратить її назавжди.

— О, можеш сам плазувати в розшуках своїх дурних ідей! — люто вигукнула вона.— Я не хочу весь вік сидіти поруч тебе в твоїй надхмарній височині і ждати. Ждати, поки ти сплигнеш. Відпусти мене!

Гордон майже силоміць підвів її до вікна і просунув вільну руку під її руку. Це вийшло в нього грайливо, майже ласкаво.

— Ти справді хочеш повернутися назад, Тесе?— спитав він тихо, серйозно.

— Ні,— придушеним голосом відповіла вона.— Я не в силі повернутися назад —ти знаєш це. Я знов загубила себе. Я не зможу розпочати вдруге життя в Уестленді. Він уже став чорним і гнітючим в моїй уяві. Але сидіти й ждати я теж не можу, Недді. Бога ради, виріш що-небудь. Чому ти тиняєшся в розшуках істини, коли саме життя підказує її тобі, кидає її тобі в очі?

— Це ти кажеш про свою істину,— похмуро відказав Гордон.

— Хай вона буде моєю чи твоєю, хай вона буде будь-чиєю! Але зупинись на ній. Випробуй її. Прийми чи відкинь її. Мені вже однаково, що це буде за істина.—аби ти визначив собі мету і попрямував до неї!

За вікном густа поросль соковитої трави збігала до завороженої зеленої гладіні стоячого ставка й поринала в нього. Волога щедро окропила дорогоцінними камінцями різнобарвне віття, і один бук жеврів міддю в тумані, немо© оповитий павутинням. Просочений росю Гемпшір повільно плив під низько навислим небом.

— О, я вже наближаюся до кінця своїх шукань,—сказав Гордон весело, але обережно, відчуючи, що обережність тепер уже буде постійним його супутником.— І віришг Тесс, сам не знаючи чому, я починаю думати, що твою класову війну можна прийняти якщо не за істину, то за'мету, скоріше, ніж усі інші ідеї, які мені довелося вислухати за цей час. О, мене вона не приваблює, ні. Але, як це не дивно, твоє братерство трудящих я розумію і відчуваю краще за Мак Куїна. Тепер мені цілком зрозуміло, за ким сила в класовій війні і кому від неї найбільша вигода. Біда в тому, що навряд чи я зможу примусити себе полюбити твій класовий світ. Правду кажучи, я боюсь, що був би в ньому зайвою людиною.

Однак це визнання не зацікавило Тесе, бо згадка про Мак Куїна знов викликала образ міністра перед її очима, і вона повеонулася, щоб залишити Гордона, втекти.

Але Гордон не відпустив її. Тримавши її міцніше, він промовив:

— Розумію, Тесе! Розумію! Але зажди трохи. Мені треба зустрітися з представником ще одного світу. Тільки одного! — Це було сказано всерйоз, але з хлоп'ячим завзяттям.— Дай мені ще трошки часу.

Тесе не намагалася вирватися з його рук. Сльози вже не котилися з її очей, вона тільки закусила губи, немов на* пружено вирішуючи щось. Її руки стомлено опустилися, вони здавалися на диво знесиленими і — жадаючими ніжності. Так вона стояла нерухомо, затамувавши подих, доки тепла рука Гордона не доторкнулася ненавмисне до її грудей. І коли це сталося, вона здригнулась й притулилася до нього, а потім зітхнула — і пристрасть згасла. Жадання пройшло, пройшла потреба в жалю.

Тесе повиснула на плечі Гордона і дозволила йому розмазати огрубілим пальцем напіввисохлі сльози на її почервонілих щоках.

Місіс Гордон спитала в Тесе, де Нед.

— Де він, Тесс? Я так рідко бачу його останнім часом. Він у Лондоні? Він усе ще наймає ту жахливу кімнату на Фулгем Род? Він там тепер?

— Ні. Він відмовився від неї. На мою думку, він тепер у Лондоні з Везубі.

— Така чудна, посередня людина цей Везубі. Як ви гадаєте, у Неда все гаразд, Тесе?

— Так. Не переживайте за нього.

Задушевне, материнське ставлення до Тесе сповнювало зараз теплотою слова місіс Гордон. У відповідь Тесе виказувала до неї лагідну повагу, в якій відчувалося розуміння нерівностей, що існують між матір'ю і сином, і готовність допомогти в згладжуванні цих нерівностей. А до того, що самих жінок розділяють цілі світи, їм зараз не було діла, бо обом хотілося невимуженості. З кошиками в руках вони прямували за покупками в село; за чудовими, традиційними покупками.

— Не терплю я оті сумки-сітки, що ввійшли зараз у моду,— промовила місіс Гордон, даючи свого кошика Тесе.— Через них життя починає скидатися на суцільне рвацтво. Ніби не люди купують їжу, а якісь звірі нишпорять, шукаючи здобич.

Тесе несла свій кошик на мармуровобілій руці, розмахуючи ним, як бідомом для молока.

— Якщо ви нестимете його на такий манер, — сказала місіс Гордон, — ви повинні бігти вистрибом по алеї. Давайте, Тесс! Я так люблю дивитися, як люди1 бігають вистрибом! А в наші дні, здається, навіть діти забули, як це робиться.

Тесе засміялася і взяла її за дебелу руку.

— Ви б подивились на Неда, коли його раптом охоплює бажання перестрибувати через хвіртки. Воно ще не згасло в ньому.

Місіс Гордон трохи сумовито кивнула головою:

— Ніщо в ньому не згасає, Тесе. Ніщо. По-моєму, він пам'ятає кожну хвилинку в своєму житті і те, що він відчував в цю хвилинку. Мабуть, тому він і не любить згадувати про своє минуле.

Вони не могли розмовляти ні про що інше — тільки про Гордона, бо обидві хотіли поділитися своїми потаємними думками.

— Хіба він ненавидить своє минуле?—з сумнівом у голосі спитала Тесе.

— По-моєму, так,— відповіла місіс Гордон.— Ви ніколи не замислювалися над тим, чому в Неда немає справжніх друзів?

— Чому ж, вони в нього є. Ось Сміт, а тепер ще Везубі і... Мак Куїн... — Навіть від самого цього імені Тесе ставало боляче.

— Дивно, що ви вважаєте Сміта його другом,— критично зауважила мати Гордона.— Сміт для Неда — тільки диковинка, не більше.

— Ні, ні. Сміт — його друг. Мед, мабуть, і сам не знає цього, але він любить Сміта, цінує його і має потребу в ньому.

— Я рада, що ви так думаєте. Я, власне, коли говорила, мала на увазі його старих друзів. Деякі з них приходили до нього, коли він повернувся, але Нед віднадив їх своєю насмішкуватістю.

— Можливо,¹ Нед по-справжньому щирий із своїми арабськими друзями,— обережно припустила Тесе. — Вони, здається, залишаються для нього найближчими людьми. Адже він все ще більше араб, ніж англієць. Насправді він в заслання тут, в Англії.

— Та, бога ради, як він може бути в заслання, перебуваючи в себе на батьківщині, Тесс? Я не можу зрозуміти його. Адже він удома. У своїй країні.

— Ході́мте через цей вигін,— раптом запропонувала Тесе і умовила місіс Гордон протиснутися крізь просвіт у кущах глоду. По той бік кущів починалося грязьке пасовисько, через яке вела утоптана стежка. Але місіс Гордон одразу повернула назад, на обсажену глодом алею.

— Я не хочу іти цим полем. Я вже побачила за ним місіс Джоллі, а вона завжди намагається продати мені яєчка й масло понад картковий пайок — і навіть сметану. А, по-моєму, це нечесно. Ми всі повинні бути рівними в цій справі нестачі їжі і терпіти від неї однаково з усіма. Я завжди ледве стримуюсь, щоб не сказати їй, як нечесно вона робить.

— В Ланкашірі,— сказала Тесе,— ми щонеділі вирушали в села на розшуки яєчок, масла і сметани. А щодо моральності цього, то вона нас не обходила. І вас теж хай не обходить! Ході́мо! Давайте накупимо всього і влаштуємо великий бенкет!

— Ну, у ваших ланкашірських друзів, напевно, є діти. Це інша річ.

Вони так і не з'ясували, яка розбіжність існує між мораллю вільного вибору і мораллю необхідності, бо на якийсь час втратили цікавість одна до одної. Вони пішли далі мовчки, але кінець кінцем знову відчували потребу повернутися до розмови про Гордона-вигнанця — кемов перерви не можна було робити*

— Мені здається, що в Гордоні вже немає відчуття батьківщини,— сказала Тесе з сумом.

— В такому разі це його трагічна помилка. Вся біда в тому, Тесе, що Нед шукає якусь незвичайну Справу, досить велику, щоб відвернути катастрофу людства, досить велику, щоб віддати їй усе своє життя, чи що там ще він ладний віддати...

— Але це благородно!..— палко промовила Тесе.

— Так,— чим глибше мати аналізувала прагнення свого сина, тим тривожніше звучав її голос.— Але його горизонт стає зараз небезпечно віддаленим і туманним, і ми мусимо слідкувати за ним. Якось недавно він прийшов до мене, щоб поговорити про Фукса — знаєте, того нещасного німця, якого судили за те, що він виказав якісь секрети росіянам. Здається, Нед вважає Фукса людиною, що зробила спробу розв'язати проблему проблем людства. Нед переконаний, ніби людина мусить визначити, що є справедливим для її мети і для її віри, а потім віддатися цілком боротьбі за ствердження своєї справи — нехтуючи такими факторами, як батьківщина тощо. І я боюся, що саме до цього він зараз готується.

Тесе уже чула від Гордона його думки щодо Фукса. Вона пригадала, що з цією готовністю до самовідданої дії він поїхав тепер у Лондон, щоб побачитися з американцем і росіянином, яких обрав для нього терпеливий Везубі. І зараз Гордонова теорія крайностей і можливість того, що він запропонує себе тому чи тому співбесідникові, сповнила її страхом. Тимчасом його мати стурбованим голосом (що так скидається на його власний — такий само чіткий, обурений, доказовий і холодний) перестерігала її:

— Існує небезпека, Тесе, що Нед надто захопиться роллю Прометея; що він піде на яку-небудь непоправну дурницю в своїх шуканнях героїчного засобу до освічування людства. А я передчуваю, що коли він не спуститься з олімпійської височини, то ніколи не знайде того, що шукає. Джек стоїть ближче за нього до істини. Нед надто амбітний у своїх шуканнях. Ви спробували б якось вгамувати його, зробити скромнішим. А то...

Тесе відчула тяжке передчуття і страх у твердому голосі цієї педантичної жінки — страх тим більш вражаючий,

що його було висловлено таким холодним тоном. Цією обережною недоговореністю мати попереджала, що її син наближається до занепаду, до якогось акту насильства, до трагічного вибуху. І вона дала зрозуміти Тесе, що Гордон сприймає вчинок Фукса не як зраду, а як приклад справжнього, глибоко самовідданого служіння обраній справі.

Думки про приреченість Гордона справили приголомшливе враження на Тесе, і нею оволоділа паніка — немов їй був уготований той самий шлях, що і йому. Її сповнив гнів на Гордона за те, що він затягнув її в таку пастку, і вона знов відчула, що мусить втекти. Але наважитись на втечу не могла — їй не було звідки почерпнути сили на це.

Місіс Гордон м'яко доторкнулася до руки Тесе:

— Ви така ж відчужена, як і Нед. Така ж віддалена. Тесе розсміялася, і їй здалося, що єдиною реальністю я

усьому, що зараз відбувається, є сірий теплий день.

Купуючи "законне" масло і "законні" яєчка, вони розмовляли про собак. ("Вам слід було б завести собі собаку", порадила Тесе матері Гордона).

Джек показав Тесе свій заводик — кілька розумних верстатів, уміло й акуратно зіставлених в ряд під потоком зеленого проміння, що струменіло з даху.

— Чому ви не використовуєте жінок для сидячої праці?— спитала Тесе.

— Бо є досить чоловіків,— відповів Джек, знизавши плечима.

Тесе зрозуміла, що означає цей рух плечима. Джек просто не хотів звільняти своїх робітників, хоч роботи для них майже не було. Браун, Ендруз, Джексон, Елістер. Мешканці котеджу добре знали ці імена, хоч власників їх бачили рідко — мабуть, тільки тоді, коли робітники проїжджали на велосипедах глухою стежкою, що огинає ставок і виходить на шосе.

Джек завів Тесс у свою оливковозелену контору — металеву споруду, всередині якої повітря було затхлим, бо цим приміщенням тепер майже не користувалися. Один з робітників приніс їм дві чашки чаю, і коли він пішов, Джек причинив за ним двері і спитав:

— Що чути у Нед а, Тесе?

— Зайнятий чимсь у Лондоні,— відповіла вона, не бажаючи згадувати про екстремістські устремління Гордона навіть у розмові з Джеком.— Не знаю, чим саме, але чимсь дуже важливим для нього.—Тесс усе ж таки зрозуміла, що повинна розповісти.— На цей раз йдеться про Америку і Росію. Це його нова альтернатива.

Джек провів великим пальцем по тонких сталевих ребрах скла даної вимірювальної лінійки. Намагаючись вимовляти слова дуже сухо і чітко, він спитав:

— Тесе, ви любили кого-небудь, крім Неда, за ці роки його відсутності?

Спрямований на лінійку погляд Джека і його простодушність робили це запитання цілком невинним, і Тесе відчула, що посміхається, майже сміється з нього з материнською поблажливістю.

— Я не свята,— відповіла вона з короткочасним, несподіваним для себе самої цинізмом.— Я відчувала потяг і любов до ;"ших чоловіків; зокрема, до одного.

— Що він являв собою?

— Нічого. Інженер—на зразок Мура, на зразок Сміта.

— Що сталося з ним?

— Він був жонатий.

Джек подивився на неї, явно шокований; Тесе посміх* нулася з його здивування, і він почервонів.

— А як ви собі уявляли, Джек? —спитала вона з елі* пучою посмішкою.

Він почервонів ще густіше і признався:

— Я гадав, що банальності завжди обминали вас, Тесе. Ну... що ви не схильні до усяких таких звичайних людських дурацтв.

— А чому ви так гадали? Він сам не знав напевно:

— Тому що ви така сама, як Нед. У вас є щось недоторканне, непорушне.

— Ви вважаєте Неда непорушним?

— Коли йдеться про такі почуттєві помилки — так.

— Ніякої тобі легковажності?— підказала вона весело. Він серйозно кивнув і одкинув обліплена ошурками лінійку.

— Тільки я не про це хотів спитати у вас. Я хотів довідатися, як вам з ним вдалося досягти такого цілковитого взаєморозуміння. Певна річ, у деяких відношеннях ви обоє незвичайні люди, і, може, цим пояснюється ваша... ваша...

— Любов?—допомогла йому закінчити думку Тесе.

— Так. Любов! — Він поглянув на неї, і від того, що це слово ще звучало в його вухах, Тесе здалася йому надто яскравою, надто повнокровною для цієї холодної сталевий контори.

— Не знаю, чи це саме те слово, Джек. Чи пасує воно для наших з Недом взаємин.

— Надто недосконале?— підказав він.

Вона намагалася підібрати своє слово, але не могла.

— Надто... надто дрібне. Надто просте, занадто легке. Тесе відчувала, що Джек хоче почути від неї щось більше, щось набагато важливіше.

— Ви знаєте, Тесе, що ви і Нед — двоє людей у світі, яких я полюбив.— Він опустил очі.— Я ще не зустрічав людей, які спромоглися б досягти такого успіху в житті, як ви двоє — Нед з його вірою в дію, з його беззавітною відданістю справі арабів, з його прагненням істини і благородного подвигу, і ви, з вашою боротьбою сам на сам проти бідності. Обом вам вдалося так багато зробити на шляху до своєї мети!

— Ви неправі, Джек,— відповіла вона, ставлячи ноги на сталевий ящик, щоб надати цій розмові характеру незначності й байдужості.— Ми обоє зазнали провалу в наших справах.

— Не кажіть цього, Тесе! Ви — і провал! Та в чому ви його зазнали?

— В усьому. В самій собі, в своїй роботі, в своїх надіях, в своїх спробах вплинути на Нед а. В безлічі інших речей. Навіть у відносинах з своєю сім'єю.— Останнє вона промовила різко, але сумовито, ніби жадаючи вилити свою душу.

— З сім'єю?— її згадка про рідних викликала у Джека здивування і цікавість: він знав, хто вони.

— Так. Мені ніколи не слід було залишати їх.

— Що за вигадка! — вигукнув він з легким обуренням в голосі.— Хіба освіта для вас не була перемогою над бідністю?

— Мені було б краще, якби я залилася в нетрях Глазго, — я більше б виграла, менше програла.

— В чому? — Його голос звучав недовірливо.

— В собі.

— Ви сентиментальничаєте, Тесе.

— Ні.

Вона сказала це так переконано, що він не наважився заперечувати далі її погляд на саму себе.

— А Нед?— спитав він.

— О, не сприймайте так серйозно все, що я кажу. Джек. Особливо про Неда.

Але він не відступав.

— Виходить, по-вашому, він зазнав провалу в Аравії?

— О, ні, ні. То була його стихія.

— Значить, поразка спіткала його тут? Тут? Так? Але "чому, чому, Тесе? —Своїми запитаннями він благав у неї чогось більшого, ніж лаконічної відповіді, — він просив

пояснення. І хоч Тесе зовсім недавно вирішила ніколи більше не пояснювати вчинки Гордона його рідним, тепер спіймала себе на тому, що робить це.

— Нед просто не розуміє, з чим має справу,— коротко відповіла вона.

Джек сперся круглим підборіддям на руки, стежачи за її обличчям.

— Не розуміє?

— Ось, наприклад...— Тесе почала без запалу, маючи намір обмежитись якою-небудь ухильною, абстрактною фразою, але продовжувати тим самим тоном не змогла: блискучі маленькі очі Джека вимагали, щоб вона, говорячи про Неда, не залишалась байдужою.— ...Наприклад, він бачить зрушення, які відбуваються в усьому світі, навіть тут, в Англії, але сприймає їх як події, що стосуються тільки його одного, як свої особисті проблеми, що їх він мусить розв'язати сам. Своїм розумом.

— І по-вашому, це йому не вдається?

Тесе сердито повела плечима, бо настійливі запитання Джека вже злили її. Його любов і співчуття до брата якось зводили нанівець її власні почуття до Гордона.

— Так, йому це не вдається,—відповіла вона з зайвою різкістю, від якої все, що вона казала далі, звучало вже як обвинувачення.— Нед зазнає провалу тому, що він не відчуває і не усвідомлює причин, які вкинули весь світ у вир, не усвідомлює, що людство не може жити далі так, як воно досі жило. Нед шукає якісь абстрактні, неможливі речі — помишляє про бунт мислячої людини, про боротьбу за якусь вільну справедливість, зводить в ідеал "ботоподібну" свободу найвіддаленіших арабських кочовиків. А все інше не обходить його, йому незрозуміле навіть значення селянського повстання в Аравії. О, звичайно, революції в Китаї і в інших країнах Азії вражають і захоплюють Неда, але їх цілі і причини успіху тільки спантеличують його. Він ніяк не може збагнути, чому народ перемагає — чи тут, чи в Азії, чи навіть в його улюбленій Аравії. Однак, неминуче настане день, коли він змушений буде зрозуміти це — і тоді це буде його трагедією.

— Чому трагедією?— Джек моргнув.— Може, він побачить це вашими очима, Тесе.

— А ви можете побачити все це моїми очима, Джек?

— Ні.

— Отак і Нед не зможе.

— Але я не Нед. Я знаю, що пригноблені повсталі всюди за право на життя. Я розумію їх. Однак, я ніколи не погоджусь з їхнім методом насильства. А от Нед може погодитись. Я все ж гадаю, що цей шлях був би найкращим для нього.

— Найкращим для нього?

— Тільки ви знаєте, що є найкращим для нього. Тесе.

— Не спрощуйте так, Джек. Не плутайте Неда зі мною і мене з насильством. Я ненавиджу насильство не менше, ніж ви, коли не більше. Ви бачили його з найкращого боку — на війні. А я зазнала найстрашнішого насильства — безпросвітне життя. Щождо Неда, то він любить насильство за те, що воно несе в собі остаточність і рішучість. Воно заворожує Неда, бо він вбачає в ньому швидкого розмежувача між життям і смертю. Та це ставлення до насильства не наближує Неда до моїх класових переконань, а навпаки.

І воно може наблизити його до загибелі — до загибелі через насильство.

— В такому разі врятуйте його і від цього безрозсудства, Тесе Відверніть трагедію, яку ви передрікаєте йому.

Тесе підвелася, щоб покласти край цій розмові.

— Навіщо ви завели цю розмову? Ви боїтеся за нього?

— Більше, ніж ви гадаєте.— Джек узяв конверт, який лежав у нього на столі.— Але справа не тільки в тому, що я боюся за Неда. Адже ви знаєте, що Нед віддав мені всі свої гроші?

Тесе кивнула, здогадуючись, про що Джек зараз проситиме у неї, і вже наперед сповнюючись відразою.

— Не знаю, як це вийшло, що я попросив їх у нього,— засмучено казав далі Джек.— Я був тоді у страшенній скруті. А зараз, здається, найгірші часи минули. Один з друзів-політиків Неда (певно, Моркар чи Везубі) направив до мене підрядчика. Знаєте—те, що зветься "по знайомству— від доброго дядька". Вчора я мав з ним розмову в Лондоні. Все дуже пристойно, по закону. Цей підрядчик розміщує урядові замовлення на деталі для літаків. Для бомбардувальників,— значливо підкреслив він.— Цього замовлення нам вистачить"надовго. А це значить, що ми врятовані. Тепер ми навіть можемо запропонувати Сміту приєднатися до нас.

У Тесе промайнула нова здогадка:

— І ви хочете, щоб Нед теж приєднався до вас? Ви до цього ведете?

— Так, якщо він погодиться. Так, звичайно, так,— без ентузіазму підтвердив Джек.— Але спершу, Тесе, я хочу попросити у вас, щоб ви умовили Неда взяти назад свої гроші.

— О, ні, ні!

— Я прршу вас зробити це для мене, Тесе. Якби це не було так важливо для нас з Недом, я б вас не турбував Бачите, якщо я сам наближусь до нього з грошима, це тільки зіпсує справу. Ми з ним не можемо розмовляти про гроші.

Тесе подивилася на конверт — він був запобігливо відкритий. Така нікчемна розплата по їхньому рах>нку! Вона рішуче відповіла:

— Ні. Я не зроблю цього.

Він простяг конверт ще ближче до неї.

— Вони ж потрібні Неду. І для нього це більше, ніж просто гроші.

— Тому я й не передам їх Неду, Джек. І ви їх йому не пропонуйте. Віддайте їх краще матері. Або вигадайте для Неда яку-небудь фантастичну пайку в своєму підприємстві. Але не треба—не треба повертати їх йому, Джек. Хай все залишається так, як є зараз.

— Ні, я не можу так. Ці гроші стоять між нами.

— То не погіршуйте того, що вже є. Нед нещадний до* самого себе, і він буде жорстокий до вас теж. Якщо ви спробуєте повернути йому гроші, він візьме вас на сміх знущатиметься з вас.

Джек поклав конверт на стіл і витер свої запилені руки, а потім губи. Він подивився на годинник і кивнув головою, не кажучи ні слова. Потім глибоко, повільно зітхнувши,

посміхнувся до Тесе Його обличчя зобразило іронію, але ця іронія була жалюгідною і не пасувала йому.

— Тут і справді є з чого знущатися,— промовив він.— Нед мав би рацію. Доводиться розплачуватись за власну дурість.— Він підійшов до неї.— Я можу покладатися тепер лише на одне, Тесе, — на вашу відданість Неду. Я бачу, що тільки ваша любов і розуміння можуть врятувати його. Від вас тепер залежить так багато! Бо ми всі, його рідні, не виявилися гідними Неда через наші безглузді скрути.

Отже, Неда було доручено їй. Подарунок від сім'ї. Золота пожертва! Золота, але надто велика: Тесе відчувала, що вже не може прийняти її. Надто довго вона простягала руку за цією милостинею.

Тесе остаточно занепала духом.

Та цей занепад стався надто пізно, бо Гордон, повернувшись з Лондона, проголосив, що її довге чекання доходить кінця. Настав край його шуканням. Тепер йому залишалося лише одне: вирішити.

— З чим ти приїхав?—спитала Тесе нервово.

— Одна людина — нуль, — відповів він, немов це був його висновок після всіх шукань. — Ти мала рацію. Що міг я, одна людина, узнати від одного американця чи одного росіянина — крім того, що вони, так само, як і я, жадають відшукати якусь розв'язку цієї світової дилеми?

Вони сиділи на горбатому парапеті сільського мосту над брудним струмком, що взимку котив грязь, а влітку висихав, перетворюючись на сірозелену канаву. Гордон їв яблуко і випльовував шкурку у потік. Він дригав ногами і раз у раз тицяв пальцем у руку Тесе

— Коли б один з них подав мені хоч найменший доказ, хоч що-небудь, що б підтверджувало істинність його світогляду, я б, не вагаючись, на місці запропонував би йому себе. І присвятив би все своє життя служінню його істині. Я серйозно кажу це, Тесе!

Вона ніжно притулилась до нього, немов їм залишалося дуже мало часу на те, щоб бути разом.

— Спочатку був американець. — розповідав він далі, не помічаючи її настрою і ласки. — Офіційна особа, і це треба мати на увазі, хоч він і казав, що в розмові зі мною розглядатиме світ з неофіційної точки зору. Така собі вишукана людина у вишуканому костюмі, вишуканій сорочці, вишуканих туфлях, з вишуканими зубами, волоссям, нігтями. Ми розмовляли про Гітті — знаєш, той сірієць американського походження, який пише хороші дослідження з історії арабів Батько мого співбесідника був місіонером у Сирії і бачив Лоуренса — той якось відвідав його недільну євангелічну школу. Ну, а син тепер — експерт з арабських питань. Недурна людина. Однак — із страхами. Він ніяк не міг вимовити слово, якого боїться, поки я сам не назвав його: комунізм, комунізм, комунізм! Видно, йому одразу полегшало, бо він зітхнув і як почав, так я цілу годину ні про що інше, крім комунізму, і не чув. Спершу я де в чому погоджувався з ним. Так! Ми виявили дещо спільного у своїх поглядах. Але потім його

начитаність і філософія обірвалися і назовні виперли страх, фарисейство і жорстокість сліпця, який в ім'я рівності виколує очі своєму ближньому. Він сказав, що допомагає "вільному світові". Це було сказано серйозно, і мені сподобалося. Але я зажадав, щоб він не вживав слова "вільний", бо жодна людина в світі не має волі. "Ви, звичайно, праві, — відповів він — Тільки майте на увазі, що воля не є абсолютним поняттям; і якщо взяти за одиницю міри особу, то вільним є лише некомуністичний світ". Він сказав також, що Америка платить гроші за те, щоб ми залишалися вільними, і, якщо треба буде, воюватиме за збереження нашої волі. Благородно — що й казати. Але тут я виявив, що за це благородство від нас вимагають певну ціну, ціну негативну: "Що завгодно, тільки не комунізм". І, кажучи це, він справді мав на увазі "що завгодно". Ну, а в цій доктрині, звичайно, немає ніякої істини — як би її там не підчищали і не аргументували. Я сказав, що негативна ідея, ідея, яка існує тільки проти чогось, є сама по собі руйнівною; бо вона може існувати тільки за рахунок знищення інших ідей, які доводять її власну фатальну беззмістовність. Тоді цей американець почав апелювати до мене, як до людини корисної — прийом, скажу тобі, досить ефективний. В Аравії, мовляв, повно нафти, і оскільки боротьба за оволодіння світом уже ведеться (хай ще тільки підспудно), я міг би стати сильним і могутнім проводирем арабського світу. Аравії не потрібна нафта, зате їй потрібні гроші, гроші, гроші! — щоб виповзти з жахливої нужди Чи не допоможу я здійснити цей чесний обмін? Чи згоден я стати в пригоді своїм досвідом? Чи погоджусь я врятувати, що можна, для західної цивілізації? Тут я зупинив його і сказав, що якби я почав служити цій його справі і умер за неї, то це

була б дуже вульгарна смерть. А смерть — єдиний акт у житті, який я не хочу зіпсувати вульгарністю.

Гордон кинув недогризок яблука у струмок, і одразу ж якась смілива ластівка пронеслася над водою, щоб поклювати його, поки він не затонув.

— Ця пташка з голоду не помре, — весело сказав Гордон. — Диви, яка ненажера, — одного недогризка їй малої Давай кинемо їй ціле яблуко! — Він узявся за сумку, що була в руках у Тесе.

— Нізащо! — вигукнула вона і одібрала сумку. — Вони ж коштують два шилінги фунт, одне яблуко — шість пенсів.

— Та я тобі куплю ще фунт цієї благодаті. У мене є гроші. Залишилося ще трохи.

Згадка про гроші позбавила їх грайливості.

— Скільки в тебе залишається?

— Чотири фунти з чимсь.

— А потім що? — спитала Тесе. Вона подумала, що, покидаючи Гордона, принаймні залишить йому хоч трохи грошей

— Хіба я знаю? — спокійно відказав Гордон. — Куди ж я без грошей? Може, піду служити в який-небудь банк. А може, пущу собі кулю в лоб

— І це все, що ти можеш придумати? — спитала Тесе, але спитала не з насмішкою, а із страхом — знаючи, що позичання грошей, служба в банку і куля в лоб несуть

однакову загибель для Гордона.

— Везубі раптом заманулося просити в мене, щоб я написав книжку — підручник для всіх людей дії. Сказав, що заплатить мені і видасть її. Ха! Та розповідаючи про своє життя, я б неодмінно потрапив у пашу самообману. А коли б у мене справді вийшло непогано, я б, мабуть, захотів знищити її, як Лоуренс — паяльною лампою або як Гоголь — опівночі, за допомогою свічки. Моє життя абсолютно неповчальне Абсолютно! Воно просто зайвий доказ того, якою безпорадною є людина-одиначка і якими марними є її самотні зусилля. І, усвідомлюючи це, Тесе, я дедалі більше починаю схилитися до твоєї однобокої філософії —■— я зараз набагато ближче до неї, ніж ти гадаєш. І хай мене повісять, якщо в цьому є хоч найменша заслуга твого російського товариша. У цьому відношенні він не дає мені анічогісінько

Тесе слухала Гордона, не намагаючись угадати наперед, що він скаже, — вона боялася, що вгадає щось зовсім не те; і не підганяючи його—це однаково нічого б не дало.

— Як особа цей росіянин не становить собою нічого, — Гордон скуйовдив своє сухе волосся, мов юнак, коли він чимсь захоплений. — Якщо американець був надто зайнятий своєю особою, то цей — навпаки. Абсолютна байдужість до загадки душевного світу людини. Ну, а як я можу розуміти людину, зовсім позбавлену егоїстичних почуттів! Він, певна річ, викликав у мене обурення... Такий собі невисокий, кругленький, кремезний чоловік, син коваля. Я спробував було розбурхати його. Та викликати росіянина на суперечку було неможливо. Він сам розповів все, що я мав узнати. "Мати Англія гине в обіймах дяді Сема". Кажучи це, він сміявся від душі. В його розумінні це гумор. Я відповів: "Вам не буде смішно, коли дядя Сем висадить вас у повітря". Видно, цим я образив росіянина, Тесе, бо він відповів з характерним для нього убивчим спокоєм> що деякі країни в світі, можливо, і переживуть війну, але Англія буде майже напевно стерта з лиця землі — її ж власними союзниками. Я спитав, що він пропонує як альтернативу війні, і він відповів — підпис під петицією, що того дня прибула з Стокгольма, — в ній йдеться про заборону атомної бомби. Я засміявся і спитав, чи траплялося коли-небудь таке, щоб петиція відвертала війну. Він визнав, що такого прецеденту ще не було, але зауважив, що історію рухають не прецеденти, а своєрідні події. Великі стрибкоподібні зрушення. Він стверджував, що саме такого зрушення зазнає світ зараз: Азія охоплена соціальною революцією і так далі, і тому подібне. "А як же воля?—спитав я в нього. — Як індивідуум? Як твоя особа, ти сам?" Думаєш, у нього не було відповіді на це? Була. Особа, каже, процвітає лише там, де покладено край експлуатації, бідності, неписьменності і таке інше, і таке інше. Але він не схотів визнати, що старі кайдани тільки змінюються там новими. Він сам був прикладом особи, про яку говорив, — ніякої індивідуальності, немов його відлили в якійсь новій, безликій, міцній формі. Я вирішив, що він або дуже правий, або дуже неправий. Ї розумний, розумний! Людина, створена для того, щоб пробивати лід на північному полюсі: загартована, бездоганна, соціалізована людина. Я подумав, що, коли буде війна, Тесе, він переможе будь-яку силу і в будь-яких труднощах. І через це я

відчув страх перед ним. А в усьому іншому наша бесіда не дала мені нічого.

Гордон замовк, мабуть, скінчивши.

Але Тесе мимоволі не могла допустити, щоб розмова скінчилася на цьому.

— Кому-кому, а тобі така загартована, бездоганна, соціалізована людина мусила б припасти до смаку більше, ніж чистенький і добренький грошовий мішок.

Гордон тільки розсміявся.

— Обидва ніяк не пасують до моєї мети, Тесе,

— Ти ж сказав, що досяг кінця...

— Так, досягі

Гордон подригав ногами, постукав каблуком об каблук, подивився на свої руки, на небо, на сухі живоплоти, на занедбану каплицю, що стояла над струмком трохи вище за течією. Він смикнув себе за вухо — немов вимірюючи відстань — немов вимірюючи, як далеко йому доведеться стрибнути у своєму рішенні.

В цю мить до них привітався якийсь старик, що зупинився на мосту, спираючись на терновий кийок і обтираючи зморшкувате, поросле сивим волоссям обличчя хусточкою кольору хакі.

— Може, ви знаєте, куди приведе мене цей шлях, сер? — спитав він.

Гордон підняв з парапету товсту палицю, з якою він сам прийшов сюди.

— То не має значення, куди вона вас приведе. Ви скажіть, куди ви хочете прийти?

— Нікуди. Я — в дорозі, — відповів старий.

— А, то ви мандруєте, ідете на прощу?—Гордон схопився на ноги.

— Ні, сер. Я нічого не шукаю. Я просто гаєсь час іду, бо коли мене схоплять і запроторять у робітний дім, то вже тоді усьому край—там я зупинюся навіки. В цих домах відбирають продуктові картки. Мені вісімдесят два роки, та я ще тримаюся.

— Ходімте разом, — сказав Гордон, беручи Тесе під руку. — Найближче місто на цьому шляху — Кленфілд. А за ним —зелені горби та море. ТьаІавва! Тпаїазя! *

— Мені це підходить. — Старий кульгаа, бо одному з його черевиків бракувало каблука.

* ТьаІазБаі (ірецьк.) — море! (Прим, перекл.).

— Це хороше, що ви мандруєте,— промовив Гордой, завертаючи з Тесе з шосе на алею, яка вела до їхнього котеджу. — Якщо вам коли-небудь доведеться читати святого Христофора, Чосера, Ламартіна чи Горького, ви узнаете, що таке мандрування. Це — коли без кінця ходиш і не приходиш нікуди.

— А мені нікуди й не треба. Я — старий солдат, сер.

— Ну, тим гірше для вас.

— Зате в солдатах я навчився весь час ходити.

— Ходити — і нікуди не приходити! Краще б уже вам лягти зараз на дорозі і померти.

Старий засміявся і помахав кийком — вони з Гордоном перегукувались, бо старий прямував далі по шосе, а Гордон і Тесе йшли алеєю.

— Коли-небудь я, мабуть, так і зроблю!

Вони чули, як він важко тупає, віддаляючись по шляху

— Старий шукає смерть, — задумливо промовив Гордон.

— Дурниці. Він чіпляється за життя, — заперечила Тесе. Старий засмутив її.

— Ти сентиментальнічаєш, Тесс. І в смерті ти завжди вбачаєш щось небажане. А вона не така вже й погана, коли людина у відчаї, чи надто стара, або зазнала цілковитої поразки, як я, — це вийшло в Гордона, як жалюгідний жарт. — Я заздрю старому на його подорож. Він жебрак і тому сподівається на щось краще наприкінці своїх блукань. Він не знаходить нічого і не залишає нічого.

— А ти? — спитала Тесе.

— Я? Ах, давай облишмо мене на деякий час, Тесе. Скажи краще, як ти? — Гордон запитав це з теплотою в голосі, з доброю посмішкою на обличчі. У нього було зараз легко на душі. — Мабуть, урвався терпець, більше не можеш, га?

Тесе кивнула, потім зітхнула і, не підводячи очей, стиснула його руку-

— Більше не можу, — рішуче сказала вона.

— Хочеш піти від мене? — спитав він все ще веселим голосом.

— Ні, не хочу, але мушу, — відповіла Тесе, намагаючись, щоб відповідь прозвучала незначуще, спокійно. Та тут-таки не витримала і запально додала: — Я мушу піти від тебе, доки не стало надто пізно. Мушу! Ось хіба що...

— І ти хочеш кинути мене в такий час?—перебив її Гордон.

Вона знизала плечима.

— їдьмо зі мною, коли хочеш. — Вона, очевидно, і сама не вірила в здійсненність цієї пропозиції.

— Куди?

— Я думаю про те, щоб поїхати на деякий час у Францію.

— У Францію? Ти? За яким бісом?

— Не знаю. — Вона різко змахнула руками — немов ламаючи щось. — Я хочу покінчити з чимсь.

— З чим?

— О, з цим краєвидом! Подивись на нього! — Почуття, що сповнювали Тесе, раптом поширилися на все, що було навколо неї — на пагорби, схожі на черепашки, на готичні вигини безлистих дерев. — Він або жорсткий, і чорний, і твердий, і впевнений, або — м'який, як зараз, і гладкий, як зараз, і зелений, як зараз. Я більше не вірю йому! Ненавиджу його!

Гордон зрозумів її настрій.

— Коли так, їдь не у Францію, а далі, — промовив він. — Далі — в простори!

— Ні, ні. Якщо вже загнивати, Нед, то загнивати почесному. Я... Я хочу побачити щось старе і викінчене, щось таке, що кришиться, облуплюється, блякне і розвалюється в мене на очах.

— Тоді їдь далі на схід. їдь у Грецію, в Індію, навіть в Аравію. Стародавні світи ще кришаться там.

— Це надто далеко, — відповіла вона. — Я мушу повернутися назад. А в мене не так

уже багато грошей.

— А навіщо повертатись? — спитав Гордон. — І до чого повертатись? — Але він уже й сам зрозумів: вона хоче поїхати геть від цієї м'якості і гладкості, що навколо, щоб потім повернутися до жорсткості й чорноти півночі. І до мадам теслі Кру. Але він не промовив ні слова.

— Перед тим, як я поїду... — промовила вона і "запнулася. — А що ти збираєшся робити, Нед?

— Я? — На його обличчі раптом з'явився щасливий вираз, і, немов вирішивши, що для Тесе зараз потрібна легковажність, він перестрибнув через кілька калюжок.

покружляв на місці, засунув руки глибоко в кишені своєї шкіряної куртки, насупив брови, подивився на неї лукаво, спідлоба і, видобувши з кишені газету, сунув її у руки Тесе.

— Читай,— промовив він. Своїм тоном він вимагав від Тесе, щоб вона звеселилася.

Його палець навмисно обминув звістку про те, що наступного тижня в Бахразі і на аравійських нафтопромислах мають відбутися демонстрації, і зупинився на більшому за розміром повідомленні, в якому йшлося про намічений на завтра початок страйку лондонських докерів — "припинення робіт", як писалось в газеті.

— Я хочу побачити це! — сказав Гордон.

Його проворні короткі ноги знов затанцювали і заплигали, немов для того, щоб потішити Тесе.

— Бачиш, бачиш, — повторив він обвинувальним тоном, — я вже прийшов до цього. "Припинення робіт"! Та не дивись ти на мене з такою підозрою. — Він заступив їй дорогу, бажаючи, щоб вона зупинилася. — Я казав тобі, що тепер я ближчий до твоєї класової політики, ніж ти гадаєш. Бог свідок! — Він подивився на небо, начебто шукаючи на ньому підтвердження своїх слів. — Бог свідок, я прокорпів над силою томів, що обґрунтовують філософію цієї політики. Але тепер я маю зіткнутися з нею, хоч вона до смерті жахає мене, і я боюся, що вона мене зжере.

Тесе хотіла йти далі, але він уперто не давав їй зрушити з місця.

— Я хочу побачити цю політику в дії, Тесе, і це — початок для мене. "Припинення робіт"! Це — випробування, іспит. Чи не є це припинення вашою зброєю, вашим знаряддям для перетворення світу? Чи не є страйк мікрокосмом вашої прийдешньої великої війни, вашим шляхом до захоплення влади? То покажи його мені, Тесе. Мене переконує тільки дія. Але ти, ти мусиш показати її мені.

Тесе не торжествувала. Навпаки, її чомусь охопило почуття пригніченості, і його стрибки через калюжі почали дратувати її.

— Покинь стрибати! — крикнула вона.— Через твої стрибки в мене вже голова болить.

— Мене чогось тягне на пустощі! — сказав Гордон, немов забувши, що стрибав ради неї самої. Однак він послухався Тесе і далі вже йшов спокійно поруч неї. Тесе відчувала, що він прагне збагнути її настрій.

— Якщо ти хочеш побачити страйк, — сказала вона, — то краще йди дивися на

нього сам.

— Ні, ні. Я хочу чогось більшого, ніж просто побачити страйк. Що таке страйк *? По чому він б'є? І що таке "припинення"? Що воно припиняє? Світ? Рух історії? Рух людства до катастрофи? Чи можна щось припинити за допомогою цього "припинення"?

Тесе уперто залишалась підозріливою.

— Ти нічого не навчишся з того, що побачиш.

— Навчусь! Обіцяю тобі! Я хочу побачити, відчути, збагнути це! Але я хочу бачити це також і твоїми очима. Я хочу побувати там не тільки ради себе самого, а й ради тебе. Я вже вирішив це, Тесе, і, ради бога, не поринай зараз в свої спустошені глибини. їдьмо завтра!

Вона похитала головою і спокійно відповіла:

— Ти знав, що я вирішила піти від тебе, Недді. Вона хотіла сказати ще щось, але він перебив її:

— Я знаю, що ти хочеш сказати, Тесе. Знаю. Не треба!..

Тесе помовчала. Та потім, начебто ухопившись за якусь надію, сказала:

— Гаразд. Я поїду з тобою, Нед, але...

— Ура!

— ...Але за одної умови.

Він нетерпляче ляснув себе по стегну.

— Що завгодно, дівчино! За якої ж?

Тесе трохи пройнялася веселістю Гордона, її обличчя теж пожвавішало, хоч залишалось значно серйознішим, ніж його; воно зберегло розсудливість у голубих очах, дисципліну в рішуче стулених губах. Лише щоки слабко за-шарілися.

— Я поїду з тобою, Нед, лише в тому разі, якщо ти пообіцяєш, що це буде твоїм останнім, кінцевим актом. Що цього разу ти приймеш остаточне рішення щодо свого майбутнього.

— Що ти маєш на увазі? — спитав він, удаючи здивування.

— Що, коли ти увіруєш в побачене, Нед, ти повинен

* "Страйк" по-англійськи означає також "удар", (Прим, перекл.).

будеш сказати про це. Виголосити про це'на повний голос, до загального відома. Він знизав плечима.

— Гаразд. Але кого обходить те, що я виголошу?

— Мене, інших. До твого голосу прислухаються, хочеш ти цього чи ні. І це треба враховувати. А втім, зараз я прошу, щоб ти зробив це для себе. Тільки для себе!

— Невже це так важливо?

— Так. Ніяких відступів, Нед. Ніяких нерозв'язаностей, ніяких обумовлень. Якщо ти погодишся з тим, що побачиш, то ти повинен віддати цій справі душу — зробити для неї все, що зможеш.

— Налагодити роздачу чаю страйкарям?

— О, що хочеш! Але я не поїду з тобою, поки ти не пообіцяєш, що це буде кінцем твоїх фантастичних шукань.

Він подивився на хмари, що збиралися, загрожуючи дощем.

— А коли я не погоджусь з твоїм страйком, дівчино? Можливо, що я справді знайду істину в твоїй класовій філософії, в твоїй класовій війні і в твоїх всеперемагаючих масах. Але можливо й таке, що один вигляд твоєї маси налякає мене, що перспектива майбутнього, яке належатиме цій масі, стане ненависною для мене, що я відкину цю перспективу, як шлях для себе.

— Тоді ти првинен будеш сказати і це. Сказати — тільки щоб назавжди вже покінчити з цією грою...

— А як ти? Що це означатиме для нас з тобою? Ах, Тесе, що означатиме незгода для нас?

Але Тесе не хотіла відхилитися від заданог[®] нею практичного напрямку розмови.

— Побачимо, — відповіла вона. — Побачимо. Все, щ" я прошу зараз, це — "так" або "ні". Остаточне рішення. І на повний голос!

— Гаразд, — з удаваною врочистістю промовив він. — Згоден І — Тут щось спало йому на думку, і він додав: — Тільки дай боже, щоб вони розпочали свій страйк і не підвели нас!

Тесе від душі розсміялася. Однак по її очах було видно, що вона ще не все сказала.

— І ще одне... — промовила вона з хитринкою.

— О, не все зараз, Нед.

— Я — про Гаміда, Нед.

Добродушність і веселість не покинули Гордона.

— Те, що я робитиму завтра, я робитиму і для Гаміда.

— О! Як?

— Якщо завтра я знайду істину, то вона буде ІСТИНОЮ і для Аравії Адже істина завжди одна, хіба не так? Я принаймні вважаю, що так, хоч жоден з вас не може збагнути цього. Звичайно, якщо завтрашній день буде безуспішним, тоді Аравія...

Гордон зупинився біля хвіртки, підняв клямку і пропустив Тесе поперед себе. Потім незграбно зачинив хвіртку.

— Ах, не будемо тепер про це, — промовив він. Кілька дощових крапель упало на їхні обличчя.

— Біжімо! — гучно викрикнув Гордон, хоч вітер ще не доніс до них шуму дощу.

— Ні, ні. Давай промокнемо — до рубчика! — відповіла Тесе, поправляючи жовту стрічку, що стягувала її чорні кучері. — Дивись!

З крутого пагорба звивистою завісою спускався дощ, женучи попереду себе потік сонячного проміння. В цей золотий потік потрапляли круглий гайок, скошений луг, плямисті в'язи, і міцні дуби вздовж алей, і зграйка білих птахів на зораному полі. Один фермерський будинок зачервонів стінками на сонці. З комина будинку підіймався Зілий дим — яскравобілий. Ось усе завмерло на якусь мить, ставши справжнім гімном англійського краєвиду. І потім довга, рухлива тінь дощу поглинула все і, долетівши до Гордона і Тесе, кинула їм в обличчя щедрі, свіжі краплі. Вони кинулися додому — як діти, хлюпаючи і сміючись і моргаючи очима, щоб побачити стежку, щоб побачити

краєвид. Краєвид... Він був чудовий, навіть під дощем.

РОЗДІЛ XXIV

Початок подорожі в невідомий світ був захоплюючим: після чорного тунелю підземки — пустки в східній частині Лондона, засмічені платформи зупинок, зяючі пащі старих дерев'яних складів. І вид на Лондон здалека — місто немов заросло бур'янами, закинене, забуте всіма...

Тут був простір. Гордона дивувало майже фізичне відчуття порожнечі, що не залишало його, поки вони їхали повз Боу і Бромі, понад довгим, пологим спуском до річки.

Він і Тесс мовчки сиділи у брудному тролейбусі, переповненому докерами в чорних куртках. Робітники розмовляли між собою, гомін їхніх голосів був уривчастим і обуреним. Гордон нахилився до Тесе і стиха промовив:

— Мені, мабуть, слід було б одягти брудну сорочку і чорну кепку, га?

— Навіщо?

— Ми вирізняємося серед них. Впадаємо в очі. Треба було б хоча б чорну кепку...

— Але ж ти не докер. Навіщо ж тобі підроблюватися під них?

Збудження Гордона стало помітним, коли тролейбус почав пробиратися поміж робітників, що йшли в одному напрямку. З платформи залізничної станції, біля якої тролейбус зупинився, один чи два промовці зверталися до докерів, що товпилися навколо невеликими групами.

— Оце воно? — спитав Гордон, побачивши, що дехто з їхніх супутників виходить тут.

— Ні, далі,— відповіла Тесе.— Доїдемо до Коннота — до доку Альберта.

Тролейбус дзеленькав і дзвякав, проїжджаючи в дедалі густішому і щільнішому потоці зодягнених в чорне людей. Гордон нарешті не витримав — схопився на ноги, немов кайдани з себе скинув, і рушив до виходу.

— Ходімо з ними, — покликав він Тесе. — Куди всі вони прямують? Куди веде цей їхній шлях?

Він вдивлявся в сірі, поголені обличчя, але на них не можна було прочитати ні наміру, ні напруженого поривання вперед.

— Адже вони — старики, важкі, літні люди* — сказав Гордон. — Ти певна, що це — страйк? Вони мають такий вигляд, начебто бредуть на роботу. Ти певна?

— Не дивись на все крізь збільшувальне скло, — відповіла Тесс. — І не сподівайся побачити тут що-небудь надзвичайне. Страйк — це...

Але Гордон вже не слухав її. Він повів Тесе за собою на середину шляху — так, щоб весь час бути в самій гущі робітників. Оточений ними з усіх боків, він тепер ішов зсутулившись і подавшись трохи вперед — немов ніс всю колону страйкарів на своїх плечах. В кінці шляху людський потік зупинявся і розливався. Це й була Коннот стріт. Гордон і Тесе перейшли через залізничну колію і опинилися в натовпі звичайнісіньких робітників, які стояли півколом перед великими дерев'яними воротами доку Альберта, курили і чогось чекали.

— Оце воно й є? — здивовано спитав Гордон.

— Так. Тут — головне осереддя, — відповіла Тесе. Звідси не видно було ні доку, ні великого навісу, ні

взагалі якого-небудь широкого простору. Лише кілька маленьких халупок, та залізнична колія, та ще на тлі неба — синя, ледве помітна стріла підйомного крана.

— А тепер що буде? — спитав Гордон.

— Зажди. Побачиш.

Вздовж залізничної колії стояли поліцейські в шинелях і касках.

— Подивись он на них, — сказала Тесе різким, дзвінким голосом.

— На кого?

— Он, бачиш? — Вона вказала на людей у темних дощовиках, що стояли по краях натовпу — в деяких місцях зовні, а в деяких — серед крайніх рухливих груп докерів. Це були поліцейські, одягнені у форму "без форми".

— А ті, що стоять он там, — найгірші за всіх. — Тесе кивнула на поліцейських у кашкетах. Ці не розмовляли між собою; вони утворювали кілька нерівних рядів перед зачиненими воротами.— Від цих тримайся якнайдалі, Нед. Вони провокують, штовхаються і намагаються збити з ніг, а якщо впадеш, то лежачого б'ють ногами. Не наближайся до них.

— Але скидається на те, що ніхто не звертає на них уваги. Де ж ворожнеча? Де злість проти них, якщо вони такі негідники? — Гордон не розумів тієї ненависті, що поняла Тесс, примусивши її голос дзвеніти, а тіло — напружитись. — Ці докери бояться поліції так само, як і ти?

— Подивись на них — у них зляканий вигляд? — відповіла Тесе і кивнула на людей, що стояли навколо них.

— Вигляд у них надзвичайно смирний, — промовив Гордон, сідаючи на невисоку огорожу з ПОЗДОРЖНИХ залізних рейок і допомагаючи Тесе вилізти до себе. Він окинув поглядом кепки й хустки, які заповняли площу. — От до цього воно все зводиться? Чи буде ще щось?

Кілька хвилин здавалось, що, дійсно, нічого більше не відбудеться. Та ось на стояк блок-поста виліз маленький чоловік в окулярах без оправы й у сукняному тальті. Звертаючись до робітників, він вигукнув:

— Брати! Слухайте! Брати! — Робітники почали під-

ходити й скупчуватися навколо нього, трохи відтісняючи назад поліцейських. — Друзі! Підходьте сюди! Передайте тим, хто позаду, щоб підходили ближче! — гукнув він до страйкарів, які стояли всередині натовпу. Характерним для невисоких людей рухом він спробував удержати рівновагу і, упевнившись, що це йому вдається, відпустив стовп, за який тримався. Тепер, коли його руки були вільні, він почав: — Отже, ми страйкуємо. Так, в цьому вже сумніву нема, ми страйкуємо. Вчора, як ви знаєте, брапв Дікенса, Тімоті й Мірні виключили з їхньої спілки — з СТНР *. їх вигнали без права апеляції. Профспілкові боси викинули їх. Тому ми й страйкуємо. Так, брати, он які часи настали — коли робітникам доводиться страйкувати проти своїх-таки профспілкових хазяїв, щоб відстояти найголовніші положення тред-юніонізму, щоб відстояти

солідарність робітничого класу.

Гордон сподівався, що зараз прокотиться стогін, зітхання, крик обурення. Та їх не було.

Проте Гордон розумів, що це — тиша значуща, і він спробував збагнути її значення, як уже збагнула його Тесе. З виразу її очей, обличчя, з невловимих прикмет її настрою він бачив, що Тесе тепер стала часткою цієї пройнятої гнівом маси, що разом з робітниками вона в полоні того самого почуття, яке обминуло його, Гордона. Але чому це почуття обминуло його? Спочатку Гордон вирішив, що винна в цьому його необізнаність, — адже він досі не розумів причин, які викликали цей страйк, а натовп робітників він сприймав просто як збіговище людей, а не як певне соціальне явище.

Однак це незбагненне почуття не прийшло до Гордона і тоді, коли з промови маленького шотландця "ін нарешті дібрав причини страйку. Розважливий промовець розпочав свій виступ з історії. Рік тому лондонські докери оголосили жовтими і відмовились розвантажувати два канадських судна, тому що члени офіційної Спілки канадських моряків тоді страйкували і екіпажі прибулих суден складалися з штрейкбрехерів. У відповідь на страйк, лондонські судновласники оголосили локаут. Отже, відбувся не страйк, а локаут. І цей захід судновласників дістав підтримку лейбористського уряду і босів з РТЮ **. Через рік братів Дікен-

* СТНР — спілка транспортних і некваліфікованих робітників. (Прим., перекл.).

** РТЮ — Рада тред-юніонів.

са, Тімоті і Мірні виключили з спілки за те, що вони оголосили ті судна жовтими. їх обвинуватили в тому, що вони виявили солідарність до своїх трудящих братів. Керівники СТНР підробляють під босів з Ради тред-юніонів. Вони нападають на активних низових керівників, щоб зберегти свої посади в Транспортній палаті. Але на цей раз, учинивши пряму розправу, вони зайшли надто далзко. Докери повинні виступити на захист своїх обранців.

— Та це ж не клас проти класу, — поскаржився Гордон, звертаючись до Тесе, — а брат проти брата! Де ж твоя класова війна? Адже вони виступають проти своєї власної спілки! Де ж тут Ідея?

Тесе не відповідала. Вона напружено слухала шотландця, який; забувши у збудженні про необхідність держати рівновагу, вимахував руками, кидаючи виклик ніжно-барвному небу.

— Артуру Дікіну і всім отим босам з СТНР, мабуть, добре сидіти у Транспортній палаті і величати себе профспілковими лідерами — вашими лідерами. А чи бачили їх коли-небудь тут, серед нас? Чи тут вони сьогодні? Подивіться навколо себе, брати! Якщо Артур Дікін і К° — наші представники, то чому вони не борються за кращі умови для нас? Та чи знають вони взагалі, в яких умовах ми працюємо? Чи бачили вони, як, чекаючи роботи, ми годинами простоємо тут просто неба, в мряку, і в сльоту, і в сніг, та ще ризкуючи весь час потрапити під поїзд? Подивіться на смердюче місце, на якому ви стоїте! І це отут люди повинні збиратися і просити роботи на один день — до того ж, просити двічі на день! А умови які! Чи куштував коли-небудь Дікін оті помії, якими нас

годують під час дванадцятигодинного робочого дня? Чи сидів він коли-небудь у тих свинюшниках-відхідках, в отих розвалених коритах, незахищених від непогоди, на очах у людей? Чи пробував він добиратися додому в тролейбусах, як ми, про-вонявшись сирицею і гноєм, брудні, немиті, огидні для сторонніх — бо на роботі нам нема де почиститись, помитись. О, політики й газети називають нас брудними собаками, коли ми, страйкуючи, затримуємо судна з продовольством; та чи муляє їм коли-небудь думка про умови, в яких ми працюємо, розвантажуючи ці судна? За кого вони нос вважають? За бидло, що не заслуговує нічого кращого?

До натовпу, з ревом випускаючи пару, під'їхав поїзд, вантажений автомашинами-холодильниками. Даючи йому дорогу, робітники розступилися, притискуючись до огорож. Поїзд сповільнював хід і знову смикався вперед, а коли він пройшов, полісмени, скориставшись з того, що натовп розділився, почали гнати страйкарів вздовж колії. Один з полісменів, озброєний кийком, зштовхнув з огорожі і Гордона.

— Забирайся, забирайся звідси, — сказав він. — Нічого тут стовбичити. Ти заважаєш рухові. Проходь.

Гордону пригадався безцеремонний стусан, який він колись одержав від вартового біля форту Уінслоу, за містом Асіка. Арабські образи того бахразця, здавалось, ожили в словах цього рожевощогого полісмена. Цей молодчик міг би послужити взірцем для мерзенних арабських гусарів полковника Уінслоу — нікчемний неук, що штовхає людину, яку не знає і яку не вважає за людину!

— Ти свиня, і тельбухи в тебе свинячі! — люто вигукнув Гордон. І хоч це було сказано по-арабськи, перелякане обличчя полісмена показало, що він відчув образливість цих слів. Він завертів головою, шукаючи допомоги, щоб схопити Гордона.

З несподіваною силою Тесе відтягла Гордона геть і, тримаючи його за руку, примусила йти разом з іншими.

— Ти провокуєш! Провокуєш! — задихаючись, промовила вона. — Хіба ти не знаєш, що буде, коли ти зчиниш тут бійку?

— Краще що завгодно, ніж ця смиренність, — відповів Гордон. — Жменька фараонів помахала кийками, і твій страйк розбігся. Де ж у цьому класова війна, де хоча б та класова солідарність?

Тесе роздратовано відмовилася слухати його.

— Ти дурний. Насильство — це те, що потрібне поліції. Чому, по-твоєму, ці люди сують кулаки в кармани, коли поліцейські штурхають їх, як дітей? Думаєш, це тому, що їм бракує сміливості? Коли прийде час, вони почнуть штурхати назад! Тільки не зараз!

— А зараз вони покірливо відповзають, — сказав Гордон.

А втім, він і сам бачив, що це не зовсім так. Докери пішли слідом за рудим шотландцем і схвально загукали до нього, коли він виліз сходами на стару покинуту площадку біля іншого блок-поста.

— Ви послушайте, що ще роблять Дікін і К°, — повів він далі свою промову, в той час як поліцейські наближались до натовпу. — Вони засилають до нас шпигунів-стенографістів, які записують усе, що ми говоримо. Робітників-шпигунів,

брати, з нашої ж спілки. Коли це роблять полісмени, то ми звикли до цього; але гут керівники на-шої-таки спілки збирають свідчення проти нас! Ось до якої підлоти вони доходять! Та хіба це все! Візьміть, хоча б, оцю стару площадку, на якій я зараз стою. Вона простояла тут сорок років, а тепер вони збираються знести її. Вчора виламали нижні східці, щоб ніхто не міг забратися сюди і звертатися до вас з цього місця. На їхню думку, яам не слід слухати промови. На їхню думку, вам слід тільки виконувати накази Артура Дікіна, який удень сидить у своїй конторі в Транспортній палаті, а надвечір вирушає в свою позаміську віллу в своєму форді.

Поліцейські вже перейшли через насип покинутої залізничної вітки, і промовець, перед тим як сплигнути вниз, вигукнув:

— Ходімо до Коннотських пустирів, брати, там ми все обговоримо. До пустирів! Побачимо, чи скажуть вони, що ми й там заважаємо рухові!

Він зіскочив на землю, і страйкарі розступилися, даючи йому дорогу, а потім рушили слідом за ним.

Гордон на мить відвернувся від натовпу і подивився на покинуту залізничну станцію в кінці порослої бу[^] яном вітки Будинок станції — архітектурна імітація стилю Тюдо-рів — являв собою сумне видовище, однак занедбаністо його таїла в собі щось монументальне. Навряд чи будинок мав такий величний вигляд у дні, коли ним користувалися.

— Тут усе так схоже на Лондон в оповіданнях Річар-да Джеффріса²⁵: занедбаний, порослий бур'яном, охоплений розпадом і руйнуванням. Той будинок завалиться, якщо доторкнутись до нього,— промовив він до Тесе.

— Той будинок — всього лише стара, занедбана залізнична станція, — відповіла вона. — І хай вона буде проклята. Не треба зараз стародавніх руїн, Нед. Ходімо — послухаємо, що говоритимуть далі.

— З мене вже досить. Я наслухався, — задумливо промовив Гордон.

— А я — ще ні. Ходімо, чуєш?

Вони приєдналися до довгого чорного пото^{1*} страйкарів і разом з ними пройшли вузькою вуличкою, яка здавалася недоречною посеред цієї голої пустки За будинками простягався бридкий трикутний клапоть землі, порослої мокрою травою. Передню частину трикутника займала свинарня, відгороджена від решти площадки іржавим гофрованим залізом. Навіть посеред пустки ця огорожа була жалюгідним видовищем.

Тут шотландець знову дістав нагоду поскаржитися. Посеред свинарника стояв старий візок; він підкотив його до огорожі, щоб скористатися ним як трибуною. Однак візок не допоміг: страйкарям, що зібралися по той бік огорожі, не видно було промовця. І лише після того, як з десяток робітників спорудили для нього підвищення з ящиків, цеглин і консервних банок, шотландець знову звернувся до своїх братів.

— Ось вам і класова війна! Вони навіть тут побували й надбудували цю трекляту огорожу, щоб ми не могли більше користуватися нашим старим візком як трибуною. Що й казати, хороші часи настали, коли охоронці закону й профспілкове начальство вже до свинарників добираються! Ну, та їм якраз і личить про свинюшники дбати. А ми

подбаєм про своє! Перш за все я закликаю вас скласти резолюцію протесту проти виключення наших товаришів із спілки. Потім обговоримо дальші дії і виробимо лінію поведінки в цьому страйку. Факти вам відомі, і що ви відчуваєте, ви теж знаєте. Отже, скажіть своє слово, друзі. Робітниче слово!

Робітниче слово зводилося до різного роду складних пропозицій щодо техніки ведення страйку, а під діями розумілися резолюція, протест і посилка делегації. Гордон перестав слухати, про що йдеться, і поки робітники схвалювали рішення та відряджали своїх представників у Транспортну палату і на мітинги в інших доках, він стояв згорбившись, цілком байдужий до всього, що відбувається. Та коли слово взяв один з виключених активістів, Гордон вже не міг залишитися нерухомим. Він відійшов на кілька кроків від Тесе і почав спостерігати її в цьому оточенні.

Гордон абстрагувався, дивлячись на Тесс; так, мабуть, він дивився б на неї, коли б бачив уперше. В жго очах вона була зараз маленькою жінкою — маленькою і білою, як сніжинка, і їбму здавалося, що вона невіддільна від місця, на якому стоїть. Вона глибоко засунула напружені руки в кишені пальта, виражаючи своєю позою зневагу до всього на світі, крім тієї сили, що привела її сюди, на це значуще місце. Простоволоса, бліда, оточена чоловіками, які, побачивши її раз, довго не відводили від неї очей, Тесе злилася з цим натовпом. Гордон не відчував у цій масі робітників того внутрішнього пориву, що об'єднував їх. Здавалося, їх єднали тільки старі куртки, манера тримати руки в кишенях та приплюснуті, недбало насунуті на очі кепки. І Тесе належала до того ж світу, що й вони. Як і вони, Тесе не пам'ятала зараз, що в неї є своє, окреме, особисте життя, — в цю мить вона жила тільки тим, що відбувається тут, що з'єднує цю масу в моноліт. Що єднало їх?

Ненавість? Він бачив в Тесе ненавість до соціал-демократів, що якимись там діями зраджують свій клас; але не це почуття зводило зараз воєдино цих людей. Гнів? Можливо. Але, поміркувавши далі, Гордон прийшов до висновку, що не політичні настрої та емоції роблять цей натовп колективом. Справа була в самій природі, в інстинктові; тобто в речах, недосяжних для людей, що, як і він, Гордон, своїм походженням і натурою не належить до цього світу. Він вирішив, що для нього фізичне і психологічно неможливо приєднатися до цього класу — як неможливо для білої людини стати чорною. Однак, сформулювавши цю думку, він одразу ж і відкинув її, бо насправді між ним і цими докерами не було психологічної різниці. Ні, клас — це не явище природи і не абсолют. Клас — це засіб до існування, який виробляє свій власний світ всередині себе. І він, Гордон, міг би дуже легко приєднатися до цього робітничого класу — просто поринувши в нього. Так, він мав рацію щодо чорної кепки: чорна кепка була б початком і пов'язуючою ланкою. Але належати до цього світу — значить цілком підкоритися йому, значить жити з натрудженими руками, із зігнутою спиною, із запаАеними очима, значить силувати, виснажувати свій інтелект щоденною дванадцятигодинною працею. Все це не важко — якщо ти згодний і здатний на таке, якщо в тебе є досить сміливості для цього. Тільки спершу ти мусиш проїнятися надіями, якими живе цей класовий світ, з його труднощами і простотою, з вірним

майбутнім, забезпеченим його діями і всім розвитком його історії, нарешті, із становленням його самосвідомості, яка ще не прийшла до нього (бо цей клас ще не усвідомлює своєї могутності), але яка неминуче повинна прийти.

І лише тепер Гордон зрозумів, що поєднує цих людей. В їх інстинктивній згуртованості вже полягає зачаток самосвідомості, впевненості в своїй силі І Він фізично відчув це.

Дрібний дощ, низько нависле небо і цей тисячний натовп людей — немов кремезні рослини, що вирости з цієї пуоки. Як Тесе, вони піднялися з землі, на якій стоять. Це відкриття глибоко вразило Гордона, і він побачив у цих робітниках найпростіших людей з найсуворішим способом життя, неминучих переможців над розслабленим, зан^палим світом, який лежав, умираючи, на горизонті— там, де був Лондон, їм належатиме світ, їм належатиме інтелект, їм належатиме все. Якщо він, Гордон, зараз приєднається до них, то це й буде звершенням, якого він шукав... Гордон зщулив-ся, відсахнувся. Його охопив давній страх, боязнь, що кого буде поглинуто, що величезна й могутня воля цього класу зробить його маленьким, мізерним. А де ж особиста винятковість? Де перевага в інтелекті? Де зверхність однієї душі? Гордон ніколи досі не бачив жахливішої перспективи для себе, ніколи не відчував такого панічного страху за цінності свого життя. Він підійшов до Тесе і взяв її за руку.

— Я вже досить надивився, — промовив він. — Я хочу піти звідси.

— Ні Почекай ще трохи.

— Тесе!

— Ні. Я хочу ще побути тут.

Гордон залишив її і пішов. Він ішов один безлюдними чужими вулицями, довгою вузькою алеєю, тролейбусним шляхом. Потім він сів у тролейбус, і електрична дзень-дзелень машини прозвучало, як прощання. Він залишив позаду цілий світ — в паніці, охоплений жахом, бо усвідомлення то го, що цей світ неминуче переможе, відкрило Гпрдону очі на власну мізерність. Тепер, мабуть, одна лиш Тесе і залишалася для нього в житті... Він запевняв себе в цьому, бо не хотів повірити, що разом з останньою надією знайти свою Справу він зараз втратив і Тесе. Проте він не міг не бачити, що їхні життя безповоротно роз'єдналися, що вони розійшлися через непримиренну розбіжність — розбіжність щодо самої мети в житті.

РОЗДІЛ XXV

Коли вони зустрілися знову, здавалося, що саме через цю непримиренну розбіжність в їхніх світоглядах світ на деякий час перестав існувати для них. Тепер залишалося тільки почуття, бо, визнавши своє остаточне розходження, вони покінчили з найголовнішою причиною свого відчуження — їм більше не було про що сперечатися, і ніщо вже не стояло на перешкоді почуттєві.

Тепер зміст їхніх зустрічей залежав здебільшого від погоди й часу. Теплі березневі дні Гордон і Тесе проводили за містом, милуючись порослими лісом горбами і сірими смугами зораної землі, хоча в красотах природи БОНИ тепер не старалися відшукати таємний смисл. Вони сполучали цей зеленочорний світ з своєю близькістю — бо це

надавало їм почуття певності.

Ніч заносила їх в інші місця. В пристрасті, в плоті — в цій муці, що ніколи не виснажувала серце, а збурювала до глибини всі емоції — невідомий зоряний світ відкривав Гордону своє заховане обличчя. Найяскравіші хвилини любові були такі багаті, такі дивовижно нові, що майже приголомшували його — і не тільки жалем про втрачене минуле, а й самим одкровенням, яке вони являли йому. Проте вже тепер, у своєму розквіті, їхня близькість була рокована, бо рано чи пізно воля одного з них мусила повстати проти цього почуттєвого забуття.

Після хвилин любові Гордон не зазнавав ні гризоти, ні смутку; його не посідали сором чи каяття з приводу того, що він заспокоює свою плоть. Так було з Гордоном. Щождо Тесе, то її охоплювали дивний гнів і печаль, з її очей — заплющених, щоб не бачити Гордона, — бризкіли холодні сльози, губи кривилися в люті, а потім нестями і ніжністю, зливаючись воєдино, бурно проривалися назовні. Гордон розумів себе. Але він не міг збагнути Тесе — і коли холодна сміливість в ній взяла верх над ніжністю і вона заявила, що час покласти цьому край, — Гордон відчув, що зазнав поразки.

Тесе сказала, що мусить їхати додому і поїде одна. Та для Гордона їхня близькість стала надто значущою, і він відмовився йти на розрив.

— Я поїду з тобою, — сказав він.

Розмовляючи, вони йшли кудись — англійці живуть і вмирають на ходу.

— Мене не обходять ті ідеї, що спонукають тебе повернутись додому, — казав він. — Я знаю лише одне: у тебе нічого не вийде, якщо ти виключиш мене з своїх планів. Я знаю тепер, що основою всіх наших надій можемо бути лише ми самі: я для тебе, а ти для мене. І ніяка ід-я, твоя чи моя, не примусить Мене зараз розірвати з тобою.

— Що ж, шкода, але в такому разі мені доведеться розірвати з тобою, — спокійно відповіла Тесе, і Гордон зрозумів, що коли її серце й було розбите, то її воля вже вигоїла його. — Ти знаєш, що ми зазнали поразки, Нед.

Він відповів, що згоден визнати поразку лише в одному — в розбіжності їх поглядів на суть істини.

Авжеж, його не привабив її класовий світ в дії, він не знайшов у цьому світові гідної ідеї, крім ідеї неминучості. Ця неминучість викликає тільки жах. Він не може полюбити світ, який, замість того, щоб тягтися до справжньої свободи, навіть не докладає зусиль до її здобуття а просто, безмежно зростаючи, котиться завдяки своїм розмірам і моці в майбутнє, яке не віщує нічого хорошого для особи, для людини.

. — Для людини як такої, Тесе! — мало не вигукнув він, немов ці слова пояснювали, чому класовий світ неприйнятний для нього.

— Про яку людину ти говориш? — спитала Тесе. — Хто вона, ця чеснотлива, богом дана людина, яку слід врятувати за рахунок інших? Людина, про яку ти думаєш, — це ти сам: це твій власний інтелект і твій власний світ — світ, який ти однаково зневажаєш. Ти є ця людина, бо володієш цими речами, але володієш за рахунок інших. Тепер твій час минає — і ось ти плачеш.

— Так. Я плачу! — визнав Гордон свій страх перед долею, перед майбутнім.

Але Тесе не збиралася співчувати йому.

— Неминучість, про яку ти говориш, — промовила вона, — віщує кінець твоєму світові, але цей кінець буде початком нового світу для інших. Ми здобудемо його, Нед, і будемо набагато вільнішими, ніж твій індивідуум

— І в ім'я цього ти повертаєшся додому? Хочеш знов загрузнути в злидні, пірнути на самісіньке дно?

— Так, на самісіньке дно!

— Але це ж шлях святих великомучеників! — сказав Гордон з сарказмом. — Це ж безплідна, нереальна, штучна річ!

— Ти справді гадаєш, що це так? — спитала Тесе без будь-якої іронії в голосі. — Ти гадаєш, що я повертаюся назад смиренна й добродісна, несучи свої достоїнства на олтар бідності й рабства?

— Я знаю, ти зараз скажеш, що повертаєшся до братерства, — промовив Гордон.

— Так, до нього! І не тільки до нього. Більш* ніж до нього.

— До чого ж ще? — спитав Гордон. Він уже втратив цікавість. — До чого ж ще, крім догми?

— Хай так, називай це догмою в своїй афектації, Нед. але наша догма дуже проста: віра в себе. Ми можемо покладатися на себе, і тільки на себе, бо ти вже знаєш, як часто нас зраджують люди, що претендують на звання на ший керівників, — зраджують і починають боятися й ненавидіти нас. І якщо я все своє життя присвячу кільки одному: викриванню таких зрадників, то й тоді я прислужуся своїй справі й своїм переконанням. Так чи є в цьому великомучеництво? Чи можеш ти назвати це штучним, нереальним?

— О, це благородно! — відказав Гордон досить-таки кислим тоном.

— А благородна ідея вже теж починає лякати тебе?

— Ти знаєш, що ні. Але сказати тобі правду, мене не обходить, благородна та ідея чи ні. Хоч би якою вона була, я не буду розставатися з тобою через неї. Якщо я не вірю в догму або вірю в неї тільки наполовину, то я вірю зате в себе і в тебе. І від цієї віри я не відмовлюся.

— Ах, ти мусиш, Нед. Мусиш! Твій дотик несе з собою лихо. Ти згубно впливаєш на мене. Ти несеш для мене все те, чого я хочу позбутися. Як я можу їхати додому з тобою, коли ти так погано впливаєш на мене? Ти привезеш з собою свій відчай, свій безсилий— героїзм, своє са-мокопирсання, самовипробування, самокатування Я не хочу цього. Твоя присутність, незалежно від твого бажання, стане на перешкоді всім моїм планам. До того ж кожна хвилина твого життя буде сповнена муки для тебе, буде гнати тебе до божевілья. Твоя поїздка зі мною не може принести нічого хорошого ні мені, ні тобі, Нед. Твій вплив буде нестерпним для мене. А ти нізачо не уживешся з моїми, бо ніколи не зможеш зрозуміти їх, стати одним з них. Моя сім'я...

Гордон не сперечався з нею, бо знав, що вона каже правду. Її вулиця в Глазго буде тюрмою для ч*ого, замордує, знищить його. Проте він відчував, що мусить побачити цю вулицю, мусить випробувати її на собі. І тому без будь-яких пояснень він упросив Тесе,

вірніше ублагав її трохи почекати з від'їздом. Вона неохоче, як останню ласку, дала свою згоду, і Гордон, не сказавши їй, куди їде, вирушив у Глазго. Надії надали йому сили; але надії почали танути ще до того, як він проїхав половину шляху.

Була неділя, коли він, перейшовши залізничний міст, який був кордоном і воротами до нетрів Глазго, вступив у цей світ, маючи намір побачити в ньому те, що бачить Тесс. " У чому криється його велич, його душа, його принадність для Тесе?" питав він себе, ідучи першими вулицями нетрів. Архітектура цих холодних засмічених вулиць являла небачену за своєю сміливістю й потворністю деградацію класицизму. Кожний гранітний будинок нагадував суцільну вугільну брилу, вирубану грубим копіювальником. З фасадів будинків були наче стерті малюнок і ліплення, краса і свіжість, гармонійність і колір. Саме життя було стерто з них.

Спочатку Гордона здивувало те, що зовнішньо ці нетрі не наводять на думку про розклад, про гноїще занепаłego людства. Тут був не смердючий розсадок людської хвороби, а щось солідне, незмінне, і тому далеко жах ли іш* — фортеця людської темноти, така міцна і тривка, що ніякий вплив зовнішнього світу нездатний був проникнути досередини її. Незламна, чорна фортеця! Вона одразу притупила, пристосувала до себе зір Гордона. І навіть люди — її мешканці — стали якимись землистими в його очах, немов вони були вихідцями з якогось підземного світу. Проте Гордон бачив Тесс у кожному яскравому, чорноволошому, зодягненому в чорну курточку й черевичи малюку, що скакав і гасає по асфальтовому підвір'ї.

Будинки і високі кам'яні огорожі тяжіли над людьми. Гордон кілька разів пробував проникнути в яке-небудь житло, але щоразу сирі, жалюгідні сліди від одчайдушних силкувань навести чистоту, затхлий запах дезинфекції і мила, які однаково не могли витравити гнилизну, щі нею були просочені стіни, змушували його повертати назад, втікати.

І потім, чим далі від'їжджав він від Глазго, повертаючись до Тесе, тим більше пригадувалося йому моторошних деталей, які несвідомо відбилися в нього в пам'яті під час подорожі по нетрях: зелені щурячі нірки, старі, зяючі проломами поруччя, жахливі поборзнені підлоги, задушне повітря, плями плісняви, сморід гниючого бруду, покалічені двері, діри в стінах, замазані так, що скидалися на людські болячки, дитячі малюнки й написи на кожній по" < г^н? "ап-на чи дерева — немов своїми позначками діти намагались компенсувати відсутність будь-якої— зелені.

Там було гниття, і це гниття було одягнуте каменем, щоб закріпити й увічнити безперестанне, невпинне виродження людини. Незламна, чорна фортеця. Все, що він зовсім недавно бачив у ній, вже здавалося йому примарою, плодом уяви. Ні, ніщо не могло жити там. Йому, певно, тільки привиділася ота зграйка юнаків і дівчат, що збігла сходами і грюкнула за собою дверима. Там такі юнаки і дівчата неможливі. Жодна душа, що любить грюкати дверима, не може перенести того життя.

Це переконання залишалося з ним, і тепер його цікавило не так те, яку велич знаходить Тесс в житті в цій фортеці убозтва, як те, що вона збирається робити, повернувшись до неї. І коли вони знову побачилися, найперше питання Гордона мало

чисто практичний характер:

— Що ти можеш зробити там? Чого ти слодіваєшся досягти? Ти думаєш, що здатна в самопожертві своїй перемогти, стерти з лиця землі оте зелене кам'яне чудовисько? Ти ставиш собі за мету, за Справу життя оздоровлення тих нетрів?

Тесе була втомлена й засмучена необхідністю відповідати, і лише зараз Гордон збагнув, чому вона така бліда, дійшов болісної, жахливої правди.

— Нетрі можна оздоровити, лише висадивши їх у повітря, — безстрашно відповіла вона. — І наша Справа — це новий світ, а не одна вулиця. Ти сам уже збагнув це.

— Але ж ти повертаєшся до вулиці. І ти радиш усім чесним людям йти цим шляхом, хіба не так? Назад до нетрів, назад до дна!

Ця розмова дедалі більше гнітила Тесе, але вона відповіла, і голос її звучав, як натягнута струна:

— Якщо хочеш знайти серце людства, Нед, шукай його там, де людське животіння найбільш безпросвітне. Чи не так? Для мене це так, бо це єдина істина життя, в яку я вірю і за яку держуся. Я мушу повернутися назад Це — мій обов'язок перед усіма моїми переконаннями, перед собою, перед моєю сім'єю, перед усім, що мені дорого. Я мушу повернутися назад — і віддати данину тому, що я колись покинула.

Гордон знав, що це так, завжди знав, що вона, як Антей, сильна тільки доти, доки торкається землі.

— Але ж ти жодного разу не поверталася туди на протязі всіх цих років, — сказав він.

Вона похитала головою.

— Згадуючи той світ, уявляючи його, ти можеш змалювати собі своє життя в ньому, Тесе? Можеш?

— Ні, — відповіла вона. — І все ж я повернуся. Гордон не міг зараз дивитися на неї, на її ніжне і яскраве, як квітка, обличчя.

— Це — догма, — раптом промовив він. — Незважаючи на всю благородність, чесність і неминучість, це — догма. І все ж, — він повернувся, щоб поглянути на неї, але Тесе дивилася вбік. — І все ж я поїду з тобою. Чи можу я служити чомусь такому, в чому б я не зазнав ще поразки? Чи можу я шукати таке, чого я ще досі не губив? Яке мені діло до твоєї Справи! Я поїду з тобою. Я держатимусь віри в тебе, і для мене це буде вірою в себе самого.

Але Тесе знову зреклася його, тільки на цей раз в її словах чути було ще більше страждання.

— Я вже виборола щось у тебе! — вигукнула вона. — І не проси, щоб я знову втратила це, благаю тебе! Я не хочу більше чекати, чекати, аж доки ти досягнеш досконалості. Не можу я цього, Нед. І тому не просись їхати зі мною. І не говори про віру в мене, чи про любов, чи про те, що істина полягає тільки в нас самих. Ти не догадуєшся, але ти — нищитель. Ти зводиш усі речі, навіть любов, до власної особи, до цього атома — до цього фантастичного й неможливого абсолюта. Мене це жахає. Може, мені слід було б бути сильнішою в своїй любові і погодитись на одчичний розпач

разом з тобою, але я не можу піти на це. Не можу. Я залишаю тебе, повертаюся спиною до тебе і до твого світу — з його проклятим загниванням, якому ти тільки сприяєш. Я знаю свій шлях, і він ніколи не зможе злитися з твоїм. Ніколи! Я б остаточно втратила бажання жити, коли б мені знову довелося розпочати разом з тобою твої блукання в потемках.

Отже, вибору не залишалося. Це був кінець.

І тепер, визнавши несумісність своїх світів, вони прийшли, щоб розлучитися, до звичайнісінького залізничного вокзалу — де самотні людські тіні не варті того, щоб звертати на них увагу, і де ніяке почуття не варте того, щоб через нього бентежитись. Вони розлучилися біля залізної хвіртки, і смуток і біль, що сповнювали їх, немов перейшли в їхні руки, в їхні пальці; обоє взяли за залізні поручні, якусь мить міцно стискали їх — а потім відпустили і розійшлися, і в цьому прощанні було більше туги, ніж могла вмістити в себе одна мить.

РОЗДІЛ XXVI

Але коли Гордон, по дорозі додому, виїхав на справжній сільський путівець, він раптом загальмував, щоб повернути назад і рушити слідом за Тесе, — настала болісна реакція... Він зупинив мотоцикл. Його обличчя почервоніло, страдницьки перекривилося, але Гордон сидів нерухомо, стримуючи себе — немов повільно витискуючи з себе життя. Він терпеливо чекав, поки його воля переможе, бо знав, що їхати слідом за Тесе не має права, не повинен. Та біль не проходив, і Гордон зробив одчайдушну спробу скинути його з себе. Він рвонув вперед по розмоклій дорозі, машина заревла, пожираючи відстань величезними судорожними ривками й стрибками, які витрушували з нього всяке бажання, всяку думку, обережність, кожний нерв, що пов'язував його з життям. Гордон зняв руки з руля, і якусь мить мотоцикл ще зберігав напрямок чи то завдяки тертю, чи то завдяки інерції, та потім, в шаленій своїй швидкості, зірвався на завороті з путівця, вдарився об стінку канави, винісся з неї, пролетів, як вогненна куля, розірвавши живопліт, кілька разів перекрутився і перевернувся в повітрі і скинув з себе Гордона, який полетів, мов відстала від зграї птиця, кудись у простір і важко упав на землю.

Запала тиша; вона була важкою, гнітючою — бо є щось надзвичайно трагічне в тому, як завмирає шум у полі, нічого не порушуючи, не перериваючи нічого, крім, хіба, пасіння кількох сполоханих овець, які шарахають від тривожних звуків, та незабаром у швидкій забутливості знов починають скувати траву.

Гордон лежав ницьма, не скорчений і не заляканий, а зберігаючи в тілі ту саму розслабленість, яка призвела до того, що він опинився тут. Безперечно, саме зневага до життя й цілковита байдужість до своєї долі врятували його зараз. Він підвівся, неушкоджений. Трошки налиплої грязі, кілька брудних плям від мокрої трави — і все. Мотоцикл лежав трохи віддалік од нього, але одного погляду на машину було досить, щоб упевнитись, що вона обернулася на безнадійну купу уламків. Якусь мить Гордон дивився на мотоцикл спокійним зневажливим поглядом, а потім, так і не підійшовши до нього, повернувся і, прoderшись крізь кущі живоплоту, вийшов на шлях. Тут він

діждався попутного грузовика і поїхав ним далі додому.

РОЗДІЛ XXVII

Коли Гордон сказав матері, що вирішив повернутися до Аравії, вона не виявила ніякого хвилювання і д>же спокійно спитала:

— Ти вважаєш, що робиш правильно?

Мати виписувала чеки на сплату господарських рахунків — упорядковувала досить заплутані фінансові справи. Тепер, коли у Джека все налагодилося, вона раптом виявила, що бухгалтерія варта того, щоб присвятити їй свою енергію і педантичність. За бюро їй правив обідній стіл. Почавши розмову з сином, вона не вийшла з-за стола, а залишалася нерухомо сидіти, дивлячись на ру"ку й на па пери, що лежали перед нею. Її голос звучав стримано.

— Чи маєш ти право повертатися туди — до цього нового насильства? — спитала вона.

Про нове насильство вона прочитала в газеті, що лежала перед нею, — газета повідомляла про криваві націоналістичні демонстрації в Бахразі і на нафтопромислі. Ці виступи, за свідченням газети, набирають розмірів антианглій-ської війни: їх гаслом є вигнання англійців не тільки з нафтопромислу, але# й з пустині і навіть з самого Бахразу. В бахразьких містах відбуваються масові заворушення, які переростають в справжню громадянську війну. Сталися масові вбивства англійців і знищення їх майна. Жандармерія разом з поліцією вже протягом кількох днів намагається відновити порядок ціною сотень жертв серед місцевого населення. Кочовики теж повстали. Їхні загони вчинили напад на бахразький гарнізон нафтопромислу і розрізали на шматки нафтопровід через усю пустиню. Те, що почалося як незначна політична демонстрація, швидко переростає в національну революцію.

Знаючи про все це, вона не робила спроб відраяти Гордона як мати, тобто не умовляла його залишитися дома ради неї чи ради нього самого; ні, вона звернулася до його честі, нагадавши про його слово ніколи більше не повертатися в Аравію.

— Про яке слово, про яку честь ти говориш? — відповів Гордон. — Я справді зрадив свою честь, коли послухався Фрімена і залишив прирічкові болота — щоб нібито врятувати своїх головорізів. Перед ким мені бути чесним, мамо? Перед генералом Мартіном чи лицеміром Фріменом?

— Той лицемір майже напевно оженився на твоїй сестрі, Нед.

— Він лицемір! Лицемір! Навіть у цьому! — вигукнув Гордон. — Та однаково мені нема діла до нього. Чийм моральним настановам мусить служити моя честь — його чи моїм? Чийй Справі у цьому повстанні — його чи моїй ?

— Не будемо зараз говорити про моральні обов'язки перед Справою, — сказала мати. — Ти мусиш бути чесним перед самим собою. Ти дав слово не повертатися.

Гордон сів, намагаючись стримувати себе і ьє сперечатися з матір'ю, намагаючись бути поважливим до її тихого смутку і її очевидного страху перед тим, що він учинить щось лихе, щось непоправне і непростиме — непростиме навіть для неї.

— Людина мусить бути чесною тільки перед своєю людською совістю, мамо; і це

наш єдиний обов'язок перед безглуздим світом, в якому ми живемо. Якщо хочеш дійти істини, шукай її в людських віруваннях; і якщо мою єдиною вірою є Справа арабів, то цій Справі і повинна належати моя честь. Моя єдина честь! Колись я зрадив її — і тоді, коли мені краще було б зустріти смерть у тих болотах, ніж здатися — хоч Справу й було програно. Тоді я втратив свою Справу, а тепер, в ім'я того, щоб жити далі або щоб бути гідним життя, я мушу повернутися назад і знову знайти її в Повстанні племен.

— Це — раціоналізм, Нед, — почала мати. Гордон різко обірвав її:

— Якщо ти дійсно думаєш так, мамо, то та не знаєш мене і не розумієш того, що я кажу.

Тепер лише мати повернулася до нього і задумливши кивнула головою.

— Можливо, я справді не розумію тебе, Нед. Можливо, ти пішов надто далеко для мого розуміння. Я знаю, що ти не будеш свідомо робити лихе. Але в житті існують ще якісь обов'язки, і я прошу тебе зважити на них. Якщо ти зараз повернешся до кочовиків, то навряд чи уникнеш сутички з твоїми власними співвітчизниками. Англійські солдати будуть послані на нафтопромисел і навіть в пустиню.

— Те, що ти кажеш, для мене не нове, — відповів Гордон. — Я завжди передбачав цю можливість, і, *ОЛІ прийде час, я вирішу, що робити.

— Що ж ти вирішиш, сину? Що?.

— Не знаю! Не знатиму, доки мені не доведеться безпосередньо вирішувати: вбивати чи ні того випадкового англійського солдата, якого послано воювати проти моєї Справи і моїх переконань. І якщо я не зможу застрілити його в ім'я моїх переконань, мамо, то краще мені їм, застрілити себе самого. Хто з нас двох загине — буде видно. Поки що я знаю лише одне: вищий обов'язок людини зараз несе в собі набагато більше високої і страшної істини, ніж фляжок. Якщо хочеш знати, то лояльність — це питання відданості людини, бо зло зароджується в людині, в особі, а не в якихось безглуздох внутрішньополітичних чи міжнародних спірках. Тобі слід було б розуміти це, мамо.

— Ні, я цього не розумію. Навіть на "безглузді міжнародні спірки" поширюються поняття правотч чи неправоти.

— Але не на цю спірку. В справі володіння пустинею чи навіть Бахразом не можна говорити про моральний вибір між арабами й англійцями. Ніяка мораль — навіть твоя, християнська, — не посміє надати моральне право на володіння арабською країною нікому, крім самих арабів. І це не націоналізм (я зневажаю його), а найелементарніша моральна свобода, перша з свобод — будувати або псувати своє існування як тобі завгодно, без зашморгу чужоземної моралі на шиї — моралі, яка нібито покликана облагодіяти тебе, а на ділі несе тобі смерть за горщик смердючої нафти з твоєї пустині.

— Скажи, Тесе через це поїхала додому. Нед? Ти покинув її, щоб повернутися до цієї своєї примітивної Справи?

Втішність цього припущення викликала у Гордона посмішку, і він перестав сердитися.

— Тесе покинула мене, мамо, — відповів він спокійно. Але його тон забороняв

матері розпитувати далі.

— Тоді твоє рішення повернутися до Аравії викликане чимось слабкішим, ніж переконання, Нед. Молчливо, ти просто хочеш утекти. Отже, можливо, мені вдасться упросити тебе залишитись. Упросити залишитись ради твоєї сім'ї, якщо вже не ради чогось іншого.

— А я мало чим можу бути корисним для вас, мамо. Грейс, незалежно від того, чи стане вона папісткою, чи ні, повинчається з фріменівським лицемірством і житиме з ним довіку, якщо тільки я не уб'ю її чоловіка в якому небудь самотньому закутку пустині. Джек, сердешний пацифіст

Джек, доб'ється етичного і ідеологічного успіху, виробляючи гарматні башти для літаків...

Ці думки Гордона здалися матері найбільш гіркими з усіх, висловлених ним досі, і, бажаючи якось ооавіяти їх і "одночас не знаючи, як це зробити, вона спробувала апелювати до його синівських почуттів.

— А я? — спитала вона. — Ти вважаєш себе хоч в будь-чому зобов'язаним передо мною?

Гордон засмучено понурився.

— Тепер я вже не знаю, в чому я перед тобою зобов'язаний, мамо. Я знаю одне — що я тобі тут не потрібний.

— Але я маю право непокоїтися за тебе?

Гордон не відповів і відвернувся від матері — в його мовчанні відчувалась відмова від будь-якої задушевності і теплоти між ними, від будь-якої близькості. Проте довго лювчати він не зміг. •

— Я не поїду, якщо для тебе так важливо, щоб я залишився.

Він, мабуть, не усвідомлював, що цими словами покладає на матір відповідальність за своє життя. Місіс Гордон скинула на сина збентежений, зляканий погляд. Вона, здавалось, уже бачила себе винною в його загибелі, незалежно від того, що вона зараз скаже: адже будь-яке рішення ^було фатальним для сина — якщо він залишиться в Англії, то зазнає цілковитого душевного занепаду, а повернувшись в Аравію, він запламує себе безчесним вчинком, прирече себе на вічне заслання і вже ніколи більше не повернеться на батьківщину...

— Колись ти просив, Нед, щоб я ніколи не поводитися з тобою як мати-наставниця або як політик, — промовила вона. — І якби я зараз почала благати тебе, щоб ти не їхав, щоб залишився, то робила б це тільки як ТРОЯ мати. Я нездатна перебороти в собі інстинкт і природні почуття. 1 все ж я згодна пожертвувати цими почуттями якщо в Аравію тебе кличуть твої переконання і твоя Істина. Я не хочу стояти тобі на перешкоді або спонукувати тебе йти проти себе самого. Отже, я не проситиму тебе залишитися.

Гордон мовчав.

— Але ти не повинен залишати нас з почуттям гіркоти,— наполегливо додала мати.

— Ні, цього не буде, мамо.

— Тесе пішла від тебе розгнівана?

Гордон похитав головою ■ — тепер йому нічого не залишалося, як бути покірливим.

— Я привезу Тесе до нас, Нед. Вона стала для мене більш, ніж просто близькою людиною, і я потребую її — особливо потребуватиму, коли ти будеш в Аравії. Я привезу Тесе до нас, і тоді ти завжди знатимеш, що з нею все гаразд, що вона з нами і не губить себе злиднях.

Він спромігся тільки сумно кивнути головою у відповідь.

— І Сміта я теж запрошу до нас, — зворушено ка~ зала далі мати. — Йому буде дуже приємно в товаристві Джека.

— Сміт поїде зі мною, — сказав Гордон.

— О ні, Нед І — Мати була прикро вражена. — Це вже буде неправильно з твого боку. Він не повинен повертатися в Аравію. Сміт сказав мені, що тут, біля Джека, він уперше в житті відчуває себе корисним і вдоно-леним. Ти не повинен виривати його звідси, Нед. Може, Аравія і гарна для тебе, але для нього — ніколи!

В словах матері було стільки сердечної теплоти до Сміта, вона так стривожилася за нього, що Гордон з болісною відстороненістю замислився над цим виявом її почуттів. До Сміта вона почувала більшу інстинктивну близькість і прихильність, ніж до самого Гордона! Боязнь втратити Сміта виявилася сильнішою навіть за її розсудливість і дивне самовладання. Так, це не було позбавлене іронії — Сміт кінець кінцем дістав винагороду за свою скромність!

— Світ належить Смітам! — повторив Гордон свою стару формулу.

Та водночас слова матері розкрили йому очі на справжні якості Сміта — якості, що робили механіка таким потрібним для Гордона.

Саме присутність Сміта в Аравії — з його байдужим, сліпим ставленням до тієї країни — робили Аравію такою дорогою, близькою, рідною Гордону. Гордой міг цінувати пустиню і втішатися нею лише тоді, коли поруч нього був Сміт і своєю неприязню до пустині і стражданнями, що вона йому завдавала, створював контраст. Зробивши це відкриття, Гордон, проте, не дозволив собі проаналізувати свої почуття до Сміта — додержуючись тієї думки що сентименти є першопричиною всіх безглуздостей. Його становище вже й так було досить смішним — не боротися ж йому з матір'ю за володіння Смітом! Та він одразу зрозумів, що запобігти боротьбі неможливо — мати сама, своїм ставленням до Сміта, зробила цю боротьбу неминучою.

— Отже, насамперед треба було переговорити з самим Смітом. Ця необхідність трохи гнітила Гордона, бо він і без матері знав, що Сміт не хоче повертатися в Аравію. Але Гордон вже не міг зупинитися, і, відшукавши Сміта, він руба поставив перед ним питання.

Сміт ухилився від прямої відповіді.

— Як ви добудетеся до Аравії? — спитав він із збентеженим обличчям.

— Це не проблема. Трохи грошей, допомога Везубі, і ми — там.

— У вас є гроші? — наважно питав далі Сміт.

— Два фунти і шість пенсів! Але Джек винен мені дещо. Та взагалі добратися ми зможемо. Не робіть з грошей проблеми.

— А чи справи Гаміда зараз надійніші, ніж тоді?

— З цієї революцією в Бахразі — ще б пак!

— Але бахразці...

Зараз вони вперше за довгий час заговорили про Аравію — чи, може, їм тільки здавалося так, бо обидва почували себе ніяково.

Гордон знизав плечима.

— Революція в Бахразі — це тепер єдине, що може забезпечити визволення племен.

Сміт розважливо похитав головою.

— Якщо революція в Бахразі зайде надто далеко, Англія пошле авіацію в пустиню і війська на нафтопромисел.

— І це зупиняє вас, Сміт?

Сміт нічого не відповів, але його лагідні очі й морквяного кольору губи виражали ще багато інших, глибших сумнівів. Та Гордону було досить і того, що він почув, щоб зрозуміти, що Сміт в душі назавжди покінчив з Аравією. Які б не були причини, що колись привели його в пустиню, зараз їх вже не існувало; Сміт розгубив в Аравії всі свої надії і виніс з неї тільки одну науку: повертатися назад не слід. І тим паче не слід повертатися тепер, коли в будинку самого Гордона він ^няйшов те, що йому не вдалося знайти в Аравії. Все це Гордон зрозумів і, зрозумівши, усвідомив, як злочинно брати Сміта з собою. Однак, в ім'я свого власного життя він не відступився від Сміта і почав терзати механіка, користуючись його самовідданим й фатальним схилянням перед собою. ("Ні, це щось навіть куди більше за схиляння І" казав собі Гордон, втішаючись своєю владою над Смітом і спокійно використовуючи Смітові почуття для того, щоб відрізати йому шлях до відступу).

Сміт спробував відмовитися, сказавши, що від нього в пустині мало користі. Та Гордон відповів, що машини Сміта зробили можливими найбільші успіхи в минулому Повстанні — і навів приклад з аеродромом.

— То цього разу у вас же буде Зеїн з його бахразь-кими механіками,— вперто не піддавався Сміт.

Ішлося на те, що коли вони й далі говоритимуть лише про Аравію, Сміт переможе завдяки оцій своїй впертості. Тому Гордон спитав його, що він збирається робити, залишаючись тут, в Англії. Що можуть вони обидва знайти в цій країні? В країні, де нема ні мети, ні боротьби, яким би можна було присвятити себе. Відповідь Сміта була відома Гордону: залишившись тут, він працюватиме разом з Джеком і житиме щасливо і безтурботно. Але вголос сказати це Сміт не міг, бо навіть цією безтурботністю він був зобов'язаний Гордону. Для того щоб залишатися в Англії і втішатися тим новим життям, що відкрилося для нього в сім'ї Гордона, Сміт повинен був спершу відмовитись від Аравії і зректися самого Гордона. На такий обмін могла піти тільки людина брутальної і жорстокої вдачі — і Гордон знав, що на цей раз маневр вдасться і впертість Сміта дасть тріщину. Кілька натяків на те, що Сміт не зможе відчувати себе задоволеним в товаристві Джека і сім'ї, в той час як він, Гордон, буде в Аравії, зробили свою справу — Сміт відчув, що потрапив у пастку.

І тільки тепер, у відчаї, він згадав про обіцянку Гордона не повертатися в пустиню.

— Та обіцянка була моєю помилкою,— відповів Гордон.— Але ви ж нічого не обіцяли. Ви можете повернутися в Аравію з чистою і спокійною совістю.

Сміт все ще не згоджувався, але Гордон, знаючи його вдачу, без дальших доводів і умовлянь поїхав до Везубі — просити політика, щоб той дістав їм проїзні квитки.

Сміт не цікавив Везубі, але рішення Гордона збентежило його.

— Мене не дивує, що ви повертаєтесь,— сказав він.— Я побачив, що у вас нічого не вийде в Англії вже тоді, коли ви відмовились від пропозиції Мак Куїна й Моркара. Ви заблудили, шукаючи якусь фантастичну мету, Нед; шукаючи шлях до зміни світу і до істини. Кілька тижнів перебування тут довели вам, що найбільше, на що ви можете сподіватись—це трошки здорового глузду, трошки компромісу, трошки пустих обіцянок—яких досить, мабуть, тільки для того, щоб зберігати цю країну незмінною, рятуючи її від світу з зубатою пашекою.

— Не треба оплакувати мене,— відповів Гордон.— Ви мене не так добре знаєте, щоб збагнути всю глибину і всі причини моєї невдачі

— Кінець кінцем ви доб'єтесь успіху,— сказав Везубі.— Шкода тільки, що коли ви повернетесь в Аравію і цим порушите своє слово, ви втратите ореол героя в очах своїх співвітчизників. Вам ніколи не простять цього, Нед. Я можу простити вам, бо знаю, що ваша мета стоїть вище за ці дедалі кровожерливіші вимоги переляканих чеснот.

— Чесноти! Вищий обов'язок! Рано чи пізно мене хто-небудь уб'є з цим словом на вустах,— жалібно вигукнув Гордон. — Або одна половина світу почне вбивати з ним іншу.

— І за яку половину ви тоді вболіватимете, Нед? За Азію і тільки за Азію?

— О, я вболіваю не за Азію і не за світ,— відповів Гордон.— Людина — ось хто має значення для мене. І я, як і раніше, покладаю на неї всі мої надії. Але єдина людина, якою я ще здатний захоплюватись, живе на Сході. Це — араб. Незважаючи на всю його жорстокість і дурість, він — людина. Він зберігає благородство і мужність, і індивідуальність думки. Араб — це єдина людина, яку я можу розуміти. А цей блідий європейський тритон навряд чи ще залишається якоюсь певною біологічною одиницею — і я анітрошечки не шкодую, що розстаюся з його калюжею.

Везубі подав Гордону кілька телеграфних стрічок, що повідомляли про нові, кривавіші, демонстрації на араб, ських нафтопромислах і про зайняття території нафтоочисних заводів легіонерами Азмі-паші. Далі повідомлялося.

що лінії зв'язку з Істабалом, столицею пустині, перерізано. В Істабалі разом з принцем Гамідом є тепер чотири англійських службових особи. Ставлення принца до подій, що відбуваються, невідоме. В пустині також мають місце окремі спалахи насильства, але,— повідомляла упевнена телеграфна стрічка,— на думку місцевих англійських службовців, ці спалахи не слід вважати за загальне Повстання племен. Виступи кочовиків мають незначний і спорадичний характер, і принц Гамід (за допомогою бахразьких повітряних сил) зможе легко відновити порядок.

— Вам, мабуть, слід було б діждатися ще якихось фактів,— сказав Везубі.— Щоб

упевнитись у тому, що племена справді повстали.

— Факт! Навіщо інші факти! Подивіться на це — ось що головне,— Гордон тицьнув пальцем у донесення, в якому говорилося, що весь Бахраз охоплений заворушеннями: демонстранти бешкетують в селах і містах, нападають на залізничні станції і створюють ситуацію, яка за своїми ознаками дуже скидається на революцію. В столиці Бахразу тепер тихо, однак життя в ній завмерло, установи й магазини закриті, і деякі будинки ще палають після недавніх подій. Король закликав народ до спокою, Азмі-паша, на час кризи призначений військовим губернатором, і війська провадять воєнні дії проти заколотий ків, які намагались захопити склад зброї неподалеку від Бахразу.

— Якщо в Бахразі революція,— а там таки революція,— то Гамід теж повстане. Це єдиний факт, вартий уваги.

Везубі задав Гордону ще кілька питань, записуючи його відповіді для своїх коментарів з приводу подій в Аравії. Під кінець він спитав, яких заходів, на думку Гордона, мусить тепер вжити англійський уряд.

— Англійському урядові вже надто пізно вживати заходів, — відповів Гордон.— Повстання почалося. На цей раз воно переможе.

— І все ж я мушу порадити урядові щось робити.

— Порадьте йому визнати себе переможеним. Так, я серйозно! Англійському урядові залишається тепер або визнати себе переможеним, або послати в Бахраз і пустиню англійські війська для ведення справжньої війни. Бахразу настав край. Коли ви хочете, щоб англійці врятували ситуацію, для себе і для свого нафтопромислу, то

дорадьте їм підняти літаки й війська і знищити кожне вогнище опору в Бахразі й пустині.

— Цього я не можу порадити.

— Тоді запропонуйте їм визнати себе переможеними.

— Це, звичайно, неможливо.

— Але це — єдина альтернатива!

— Я не можу давати такі поради,— промовив Везубі.— Моя справа — запропонувати умиротворення, як ви-хід. Розумний компроміс.

— "Трошки пустих обіцянок",— повторив Гордон слова Везубі. — На цей раз вони не допоможуть. Ми вже остогидли арабам з цією формулою. Тепер Англії залишається або воювати, або забиратися геть — і мені байдуже, що вона обере.

Везубі вислухав його похмуро, та раптом розовощоке ч>бличчя політика прояснилося.

— А може, це й добре, що ви повертаєтесь туди,— сказав він.— Хто знає, може, ви станете знаряддям, яке виплутає нас з тих дурниць, що ми їх накоїли в Аравії! Боже, ну, звичайно, так! Може, ваше повернення несе для нас більшу надію, ніж будь-який інший фактор! Я напишу про це в журналі, коли ви висадитесь в Аравії.

Гордон, проте, не звернув увагу на ці слова і замість відповіді на них, почав висміювати одчайдушні спроби Везубі відшукати високий вихід; спроби Везубі. цієї "тіні тіней", "точки обертання", цього "спеціаліста по спеціалістах"... Та Везубі вже не слухав

його: він записував свою нову ідею про покликання Гордона. Мисляча людина, як первісний фактор! Аби тільки Гордон виправдав своє покликання — яким чудовим підтвердженням фабіанських ідей це було б!

Прийшов час, коли з старим світом були зведені всі рахунки і до від'їзду залишалося пройти лише крізь одне— крізь вияв родинних почуттів і оскільки в Гордонів емоції завжди були невловимі і надто суб'єктивні, вони залишили їх невисловленими. Жоден з них — а тим паче Нед — не поведився під час розставання так, ніби існує потреба, чи тяжке передчуття, чи взагалі якась сумна причина для демонстрації сентиментів. Розлучаючись, вони просто виконували волю незбагненої дої, що розпоряджається всією сучасною світовою плутаниною. Одну лише Грейс ця плутанина не цікавила, і вона сумовито сказала братові:

— Видно, ти дійсно не можеш бути щасливий тут. Ти надто чудна людина.— І вона покартала Гордона, як Розалінда картала шукача пригод Жака 26: — Сердешний? Нед! Ти підробляєшся під чужоземну мову і носиш чц~ дернацький одяг; нехтуєш благами своєї країни; чевдово-лений з своєї долі і мало не дорікаєш богові за те, що він наділив тебе твоєю зовнішністю! — Грейс посміхнулася.— Та, видно, щоб бути чимсь більшим, ніж невеличким диваком, тобі таки справді слід податися куди-небудь НЕ* край світу.

Холодний спокій умиротвореної душі давав Грейс перевагу над братом — особливо, коли до цієї умиротвореності домішувався ще спокій Розалінди. Однак Гордону^ таке ставлення сестри було приємнішим, ніж мовчазна, ухильна ніяковість збентеженого Джека або матрина терпелива покірливість долі, бо сестрі він міг відповідати в її ж тоні. Він навіть натякнув Грейс, що як брат і сестра вони тепер ближчі одне до одного, ніж будь-коли:

— ...Я, певно, зустріну Фрімена в пустині. Я вже тепер задумуюсь над тим, що мені робити, коли ми зійдемося з ним лицем в лице — як вороги.

— А чи не задумаєшся ти над тим, що він робити* ме?— похмуро спитала Грейс.

Гордон тільки поблажливо посміхнувся у відповідь — його переконання, на відміну від фріменівських, дозволяли йому носити з собою пістолет!

Мати сказала, що знайде який-небудь спосіб пересилати йому листи — і свої, і від Тесе. А після обіцянок" листуватись англійці, розстаючись, вже не можуть лити сльози; і коли прийшов ранок, Гордон поцілував її в бліді губи, відчуваючи, що, розчарувавшись в ньому, мати збідніла. Тепер, в своїй потребі вірувати в людину, вона, мабуть, звернеться до Джека або навіть до Тесс І, роблячи останню спробу підбадьорити матір, Гордон попросив-її написати листа Тесе, відшукати її й привезти додому. Він не вірив в здійсненність того, про що просив, і в ду-ші знущався з себе, коли говорив це, але мати кивнул" у відповідь на знак згоди. За мить Джек зрушив машину, і стара Гемпшірська алея стала єдиною ниткою, що ще пов'язувала Гордона з його матір то.

Поїзд мав довести Гордона і Сміта до Парижа. Брати

раяом увійшли в вагон третього класу, і Джек допоміг Гордону розставити речі і влаштуватись, прислуговуючи йому з виглядом старої людини, яка і собі не від того, щоб поїхати разом з братом і знову пережити минулі часи. Але Гордону нестерпно

боляче було дивитись на сумну дружню посмішку Джека, і він сказав братові, щоб той їхав додому, не дожидаячись відходу поїзда Джек, однак, не погодився, бо хотів попрощатися і з Смітом.

Сміт приїхав за хвилину до відходу поїзда з супроводі свого батька. Гордон потиснув руку високому, статечному чоловікові, який майже на руках підняв свого великого сина у вагон і залишився на пероні, кремезний і поважний, знявши розмову з Джеком про щось незначне саме тоді, коли подавався сигнал відходу Поїзд рушив, але Гордон не зводив очей з цього чоловіка, що з'явився так поважно з якогось непізнаного кутка в Смітовому існуванні — з'явився, постав во плоті на мить, тільки для того, щоб зникнути зараз в тому ж міражі, що й Джек. В цю мить Гордона охопив жах, бо серце його стиснулося від думки про катастрофу, в яку він затягує Сміта і тільки рух Смітових ніг — механік зручніше влаштувався на своєму сидінні напроти — врятував Гордона від дальших роздумів, які могли б завдати йому ще більшого болю і гризоти.

'Частина фірме игл

НАФТОПРОМИСЕЛ

РОЗДІЛ XXVIII

ди, жди, жди. Ніщо не нагадує Повстання племен! — поскаржився Гордон Бекру. І додав уїдливо, але без особливого запалу: — Навіть кривавий Бекр, і той, здається, припишкнун і підупав духом через це дождання.

Бекр байдуже знизав плечима, і Гордон одійшов від головоріза, дратливо підіймаючи ноги, щоб з сандалій висипався пісок. Ніякої втіхи — під'юджувати чоловіка, який досі рюмсає і молиться за свого зморшкуватого напарника Алі, кілька місяців тому вбитого кулями, що призначалися для Гаміда.

— І все це через той смердючий нафтопромисел! — промовив Гордон. На обрії, там, де пустиня непомітно зливалася з небом, в прозорих хвилях спеки здіймалися срібні баки нафтоочисних заводів.— Ідеться не про звільнення пустині і не про захоплення якого-небудь там прикордонного міста. Ні — давай нафтопромисел, та й годі! Геть усе військо Гаміда прилипло до цього клятого місця — на посміх легіонерам Азмі, які сидять собі всередині й хихикають з нас, та на радість тому Зеїну, який тільки й жде, щоб накласти на промисел руку, А в моїй особі вони знайшли собі дурника, який, крім того, що шпі-онить для них, нічого більше не знає!

Бекр виліз на свого похмурого верблюда і, незадоволено бурмочучи, поїхав геть: надто багато запитань у цього Гордона і надто він неспокійний! Не вміє він ні уболівати за старими друзями, ані співчувати їм. Гордон ударив ногою свого верблюда, видерся на нього, поки він підводився, і поїхав слідом за Бекром поміж іграшковими клубками колючого дроту, який вони перед цим постягували верблюдами з шляху. Дорогою Гордон і Бекр порівнялися з кількома пастушками-бедуїнками, які гнали по весняній траві невелику отару кіз і чорномордих овець. Гордон гукнув їм, щоб вони забиралися звідси, доки легіонери не постріляли їх з нафтопромислу. Але "інки у відповідь почали скаржитися на Гаміда, який умовив їх чоловіків піти до нього на службу, спокусивши їх гвинтівками й верблюдами. Закінчили бедуїнки тим, що обклали Гордона і Бекра

лайкою, називаючи їх злодіями й викрадачами людей.

— Чого ви плачете! — глузливо крикнув їм у відповідь Гордон.— Гамід незабаром дасть вам землю й збагатить вас. Чи не варт заради цього позбутися кількох нікчемних козольобів і мучителів жінок?

Жінки не переставали голосити, і Бекр кинув їм мішечок фініків. Гордон тим часом попрямував до огорожі, за якою був розташований нафтопромисел і очисні заводи. В нього почали стріляти, і він порадив Бекру послухати, як свистять справжні англійські кулі, цілком справедливо намагаючись позбавити його життя.

— Тут, звичайно, вони не мене особисто мають на увазі,— додав Гордон з гіркотою. Незважаючи на кулі, він зупинив верблюда і почав оглядати проломи, пророблені в огорожі броньовиком Сміта.— А тепер-от я вже шпигую для Сміта,— промовив він до Бекра, але, обернувшись, побачив, що охоронець скромно залишився на деякій відстані позаду і що він — сам-один на цьому вапняковому аванпості. Гордон знизав плечима і рушив слідом за довгою тінню Бекра — до низького, кволого сонця.

Вночі генерал Мартін виїхав з обложеного нафтопромислу — шукати Гордона. Він, не криючись, їхав пустинею — в англійському одязі, без прапора, вигукуючи ім'я Гордона, і перші зустрічні кочовики, помітивши його, мало не застрілили. Араби доставили генерала до вогнища, біля якого сидів їхній англійський повелитель; Гордон хльоснув Мартіна гострим, насмішкуватим поглядом голубих очей і відвернувся, знов поринувши в думи. Вони пили каву і мовчали, аж доки генерал не стерпів

— Інколи, Гордон.— сказав він.— мені здається, що ви соліпсист²⁷. Якщо ви взаіалі визнаєте існування реаль-

ного світу, то, мабуть, вважаєте, що він існує лише для того, щоб задовольнити ваше уявлення про нього.

—: Ви вітаєте моє повернення в Аравію,— спитав Гордон,— чи моралізуєте?

— Ви не відповідаєте жодному з моїх моральних принципів, — сумно промовив генерал і, змахнувши рукою, відігнав від себе старі жалі й докори, а з ними — і докучливих нічних мух, що злетілись до палаючого сушнику.— До речі, ми знали, що ви повертаєтесь, і могли б запобігти цьому...

— Ах, облиште ви цю теорійку моєї "корисності"!

сказав Гордон.— Що вам треба? Коли б я знав, що ви перебуваєте на тому промислі з Азмі і легіонерами, я, мабуть, поведився б обережніше.

Генерал покартав його:

— Ви необачні, Гордон. Ми бачили вас сьогодні вранці біля того пролому в огорожі. Якби я не зупинив наших гарячих бахразьких друзів, в вас, не дай боже, могли б і влучити.

Гордон не хотів розмовляти про цей вияв турботи за його життя. Він ліг на підстилку і немов забув про генерала й про все на світі — здавалось, його помірне дихання було єдиним важливим актом в цій мовчазній, просторій ночі.

— Дивно,— неспокійно промовив генерал.— Мені все здається, що я чую запах жасмину. Невже він уже розквітнув?

Гордон переборов своє заціпеніння і відповів, що його воїни палять сухі кущі жасмину ("примхливий спосіб варити каву на вогнищі з зітхань закоханих!"). Генерал подивився на розсип маленьких мерехтливих вогників і спитав у Гордона, якими людьми він керує на цей ра?.

— Гамід повернув вам усіх ваших бродяг?— добродушно поцікавився він.

— Всіх,— відповів Гордон.— За винятком тих, кого повбивали з намови Фрімена. Перед від'їздом я доручив своїм бродягам служити Гаміду, і він призначив їм пенсії і тримав біля себе, при дворі. Фрімен, звичайно, не міг стерпіти такого. За його вказівкою бахразький літак скинув на моїх бродяг кілька дисциплінуючих бомб — і за одну мить двадцятьох з них не стало. А ще двоє померли від ран до того, як Гамід встиг дістатися до них

— Аххх! — зітхання генерала було безмежно-сумне.

жалісливе і водночас сповнене презирства до його колеги.— Як зустрів вас Гамід?— лагідно спитав він.

— Як мужчина! Він плакав, і я з ним.

— А Сміта?

— Сміта?— згадка про механіка роздратувала Гордона.— О, Сміта так само! Коло Сміта вони упадають Називають його "любий" і "чистосердий".

— Мене дивує, що він поїхав разом з вами. Коли я останнього разу розмовляв з ним в Англії, мені здавалося, що він мріяв лише про одне — влаштуватися й зайнятися ділом разом з вашим братом. Ну, та ви, звичайно, нерозлучні в цій аравійській справі...

Гордон підкинув гілок у вогнище, полум'я спалахнуло,— він швидко відсмикнув руку й відсахнувся.

— Я привіз Сміта в Аравію,— гірко промовив він,— бо маю потребу в ньому. А коли все це скінчиться, я одішлю його назад, до брата.

— Коли це скінчиться? — повторив генерал. 1, сприймаючи формулювання Гордона, спитав: — А що робитиме Гордон, коли це скінчиться?

Гордон знизав плечима.

— Хіба не однаково? На цей раз я послужу Повстанню до кінця. Ніяких більше клятв і обіцянок залишити Аравію, ніяких компромісів з дійсністю. На цей раз я маю намір виправдати своє існування, бо в цю Справу я вкладаю все своє минуле, сучасне й майбутнє. Ніщо поза цією Спрavoю більше не існує для мене. І на цей раз, генерале, я дослужу їй до кінця, до її успішного завершення.

— Спочатку воно повинне здійснитися, те успішне завершення, — задумливо промовив генерал. Він був глибоко стривожений. — Власне, вся проблема і полягає в тому, щоб дійти якогось завершення. Отже, як ми завершуємо це Повстання, Гордон?

— Ну, ви, мабуть, усе ще покладаєте надії на вирішальну битву, генерале.—Гордон глузував, але незлобиво; і коли генерал нагадав йому, що між ними вже відбулася така битва — за аеродром, під час минулого повстання, і що він, військова людина, виграв її, Гордоч стотм-лено відповів: — Якщо ви виграли ту битву, то скажіть, чому ви тепер знову тут і чому ви знову ведете її?

Генерал повернувся обличчям до закутаної постаї. яку чимраз більше оповивала нічна тиша.

ЗБ4

— Це не та сама битва, Гордон; і не те саме Повстання. Мені здається, що цього разу воно подобається вам не більше, ніж мені. Скидається на те, що Гамідові дру-зі-революціонери з Бахразу остаточно обплутали його — бо інакше він би не встряв в оцю їхню безглузду гру з нафтопромислом.

Гордон на якусь мить пожвавішав.

— Не думайте, що ми ведемо тут таку вже безглузду гру,— кислим тоном промовив він.— Гамід, може, відчуває до тих міських механіків з їхньою догмою не більше симпатій, ніж я, проте цей нафтопромисел — ціна, яку він платить за їхню допомогу. Адже ви й самі добре розумієте, що це Повстання племен було б неможливе, коли б міські догматики не розстрожили спершу гнилу монархію, яку ви двадцять років підпирали в Бахразі. А тепер з н*чо покінчено...

Генерал кивнув головою:

— Знаю.

— ... і Повстання племен завершиться перемогою. Отже, на вашому місці, генерале, я покинув би промисел і тих тупоумних легіонерів Азмі—хай гинуть під три чорти!

— Але саме кривавому кінцю я й хочу запобігти.— Раптом на них налетів неспокійний вітерець; генерал підвівся, щоб вдихнути свіжого повітря і знайти в цього ві-терця підкріплення своїм словам.— Якщо необхідно буде, ми можемо віддати вам нафтопромисел.

Гордон заворушився, відхиляючись від диму вогнища, який тепер стелився в його бік.

— Звичайно, я маю на увазі кочовиків,— поспішно додав генерал,— а не ваших бахразьких союзників там, на пагорбах.

Гордон зітхнув.

— Тоді звертайтеся до Гаміда, генерале. З цим вам нема чого приходити до мене.

— Ні! Я прийшов саме до вас, Гордон. Гордон підвівся.

— В будь-якому іншому місці в пустині,— сказав він.— нічний вітерець такий чистий! А тут він їдкий і нудотний, просякнутий смородом кислот, газів, нафти. Я ненавиджу цей нафтопромисел, генерале. Я не можу навіть передати вам, як гнітюче він діє на мене. Насамперед — самим фактом свого існування і цією силою поза нас — машинами. Я можу терпіти їх у Детфорді чи Дегенгемі, але тут, на краю незайманої пустині, цей нафтопромисел — обурливе зло. Мало того, він стоїть на перешкоді будь-якій надії на майбутнє Аравії. Він стає фактором, що підкорює собі Справу кочових племен, Революцію бахразців, бо всяка боротьба арабів за право на життя стала раптом пов'язуватися з існуванням цього нафтопромислу, з оволодінням ним. І тепер, здається, той, хто вирішуватиме майбутнє цього клятого місця, вирішуватиме й майбутнє всієї Аравії, незважаючи на різні там високі ідеї чи ідеали.

Генерал ждав, може, Гордон скаже ще щось, але той мовчав.

— Тепер ви розумієте, чому я прийшов саме до вас,— порушив мовчанку Мартін,— а не до якого-небудь араба чи навіть до Гаміда. І нам треба мирно порозумітися між собою, Гордон.

Генерал замовк, але Гордон не виказував цікавості. Тоді генерал почав викладати свою пропозицію: він, Мартін, вживе всіх заходів — домовиться з Азмі й легіонерами — аби Гордон від імені кочових племен міг швидко й безперешкодно вступити у володіння промислом. А потім справу вирішать переговори. Гордон може репрезентувати племена, а генерал Мартін — англійський уряд або нафтову компанію, чи яке-небудь інше управління промислу.

— Управління? А хто управлятиме ним?—похмуро запитав Гордон.

— Промисел й очисні заводи не потрібні кочовикам,— пояснив генерал.— Вони повинні залишитися в нашому розпорядженні. Звичайно, ми укладемо нові умови безпосередньо з Гамідом і представниками племен.

— Отже, ви цілуєте ваших вірних бахразців і кажете їм "прощайте"?

— Бахраз — це інша проблема, Гордон. Тепер не варт обговорювати її. Але я хочу знову й знову підкреслити, що ми дозволяємо вам і кочовикам вступити у володіння промислом, а не вашим союзникам-революціонерам з Бахразу. Цей промисел — не для отих фанатичних городян і селян.

— Це від вас не залежить,— похмура насмішкуватість, в якою Гордон сказав це, не приховувала його поразки в цьому питанні.— Гаміду це місце не потрібне; але воно потрібне його союзникам-революціонерам. Саме тому ми, кажу вам, і прийшли сюди.

— Тоді знайте, що ми скоріше висадимо в повітря промисел, нафтоочисні заводи, усю цю територію, ніж допустимо, щоб вони потрапили до рук бахразьких революціонерів.

— Ідіть з цим до Гаміда, генерале!

— Ні, я можу довіряти тільки вам. Або вам, або ні* кому більше.

Гордон плюнув, як араб, коли той виявляє своє обурення.

— Ви гадаєте, що мене легше підкупити, ніж Гаміда?

— Ні, ви не такий засліплений, як він,— відповів генерал. — І я знаю вас, Гордон. Я глибоко переконаний, що коли прийде час остаточного вибору, ви станете в такій саме мірі англійцем, в якій ви намагалися досі бути арабом.

— Я надто втомлений, генерале, щоб зараз сперечатися з вами про це. Можете залишатись при своїй думці. І кажу вам — ідіть до Гаміда. Я тут нічого не вирішую. Щодо мене, то я виконуватиму те, що накаже мені Гамід, бо я служу йому без будь-яких застережень чи фокусів. Я прагну лише одного: дослужити цьому Повстанню до кінця, яким би цей кінець не був.

— Тоді давайте домовимося про розумний кінець тут, зараз, Гордон. Гамід буде вдячний вам.

— А союзники Гаміда?

— З ними ми знайдемо, як поговорити.

— Як? Мовою бомбардувальників? Кинете на них де-сантників-парашутистів з

Іраку? Пізно, генерале. Більше ніж половина країни вже в руках городян і селян, і решта безперечно також стане їхньою. Єдине, що залишається їм для цілковитого і остаточного успіху — це захопити нафтопромисел.

— Вірно. Але вони його ще не захопили. І ми ще маємо час на те, щоб розправитися з міськими фанатиками.

— Стережіться, генерале! Ці бахразькі революціонери — твердіші й чистіші за будь-якого з ваших прихильників.

— Мені не хочеться заперечувати вашу філософію щодо людини, Гордон, бо багато в чому вона збігається з моєю. Але у воєнних справах, зокрема в цій коротенькій війні, не враховується ні філософія, ні людина. У цій битві переможуть машини — незалежно від того, як! люди чи ідеї беруть в ній участь. А в нас машин вдосталь — є і зброя, і амуніція. Щождо ваших бахразьких революціонерів, то в них цього нема. Це й вирішує справу.

— Це ж стосується і кочовиків, слід гадати?

— Тим паче кочовиків — якщо нам доведеться пустити в діло наші війська. Але ми не хочемо вживати таких заходів до кочових племен. Повторюю, Гордон, ми готові визнати Повстання Гаміда або принаймні розпочати з принцем переговори — але при умові, що ітиметься тільки про кочовиків.

— Тоді ідіть до Гаміда.

— Піду, але після того, як домовлюся з вами. Гордон похитав головою.

— Вирішувати може тільки Гамід.— Я — його підлеглий.

; — Тоді ви самі поговоріть з ним. Врахуйте, Гордон, Що я — перший поборник переговорів з Гамідом та його визнання; але лунають і інші голоси — які вимагають інших заходів. І на джентльменське поведження в нас залишається небагато часу

Гордон не відповів нічого, і генерал подумав, що в цьому байдужому мовчанні прозирає справжній фаталізм — незвичайний для англійця. Це була терпелива покірливість долі в людині, що, замкнувшись у своїх переконаннях, обмежила себе своєю Справою — прагнучи позбутися будь-яких вагань, звільнитися від мук невизначеності, втекти від болісної необхідності приймати якісь рішення. Хоч Гордон, який стояв у цю мить перед генералом, залишався таким, як і завжди, колишня удаваність залишила його, він став простішим — простішим принаймні в такій мірі,— похмуро вирішив генерал,— з якій це дозволяє йому його дивовижна вдача.

— Я залишаю це на ваш розсуд, Гордон,— сказав Мартін.— Я маю всі відомості про ваше військо — бойові якості його невисокі. Щождо легіонерів Азмі, то вони добрі і абсолютно віддані солдати, і ми можемо втримувати наші позиції скільки завгодно. До того ж, чим довше ви відкладатимете розв'язання цього питання, тим гіршими будуть наслідки для ваших друзів, бо в Лондоні кінець кінцем вирішать увести в дію регулярне пінсько. До речі, цією справою цікавляться не тільки в Лондоні — на нас натискають і ззовні. Отже, якщо ви поговорите з Гамідом або зміните своє рішення — рушайте до нас тим шляхом, який ви так старанно розчищали. Якщо я побачу вас на протязі наступних сорока восьми годин, я впущу вас. Але обов'язково візьміть з собою білий

прапор, за всіма правилами, бо інакше ми вам не повіримо.

Гордон ліг на бік і натягнув на себе ковдру й старий плащ. Закутуючи обличчя кінцем головного убору, він відповів:

— Якщо на протязі наступних сорока восьми годин ви побачите мене під прапором на тому шляху, генерале, то стріляйте! Ради бога, стріляйте! Я не піду до Гаміда, і я не зміню свого рішення. І якщо я піду тим шляхом, то тільки для того, щоб закінчити цю справу по-своєму, а не по-вашому.

— Побачимо,— терпеливо відповів генерал. Він щільніше загорнув смушкове пальто і сів дожидатися світанку, щоб кочовики переправили його до обложеного промислу.

РОЗДІЛ XXIX

Опівдні другого дня повернувся Сміт. Він їздив у своєму броньовику оглядати позиції противника, і в нього був діловитий вигляд професіонального військового. Від захисних окулярів навколо його очей утворилися брудні кола; незграбно виплигнувши з вузьких дверцят машини, він почав відпльовувати гряззю. Гордону не хотілося підводитись і порушувати привітанням полуденну тишу, але коли зсередини броньовика почувся знайомий голос, який промовив: "Де він, цей араб, цей Володар пустині?"— Гордон хутко схопився і радісно загукав:

— Зеїн! Зеїн!

Вони обнялися, два чоловіки, зовнішньо схожі один на одного, як близнята, але один — весь відчайдушна відвага Заходу, другий — втілення незламної сили семітичного Сходу. Гордон пританцьовував босими ногами на гарячому піску. Оглядаючись, чи нема поблизу тіні, він сказав:

— Кажи, в ім'я аллаха! Що привело сюди генерала Народної армії? І чому генерал не керує вуличними боями в Бахразі, не штурмує фабрики й поштові контори? Га? Відповідай! Привіт, привіт, привіт тобі!

Гордон не вперше з радістю відкривав для себе бахразця. Вони вже зустрічалися після повернення Гордона. Гамід, який був присутній під час їхньої зустрічі, з дивною мовчазністю і уважністю стежив за ними, слухав як вони від смеркання і до світанку завзято сперечалися і позицій своїх догм. А потім вони по-дружньому розсталися, як того вимагало їхнє давнє братерство.

Після перебування в Англії їхнє старе — чи нове — братерство перетворилося для Гордона в простий потяг до цієї, як він їх тепер називав, "людини дії". Він навіть сказав Зеїну, що після жахливого видовища, яке являють собою безликі, обмежені англійці, його вабить до себе кожний, хто своїми рішучими й крутими діями хитав існуючий світ. Так, Гордон готовий був тепер полюбити свого витриманого бахразького двійника, саме тепер, коли той став для нього зразком зосередженої діловитості й прямої дії... Але до біса догми! Інколи він просто захоплювався цією людиною. Ах, Зеїн!

— Отже, ти тепер головний двигун,— сказав Гордон, немов натякаючи Зеїну, що їх братерство набуло для нього якоїсь нової цінності.

— Це звучить надто по-англійськи для мене,— лукаво відповів бахразець.— Мені більше до вподоби просте братерство наших пустинь — тільки вірність і ніякої догми!

Він подивився на Гордона з прихованою глузливістю людини пустині, потім розсміявся так, немов у цю мить саме він знайшов відчуття смішного, а Гордон втратив його.

Таким було чудове перетворення, що його зазнав Зеїн.

В Лондоні, пригадуючи бахразця, Гордон завжди бачив його, як холодного, скритного змовника, сухого, замкненого в собі догматика, нездатного цікавитися людиною як такою. Він надто розумний і тонкий, думав Гордон, щоб викликати до себе тепле почуття. Але тепер, після досягнутих за короткі місяці успіхів у пустині, в Зеїні з'явилася якась грізна прямота, усвідомлення нездоланності своєї сили. Це зробило його різкішим, але, можливо, і обачнішим. Він немов завоював собі право на веселий жарт, безцеремонні обійми, навмисну приятельську зневажливість з деяким навіть відтінком грубуватої інтимності. Власне, це були звичайні риси, властиві товариській людині, якщо не враховувати останнього захисту Зеїна — його звички в усьому покладатися тільки на себе самого.

— Ти завжди був надто вузький,— казав Гордон.—

Чи є на світі будь-хто, кому ти віриш?—Гордон спитав це, намагаючись глибше проникнути в нові й складні обставини, що виникли з їхніх братерських взаємин.

— Кому я вірю?

Голос бахразця здавався так само спаленим сонцем пустині, як і його тіло; якусь мить він обережно підшукував слова, потім зітхнув доброзичливо й сказав:

— Вірю в моє вчення, в мій народ. Хіба цього мало?

— А чи не міг би ти набратися ще трохи хоробрості й рискнути повірити просто в людину? ,

— Ні!

— Тоді ти жалюгідна жертва власного вчення! Признайся, адже ти часто відчуваєш себе старим, змученим, покинутим усіма, га? Відповідай!

Бахразець не відповів. Він тільки всміхнувся й знизав плечима. Незалежно від того, яку відповідь він вважав правильною, все це було для нього тільки грою розуму, забавною загадкою, над якою варто було подумати, але тільки на самоті.

...Гордон пригадав цю розмову зараз, сидючи поруч Зеїна в короткій тіні броньовика, і сказав бахразцю:

— Я радий, що ти приїхав поглянути зблизька на цей промисел. Я не вірю в тебе, коли ти сидиш десь там на пагорбах і чекаєш, поки ми тут підготуємо для тебе перемогу. Що ти збираєшся робити з цим промислом, коли він потрапить до тебе в руки?

— А що, по-твоєму, нам слід робити з ним?—спитав бахразець з щирим здивуванням.— Він принесе велику користь новій нації...

— Мені нема діла до твоєї нової нації,— перебив його Гордон,— вона не є моєю метою.

— Можливо, вона й не є твоєю метою, брате; проте, вона виникне, як результат цього Повстання! — Бахразець підкріпив це твердження кивком своєї довгастої голови.

Ці слова, як і все, що Зеїн говорив Гордону, таїли в собі відтінок жарту, немов якийсь натяк на те, що його двійника — "інглізі" — тут, в Аравії, не слід сприймати надто всерйоз. У іншої людини це, мабуть, звучало б, як образлива зневажливість, але у Зеїна це була тільки ввічлива толерантність.

— О, я знаю, яким буде результат Повстання.— погодився Гордой,— але ця перспектива дедалі менше подобається мені. Тепер твої фанатики-революціонери об'єдналися з кочовиками, щоб перемогти Азмі і всіх інших, і це добре: інакше ми не зможемо перемогти. Але чи буде цей союз таким же благом для кочовиків після того, як ми# переможемо? Твоя догма ввійде в їхнє життя, вони повинні будуть жити за її законами... Я вже тепер уявляю собі це майбутнє! Ось воно, те життя, що прийде в пустиню! — Гордон кивнув на сріблясті баки й труби нафтоочисних заводів, що маячили на обрії.

На хвилину це видіння зникло — бо його заступив старий верблюд Гордона. Верблюд підійшов до машини, з цікавістю приюхався до розжареної на сонці броні і доторкнувся до неї губами... Тієї ж миті біль від опіку примусив його незграбно відскочити назад і погнав в пустиню. Кочовики, що лежали поблизу, підводили голови й сміялися. Але Гордон, гнівно лаючись, наказав їм рушити наздогін за цією дурною твариною — якщо вона втече, то йому й зовсім не буде на чому їздити!..

ж — Невже ти їдиш на цій старій шкапі?—спитав бахразець. — А чому б тобі не їздити на мотоциклі, Гоо-дон?— Слово "мотоцикл" він, як механік, промовив по-англійськи.

Гордон швидко перевів погляд з бадьорого, зодягненого по-міському араба Зеїна на змученого, закутаного в арабський бурнус англійця Сміта.

— Сміт сам виказав тобі секрети мого перебування в Англії, чи ти розпитував його?

— Я питав, а Сміт, сповнений прихильності до тебе, розповідав,— відповів Зеїн.— Мені не слід було цього робити, брате?

— Ні! Це скучно й нікому не потрібно. Міскін Сміт! Сердешний Сміт! Йому стільки доводиться терпіти через мене...

Обидва подивилися на Сміта, який спав біля їх ніг у вузькій смузі тіні. Його розморене полуденною спекою тіло мало жалюгідний і стражденний вигляд. "-Міскін Сміт!" повторив Гордон знову, вживаючи слово, яким араби виражають ніжно-жалісливе гнівчуття. Він відчув, що більше не в силі дивитись на Сміта, і, взувши чисто вимиті ноги в сандалі, підвівся й пішов разом з Зеїном до шляху, що вів до нафтопромислу.

Рівне, відкрите шосе вело прямо до загороджень з колючого дроту, до першої лінії укріплень з брустверами й мішками з піском, і доходило до огорожі, де на броньованих вишках були встановлені старі, але ще придатні кулемети Льюїса. Вітер намів густий шар порошу на асфальт безлюдного шляху. Гордон і Зеїн ішли повільною ходою, з цікавістю роздивляючись навколо себе, і весь час сперечалися про майбутнє арабів. Це була небезпечна прогулянка, і небезпека зростала в міру того, як, проминувши розірвані колючі загородження, вони наближались до передових укріплень. Але такі

забави — "прогулянки в смерть" — були в душі Гордона. Коли попереду пролунав гвинтівковий постріл і куля проспівала над їхніми головами, Гордон хитрувато глянув на Зеїна, але зовсім не для того, щоб почути від супутника якесь зауваження, а просто, щоб побачити, як той себе почуває. Та повіки араба лише стомлено рухнулись, на знак того, що він розуміє виклик Гордона й приймає його, — і вони простували далі, назустріч гарматним жерлам, сперечаючись про надії і плани Зеїна щодо нової нації в пустині.

— Кажу тобі, твоє національне начало — це тваринне начало, — казав Гордон. — Руйнування західного світу й тільки! А моя єдина мрія тут, єдиний сенс мого життя — це врятувати й зберегти життєвий уклад кочовиків. У цьому й лише в цьому полягає для мене все значення нашого Повстання!

— Цього недосить! — коротко промовив бахразець; як і всі його інші короткі висловлювання, це прозвучало і як спростування, і як висновок.

— Але для мене цього досить — як і для кожного кочовика! Племена мусять бути збережені, хай їх залишать в спокої. Навіщо тобі робити кочовиків огузком до твоєї нації городян і селян? Залиш племена в спокої, Зеїн! Дай їм перемогти, а потім хай залишаються в своїй пустині із своїми віруваннями, із своєю мужністю й витривалістю, хай навіть із своїми злиднями!

Звідкись пролунав ще один постріл, нагадуючи про небезпеку їхньої путі, але посвисту кулі не було чути, і вони не звернули уваги на нове застереження.

Бахразець витер худорляве, енергійне обличчя парусиновим кашкетом і знову одягнув його на голову. Він йшов важкою ходою, заклавши руки за спину. Його сорочка й штани чимсь віддалено нагадували військову форму — адже він і був тепер військовим, — та, незважаючи на це, він і досі ще мав вигляд вагоновода з Бахрази, а не людини, яка вже розгромила всі бахразькі війська на півдні, крім легіонерів Азмі, що засіли в укріпленнях нафтопромислу.

— Ні, Гордон, — заперечував тепер Зеїн. — Ми не можемо залишити наших братів з племен на одвічне дикунське життя.

— Дикунське? — Гордон жорстко розсміявся. — Життя племен — це дар божий, краса, досконалість у порівнянні з жахливістю цивілізації.

Гвинтівкова куля вдарила по асфальту й відрикоше-тила, з огидним скреготом пролетівши над їхніми головами. Вони пішли далі, і Зеїн все доводив помилковість поглядів Гордона.

— Хіба можна відкидати племена назад, у болото феодального життя? — казав бахразець. — І як взагалі можна любити злидні? Племена заживуть по-новому. Вони підуть з нами шляхом до прогресу, і підуть без примусу, своєю волею.

— Під три чорти прогрес! — вигукнув Гордон. — Прогрес вихолостить з кочовиків їх безпосередність, благородство, їхню силу, сміливість, їхню привільну поезію!

Один відрізок шосе був занесений піском, і поки вони, спотикаючись, перебиралися через його хвилі, Зеїн твердив, що племена втратять свої природжені якості тільки в тому разі, якщо вони і далі скнітимуть в своїй первісній відсталості.

— їм загрожує згасання. Згасання від неучтва, бідності, занедбаності,— закінчив бахразець, коли вони знову ступили на твердий асфальт.

— Отже ти приведеш міських йолопів рятувати богів пустині— із стогоном промовив Гордон.

— Ми рятуємо одне одного Няттте Повстання тепер єдине: городяни, селяни, кочовики. Ми невіддільні. Гордон. І це — істина.

Над їхніми головами тепер весь час співали й свистіли кулі, і одного разу щось глухо ударило в пісок біля шляху. Але шлях вів їх вперед, і тепер вже не було надії, що хто-небудь з них поверне назад.

— Що каже Гамід про твою догму? — спитав Гордон.

— Він керується нею.

— Неправда! Він тільки використовує тебе, Бахразі, як ти використовуєш його.

— Твоя зневіра породжена самотністю! — з м'якою посмішкою промовив вагоновод. Його брови трохи підвелися: стрілянина посилювалася.

Навколо них простягалася суха, неосяжна пустиня. Позад них в гнітючому безлюдному мареві тяглася жалюгідна, закинена стрічка шосе. Але попереду шлях переходив у величну фата моргана сріблястих нафтосховищ, які, здавалося, чудом висять у повітрі там, де небо й пісок непомітно зливаються водно.

Коли б вони віддалися цій захоплюючій грі зору й уяви, то, мабуть, заговорили б про нафтопромисел, як про якийсь невідомий, фантастичний світ, але шалена стрілянина раз у раз повертала їх до дійсності, і Гордон заговорив про реальну дійсність, що перед ними.

— Ось він стовбичить, цей нафтопромисел, — промовив він, показуючи рукою так, ніби збирався йти прямо в укріплену зону.— Огидна механічна сила, що завжди втручалася в життя племен і розпоряджалася ним... Що ти збираєшся робити, захопивши його, Зеїн? Будеш душити племена, як його теперішні хазяїни? Будеш підтримувати, як і англійці, кривавий мир і лад у пустині?

— Хвала аллаху, ми не англійці — весело відповів бахразець. Він мимохіть пригнувся під градом куль. — Ми всі тут араби: і кочовики, і бахразці. Цей промисел належатиме однаково і племенам, і нам. Він увійде в життя кочовиків. Він покінчить з ізолюваністю племен, дасть їм нове життя.

Здавалось, далі вже йти неможливо — смішно було б не помічати розжарений потік свинцю, який вищав навколо. Було ясно, що їх навмисне щадять—і що це триватиме лише доти, доки хто-небудь з начальства гарнізону не розлютиться вкрай ("Може, генерал Мартін?", подумав Гордон) — і віддасть легіонерам наказ цілити в них... Вогонь посилювався, попереджаючи про те, що начальницький терпець от-от увірветься. Але Гордон простував уперед, заглибившись у думки про змальовану Зеїном перспективу нового життя для кочовиків.

— Йа, Гордон! — промовив Зеїн, щоб нагадати супутнику про наростаючу небезпеку.

Побачивши, що Зеїн, сповільнює ходу, Гордон промовив:

— Брате! Тепер не час відступати! Зеїн доторкнувся до його плеча.

— Ти надто спокійний, друже,— сумовито промовив він.— Тепер я бачу, що ти залишив свою арабську душу десь в Англії, бо зараз ти поводишся надто необачно для араба. Вертаймо назад!

— Ні! — вигукнув Гордон з різким, уриваним сміхом.— Давай підійдемо до самої стіни й покажемо їм нашу справжню зневагу. Не треба зараз про мою душу, Зеїн. Я, як Геракліт, вірю в те, що доки ми живі, душа мертва. Отже нам нема чого втрачати! Вперед! Хай бачать вони, що таке справжній виклик!

Бахразець зупинився край дороги, і одна куля гучно просвистіла між ним і Гордоном.

— Я не погоджуюся з Гераклітом щодо душі,— проголосив він.— І тому прощай, друже мій.

— Ні! Ні! Давай вистоїмо до кінця. Сама доля щадить нас зараз.

— Це якийсь дурень там на промислі щадить нас. і аллах його знає, чому і чи надовго. Мабуть, це один з твоїх англійських друзів, Гордон.

— Ах, Зеїн! — Гордон вигукнув це з таким болем у голосі, що бахразець подумав, чи не поранило його супутника; але він тут же побачив, що цей гіркий вигук був викликаний його припущенням щодо причини їхньої чудесної невразливості.

— Ти вузьколобий виродок, якщо кажеш таке! — люто вилаявся Гордон.

Та йому нічого не залишалось, як повернути назад разом з Зеїном.

Обертаючись спиною до укріплень, Гордон наче спіткнувся на щось. Але він не впав, а тільки зробив кілька кроків і раптом опустився на коліна.

На обличчі Гордона з'явився вираз здивування — він не розумів, що заважає йому підвестись. Але подивившись на свої ноги, він побачив на них кров. Кров була й на дорозі.

— Яке безглуздя!—роздратовано промовив він по-англійськи і знову спробував підвестись. Він став на ліву ногу, але права була нерухома, паралізована. Куля влучила в п'ятку.

— Лягай! — люто вигукнув Зеїн і, пригнувшись, підбіг до Гордона.— Твої друзі змінили свій намір щодо тебе. Лягай!

Тепер кулі, що свистіли зовсім близько, явно призначалися для них. Але Гордон стояв, як скам'янілий, аж поки бахразець не відтягнув його з шосе і не кинув на безбарвний пісок. Тільки-но Зеїн притиснув Гордона до Землі, як нова черга спушила пісок перед їхніми обличчями.

Вони лежали в невеликій заглибині й радилися, що робити далі, а кулі щоразу лягали нижче, підбираючись до них. Гордон промовив щось про безглуздість їхнього становища, але Зеїн не відповів нічого, тільки мовчки приклав свого кашкета до пораненої п'ятки англійця й почав розмотувати блідочервоний матер'яний пояс Гордона, щоб прив'язати ним кашкет до ноги. Гордон поремствував був, що пояс буде остаточно зіпсовано, але бахразець у відповідь звелів тому підвестись і сказав, що тягтиме його від заглибини до заглибини, поки ці легіонери, розпалившись, ще не

вилізли із своїми гвинтівками на броньовані вишки, з яких видно кожну улоговинку на кілька миль навколо. Якщо вони здогадаються зробити це, кінець буде лише один...

Гордон розумів, що Зеїн має рацію. Полювання почалося, і стрільці накриють їх. Треба якомога швидше виходити з поля обстрілу.

— Я повзиму слідом за тобою,— сказав Гордон.

— Ні, так нічого не вийде. Нам треба негайно забиратися звідси.

Зеїн підвівся й взяв Гордона на плечі. Потім він побіг зигзагами до найближчої заглибини в піску. Там він відпочив з хвилину, знову підняв пораненого й рушив уперед, важко дихаючи й бормочучи, що треба відійти якомога далі від шосе, доки ці азартні стрільці не пристрілялися, хоч це й нелегко у хиткому мареві спеки, що стоїть над пустинею.

Зеїн мав рацію: не можна було гаяти ні хвилини. Скинувши свої гостроносі туфлі, бахразець біг з важкою ношею на плечах, падав у пісок, підводився, знову вперто біг і знову падав. Гордону здавалося, що от-от ці пружні носилки з м'язів і жил розваляться під його вагою. Але Зеїн, певно, мав надлюдську витривалість. І тільки добравшись до надійного укриття, він скинув Гордона на пісок і сам звалився на бік поруч нього. Зеїн задихався й кашляв, його смугляве обличчя пожовтіло, але в нього ще вистачило сили обкласти Гордона найстрашнішою лайкою, що ганьбила і релігію, і святиню материнства. Бахразець випльовував цю неподобну лайку, ніби вона довго дрімала десь під його спокійним, розсудливим язиком.

Пізніше, коли Гордону вже присипали рану порошками з польової аптечки Сміта і перев'язали бинтом, він докинув Зеїну:

— А знаєш, у тому вибухові лайки не було й слова про політику.

Це було сказано тоді, коли вони були вже в цілковитій безпеці. Гордон під'юджував Зеїна, нагадуючи, як він лаявся в піщаній улоговинці.

— Це був,— казав він,— разючий кінець твого витриманого пуританства. О, це було велично! Велично! О, які можливості повного перевтілення, виходить, криються в тобі! О, не сердься! Мені добре відоме це внутрішнє роздвоєння. Але від Гебе я не сподівався почути таке неподобство!

Бахразець не збирався згинатись, як очеретинка, під тяжкістю цього обвинувачення. Він гучно сміявся.

— Ти надто серйозна й цнотлива людина, Гордон. Я навчився лихословити там, де злидні життя обертають богохульство на протест проти несправедливості, на виклик долі! Не плутай мої прокльони з якимсь самокатуванням. О! Я вже розучився. Ти не чув й половини тих добірних слівців, якими люди в нашому старому місці обкладають цих тварюк, наших правителів.

— Не псуй враження, не домішуй в лайку політики!— заблагав Гордон.

Зеїн збирався поїхати разом із Смітом. Він все ще був босий — туфлі його так і пропали в пісках. Але Гордон подумав, що це тільки надає йому більшої невимушеності й гідності.

— Не сердься, якщо я й змішую дещо,— сказав Зеїн, підводячись.— Ти сам змішуєш

хороше з поганим, коли збираєшся руйнувати все... Я сподіваюся, що шрам на п'ятці буде для тебе доброю наукою. Гордон! Не грайся, благаю тебе, із смертю, як одержимий. Якби ти безглуздо загинув, то це була б велика втрата!

— Пхе! — відповів Гордон.— Ти сприймаєш ці речі надто серйозно. Я дуже задоволений, що куля влучила мені саме в п'ятку. Кращого місця для рани не можна й придумати! Тепер я вже не сумніваюся в тому, що по народженні мене занурили в Стікс. Я невмирущий! Однак я повинен бутм вдячним тобі за те, що ти благополучно доставив мене назад. Звичайно, тут вся справа в нашому братерстві, Зеїн. Тепер я майже певний, що ми обидва народжувалися вже не раз. І в попередніх життях ми, безперечно, були рідними братами. О, боже! Подумати тільки про всі минулі епохи і про роль, яку відігравали в них близнята-люди! Ах! Здебільшого — трагічну роль! І наша з тобою трагедія полягає в жахливій розбіжності щодо кінцевої мети, в протилежності наших світоглядів. Он де вона криється, наша трагедія — в тому смердючому нафтопромислі. О, як я боюся тебе, коли думаю про цей промисел! Тебе і твого пролетарського індустріалізму. Як тривожать мене зараз твоя мета, твої плани! Аби тільки нам не довелося вбивати один одного через них. Будьмо хоч у цьому несхожими на всіх інших близнят-людей! Я б хотів попросити в тебе ще щось на прощання,— гукнув він до Зеїна, який вже був біля броньовика. Сміту набридло ждати, і він завів мотор.— Якщо в твоїх фанатиків з моторизованого з'єднання є мотоцикл, будь ласка, пришли його мені. Пішки я ще якось шкандибаю, але не можу ж я довіряти свою дорогоцінну ногу якомусь безглуздому верблюдові! Прощавай, брате! Наступного разу я вже вітатиму, тебе в стінах самої Трої — і тоді, нарешті, все визначиться.

Гордон надто весело промовив останні слова, і Зеїн не надав їм значення. Та незважаючи на свою уявну легковажність, Гордон у думці твердо вирішив захопити промисел силами кочовиків до того, як бахразькі революціонери встигнуть з'явитися сюди.

Щоб заспокоїти біль у нозі, Гордон проковтнув кілька пілюль з аптечки Сміта. Завдяки цьому заніміння пройшло, але глибока рвана рана, як і раніше, нестерпно нила, натягуючи струною кожний нерв. Однак Гордон відмовився від пропозиції Зеїна поїхати звідси і, доки рана не загоїться, побути в якому-небудь селищі поблизу. Він відповів, що почуває себе чудово і що тут, у пісках, коло Бекра і своїх воїнів, видужає значно скоріше, ніж в будь-якому глухому закутку.

Отже, Зеїн і Сміт поїхали. Але броньовик не встиг ще зникнути за обрієм, як Гордон звелів Бекру підшукати для нього верблюда і передати воїнам, щоб вони готувалися до бою: завтра чи післязавтра, як тільки всім буде роз'яснено завдання, вони вирушать на штурм нафтопромислу.

РОЗДІЛ XXX

"Через кілька хвилин,— записував Гордон у зошиті з чорною обкладинкою, — я починаю штурм арабського нафтопромислу. А поки тягнуться ці томливі хвилини, я сиджу біля свого верблюда й викладаю на папері ці довгі одкровення при дразливому примарному світлі місяця.

Це не звичайні записи. Я б, мабуть, і не міг назвати їх записами в повному розумінні цього слова. І бог знає чому, але я звертаюся в них до тебе, мамо. Тільки прошу тебе, не сприймай їх, як якийсь лист, щоденник чи документ. І ні в якому разі не як Лоуренсову мудрість о семи стовпах, призначену для годівлі десяти тисяч читачів першого тиражу. Але тепер я розумію, що спонукало Лоурен-са взятися за перо. Інакше він зробити і не міг — у відчаї він змушений був доторкнутися пальцем до свого кровоточивого серця, щоб показати людям, як воно б'ється.

А тепер те саме роблю і я! Шившої*

Але не шукай у цьому зошиті семи стовпів Соломонового чертога. Мої записи можна було б назвати "Невидимим восьмим": тією останньою, але невидимою опорою, що на ній тримається весь храм істини, тоді як сім інших надломилася (як колись і сам Лоуренс). І ось зараз я тримаю цю останню істину високо і не даю їй повалитися; а як я це роблю, ти знайдеш у цих рядках. Правду сказати, ця істина — великий тягар для мого інтелекту, але поки що я тримаюсь. Отже, читай уважно. Ніщо інше не розповість тобі так багато про твого сина, як ці записи. І знай: лише зараз я стою перед початком свого справжнього життя.

Після двох днів гарячкової підготовки настала, нарешті, година атаки. Я мушу захопити цей промисел і захопити його раніше, ніж встигнуть з'явитися сюди ці міські революціонери. Я мушу здійснити це захоплення без відома Гаміда, бо, обдурюючи його міських союзників, я не хочу тим самим ставити в неприємне становище його самого.

Власне — я знаю, це стурбує тебе, мамо,— в міру того, як вирішальний момент наближається, я дедалі менше думаю про плани на майбутнє і все більше — про безглуздість нашої системи управління колоніями. Який це ідіотизм — залучати до управління політиків і солдатів з місцевого населення! Я думаю про це тому, що зараз, крім усього іншого, я маю перевірити правильність своєї старої теорії щодо трухлявого нутра гусарів полковника Уінслоу — цих бахразьких легіонерів, за допомогою яких Азмі сподівається втримати промисел. До того ж, ідеться і про помсту за мою поразку в болотах.

Гамід вважає Бахразький легіон найсильнішим своїм ворогом. Тому, не будучи певним у перевазі своїх сил, він і досі відкладав штурм промислу. Навіть мій близнюк, мій союзник і моя протилежність — Зеїн — відзивається про легіонерів з повагою. Незважаючи на революційний фанатизм і сліпу віру в свою голодрану армію робітників, він визнає, що легіон — дисциплінований і небезпечний противник, відмінний від решти Бахразької армії, яка так легко розпалася зсередини.

Але, хоч я не маю ніяких відомостей про легіонерів, як таких, логіка, інтуїція і історія підказують мені, що коли в останню, вирішальну мить їх безглузде гусарство буде піддане випробуванню, вони розпадуться швидше, і легше, і безславніше, ніж будь-хто досі.

Я виходжу з цього переконання зараз, готуючись до нападу на промисел і, хоч як це сумно, в особі легіонерів Азмі, я піддаю випробуванню наші останні хисткі опори в

усіх колоніях Британської імперії взагалі. Хіба в наших вірних гусарів колоніальної служби, у всіх цих африканців-полісменів, єгипетських пашів, індійських політиків тощо — не та сама природа і не той самий дух, що й у цієї жменьки солдафонів з блискучими гудзиками? Ми керуємо залишками наших володінь в Азії та Африці за допомогою людей однакового гатунку — людей, яких ми грубо і безглуздо підробили під наш власний образ і подобу.

Звичайно, досі ці люди служили нам віддано і, звичайно, досі вони приносили користь; але сьогодні я доведу Піейку, і Уїнслоу, і Лоуренсу, і всім іншим, що коли настає вирішальна година і ці їхні глиняні болванчики повинні рятувати становище — тобто робити те, для чого вони, власне, і створені — вони розпадаються на шматки. І відбувається це тому, що душу людини підробити неможливо.

Я знаю все це краще за мого бахразького друга, бо я знаю своїх англійських пігмаліонів²⁸ краще, ніж Зеїн знає своїх арабських галатей²⁹. На це я розраховую, збираючись випередити його із захопленням нафтопромислу, який височить зараз у сріблястому і величному світлі місяця — так що залізні димарі, заводів здаються найчудовішими колонами самої Трої. Власне, місяць зараз трохи занадто яскравий—як ти бачиш, я можу писати при ньому досить-таки розбірливо. А для мене половину діла тут повинна вирішити темрява. Темрява — і блискавичний, лютий наскок. Отже, я чекаю хмар".

"Мене вразили дві думки,— записував Гордон далі, марно пошукавши очима хмари на небі.— По-перше, я подумав, що те, що роблю зараз, я роблю абсолютно сам-один. Навіть Сміта нема зі мною, нема і моїх хлопчаків, нема Гаміда, Ва-уля, нашого поета і, звичайно, нема Зеїна, мого бахразького двійника. Правда, біля мене є Бекр, але його я більше не беру до уваги^ бо з того часу, як Алі убили найманці Фрімена, Бекр став понурим і безкорисним. В моєму розпорядженні триста або чотириста воїнів — принаймні я сподіваюсь, що така кількість їх братиме участь у штурмі, бо вони розкидані групами повсюди навколо нафтопромислу і не всі з них чули про те, що готується; а втім, я гадаю, що галас і стрілянина залучать усіх.

І ще одне займає мої думки зараз, коли я дописую цю сторінку в своєму зошиті: я поповнював записами цей невідісланий лист майже кожного дня з того часу, як я розпочав його кілька місяців тому. Дивно, що тут, в Аравії, я раптом відчув таку потребу пояснювати себе тобі, мамо. В Англії я, певна річ, нічого такого не робив. Власне, я вже майже перестав питати себе, чому я роблю те чи інше. Залишаю тобі самій вирішувати, що керує мною в цьому. Як вирішиш, так хай і буде. Сподіваюся тільки, що цей зошит потрапить до тебе, і ти прочитаєш його. Може, мені слід було б попросити генерала переслати його тобі, та я не певний щодо цього, бо я все ще не можу примусити себе розраховувати на англійську добропорядність, коли бачу його в пустині — тим більше, що я знаю — він розраховує на мою англійську добропорядність, сподіваючись, що вона врятує його від поразки.

Може, я зустріну Фрімена, не маючи при собі зброї. Якщо це станеться, я дам цього зошита йому, бо в наших взаєминах не існує ніяких претензій на соромливість чи

добропорядність — тільки дивовижна, пекуча ненависть, яка тут переноситься легше, ніж дома. Я знаю, що він зараз десь тут, невіддалік, але де саме — бог відає. Можливо, що він сидить на промислі разом з генералом. Хотілося б, щоб це було так. Завтра я знатиму, чи там він. Знатиме завтра і він. А згодом також і ви всі.

А зараз я мушу йти".

"Victoria dubia! *

Минуло вже два чи три дні з того часу, як я написав оті гучні, але безглузді слова: "Я мушу йти!" Начебто подія, що мала відбутися, була такою простою і кінець її був визначений наперед. І все ж, я захопив нафтопромисел!"

Написавши ці слова, він старанно викреслив їх і написав:

"Я — на нафтопромислі. Сказати щось більше я не можу, бо до чого веде моє досягнення і яка в мене мета, я знаю зараз менше, ніж напередодні штурму.

Все, що я знаю зараз, все, на що звернені мої думки, пов'язане з моїм нещасним тілом: я весь укритий синцями, над правою лопаткою в мене дві дошкульні дірки, а з моєю правою п'яткою робиться щось зовсім погане: вона нагнітає вогонь і холодну воду вгору по всій моїй нозі й боку — немов для того, щоб щосекунди, щохвилини, щогодини випробовувати мою витримку. Інакше кажучи, мамо, я раптом пізнав, що таке людське тіло. Тілом я тепер руїна.

А втім, всі ці мої болячки є надто незначною ціною за те, що сталося тут, бо мої рани — майже єдина шкода, якої нам завдали в бою. Щось тут не так. Навіть моя теорія щодо гусарства дістала надто блискуче підтвердження. І — мабуть така вже моя доля — мені знову доводиться сумніватися у своїй перемозі! А втім, я надто страждаю фізично, щоб братися до аналізу своїх сумнівів.

Тепер у мене єдиний намір: докладно розповісти про все, що сталося. І, починаючи нову сторінку, я усвідомлюю трохи краще, ніж раніш, причину, що спонукає мене так настійливо протоколювати кожний свій крок, всупереч усім моїм попереднім клятвам ніколи цього не робити.. Що примушує мене сидіти опівночі тут, в маленькій сторожці, посеред табору поваленого ворога і при світлі кишенькового ліхтаря дряпати пером у своєму зошиті, у той час як лише бог знає, яка пастка чатує на мене за дверима в цій тихій, легко взятій фортеці? Справжня причина тепер цілком зрозуміла мені, мамо: я мушу вести ці записи тому, що тепер кожна нова подія поступово наближає мене до кривавої розв'язки, що впливає з усіх ідей і переконань, якими я досі керувався, і я відчуваю пекучу потребу дати якусь оцінку своїм ідеям, відбити їх десь, щоб, в разі моєї загибелі під час майбутніх подій, мої мотиви й моя логіка, мої надії й моя Справа стали набутком тих, кого цікавлять усі ці сторони мого "я". Певно, я повторююсь, але я хочу, щоб ти зрозуміла усе це.

Тепер мені ясно також, чому я звертаюся в цих записах до тебе, та mere *: бо ти — єдина людина, яку мені так ніколи і не вдалося переконати у будь-чому; і, навпаки, ти так ніколи і не зуміла переконати у будь-чому мене (принаймні з того часу, як я перестав бути дитиною). Між мною й Трейс, Джеком і Тесе і навіть Смітом все-таки мало місце взаємне співчуття. Мені до певної міри зрозумілі всі їхні дивні труднощі, а

вони, в свою чергу, знають дещо про мої.

А ось між тобою і мною цього нема. Можливо, тому, що з усіх лише ти одна довела нашу розбіжність до незгоди щодо останньої справжньої проблеми людських взаємовідносин — до незгоди щодо проблеми людського обов'язку (або, інакше, людської вірності). Певна річ, у нашій кальвіністській родині ми всі так чи так стикалися з цією проблемою, але тільки Тесе зуміла збагнути моє уявлення про поєднання дії з ідеєю. На жаль, саме щодо цього поєднання я не справдив сподівань Тесе, так само, як Джек не справдив моїх, Грейс — твоїх, а Сміт (коли включити сюди й сердешного Сміта)—свого дивного батька. Нещасні, нещасні ми всі невдахи за винятком Тесе!

Та в моєму теперішньому становищі я вже не знаю, кому я служу й який саме обов'язок я виконав. Я знаю лише, що англійський нафтопромисел — у моїх руках. А втім, сама ця чудна, дивовижна перемога має менше значення, ніж те, що станеться зі мною і з нею, цією перемогою, коли Гамід і Зеїн прибудуть сюди.

Вони повірять у мій успіх ще менше, ніж я сам в нього вірю. О, звичайно, вони захопляться, тому що для них, з їхнім вузьким розумінням Повстання, ця перемога означатиме дуже багато. Вона завершує Повстання Проте, навіть Гамід наморщить своє чудове чоло й замислиться над нею Але він уже не виявить свого колишнього гумору — надто скрутно йому доводилося останнім часом, і негоди життя зробили його суворішим.

Як все це сталося?

(Я чую сигнальні постріли — з того боку, де отаборилися, нагромаджуючи сили, Гамід, Юніс і старий Таліб. Певно, хтось з того табору наближається до промислу). Як все це сталося?

Описувати все в деталях буде нудно, та й тактичні подробиці також не становлять особливого інтересу. Нашою єдиною метою був штаб Азмі, розташований у самому центрі промислу.

На територію промислу ми проникли дуже просто: вночі я підвів своїх воїнів до огорожі і в цілковитій тиші розташував їх біля пророблених нами проломів у стінці. Потім, коли темрява стала непроглядною, ми почали просочуватися до середини укріпленого району. При цьому потрібно було безшумно знешкодити з дюжину вартових. Мої воїни охоче зробили це, і тільки Бекр не брав у цьому участі — немов смерть викликала в ньому відразу, немов він боявся її тепер, коли поруч не було Алі. Коли вартові були знешкоджені, у проломи можна було безбоязно проходити на весь зріст і навіть в'їжджати — як зробив це я, з двадцятьма воїнами на верблюдах. А потім я з своїми кочовиками кинувся навпростець через територію промислу — в тил основної лінії оборони, що тяглася перед віллою Азмі.

Дорогою ми, звичайно, заплуталися в лабіринті труб, баків, шляхів, будинків, машин, охайних англійських садків, лужків і навіть рибних ставків; в одному з таких ставків потонули двоє моїх воїнів — вони впали у воду разом з верблюдами, і тварини при падінні переламали собі шиї. Але я напевно знав, де штаб Азмі. А паша, хоч і

бачив, що на території промислу з'явився ворог і атакує його з тилу, чомусь до останньої хвилини не наказував своїм легіонерам відкривати стрільбу — чи то з переляку, чи то з розгубленості, чи то з бажання зберегти дисципліну — не знаю Але відкривши, нарешті, вогонь, вони незабаром почали вбивати в темряві один одного, бо ми наближалися без єдиного пострілу.

На щастя, на нашому шляху був лише один окоп з кількома кулеметами. За ним був рів і траншея сполучення. Все це було зосереджено в старомодному англійському скверику, який ми мали проскочити. І нам пощастило з першого ж кидка. Як у нас це вийшло — бог відає: адже верблюди — не коні, і наша атака зовсім не нагадувала атаки кавалерійської. До того ж, було темно, і діяли ми наосліп, наражаючись на всілякі перешкоди, хоч розташування кожного об'єкта давно вже було відомо мені з донесень шпівнів Зеїна.

Ну, і взагалі все це було безперервним галасом, стріляниною, зойками й бойовими піснями, від яких кров холоде в жилах. Я перескочив через траншею, вириту в піску, і мій верблюд своїми брудними ногами роздробив череп якомусь легіонерові. А потім, обминаючи пожежну станцію промислу, я потрапив на алею, уздовж якої тяг-лося безліч пожежних шлангів. Ось тут мені і довелося зазнати почуття справжньої паніки: мій верблюд, злякавшись чогось, шарахнув убік і заплутався у брезентових шлангах. В цю хвилину з обох флангів по нас несподівано дали кілька залпів, і верблюда, остаточно заплутавшись, упав разом зі мною на землю^ Він довго борсався, і кінець кінцем я відчув, що ми з ним міцно зв'язані жорсткими узами з пожежних шлангів.

Вісімнадцять моїх воїнів були позад мене, коли це трапилося. В темряві вони проїхали по мені своїми верблюдами, не залишивши на моєму тілі жодного живого місця. Мене б, безперечно, розчавили, коли б не брезентовий бинт, що обмотав мене з ніг до голови. І, певна річ, мені розтрошили б череп, коли б я не сунув голову під кальну ногу верблюда (я і досі ще чую запах нещасної тварини). Коли мої воїни від'їхали трохи далі від мене, кілька легіонерів почали обстрілювати їх ззаду з ручних кулеметів. Один з легіонерів, підійшовши до мене, двічі вистрілив майже впритул, щоб убити мене. Але кулі тільки зачіпили моє праве плече і поранили верблюда Тварина почала несамовито битися й брикати, і мій бравий легіонер з поваги до верблюжої ноги забрався геть.

Я був усе ще обплутаний шлангами і все ще борсався, намагаючись випростатися з них, коли Бекр відшз'кав мене й сповістив, що перемога за нами. Мої воїни добулися до штабу Азмі і оточили його (слід було б сказати "устрашили"). Таким чином, операція увінчалася успіхом, і ми помстилися за поразку, заподіяну нам у болотах, оскільки зараз, як і тоді, єдиною нашою метою був штаб Азмі. Саме до штабу, до серця оборони, був спрямований наш одчайдушний ривок через весь нафтопромисел. Більше того, захоплення самого Азмі було моєю особистою — тобто, приватною — метою.

Паша і інше начальство містилися у віллі, призначеній для приїжджаючих в Аравію власників промислу, і коли я добрався до вілли, то побачив, що мої вісімнадцять майстрів нічного нападу роз'їжджають навколо будинку й гукають до Азмі, щоб той

вийшов до них. Спішитися, увійти у віллу й самим виволокти надвір Азмі вони не наважувалися, чекаючи вістей про мене. Коли б ці вісті були погані, то вони, судячи по їхньому сторожкому вигляду, мабуть, змінили б думку про свій успіх й накивали п'ятами.

Що ж сталося потім?

У вікнах вілли засвічуються гасові лампи, я чую гнівний вигук, і наш приятель, генерал Мартін, з'являється на одному з балконів і кричить, звертаючись до мене, щоб я відізвав своїх людей, вивів їх із саду, наказав їм припинити цей гамір і стрілянину і з'явився до нього, щоб обговорити, як покласти край цьому жахливому становищу. Я запропонував генералові заткнути пельку, зійти вниз і припинити гру в солдатики (на той час я остаточно втратив самовладання, що трапляється зі мною, як ти знаєш, лише тоді, коли щось ставить мене у безглузде становище. Пожежним шлангом це вдалося куди краще, ніж ти можеш собі уявити). Я, напевно, убив би старого, коли б той не забрався назад у кімнату. Коли він зник, я два чи три рази вистрелив по дверях, щоб налякати тих, хто сидів усередині, і навмисно страшним голосом награв на своїх воїнів — нібито стримуючи їх. Насправді вони все ще ладні були кинутися навітки. Після цього в дверях з'явився Азмі і решта його франтуватих офіцериків. Всі вони кричали, вимагаючи шанобливого ставлення до себе. Я заштовхав їх назад, звелів Бекру й іншим вершникам розвідати, в якому становищі перебувають паші піші воїни, і потім увійшов досередини, щоб простежити, як Азмі віддає наказ по нафтопромислу про припинення будь-якого опору.

Оце є весь успіх, досягнутий мною до цього часу. Азмі в моїх руках — і все. Під страхом смерті він наказав припинити опір. Цьому, звичайно, у великій мірі сприяв той факт, що, крім двохсот моїх воїнів, які оточили маленький штаб Азмі в самому центрі його укріплень, не-віддалік від промислу стоять війська Зеїна й Гаміда. Більшість легіонерів перебуває в укріпленнях, повернених на північ, і я нічого не можу зробити з ними. Успіх дістався мені завдяки тому, що вони не сподівалися, що я розпочну будь-які серйозні дії і, певна річ, не чекали від нас такого маневру — удару прямо в серце.

А втім, бойове розташування легіонерів Азмі-паші не відіграє зараз ніякої ролі. Здобуття промислу мало підтвердити мою теорію щодо гусарства: знищуючи щось фальшиве, бий по серцевині цього фальшивого. Теорія підтвердилася — і, я сказав би, надто легко: поки в руці в мене боягузливо тріпотить гниле жирне серце Азмі, промисел належить мені, незважаючи на всю недоторкнуту п'яти чи шеститисячну армію паші.

Тепер завдання полягає в тому, щоб переконати Гаміда зрушити з місця, розпочати діяти, доки не пробудився Зеїн аль-Бахразі. Я вже одержав від принца листа — він пише, що не наважується рушити військо, тоді як легіонери Азмі все ще повернені до нього обличчям у своїх укріпленнях. "Ти оточив дуже товсту людину,— хитро пише Гамід.— Це важливо. Але я маю оточити його армію, а це ще важливіше".

Я все ж гадаю, що принц уже вирушив із своїм військом. Я чекаю його зараз у цій сторожці — щоб порадитися з ним сам на сам перед тим, як ми підемо на переговори з

Азмі і генералом Мартіном. Генерал весь сьогоднішній день намагався упорядкувати сад і колодязь, яким здорово перепало від моїх нічних нальотчиків. Через свій сад генерал розгнівався так, що, здається, йому відібрало мову: в усякому разі, він нічим — ні словом, ні поглядом, ні натяком, ані звуком — ще не згадав про той факт, що я забрав у нього промисел... Так! Тепер я мушу переконати принца в тому, що я одержав тут перемогу і що кілька сот моїх воїнів, які оточили цю гнилу серцевину, важливіші за армії Гаміда й Зеїна, розташовані навколо твердої шкаралупи.

Гамід, звичайно, зрозуміє мене, бо він — всевидюча, всевідаюча людина, і він довіряє мені. Але реальний, матеріальний, воєнний факт, який полягає в тому, що війська Азмі все ще займають свої бойові позиції, може викликати в принца сумніви щодо повноцінності мого успіху.

Але як би там не було — нафтопромисел справді мій!

А зараз я чую завивання й гарчання Смітового броньовика. Він прямує сюди через весь промисел. Сміт і його машина зараз більше ніж будь-коли невіддільні одне від одного. Броньовик став для нього самотнім острівцем посеред страждань, що ними повна аравійська пустиня, і він тримається за цей острівець, як Калібан³⁰, живе на ньому, дихає ним, порається коло нього, віддає усю свою увагу любовному догляду за ним — хоч, здається мені, ця машина зараз ненависна йому, як річ у собі.

Гамід, напевно, їде разом з ним. Я бачу, як проміння з фар броньовика ковзає по величезних погнутих чорних трубах. Розподільні вузли над трубами нагадують чорні голови закопаних в землю людей. Я сміюся зараз, бо з безглузвих петлянь машини я бачу, що Сміт старанно прагне об'їхати кожну річ, яка своїм виглядом нагадує устаткування. Сердешний Сміт! Цей промисел багато в чому близький його душі: залізо, просмикнуте болтами з гайками... Святиня! Недоторканна, незруйновна святиня!

Проте хоч як це іронічно звучить, лише ми з генералом знаємо, як легко насправді зруйнувати цей промисел. Коли Мартін останнього разу приходив до мене в пустиню, він попередив мене, що знає, де знаходиться якийсь важіль, якийсь механізм чи прилад, від дотику до якого весь промисел злетить в повітря. Цей механізм зроблений за тим самим принципом, що й пристрій, за допомогою якого росіяни висадили в повітря свою славнозвісну Дніпровську греблю. Скидається на те, що військовим бракує моралі: їм однаково, у кого вони позичають свої методи. А втім, генерал із захватом говорить про воєнні якості росіян. Нічого, звичайно, і казати, що в зв'язку з цим механізмом я не дозволяю генералові виходити за межі його жалюгідного саду...

На цьому я знов розлучаюся з тобою. Між іншим, мені ще не відомо, де перебуває тепер Фрімен".

"Зараз я пишу в пустині, недалеко від табору Гаміда. Я покинув нафтопромисел, бо в броньовику не приїхали ні Гамід, ні Зеїн — а лише Сміт, та з ним Ва-уль, наш дикий поет.

Треба сказати, що уявлення Гаміда про силу й волю, які потрібні для підтримки моєї дуже непевної влади в серці ворожого табору, є надто скромними, якщо він

справді вважає, що ці два красні здатні утримати нафтопромисел, доки я їздитиму погоджувати справи до королівського намету.

В першу мить їх поява так розлютила й розчарувала мене, що я мало не одіслав їх назад до Гаміда — аби вони пояснили, які потрібні тонкощі й хитрощі, щоб тримати такого полоненика, як Азмі Гаміду слід було б знати, що я захопив Азмі завдяки логічному ходові, якого ні Ва-уль, ні Сміт аж ніяк не здатні зрозуміти. До того ж, вони зовсім протилежні натури, кожен із своїми крайностями! їх можна легко перехитрити або спровокувати на яку-небудь дурницю. Залишати на них охорону Азмі — значить ризикувати всім. Та це просто смішно!

І все ж із злості я вирішив піти на цей ризик. Це не значить, звичайно, що я визнав за Гамідом такі якості, як некмітливість чи дрібна підозріливість. Ні, тут відчувається чужа, міська рука. І хай вона буде проклята! У всьому цьому мене тривожить не сам Зеїн, а той факт, що він має вплив на принца.

Почуття гіркоти, що охопило мене, не випало з уваги Ва-уля, цього поетичного носія зла, і він легко роз'ятрив мою рану.

— Гордон, любий мій,— сказав він.— Лише ти можеш обійняти чудовисько й залишитися після цього живим й здоровим. Ви, інглізі, маєте найширші щічки в світі. Ти б міг навіть зжертви нашого міського союзника, чого Гамід не в силі зробити. То чому б тобі не почати звідси — не перерізати горлянку гладкому Азмі? Потім ми могли б перейти від одного бахразця до іншого. Запали мене, брате, і ми вдвох зможемо влаштувати невеличке кровопускання.

Лихі очі Ва-уля, украдений ручний годинник, фантастичні браслети на зап'ястях, усі його вульгарні окраси так пасували до отруйного гумору поета, що я раптом відчув ненависть до його нищої проникливості. І тому я з радістю покинув Ва-уля на Сміта, який здебільшого залишається байдужим до його витончених під'юджувань. Та хоч з цього погляду комбінація Сміта з Ва-улем здається і непоганою, я все ж побоююся, що їхня цілковита протилежність призведе до якоїсь трагедії чи тяжкої помилки. Так, я передав свою перемогу в дуже небезпечні руки.

Отже, я залишив їх і, почувавши себе дуже й дуже розбитим, повільно поїхав верблюдом у пустиню. Хоч Сміт надавав мені вказівок щодо найкоротшого шляху і обмотав мої рани незчисленною кількістю бинтів та примусив прийняти безліч пілюль — проти болю і проти сну під час подорожі,— я незабаром заснув і збився з дороги. Тільки на світанку мене зустрів увічливий ескорт з прапороносців Гаміда — я не знав жодного з них, і жоден з них не подбав про те, щоб зняти радісну метушню й стрілянину, як це годиться в такому випадку.

То була невесела зустріч, і вона сповнила б мене смутком, коли б, піднявшись на перший пагорб, я не побачив раптом внизу в долині сліпучу картину військового табору Гаміда, що застиг, немов скутий свіжим морозом, у скісному потоці сонячного проміння, яке лилося з гірських верховин. Це було прекрасне видовище: безладно розкидані намети, верблюди, закутані постаті в м'якій куряві й барви, барви, і передчуття, що все це от-от прокинеться, заворушиться, породить звуки, сповниться

життям, рухом, таким дорогим серцю кожного кочовика.

Я сиджу на пагорбі, милуючись цією картиною й не бажаючи своїм наближенням порушувати її — бо передчуваю, що дотик до неї віщує мені недобре. Розумієш, мамо, я справжній кочовик, який після довгих блукань у пустині повертається до багатолюдного двору Гаміда. Але те, що було, знову вже не повториться.

Там, у тій долині, всі мої прагнення дістануть своє завершення, і я гадаю, що більше писати я вже не буду. Те, що має відбутися, вже саме по собі розповість про кінець усіх моїх заплутаних шукань".

"Равбіо!*

І все ж, перебуваючи вже тут, в долині, я мушу далі давати пояснення своїм діям, мамо, бо цього вимагає дивне становище, в яке я зараз потрапив. Я дедалі все більше схиляюся до думки, що наступний етап у розвитку подій буде завершальним для мене, вінцем всієї моєї діяльності, моєї істини, мого одкровення, моєї вселенської

Справи. Поки що я бачу тут лише трагедію. І, здається, ця трагедія стосується не тільки мене самого, а всіх, хто перебуває в таборі Гаміда. А втім, я ще не знаю. Я лише знаю, що тут, в долині, я вже встиг щось втратити і щось знайти, а тому я готовий на вчинок, що виходить за межі розумного. Зараз я намагаюсь якось сформулювати й з'ясувати це — і для себе, і для тебе.

Звичайно, ти повинна показати ці записи Тесе. А також Грейс і навіть Джеку і Сміту (якщо він ще повернеться назад після цих подій). А особливо я хочу, щоб їх прочитала Тесе, бо вона й ти становите зараз для мене якесь невиразне, але єдине ціле. Чому — не знаю. Можливо, тому, що я відчуваю потребу довести щось вам обом. Згодом я напишу в цьому зошиті і для Тесе окремо, бо я одержав від неї листа, який пройшов через руки Фрімена, Зеїна і Гаміда.

Так, Фрімен тепер в моїх руках. Або, вірніше, в руках Зеїна, і з цього можна здогадатись, як потрапив до мене лист від Тесе. Фрімен передав його Гаміду для мене — Фрімен, ця ввічлива потвора, чий останній злочин щодо племен такий жахливий, що я не можу навіть згадувати про нього. Але цей Фрімен передає мені листа від Тесе і навіть жодного рядка від тебе. Чому ти нічого не написала мені, мамо? Ти зреклася мене? Чи розрахункові книжки Джека так захоплюють тебе, що для мене не залишається часу? Я не розпитував Фрімена про тебе, бо навіть у цьому не можу дозволити йому заглянути в мою душу. А він, звичайно, зберігає самовдоволене мовчання й чекає, коли я запитаю про тебе й про Грейс. Та я краще помру, не знаючи нічого про вас, ніж спитаю його.

Але справа тут не у Фрімені. Принаймні, поки що справа не у Фрімені, бо я ще не вбив його (Він одружився з Грейс? Боже, скільки питань я мусив би задати йому, але не можу. Не можу).

Тепер йдеться не про Фрімена, а про підсумок усієї моєї діяльності, про підсумок, який здавався мені таким містичновисоким, коли я дивився на цю чудову долину з пагорба. Та виявилось, що нічого високого в ньому немає. Тільки ница, гнила дійсність. І це відкриття приголомшило мене.

Все почалося в Гаміда. Я застав його в пригніченому, гіркому настрої. Як і мене, близькість перемоги загнала принца в безвихідь. Він зустрів мене з щирою, глибокою радістю. Але я бачив, що він дуже збентежений чимсь і болісно прагне з'ясувати мені своє власне становище. Я і не думав знайти в його таборі цілковитий спокій і злагоду, але розкладаючий вплив перемоги встиг позначитися на одноплемінниках Гаміда в набагато більшій мірі, ніж я сподівався.

Гамід ледве встиг попередити мене про це, бо ми розмовляли на ходу, поспішаючи до намету Ради племен.

Його слова були пройняті гнівом і роздратуванням.

— Якщо я досі не зрікся влади, то лише завдяки своїй упертості,— казав він.— Скажи, ти вважаєш мене терпеливим?—В цьому питанні принца проглянув такий глум з себе самого, що мені стало боляче за нього. Гамід тремтів. Вимовивши останнє слово, він заплющив свої яскраві, ясні очі, немов ця чеснота терпеливості була йому глибоко ненависною.— Ти не уявляєш собі, яку лють викликають у мені оті ниці заміри на нашу Справу з боку моїх тупих, самовпевнених і підлих придворних. Але я повинен придушувати гнів у своєму серці, щоб зберегти нашу мету в чистоті. Мої високородні брати! Тепер я можу довіряти лише найбіднішому кочовику, бо він просить найменшого й буде задоволений, одержавши лише свободу і нічого більше. А всі інші гризуться між собою, приводять підозрілих чужоземців, які пропонують мені всілякі угоди, навіть привозять політиків і емісарів з інших арабських країн: з Єгипту, Сирії й віддаленіших місць. А ті привозять з собою свою політичну пропаганду, свої нездійсненні обіцянки, невгамовне честолюбство й усобиці, свій розкладаючий вплив; і всі намагаються накинути мені свої пропозиції і поради. Кажу тобі, брате, я принц, якому остогидли всі принци, я ненавиджу всякі богопо-дібні твердження, я зневажаю своїх воїнів, яким тільки й потрібні кров та помста; і я б радо помер тут, зараз, якби знав, що моя смерть покладе край анархії в нашій пустині, покінчить з нашою своєрідною і дикою індивідуальністю.

На якусь мить пристрасть надала обличчю принца юнацького виразу — виразу, якого я вже давно не бачив у нього. Я йшов, накульгуючи, спершись на руку Гаміда, і в цю мить відчував себе винуватим перед принцем, картав себе за егоїзм і думав, що ніякі мої власні інтереси не можуть мати цінності, якщо вони виходять за сферу інтересів Гаміда.

І тепер я не надав особливого значення тому, що Гамід певною мірою зрікається Духу племен. Важливим було те, що наші душі знову злилися, і я, глибоко зітхаючи, вже в котрий раз зробив для себе це дивне відкриття: в цій людині я знайшов єдиний ідеал, якому я можу служити, єдину душу, якій я можу підкоритися в боротьбі за Справу. Справа племен залишається недоторканною і чистою — такою чистою, якою хоче бачити її Гамід, бо він — її душа. Охоплений почуттям любові і відданості, я стиснув руку Гаміду і крізь туман, що застилав мені очі, я майже не бачив недбалих кочовиків та їхні пошарпані намети навколо нас — все те, що було предметом нашої любові. Та й Гамід простував табором з якимсь на диво неухважним, зневажливим

поглядом, не помічаючи своїх підданих. Бажання порозумітися поглинуло його цілком.

— Я перетерпів ці чвари, піднісся над ними, брате, бо мій міський союзник навчив мене терпеливості. Терпеливість! Боже, я тільки тепер осягаю, що таке стриманість і розсудливість, етика і чисте почуття. Я почав з доброзичливої зневаги до цієї маленької впертої людини, яка так уважно стежить за мною і так нагадує тебе, але зараз я схильний захоплюватись нею; бо Зеїн також має одну лише мету, один єдиний напрямок, одне єдине прагнення, за здійснення якого він готовий пожертвувати всім на світі, навіть своїм життям. Я повинен дякувати цьому бахразцеві за стримуючий вплив, який він має на мене, за приклад неухильного стремління до мети, який він мені показує. Я надто вдячний йому і тепер відчуваю, що зв'язаний з ним, можливо, назавжди і, можливо, нерозривно.

— Боронь боже! — мимоволі вихопилося у мене. — Аххх!

Гамід швидко поглянув на мене, бо в цьому безглуздому вигуку почулося душевне страждання, яке я не в силі був приховати. Але принц сприйняв цей зойк за вияв простої фізичної болі. Він зупинився, дивлячись на мене, раптом приголомшений моїм нещасним виглядом, і, видимо, збираючись щось сказати з приводу моєї слабкості, але я зупинив його поглядом, мовчазним благану ням. Я не хотів, щоб моє запалене, жалюгідне, стражденне тіло стало причиною, яка б відвернула нас від нашої розмови або вульгаризувала її. І Гамід зрозумів моє бла-

гання.. Він кивнув і, не кажучи ні слова, просто подав мені руку.

— Не тривожся,— промовив він спокійно, але з гіркотою.— Я поки що не збираюся поступатись своїм місцем вождя. Але я змушений буду віддати твій успіх на поталу моїм дурним братам. Я знаю, це буде те ж саме, що кинути благородне ягнятко зграї табірних собак. Ти побачиш, як вони перегризуться. Але ти побачиш також, як вперто я тримаюся за свою владу. Шкода тільки, що я змушений приносити їм в жертву твою перемогу. Але я мушу зробити це. Мушу. Коли я знатиму, чого домагаються в своєму себелюбстві ці люди, мені видніше буде, як протидіяти їм.

— А Зеїн?—спитав я тривожно.

— Не турбуйся відносно Зеїна, Гордон. Ми діятимемо удвох і робитимемо тільки те, що вважаємо за найкраще".

"На нещастя, лише я, і я сам, мушу тепер робити те, що вважаю за найкраще, бо події, які відбулися, поставили під загрозу всю Справу мого життя й лригвели до розбіжності між мною й Гамідом, яка по суті повторює розбіжність між мною і Тесе, але повторює її у пародійному вигляді.

Засідання "Ради" Гаміда являло собою досить непривабливе видовище. Я, власне, ніколи не надавав особливого значення різноманітним планам, що їх ашраф племен і різні там посіпаки виношують щодо майбутнього нафтопромислу, бо знав, що Гамід так чи інакше робитиме по-своєму. Але я не сподівався, що користолюбство радників та їхні чвари штовхнуть Гаміда в обійми Зеїна і зв'яжуть його з бахразцем "назавжди й нерозривно". Однак це трапилося, і тепер лише я один можу визволити принца з цих обіймів.

Особливо шкідливим в цій історії виявився брат Гаміда, Саад, якому вдалося справити враження навіть на мене, бо під час засідання він мене мало не вбив.

Саад з самого початку жадав вигнати гроші на цій Справі. Видно, в історичному плані, таку позицію посідають усі молодші брати. По суті, суме молодші брати, домагаючись землі й багатства, мастили колеса феодалізму і старогрецької олігархії; але вони завжди були інтриганами й опортуністами, і Саад не є винятком серед них. хіба що тільки він в історичному плані є анахронізмом.

Саад, при співучасті старого коричньовошкірого сеїда принца, замислив перепродати нафтопромисел, після того як його буде захоплено, якійсь іншій державі. Найнеймо-вірнішим було те, що ця інша держава таки знайшлася в пустині! Я гучно розреготався, коли Саад назвав її, і пошкодував, що поруч не було Везубі з його теорією "третьої сили" — він, мабуть, не радів би так, як я. А я не міг не сміятись, бо Саад, як виявилось, покладав усі свої надії на якогось мандрівного недоладного американця — не то місіонера, не то військового, чи археолога, чи просто ділка, я так і не добрав.

Саад вже підготував усе, щоб племена, після того як я захоплю промисел, оголосили його своєю власністю і потім продали за нечувану суму. Все це було викладено на папері, із статтями й параграфами, з преамбулою й застереженнями, з підписами й фантастичними американськими печатками, які Саад з гордістю показував нам усім. Якось американська нафтова компанія, якийсь світ у світі, вишукала Саада в нашій далекій пустині, і угода відбулася. Від Гаміда тепер вимагалось тільки визнати *fait accompli* *. Певна річ, моя перемога була якнайбільше на руку Сааду, оскільки завдяки їй в цій справі можна було не зважати на Зеїна аль-Бахразі. І хоч вся ця історія надзвичайно звеселила мене своєю фантастичністю (подумати тільки,— завірені печатки в пустині!), я зрозумів, що план Саада цілком серйозний.

Але мій план був теж не менш серйозним, бо, зайшовши так далеко у своєму служінні Справі племен, я прагнув тепер одного — щоб кочовики вирішили, долю поомислу до того, як міські бахразці скористаються з моєї перемоги, випередять кочовиків і включають промисел у свій марксистський світ машин. Біда була лише в тому, що я так і не знав, що має робити Гамід з промислом, вступивши у володіння ним. Проте саме цю проблему Гамід хотів зараз вирішити в першу чергу, перш ніж розпочинати будь-які дальші дії.

І я подумав: "Боже, невже майбутнє цього краю*—це контракт, укладений Саадам?"

Мені дуже хотілося знову розсміятись, та в цю мить розпочалася серйозна суперечка. О, яке королівське зборище розмістилося в густій півтемряві цього бридкого намету з козячих шкір! Його можна було поділити на дві групи: на зодягнених і не зодягнених в кочівницькі бурнуси. Це, звичайно, лише чисто зовнішній поділ, бо навряд чи хто-небудь міг би розібратись, що являє собою більшість екземплярів цієї колекції навколо Гаміда. Інші фактори, які поділяли їх на групи й підгрупи, було дуже важко простежити, і я не хотів морочити собі голову ними. Спочатку це видовище було ненависне мені, але згодом тільки печалило й смішило.

Першим прибічником Саада, наприклад, виявився якийсь зловісного вигляду емісар з Саудівської Аравії, який став доводити, ніби Ібн Сауд благоденствує завдяки американським грошам і допомозі. Захлинаючись, він кричав, що Америка самим аллахом призначена, щоб давати гроші й мати справу з машинами, тоді як арабам сам аллах начертав одержувати гроші й не торкатися машини. Маєш тут нову релігійну ідеологію Аравії!

Інші — і серед них єгиптянин у фесці й залшювих туфлях — доводили, що найкращим виходом було б віддати промисел у концесію якій-небудь більшій й багатшій арабській країні. Вона могла б робити з промислом те ж саме, що роблять іноземці. Власне, цією країною міг би бути Єгипет — зокрема, один багатий єгипетський паша.

А потім старий розбишака Таліб — який набув такого благородного вигляду після шести місяців неабиякої війни і неабиякого харчування — з пожадливым виглядом проголосив, що нафтопромисел слід залишити англійцям, тільки хай вони дадуть викуп за нього, а також зобов'язуються виплачувати племенам податки й "нафтопровідні гроші". Англійці могли б також допомогти кочовикам по-, душити отих нових революціонерів-хазяїнів з Бахразу, від яких у таборі Гаміда вже дихати нічим.

Під час своєї промови старий дурень дивився на мене, шукаючи підтримки. (Коли ми зустрілися, він кинувся мені на шию, плакав й вигукував старі бойові кличі Повстання, забувши, як останнього разу він зрадив нас і покинув мене в болотах, в оточенні легіонерів Азмі).

Мене, мабуть, трохи збентежив погляд Таліба, бо він свідчив про те, що старий ототожнює мене з іншими "ін-глізі"; та він, видно, не мав* наміру ставити мене в ніякове становище, і я простив його, тим більш, що мене вже не обходить, якої думки про мене всі ці старі. Я не міг проте простити Талібу його продажність, бо було цілком очевидно, що англійці на цей раз знов підкупили його — найімовірніше, через Фрімена чи одного з його агентів.

Звичайно, ідея залишити промисел англійцям викликала люті заперечення, особливо з боку Саада, який заявив, що уб'є будь-кого, хто знову почне домовлятися з англійцями після всього того, що він, Саад, витерпів від їхніх рук — через Азмі. (Колись один з солдатів Азмі взяв Саада в полон, збивши його з ніг простою зуботичиною). Він вишпурне англійців, кричав Саад, і він попросить американців допомогти йому в цьому, а також у тому, щоб здихатися наших міських союзників, які всі до одного безвірники й злодії.

Саада підтримав якийсь сірієць. Але тут у дискусію встряли двоє чорношкірих шейхи з Неджда й якийсь висланий іракський політик. Усі троє загаласували, як божевільні, що всі чужоземці — падлюки і їхня присутність у країні є образою для арабів. Оскільки промисел самим племенам не потрібний ("Аллах всемогутній, — вигукнув один з шейхів, — невже ми станемо бруднити тією гидотою наші благородні руки!"), найкраще буде доручити догляд за ним більш умілим комерсантам з своїх-таки братів по крові: єгиптянам, іракським арабам або навіть сірійцям, що успавились як

гарні купці й фінансисти.

Так, усі ці пропозиції були цілком серйозними. Навіть старий Асік, на столітньому обличчі якого, здається, назавжди осів порох його зруйнованого міста, висунув свій план. Він сказав, що те, кому належатиме промисел, не має значення — аби не гладкому Азмі. На думку купця, Аравії куди більше потрібні гроші, ніж сам промисел. Отже, його слід продати тому, хто дасть більше, а виторг використати на відбудову зруйнованих міст, на поповнення майна племен і, насамперед, на збільшення отар і відновлення пасовищ — з тим, щоб в пустині знов завирувало життя (і торгівля).

Гамід, слухаючи усе це, мав вигляд людини, яка повільно вмирає, тим часом як лікарі, священики й холодні фарисеї сперечаються над її благородними останками. Його обличчя виражало то біль, то лють, і мені здавалося, що він ледве утримується від гнівного крику. Я відчував, що принц з усієї сили намагається зберегти чистим у своїй уяві те єдине видіння, ту єдину мету, на здобуття якої він підняв усю пустиню — свободу племен. Гамід бачив, що всі присутні в наметі втратили це видіння й цікавляться лише наживою, яку обіцяв їм промисел. Володіння цим нікчемним місцем, його багатствами вже розбестили їх.

Хоч це і дивно, але я, спостерігаючи благородний, палкий гнів Гаміда, дедалі більше усвідомлював, що те, що відбувається на цій нараді, у мене ніякого гніву не викликає. Я вже звик до таких сцен, і в цій мені чулася лише якась химерна луна всього мого попереднього досвіду в Англії. Хіба не є ця бридка сцена повторенням дебатів про національну політику в будь-якій іншій країні? Хіба я не залишив нещодавно таку ж саму арену в Англії? І (не роблячи далекосяжних висновків) хіба не міг би я знайти паралелей щодо тупоумства, корупції й неуцтва в Англії, в Аравії, в будь-якій країні, де влада служить лише одному — власності? (Ти чуєш мене, Тесса?!).

Я бачив у цю мить те, що бачить Гамід: ці вожді забули про Повстання, про свободу, про справжню й чітку мету — незалежність і самовизначення, — тільки-но зайшлося про реальну власність, реальне багатство, матеріальні атрибути держави й машини. Порив до свободи, який колись тягнув за собою всіх цих людей і був їхнього вірою, видихався й загубився в хащах політики й владарювання. О, я не збирався твердити, як ті поверхові й безсилі оксфордські поети, що власність і влада розбещують усіх. Гамід — живий доказ того, що ця формула безпідставна. Я просто кажу, що всяка свобода гине через нездатність людей залишатися вірними чистій меті. Боротьба за власність осліплює їх. Ця боротьба веде до загибелі світу. В цій боротьбі зраджуються надії людства.

І в цій боротьбі Гаміда відрізняє від усіх інших правителів те, що він нездатний на зраду.

Коли б я не дійшов цього розумом, я б відчув це інтуїтивно в смердючій темряві намету Ради племен, бо людьми, що тут зібралися, керували зараз виключно егоїстичні, корисливі інтереси, і все, що вони вимагали, вони вимагали лише ради себе і аж ніяк не ради тих людей, завдяки яким став можливим об'єкт їхньої чвари — перемога Вони забули про обшарпаного кочовика, про цю найменшу одиницю

Повстання. Тепер я зрозумів розпачливі слова Гаміда, коли він казав, що може довіряти тільки найбіднішому, найнижчому кочовику; тепер мені було ясно, ще з усіх лише сам принц і репрезентує в цьому наметі інтереси свого народу, що він тут — голос народу, його надія, його справжнє, незаплямоване втілення. •

Ось чому Гамід охопив такий гнів—це гнівалася душа його народу, і ось чому я, з душею свого народу, міг відчувати тільки сум, сум, сум, бачачи, як брутальний світ занапащає ще один народ, ще одну благородну справу.

Коли Гамід уже не міг більше витримати ці суперечки, він раптом наказав усім замовкнути. Я ніколи ще не чув наказу, який промовляли би таким страшним, убивчим голосом, і я ніколи ще не чув такої тиші, як та, що наступила тут. Потім спокійно — надто спокійно — Гамід почав лаяти присутніх, виливаючи на них весь свій гнів, презирство й нетерпіння, що повільно накоплялися в ньому місяцями й роками, коли він намагався об'єднати в загальне повстання ці роз'єднані й егоїстичні сили.

Це була жахлива сцена. Адже всі присутні, дарма що вони виявляли зараз таку обмеженість, доводилися Гаміду братами й старими друзями! Але як усі терпеливі люди, що в них увірвався терпець, принц тепер ганив їх злобно, зневажливо, грізно й нещадно. Гамід не щадив нікого, і хоч іскра, що запалила його, виникла із сперечання про нафтопромисел, він спрямовував вогонь свого гніву на їхню загальну розбещеність, на їхнє себелюбство й сварливість, від яких так довго терпів.

Так! Слова принца різали й пекли, тим часом як його семітичні очі залишалися холодними й чорними-чорними; і назвавши, нарешті, імена свого рідного брата й старого лицеміра сеїда (принц мудро приборіг їх наслідок), він спрямував на них найгірші обвинувачення, перелічуючи всі їхні інтриги, підступи й дурощі. Він обізвав Саада зажерливим дурнем, хлюстом і злодієм; а сеїда затаврував як дворушника й підлого осквернителя могили його, Га-мідового, батька.

Саад і священик розлютилися більше за інших, бо більше за інших були переконані у правоті своїх замірів, і я нітрохи не здивувався, коли побачив, що Саад смертельно зблід і ухопився за тонкий дорогий кинджал, заткнутий у нього за поясом.

Я подумав, що Саад так ошаленів тепер, що може кинутися на Гаміда, і швидко підвівся, щоб перепинити його. Але в цю мить я побачив, що він дивиться на мене, а не на принца.

Не знаю, що саме обернуло його проти мене. Можливо, навіть у своїй нестямі він все ж боявся Гаміда. А можливо, — і це вірніше — він давно вбачав у мені джерело найгіршого впливу на Гаміда й справжню причину, що спонукала принца напуститися на своїх друзів й братів. Що б там не було, я подивився на Саада, він на мене, і в цю мить (треба сказати, в ній було щось комічне) я зрозумів, що настав мій час.

Я був озброєний, але тепер зброя була ні до чого. Більш того, я знав, що коли він кинеться на мене зараз, я не захищатимуся. Я не проллю й краплинки кочов-ницької крові, навіть якщо йтиметься про моє життя. До того ж я був надто стомлений.

Все це тривало лише кілька секунд, і лише ми двоє знали, що має статись, бо бачили це в очах один одного, в поглядах, сповнених страшною, напруженою ненависті.

А потім він стрибнув до мене, стискаючи в руці срібну рукоятку кинджала й закликаючи аллаха в свідки моєї смерті.

Я залишився живим лише завдяки цьому заклику до аллаха. Гамід вчасним рухом ухопив брата за руку саме в ту мить, коли він метнувся до мене в ідіотському випаді.

Принц ударив Саада з такою силою, що той скрикнув від болю. Вже це саме по собі було погано, але ще гірше було те, що Саад зняв після цього несамовиті зойки, і іменем його померлого батька почав закликати віру і небо в свідки того, що рідний брат ударив його, захищаючи гяура.

Так, це була неприємна історія, і справа повернула зовсім не погане, коли Гамід розпустив Раду, зробивши таким чином усіх присутніх причетними до цього інциденту. Він звелів усім забиратися геть, вигукуючи, в свою чергу, що чесними є тільки аллах та його найнікчемніші слуги, а всі інші — злодії, вбивці, інтригани й сліпі, сліпі дурні.

Але при цьому Гамід зберігав абсолютний спокій, і, коли радники почали залишати намет, він замовк. На якусь мить мені здалося, що він чекає, щоб хто-небудь наблизився до нього й доторкнувся до його рукава, але жодний з присутніх не виявив достатньої прихильності.

чи сміливості, чи догадливості, щоб підійти до Гаміда й покартати його за зайву різкість. Жодний — за єдиним винятком.

Бідолаха Юніс Ібрагім, батько Фаг'да, юного камра, чиє серце вирізав Азмі-паша, не пішов з іншими. Він наблизився до Гаміда, поцілував його рукав, зітхнув і заплакав. Бідолаха Юніс завжди був великим любителем порюмсати з того часу, як бахразці покарали його за участь у першому Повстанні, прогнавши по вулицях голим і закутим у кайдани. Здебільшого він плаче від жалю до самого себе, і тому сльоза, що зараз скотилася по його щоці, була не така вже й цінна чи підбадьорлива.

Проте цією сльозою він спокутував всі довгі роки своєї заляканості й боягузтва — спокутував сторицею, бо не залишив зараз Гаміда на самоті. Я знав, що старий ненавидить Азмі за те, що той замордував Фаг'да, і я знав, що ця ненависть преобразила його (я побачив це під час сніданку у Фрімена), але я ніколи не відчував прихильності до старого: він був надто грубий, надто розчавлений, надто заплямований своєю колишньою посадою сільського старости. Я любив його сина, бо Фаг'д прагнув завжди й у всьому бути благородним. Фагд любив Гаміда і був відданий нашій Справі — відданий до смерті. І він любив свого батька і потрапив у лабеті катів, коли їхав на допомогу старому.

Отже, поки котилася сльоза бідолахи Юніса, колесо історії завершило ще один оберт. Понад двадцять років тому, коли бахразці надломили Юніса й зробили з нього нікчемного селянина, вони також надломили й хребет першого Повстання. А тепер цей жест Юніса став якоюсь ознакою справжньої перемоги Гаміда. І досі ніщо — навіть захоплення нафтопромислу — не давало мені такого відчуття перемоги, як жест, яким Юніс доторкнувся до рукава Гаміда.

Звичайно, я знаю, що ми перемогли; адже лише зараз починаються справжні ускладнення — і не тільки для мене, а й для всіх нас. Ми вскочили у паскудну халепу.

Але тут я знов повинен зупинитись, бо поки я писав, денне світло майже згасло. До того ж незабаром я вирушаю в путь — разом з Гамідом до табору Зеїна. Він тут зовсім недалеко, проте мені чомусь здається, що передо мною лежить пекельно пустий величезний простір — я твердо знаю, що на цей раз їду, щоб востаннє прислужитися Повстанню".

"Perdo! Perdol Perdo! *

Зараз, коли я пишу це, табір Зеїна й все інше вже залишилося позаду. Попереду — кілька годин їзди, і рано-вранці — нафтопромисел. Мої супутники влаштувалися на годинний перепочинок і сплять. Але навіщо мені тепер сон? Я ніколи ще не відчував такого презирства до цих годин чорного провалля, під час яких не діють ні розум, ні почуття. Кожна мить свідомості стає тепер для мене делалі більш і більш дорогоцінною.

Наскільки я пам'ятаю, я розстався з тобою кілька днів назад (у цьому шаленому бігу своїх думок) біля намету Гаміда. Шкода, що я не залишився там біля входу в намет. Шкода, що поїхав, що Гамід узяв мене з собою на побачення з його міським союзником. У таборі того союзника я втратив усе.

А втім, це не зовсім так, бо я знайшов там Фрімена (його спіймали солдати Зеїна; тепер я везу його з собою). І це підводить мене до листа, якого Фрімен привіз мені від тебе, Тесса, і який потрапив до моїх рук раніше, ніж оцей поганець.

Якими дурними ми з тобою були, Тесе! І як пізно ми намагаємося виправити наші помилки... Чи вдасться це нам? Я не смію думати про це зараз; але я вклеюю сюди твого листа — щоб не загубити його і мати зараз перед очима. Я приклеюю його смолою мирри, з гілок якої ми розпалюємо багаття. (Аби. ти не запідозрила мене в сентиментальності, спішу додати, що араби вживають мирру як кріпильне при різях у шлунку.) Я хоч^, щоб ти перечитала підкреслені місця в твоєму листі — ті рядки, які роблять його таким важливим для мене.

Мені було до сліз боляче за тебе, Тесе, коли я прочитав, що твій батько вважає, ніби тебе привела назад скрута, чи поразка, хвороба, або самотність, чи розгубленість. Але, як ти сама кажеш, хіба він міг би якось інакше тлумачити твоє повернення, дівчино? Ти застала його самого в жахливому стані, хворого й самотнього, сповненого смертельної туги, породженої, напевно, розлукою з то-

* Perdo (it.)—Гину! (Прим, перекл.).

бою — розлукою, яка завдала йому найтяжчого удару в житті. То хіба ж можна батька в чому-небудь винити? І не переживай через те, що твої брати не хочуть розмовляти з тобою. Оскільки вони одружилися, вони рано чи пізно однаково прийдуть до тебе — шукати розради від своїх жінок. Я знаю, в тому, що я пишу, небагато втішного, і жарт мій недотепний, але я не став би писати таких речей, коли б не було ясно, що ти вже розвіюєш їхній гнів, упередженість і неприязнь до тебе. І якщо твоя глибока віра в самопожертву не примусить їх змінити своє ставлення до тебе, то, хто зна, може твоя політична діяльність зробить це? Клас — це клас, я засвоїв цю істину так само твердо, як і ти, тільки дійшов я її більш болісним, трагічним шляхом. І я хочу підбадьорити тебе ще ось чим, Тесс: я знаю, ти, мабуть, відчуваєш до своїх не меншу

неприятнь, ніж вони до тебе (це й природно, коли люди цураються одне одного), але знай, що коли надійде, нарешті, день, який принесе порозуміння між вами, він принесе з собою і цілковитий переворот у ваших взаєминах, і ви почуєте небувалий потяг і прихильність одне до одного. І з того часу ви почнете жити, як одна душа. У тебе, звичайно, є набагато більше шансів досягти такого з твоєю сім'єю, ніж у мене було з моєю (або, навпаки, у моєї сім'ї зі мною, оскільки у себе я був головним джерелом непорозумінь).

Але не це тепер важливе для нас обох.

Я наче знову повернувся до життя, дівчино, коли прочитав у твоєму листі місце, яке починається цими палкими словами:

"Коли б ти був зараз в Англії, Нед, я б попросила тебе приїхати сюди, до мене. Якби це можна було, я б стала благодати тебе залишити пустиню й повернутися додому. Ти повернешся, Нед?"

Ах, Тесс! Я ніколи не любив тебе так сильно, як у ті хвилини, коли читав ці рядки. Перечитай їх сама, подивись, скільки глибокого почуття ти вклала в них, і потім уяви, як благотворно вони подіяли на мене, прийшовши до мене в ту мить, коли я думав, що все'пропало. (Не знизуй плечима, прочитавши це слово. Я зрозумів, що для мене все пропало, коли побачив, що втрачаю Гаміда — втрачаю, а то навіщо б йому було вирушати до свого міського союзника?). Але не треба зараз про це. Прочитай свій лист моїми очима. Я підкреслив нігтем деякі особливо значущі для мене місця.

"Я зрозуміла, що роблю неправильно, уже в ту мить, коли розлучилася з тобою, Нед. Зрозуміла, але намагалася не признаватися собі в цьому — аж доки не відчула, що це жахливе місце душить мене, що ти з твоєю волею потрібен мені тут, щоб не дати мені загинути. І тоді я усвідомила, що заподіяла зло не лише самій собі, а й тобі, тобі теж. Що з трого, що ти хотів їхати зі мною тільки ради мене самої? Що з того, що ти відкинув будь-яку надію на майбутнє й не захотів приймати мою віру, мої переконання, мій світогляд?"

Мені ні в якому разі не слід було покидати тебе через це. Я повинна була взяти тебе з собою сюди, бо тепер я зрозуміла, що могла б легко залучити тебе на свій бік. Легко, Нед! Між нами немає справжньої розбіжності. Клас? О, ні! Клас для мене — це віра, реальність, політика; але ця віра досить містка, щоб прийняти в своє лоно будь-яку душу, яка зазнала людських страждань і зрозуміла, що породжує їх — як зрозумів ти, хоч ти й заперечуєш це.

Я покинула тебе, Нед, Я втратила тебе. І цим я втратила частину себе самої. Втратила так багато. Я заподіяла собі зло.

О, в усьому іншому я залишаюсь тією ж самою, що й була — тільки з кожним днем дедалі самовідданіше служу своїм ідеям, борюсь за здійснення їх в цих нетрях, де точиться найжорстокіша боротьба, де життя — найтяжче. Кожного дня, проведеного в цьому місці, я умираю в муках, у гніві, в боротьбі. Життя тут завдає мені справжніх фізичних страждань. Але я зробила правильно, повернувшись сюди. Неправильним було лише те, що я покинула тебе, піддавшись нікчемному страху, що я відмовилася

від тебе, коли ти пропонував себе мені... Чому я тоді не розуміла, що помиляюся!

Я втекла від тебе, бо панічно боялася, що не зможу розірвати з життям людей твого кола. Але*тепер, коли я повернулася до свого колишнього життя, цей страх більше не існує для мене. І я плачу, бо втратила тебе.

Скажи, я дійсно втратила тебе, Нед? Ти повернешся назад? Смію я просити про це? Чи, може, не треба просьб, а досить просто сказати, що те, що нерозривно з'єднує нас, є таким чистим, що не боїться ніяких сграхів, ніяких розбіжностей, ніяких страждань, які це життя може обрушити на нас? Кажу тобі, Нед, коли б ти повернувся, надія вже ніколи не залишала б нас — навіть у цьому жахливому пеклі.

Знаєш, лише тепер, коли я потрапила сюди, я вперше в своєму житті змогла охопити поглядом весь світ і зажити одним життям з ним. Тільки тепер я починаю розуміти світ — бо я дихаю його надією. Я навіть раптом збагнула значення всеосяжного акту істини — акту, який ти весь час шукав, який веде до кінцевого, простого, загальнолюдського вибору. Тепер я бачу, що він необхідний, бо Світ примусив мене побачити це; і якщо ми не зробимо цього вибору в загальнолюдському масштабі, війна й смерть неминучі.

Ти навчив мене стремління до цієї мети — і як я вдячна тобі за це, і як я хочу, щоб ти був тут, поруч мене, і побачив, що твоя мета стала також і моєю! Тільки я йду далі за тебе в цьому стремлінні, бо я маю діло з реальним матеріалом, з якого складаються людські душі. Я віддаю себе всю своїй Справі і, гадаю, я справджую свій вибір. Але мені потрібен ти, бо без тебе я наче без серця. Ти повернешся, Нед? Повернешся?"

"Чи повернусь я, Тесе?"

Відповісти на це нелегко, дівчино, і щоб дати якусь відповідь, я повинен спершу розв'язати головні питання свого життя: що мені обрати? Як діяти? І мою відповідь тепер визначає не так те, що відбувається між мною і тобою, як те, що я вирішу робити далі тут, в Аравії. Бо моя участь у Справі племен наближається до кінця.

Я зрозумів це вже тоді, коли Гамід вирушив до табору Зеїна; або ні, навіть раніше — коли Гамід покликав моїх хлопчаків, Мінку і маленького Нурі, і звелів їм відвезти його туди машиною.

Хлопчаки! Повернувшись до Аравії, я помітив у них деякі зміни: дитинство минало, вони входили в юність. Звичайно, я сприйняв це як природний процес і, пригадую, подумав тоді, що обидва вони виростуть, зберігаючи недоторканною свою первісну лагідність і свою ніжну, дику чистоту. Я думав, що згодом їхня дитяча нерозлучність переросте в дружбу, яка буває тільки серед кочовиків пустині.

Але, побачивши їх цього разу, після двох— чи трьохмі-сячної перерви, під час якої я перебував в інших місцях і не зустрічався з хлопчачами, я був приголомшений зміною, що відбулася з ними. О, вони все ще нерозлучні. Мимоволі — бо, як Сміт, вони прив'язані до проклятого броньовика, управляти яким навчив їх Сміт і яким Гамід тепер користується як найнадійнішим засобом пересування по пустині.

Машина покорила їх. Я не хочу сказати цим просто, що вони люблять чудовисько, яким роз'їжджають. Ні, це щось глибше, бо самі їхні вдачі зазнали змін через зіткнення

й поводження з машиною. З їхніх обличч зникли лагідні лінії, і їхні очі стали колючими. З цих двох Мінка завжди був більш мужнім; але навіть йому слід було б довіку залишатися чортенятком. А тепер він погладшав, погрубів і почав скидатися на якогось напівдо-рослого водія грузовика, з очима й вдачею шотландського інженера і душею, мов котушка електричного годинника, по якій пропущено струм.

Отже, це його майбутнє; і в це майбутнє він потягне за собою маленького Нурі, у якому розвинулася знаттєлюбність. Невинна уява Нурі завжди кінчалася там, де й його сентиментальна й поетична душа пастушка. Але тепер його уява починається з тієї ідіотської подорожі до Англії (за одну цю подорож я міг би убити Фрімена) й кінчається на невситимому прагненні увібрати у свою душу весь цивілізований світ і таким чином збагнути його. Тепер він уже ніколи не знатиме спокою і, рано чи пізно, залишить пустиню. Так, хоч він завжди плакатиме за нею й любитиме її над усе, він покине її, ваблений цією цікавістю до мислячого, працюючого світу, бо він раптом відчув, що цей світ створений для нього так само, як для будь-кого іншого. Він втратить свою дитячу простоту і перетвориться на обдарованого уявою юнака, на вдумливого чоловіка і, кінець кінцем, безумовно, стане звичайнісіньким арабом.

Отже, я втратив ці дві мої ніжні й природні душі. Їх відібоала у мене машина.

Коли я зрозумів це, Тесе, моє серце облилося сльозами, і мені мимоволі подумалося, що їхня доля передрікає майбутнє всієї ПУСТИНИ, і не тільки пустині, а й навіть самого Гаміда. Та про Гаміда потім.

Отже, ми вчотирьох вирушили до табору Зеїна, який

розташувався на відстані десяти чи п'ятнадцяти миль від нас. Я вперше побачив бахразьку армію городян і селян, і, треба сказати, її вигляд здивував мене. Я гадав, що побачу дике збіговище голодних селян або (знаючи здібності Зеїна) вдалу копію старої бахразької армії — з тією ж безглуздою муштрою, але дисципліновану і смертоносну. Обидва передбачення були цілком обгрунтовані. Жодне, не жаль, не ствердилося.

Зеїн, здається, зберіг свою вдачу вагоновода, але при цьому набув всіх необхідних рис військового і партизана, і навіть жителя пустині. Його велика армія, що, між іншим, не має нічого спільного з партизанським військом, позиційно розташована дуже близько до нафтопромислу, але розглядіти її мені не вдалося. Зате я побачив штаб бахразця. Цей штаб являв собою дивний набір всіляких корисних речей — починаючи від трофейних бочок з рибою і кінчаючи радіостанцією, яку Зеїн використовував для пропаганди, сповнюючи пустиню виттям радіопередач, що призначалися для легіонерів Азмі-паші на нафтопромислі. Я радий, що те, що я збираюся зараз зробити, назавжди позбавить мене від необхідності вислухувати цей галас.

Сам Зеїн перебував у великому підземному бліндажі, збудованому для нього його копачами канав, і коли ми з Гамідом приїхали, тут, у бліндажі, провадилося навчання Навчання догми, Тесе. Уяви собі це! Коли ми ввійшли, механіки й доктринери Зеїна підвелися й стали струнко!

"Ах, арабська ввічливість. Ах, міське честолюбство!", в здивуванні прошепотів я Гаміду. Але принц залишався шанобливо мовчазним. Навіть вірніше було б сказати

збентеженим, бо в ньому відчувалася якась спантеличена цікавість до всього, що Бахразі каже або робить — цікавість, яка призводить до фатальних наслідків, на зразок тієї, що керувала Пандорою 81.

Зеїн не здивувався, побачивши нас, і, здається, зрадів моїй появі. Він відпустив своїх учнів, жартівливо промовивши щось з приводу того, що зараз теорію заступить практика, і запропонував нам чаю і сигарет. Видно, люб'язність пустині заразлива. І все ж таки, незважаючи на приховану насмішкуватість, з якою Зеїн звертався до мене, і повагу, з якою він звертався до Гаміда, незважаючи на лихе завершення, до якого він довів нашу Спра-

№

ву, я не міг не відчувати приязні до нього. Можливо, через цю приязнь й захоплення ним, я ненавиджу його догму й боюся її більше, ніж слід. У мене це нагадує твої класові страхи, тільки навпаки, Тесе

Отже ми сіли на голу піщану долівку Бешової печери і почали обговорювати й вирішувати майбутнє нашого Повстання.

Гамід сповістив бахразця про те, що я захопив Азмі-пашу й триматиму його, доки племена не ухвалять, що робити з промислом. Щоб уникнути будь-яких непорозумінь, він заявив, що оскільки ми, кочовики, захопили промисел, ми вважаємо його своїм. Після цього він попросив Зеїна викласти свої міркування відносно дальшої долі нафтопромислу.

Зеїн поглянув на мене якимось швидким, запамороченим поглядом, і я подумав, що вперше в його нелегкому житті почуття зараз візьмуть верх над ним і прорвуться назовні. Хоча він дотримується твоєї догми, Тесе, йому бракує твого вміння зустрічати несподіванки. Однак він тільки всміхнувся, зітхнув, кивнув головою і, стуливши долоні кістлявих рук, поглядом дав мені знати, що я справдив його кращі сподівання щодо мене. Та, незважаючи на всю його стриманість, я відчув, що він єдиний з усіх (включаючи й Гаміда), збагнув справжнє значення мого досягнення. Я відчув, що його пориває схопитись, як зробив би на його місці я, і вигукнути:

"Давайте скоріше закріпимо цей успіх. Давайте вирушати. Давайте захопимо те місце, доки з ним нічого не трапилось".

Але з поваги до Гаміда він не промовив ні слова — з поваги, і, можливо, тому, що в мовчазності й нерухомості принца він угадав гіркоту й смуток, що їх принесла Гаміду перемога.

Гамід довго не порушував тиші. І в його величному, королівському мовчанні проступала не так задумливість, як трагічна збентеженість. Я сиджу зараз посеред голої пустині і не бачу нічого, не можу думати ні про що, крім цього клятого нафтопромислу, що чекає мене попереду. Та досить мені згадати Зеїнову печеру і в ній пригніченого безвихіддю, мовчазного Гаміда, як всякі видіння блякнуть і зникають перед цією жахливою картиною.

В ту мить я зрозумів, що Гамід приніс всю долю Повстання на розсуд бахразцю. І вони обидва розуміли це так само, як і я.

Звичайно, готуючи своє об'єднане Повстання, і принц, і Зеїн не раз розходилися чи погоджувалися щодо того чи іншого аспекту арабських справ, і, безперечно, вони вже не раз до цього обговорювали майбутнє нафтопромислу. Я зрозумів також, що за той час, поки я був у вигнанні в Англії й поки облягав промисел, між Гамі-дом і Зеїном відбулося справжнє зближення. їхній "союз" був тепер чимсь більшим, ніж просто "modus operandi"*. Як сказав Гамід, це була єдність — "одвічна й нерозривна". І тепер своїм мовчанням Гамід начебто промовляв:

"Я знаю, Бахразі, для мене немає іншого шляху, крім твого. Я приймаю його".

Але я не міг прийняти його.

Отже, я розпочав запеклу суперечку, щоб врятувати Гаміда від нищого світу, на милість якого він здавався. І хоч я знав наперед, яка буде відповідь, я знову спитав бахразця, що він збирається зробити з промислом.

"Справа ясна, — як завжди відповів Зеїн. — Зараз він належить повсталим селянам, городянам і кочовикам. Які тут можуть бути сумніви?"

Ця відповідь розізлила мене.

"Табір Гаміда ходором ходить від цих сумнівів, — відповів я. — Коли б не було цих сумнівів, хіба ми приїхали б до тебе, Бахразі?"

Мо? слова прикро вразили Зеїна, він знизав плечима й помовчав, дожидаючись, доки я заспокоюсь. (Якщо потрібно, Тесе, ця людина могла би від самого диявола діждатися добродетелі. Він неймовірно терпеливий).

Ну, а потім наша суперечка розпалилась навколо все тих самих старих питань — старих питань, Тесе, бо вона довела нас до того ж розриву, що відбувся між мною й тобою в той день, коли ми поїхали до доків і я побачив там майбутнє в чорних кепках — твоїх прийдешніх^ господарів землі, які котяться до влади, змітаючи все на своєму шляху. Тепер це видіння прийшло до мене сюди, в пустиню, і паніка, яку я відчував перед ним в Англії, була нічим у порівнянні з жахом, який охопив мене тут.

Зеїн намалював мені картину майбутнього. Майбутнє належить їм, революціонерам, сказав він, і ніщо вже не в силі зупинити їх. Вони проголосять республіку городян і селян і негайно розпочнуть створювати соціалістичну державу з освіченим робітничим класом та індустріалізованою економікою, рішуче знищуючи при цьому експлуатацію з боку приватних власників. Правлячий клас буде скинено, механікам й копачам буде надано всіх громадських привілеїв, аж до одержання освіти. Машина, нафтопромисел і механічні канавокопачі будуть знаряддям їхньої філософії. Кінець злидням! Взяти від машини все, що вона може дати! Все для* робітників й копачів канав!

Щождо кочових племен:

Вони повинні стати складовою частиною цієї економічної догми. Вони будуть рівноправними партнерами у ній Рівноправними виконавцями її начертань. Кочовики одержать свою культуру, свою літературу, свою систему освіти. Вони будуть врятовані! Як? За допомогою чого? їх врятує від загибелі знання машини, вміння використовувати її, застосовувати її. Цей нафтопромисел буде початком. Оскільки він належатиме

племенам, кочовики поступово навчаться управляти ним, працювати на ньому. Вони стануть інженерами! Освіта для пастухів! Школи для вуличних хлопчаків! Братерство загартованих індивідуумів — за міським зразком Природу пустині буде змінено. Кінець відокремленості й тваринному животінню! В пустині виникнуть міста, села, шляхи; забувають врожаї; тваринництво буде впорядковане; навіть зміна ко-човницьких інстинктів відбуватиметься за планом. Так! Боги перетворяться на клерків!

Боже, Тесе, я міг би погодитись з цією перспективою, коли б вона призначалася для твоїх прогнилих, гидотних нетрів у Глазго. Але погодитись з тим, щоб твоя марксистська догма наступила на обличчя останньої чистої людини на землі? О, ні! Ні! Ні!

Та найгірше лихо було ще попереду.

У своєму розпачу і жаху перед таким майбутнім я звернувся до мовчазного Гаміда, бажаючи, щоб він відмежувався від цієї перспективи, став на захист кочівницької філософії — філософії незалежності й незаплямованого благородства, щоб він оголосив, що ми ніколи не мали нічого спільного з селянами, робітниками і копаками канав, а завжди залишалися загартованими, бездоганними індивідуумами, чия вільна воля є протидією будь-яким масовим корупціям.

Гамід не міг заперечувати проти мого уявлення про природу кочовиків; але у відповідь на моє благання він тільки знизав плечима. Страшна, безмежна рішучість затуманювала юний блиск його чорних очей. Тільки на мить величезна туга проглянула в них, уболівання за долю кочовиків, і він не зумів стримати самотню сльозу, яка скотилася по його нерухомій щоці.

Проте Гамід не заперечував бахразцеві. Він просто сказав, що як вождь племен він практична людина, а практичною проблемою, що стоїть тепер перед нами, є доля всього Повстання, і вона залежить зараз від того, що ми вирішимо робити з нашим цінним здобутком — нафтопромислом.

Самі кочовики нічого не могли б зробити з ним, а залишити промисел англійцям чи продати якійсь іншій іноземній державі означало б зберегти постійну загрозу іноземного втручання в життя племен. Чи ж розпустив би він інакше Раду племен? Чужинцям нема більше місця в пустині, час очистити її від корупції, від фальшивих хазяїв. Досі кочовики й бахразькі селяни успішно співробітничали в боротьбі за визволення, і було б розумно й логічно поширити це співробітництво і на майбутні часи.

"Може, ти ще запросиш бахразців, щоб вони допомагали підтримувати мир серед твоїх кочовиків?—гірко пожартував я.— Адже ти в своєму таборі настроїв шейхів один проти одного і всіх проти себе, Гамід. Держися цього бахразця, і скоро він буде єдиним, що залишиться тобі від Повстання".

Повторюю, Тесе, я сказав це як гіркий жарт, а не як серйозну пропозицію. Та, промовивши ці слова, я одразу відчув, що вони криють у собі правду, і Зеїн тільки підтвердив це.

"— Ми допомагатимемо нашим братам у збереженні єдності й миру в пустині", сказав він.

Бахразець допомагатиме Гаміду в збереженні миру в пустині!

Я поглянув на Гаміда, сподіваючись, що він рішуче відкине це, що він жажнеться, скрикне... Але Гамід не сказав нічого. Він сидів спокійний і нерухомий, твердий, як сталь, холодний, як камінь.

Я вирішив. — о наївність! — що Гамід висловлює свою незгоду цим мовчанням, і напустився на Зеїна з криком, що ми й самі можемо упоратися з своїми справами і що після перемоги ніякі бахразці нам в пустині не потрібні. На цей час я вже не тямив себе від люті. Я кричав, що перемога кладе край нашому союзові, що кочовики не потерплять нікого в пустині. Нікого!

Зеїн у відповідь посміхнувся і сказав, що йому приємно чути таке, бо, як він напевно знає, англійські війська готуються вторгнутись у пустиню, щоб виручити оточені на промислі війська Азмі-паші. Отже, моя благородна відданість кочовикам стане у великій пригоді Справі арабів.

Гамід, очевидно, теж знав про загрозу англійського вторгнення, бо не виказав ніякого здивування. Безперечно, він навмисне не розповів мені про це, як завжди (і цілком даремно), намагаючись захистити мене від зіткнення з своїми співвітчизниками. Щодо Зеїна, то він кинув мені цю звістку як виклик — щоб подивитись, чи не збентежусь я, чи не відмовлюсь, не відступлюся від своєї ролі арабського патріота.

Власне, з його боку це був жарт, незграбний жарт, породжений старими сперечаннями між нами й величезною розбіжністю наших світоглядів. Ці слова були кульмінацією нашої суперечки щодо майбутньої долі кочових племен. Проте це не значить, що Зеїн сумнівався в мені. Ні, промовляючи ці слова, він, як і раніше, вірив у мене, був певний, що я служитиму арабам до кінця, навіть якщо це примусить Мене битися з своїми співвітчизниками.

Та в мене вже назріло рішення. Воно назріло задовго до того, як Зеїн перевів розмову на англійців. Спостерігаючи Гаміда в цій печері копачів канав, я вже не вагався щодо обраного мною шляху — єдиного можливого шляху, — бо тепер мені було ясно, що лише я, і я сам, можу врятувати племена від марксизму й машини.

Як саме?

Так, як це міг би зробити, хоч і з інших мотивів, генерал Мартін! Краще висадити нафтопромисел у повітря, ніж бачити, як накладає на нього руку диктатура городян і селян!

Десь там є рубильник, за допомогою якого промисел можна перетворити на купу уламків. І я зруйную це місце, доки воно не стало жахливим знаряддям марксистської догми в Аравії.

Тільки не думай, що мною керує імпульс. Ні, це рішення — плід всієї моєї філософії, всіх моїх переконань.

До цього рішення привело мене все моє життя, воно —

кульмінація всіх моїх думок та дій, спрямованих на здобуття істини. Врятувати цілий народ, хоч на мить відво-лікти той неминучий час, коли матеріалізм і

пролетарська догма поглинуть йогої

І не думай також, Тесса, що я цим самим переходжу у табір ворогів. Ні, коли Зеїн повідомив мене про англійську загрозу, це лише зміцнило моє рішення знищити нафтопромисел. Я врятую кочовиків не тільки від майбутнього, а й від минулого. Я покладаю край експлуатації, корупції й страшній деградації, за допомогою яких наш колоніалізм вичавлював із цієї країни її нафту, її багатства. Цього більше не буде! Я знищу цей ласий шматок ще до того, як Зеїн чи інглізі встигнуть ухопитись за нього.

Ти скажеш, що навіть коли промисел буде зруйновано, його багатства — нафта — залишаться під руїнами, і боротьба за володіння ними не припиниться. Це вірно. Але це вже стосується майбутнього, Тесе. Я ж прагну виконати свій обов'язок перед сучасним. Майбутнім займеться вже хтось інший.

Так чи так, майбутнє належить тобі, Тесе. Я знаю це. Я пізнав це ще тоді, коли побачив тих докерів, що стояли, мов непохитні дерева, уп'явшись корінням у свою отруєну англійську землю. Але я відкидаю твоє майбутнє для себе, Тесе. Я мушу, мушу відкинути його! Роби собі, що хочеш, у тих нетрях в Глазго, розчищаючи шлях своєму прийдешньому світові. Хай твої пролетарі зростають до неба; хай вириваються на волю звірі машини! Ти досягнеш своєї мети. Тобі належить все — навіть інтелект, навіть право на володіння істиною. Але твоя перемога для мене — смерть, Тесе, і я гину тут, на барикадах інтелекту.

Звичайно, я ще не помер і, практично кажучи, помирати не збираюсь, хоч моє місце зараз — на лікарняному ліжку. Та ні слова більше про це.

Отже, повертаюсь до своєї розповіді. Коли я скінчив сперечатися із Зеїном, він звелів привести Фрімена. Власне, бахразець збирався передати Фрімена Гаміду, бо нашого брата во Христі було спіймано в той час, коли він з невеликим загonom отруював колодязі в пустині.

Неможливо передати, який це жахливий злочин у пу-

стині. Коли б я, наприклад, запропонував тобі уявити, що який-небудь араб отруєє резервуари з питною водою в Англії, то це ще б тобі нічого не пояснило. Злочин Фрімена значно гірший, бо колодязь у пустині — це саме життя. Під час війни колодязь можна зруйнувати або засипати; але отруїти колодязь — значить вчинити злочин проти кожного чоловіка, жінки, дитини, вчинити нечуваний в Аравії злочин. Фрімен хотів таким шляхом обмежити нашу свободу руху; і він би добився свого, коли б його не спіймали.

На своє щастя, Фрімен був схоплений більш цивілізованими бахразцями. Коли б він потрапив до рук кочовиків, вони б тут же, на місці, розшматували його. І вони ще можуть зробити це, якщо знову впіймають Фрімена в пустині.

Я сказав Зеїну, що візьму Фрімена з собою, у табір кочовиків; і Зеїн, який нарешті навчився довіряти мені, не побоявшись того факту, що Фрімен і я — англійські джентльмени, віддав його мені. Звичайно, я взяв Фрімена зовсім не для того, щоб врятувати йому життя. Він просто потрібний мені. Він потрібний мені для того, щоб передати вам ці записи, це моє пояснення самого себе; бо на той час, коли ви одержите

цей зошит, я зроблю тут те, що повинен зробити.

Спочатку я збирався довірити це послання генералові, але тепер я не знаю, що станеться з генералом чи зі мною, коли я повернуся на промисел; а для мене найважливішим у житті є зараз те, щоб ти і мати дізнались, що спонукало мене на цей акт руйнування. Ти, Тесе, мабуть, і так здогадалася б про мої мотиви або інтуїтивно зрозуміла їх, хоч і не виправдала б; але мати побачила б у моєму вчинкові лише безглуздий, обмежений, позбавлений будь-якої практичної цінності акт зради щодо моєї країни, Аравії й себе самого. Джек, звичайно, сприйняв би це як підлоту щодо його любимої машини. Ну, а Грейс побачила б в цьому блаженство, бо ж смерть — це блаженство. А втім, що подумують Грейс і Джек, мене не обходить. Вони перестали існувати для мене в той день, коли я залишив Англію.

Отже, я розкрив перед вами свою душу. І Фрімен — боги сміються! — стає моїм посланцем. Зараз, після дводенної виснажливої подорожі з табору Зеїна, Фрімен спить біля двох моїх охоронців — випадкових воїнів Га-

99 *

435

міда. Він і не підозрює, як легко мені було б підійти зараз до нього і всадити йому кулю в мозок Мене дивує, що він може спати й почувати себе в безпеці поруч мене. Адже він добре знає, що я здатний убити його, і не догадується, що я навмисне зберігаю йому життя. І може статись, я ще застрілю його — імпульсивно, в випадку відрази до негідника.

А втім, я, мабуть, пощаджу Фрімена — якщо не для ролі свого посланця, то для ролі можливого чоловіка Грейс. Так. Я залишу його для Грейс, і, знаючи про його злочин, хай вона прийме його як мій останній аргумент проти християнської моралі.

Коли він прокинеться, я дам йому цей зошит і відпущу. Він уже досить добре орієнтується в пустині, щоб знайти шлях до узбережжя — де англійці зараз готуються в похід проти нас.

Хоч як це іронічно звучить, але коли який-небудь араб схопить Фрімена по дорозі, то разом з ним він схопить і мою совість. І тоді цей темний кочовик, Справі якого я віддав і своє життя і свою совість, порозкидає мою совість по пустині — сторінка за сторінкою... Якщо це трапиться, боги знову дістануть нагоду посміятись, бо тоді ви не узнаете нічого, і я буду проклятий навіки. Отже, боже, врятуй Фрімена — і мою совість разом з ним!

Власне, мене самого теж можуть випередити, і тоді, може статись, я не встигну повернути той величний Важіль руйнування: Гамід і Зеїн незабаром вирушають до промислу, а мені ще треба довідатись у генерала, як пустити в хід руйнівний механізм. Чи чую я сміх крізь сльози зараз, коли ви читаете, що я збираюсь звернутися до генерала, щоб він дав мені лекцію з руйнування?

Хай буде так. Я знаю, що зараз у мене все пішло шкереберть. Моїми помічниками в цьому акті істини є мої вороги. Моїх друзів нема біля мене. Немає навіть моїх хлопчаків, бо коли я попросив їх привезти мене на промисел в їхньому броньовику

(натякнувши на свій потаємний намір), вони відмовилися із сльозами на очах— певно, з останніми сльозами їхнього дитинства. Звичайно, їх смуток був мені приємний, бо він означав, що їхні серця, як і раніш, належать мені; пооте їхня відданість належить Гаміду, а їхній захват — Зеїну. І вони не можуть покинути принца і не можуть знищити бахразця.

Отже, мені залишається один лише Сміт. І хоч ми з ним тепер рідко обмінюємося зайвим словом, ми все Ще, здається, залишаємося печальними й нерозлучними друзями Сміт і Бекр з розбитим серцем — ось і все, що залишається мені від моєї Справи.

Щождо тебе, Тесса, кохана моя... Ти далеко-далеко від мене; та ніякі відстані не розділяють нас так, як той всесвіт* який ми звемо Істиною. Через це слово ми розлучилися, а тепер хоч я люблю тебе так, як не любив нікого, крім хіба Гаміда, я готуюсь нанести удар по твоєму майбутньому — майбутньому, яке ти обрала для себе й свого народу.

Можливо, ти маєш рацію, кажучи, що могла б схилити мене на свій бік — якщо б я поїхав з тобою і зажив одним життям і одними злиднями з твоїм народом. Можливо, ти маєш рацію, бо, пригадуючи твої жахливі нетрі, я легко уявляю собі, як мій інтелект і моя істина розчиняються в твоїх переконаннях; адже акт істини і свободи завжди залежить від того, яким шляхом ти підходиш до нього... Клас? Комунізм? Можливо, ти маєш рацію. Але я не можу жити з ними, і я не можу допустити, щоб вони існували там, де я ще можу знищити їх.

Отже, на цьому кінчається наша незвичайна любов; бо мій наступний акт остаточно відчужить нас — навіки.

Я шкодую про це — і роню сльозу — єдину сльозу в своєму дорослому житті. Чи, може, ти все ще не вважаєш мене безнадійним, Тесе? Чи смію я думати про повернення після цього?

О desperare!*

Щодо тебе, мамо. Я втратив твій образ в ту мить, коли Тесе повернулася до мене. Я все ще не знаю, хто ти для мене, і чому я відчуваю потребу переконати тебе в чомусь. Може, в твоїй особі я намагаюсь переконати себе самого? Можливо! Ти завжди є всередині мене, тріпочу-чи, мов фантастичний птах, що хоче вирватись назовні. Тепер я випускаю тебе на волю, мамо, бо здійснюю рішення, якого ти ждала від мене все своє життя. Ще трохи — і я справджу свою корисність і виконаю свій акт істини. Відповідальність за це лягає на тебе; і за цю мить мого визволення, моєї свободи я готовий віддати свою душу.

Наш порятунок, здається, полягає ^ руйнуванні".

РОЗДІЛ XXXI

Але Сміт обурився і навідріз відмовився допомогти Гордону.

— Ви повинні. Повинні — несамовито наполягав Гордон. Його пересохлий язик ковтав слова, немов вони були хвилинами, немов він прагнув насититися цими хвилинами, доки не скінчився його час. — Мені лише наполовину вдалося дізнатись, як

діє цей проклятий механізм. Потрібний мені рубильник — на електростанції, а вона не працює. Десь там є допоміжна силова установка, яка може дати струм по всьому промислу. Ви повинні тільки завести її, а решту я можу сам зробити. Дайте мені лише допоміжну енергію, і я сам увімкну рубильник.

Сміт тільки гірко похитав головою.

— Боже, Сміті, не хитайте так головою. Подумайте тільки — наша філософія нарешті породить істину. Ви ж вірите в знаряддя, чи не так? Адже знаряддя — це абсолют у вашій філософії! А тепер від нього залежить перемога цієї істини! Істини, що струсне світ! Ваша машина зараз вирішує все, і я прошу вас допомогти мені.

— Я зовсім не розбираюсь в електростанціях, — затято промовив Сміт. — Чому ви Гіе звертаєтесь до генерала? Це ж його рубильник.

— Він обдурив мене. Обдурив. Він розповів мені тільки про рубильник, але не сказав, що до нього немає струму. А коли я виявив це, було вже надто пізно, бо я випустив генерала. Відпустив його.

Це приголомшило Сміта.

— Відпустили його? — переспитав він. — Навіщо? Гордон не відповів.

Він і Сміт стояли на високій металевій вишці — спостережному посту пожежної станції — і виглядали, чи не з'являться в пустині війська Гаміда та Зеїна. Гордон виліз на вишку ще й тому, що прямо під нею було поле битви, на якому він здобув свою перемогу; його привело сюди бажання познущатися з самого себе, дивлячись згори на сцену свого тріумфу, бажання завершити велику подію якою-небудь блазенською витівкою

— Краще б я загинув там, серед пожежних шлангів, — промовив він до Сміта, указуючи вниз нетвердим рухом руки. Гордон був блідий, знеможений. — Краще б мені розтрошили череп, краще б моє тіло вдавили в грязь. Чого я досяг тим, що випростався тоді? Краще б я залишився там, мертвий, переможений. Ах, коли б я знав, що це ще має якийсь сенс, я б і зараз обрав поразку і кин/вся звідси вниз головою.

Сміт узяв його за руку й стурбовано промовив.

— Ходімте звідси, Гордон.

— О, не бійтесь, Сміті, — промовив той і розсміявся, як збанкрутілий скнара. — Я не збираюсь кінчати самогубством. Я надто зневажаю себе зараз, щоб піти на таке.

— Тож рушаймо назустріч Гаміду, Гордон. Найгірше вже залишилося позаду.

— Аххх! — Гордон заплющив очі. — Найгірше тільки ще починається, Сміт. Ви знаєте, навіщо я послав генерала в пустиню у супроводі нашого кровожерливого поета Ва-уля?

— Хто вас знає!

— Бо генерал погрожував нам літаками й напалмовими бомбами. Ми визнаємо, що таке пекло, казав він. Ці бомби (а їх роблять тут!) випалюють, винищують, шматують й розплавляють усе живе, і не тільки живе, а й машини, на милі навколо, перетворюють землю на липке вогненне болото нафти. Ось що генерал обіцяв Гаміду й Зеїну, якщо вони залишаться на промислі й не відмовляться від свого небезпечного союзу. Отже, я

одіслав його — хай віддає наказ, якщо може! Тепер я чекаю бомб від нього.

Цей крайній прояв навіженства з боку Гордона до того приголомшив Сміта, що він не знайшов, що сказати — тільки спантеличено хитнув головою...

— Ах, але спершу генерал повинен порозумітися з своєю совістю. Він мусить довести собі, що має право знищити нас, що це його обов'язок, що цього вимагають його переконання, — казав далі Гордон. — Ось коли він нарешті повинен зробити свій великий вибір! Він боїться Аравії і любить її, і тепер він іде десь там її чудовими просторами, жалюгідний і самотній, і вирішує, вирішує, вирішує, що йому робити з нею. Звичайно, його англійське походження, його безглузді уявлення про обов'язок і власність, вся Справа його життя вимагатиме, щоб він влаштував нам пекло; але разом з цим зерно інтелекту, що є в ньому, риси арабської вдачі, які він набув тут, його простацька душа й мляві потуги на людяність підкажуть йому, що він учинить підлий злочин, коли звелить знищити нас.

Сміт сказав, що знає генерала.

— Він влаштує нам пекло! — промовив він безпорадно.

— Кажу ж вам, спершу він мусить зважитися на пекло. Як і весь світ. Отже, він, можливо, ще пощадить нас. Тому-то я й відпустив його. І до того ж він ще повинен залишитись живим після цієї подорожі в компанії Ва-уля. Адже у Ва-уля є свої власні поняття про вибір і обов'язок! — Щасливий сміх Гордона звучав, як приступ болісного кашлю. Він любовно помахав рукою, вказуючи на жовті хвилі піску на далекому обрії: — Подумати тільки, Сміті! Десь там бреде зараз отруювач колодязів Фрімен, несучи з собою мою совість. Та що таке моя совість? Це, власне, спроба однієї людини пояснити саму себе. Зате про генерала можна сказати, що він несе з собою всю криваву совість Західного світу. Руйнувати чи не руйнувати? — .сь яке питання стоїть зараз перед ними, неприкрашене, пекуче питання. Чим це скінчиться? Ви можете відповісти? Ви вважаєте англійські бомбардувальники долею і майбутнім Азії? Га? Чи зважиться генерал влаштувати нам пекло? Як по-вашому? Серйозно! Відповідайте, Сміті!

— Не знаю. Хіба хто-небудь може відповісти на це?

— Це правда! Хіба хто-небудь може відповісти? Саме майбутнє визначиться тут, і саме я підготував це визначення! Повірте, Сміті, ще жодній людині на землі не вдавалося поставити грецьку божественну драму так, як я поста-ЕИВ її тут! Генерал зараз плентається, й спотикається, й намагається знайти якийсь вихід для всього світу. Пхе! У світу немає виходу, немає шляху, бо кому яке ціло до світу, коли вся справа в одній душі, в розумному й рішучому актові однієї людини! І я — ця людина — я, Сміті! Спостерігайте мене! Я вирішую майбутнє в цій країні, і хай я буду проклятий, якщо я ще хоч на мить завагаюся. Тепер я знаю, що я мушу зробити! Ходімо вниз, до пеї електростанції, і зробимо, що треба!

— Ви збираєтесь їхати назустріч Гаміду? — спитал Сміт, намагаючись вести розмову в межах розумного. Вдалині на вітру вже клубочилася курява, сповіщаючи набли-?кнення військ Гаміда чи Зеїна.

— Ні. Я не збираюся зустрічати Гаміда. Я збираюсь врятувати його!

— Ви зовсім занепали духом, Гордон. І ви хворі. На вас лица нема. Чому б вам не перепочити хоч інохи в одній з вілл? Будь ласка, Гордон! Ви вже ледве на ногах стоїте.

— Ви так гадаєте? — лагідно, тихо спитав Гордон. — Дивіться!

З площадки вниз, крізь проліт гвинтових сходів, вела гладко відполірована сталйна труба, призначена для швидкого спуску пожежника на землю. Гордон не міцно обхопив трубу руками й ногами і кинувся вниз. Від стрімливого польоту йому перехопило дух, і на секунду він знепритомнів— від болю і від думки про безглуздість того, що він робить. Його бурнус, задрившись, залопотів у нього над головою, і він опритомнів від свисту вітру і сплеску матерії у вухах. Гордон встиг сповільнити падіння — скоріше інстинктивно, ніж свідомо, він використав сандалі як гарячі, скрегочучі гальма. І упавши м'яко на пісок, Гордон зрозумів, що цього разу він востаннє знущався з свого тіла. Другого такого потрясіння воно вже не витримає. Тіло попереджало його про це: він тремтів, його нудило й морозило, думки плуталися в голові...

Лише напруживши всю свою волю, Гордон спромігся підвестись і пройти поміж металевими фермами вишки. Стражденно заплющивши очі, він підняв обличчя догори і гукнув до Сміта:

— Спускайтеся! Спускайтеся! Це чудово!

— Тільки не для мене! — крикнув Сміт згори.— Я ще не збожеволів!

— Тоді швидше сходьте, Сміті. Бога ради, якнайшвидше!

Сміт спускався нестерпно довго — здавалось, він бариться навмисно, щоб помучити Гордона. І дійсно, разом з почуттями подиву й жалю до Гордона в Сміта вже виникало почуття озлоблення. Гордон сів на пісок 'для підніжжя сходів, охопив руками коліна і уткнувся в них обличчям. Він почав рахувати мірні, повільні удари Смітових сандалів по залізним східцям. Спочатку, коли Сміт був ще високо, ці удари звучали мелодійно, як дзвони; та в міру того, як він все нижче спускався до вритого в землю підніжжя, металеві звуки ставали глухішими, грубішими.

Гул заліза висотував нерви. І кожний крок Сміта, мабуть, болісно віддавався і в його власній змученій душі: Сміт також був виснажений. Міскін Сміт! Сердешний Смі* в Аравії... Гордон знову відчув себе винуватим знову відчув, що заподіяв цьому чоловікові велике зло, потягнувши його з собою назад. Слід було залишити Сміта в Англії, в тій нудній драговині, в яку він так радо поринув, повернувшись додому. Сміт може жити тільки в безликій масі, хоч він і на диво вирізняється на її тлі.

Власне, саме в цій відмінності Сміта від йому подібних і полягає причина його теперішніх страждань. Яка сила-силенна смітів населяє світ! Мільйони й мільйони безпросвітних роботяг, рабів, чий володар — засоби до існування. Вони не живуть, а просто день у день косяками повільно плывуть у смерть. Однак, деякі з них ще зберігають у своїх душах атом своєрідності — завдяки тому, що мріють про подвиги інших. Вони приклеюють свої душі до тіней героїв і линуть слідом за величними тінями — на крилах невтримної фантазії.

Незвичайність Сміта і іронія його долі полягають у тому, що його сни стали явом. Він насправді повстав, залишив звичну обстановку і вирушив спостерігати свого героя

в дії. Не для того, щоб діяти самому — ні, собі він ціну знає і завищувати її не збирається, — а просто для того, щоб бачити, як герой прямує шляхами долі, про які він, Сміт, тільки мріє. Спочатку цим героєм був померлий Ло-уренс, чие життя Сміт пережив знову просто завдяки тому, що був в Аравійській пустині. Але потім, ідучи за тінню Гордона, він зайшов уже далі, ніж сподівався; його най-сміливіші мрії справдилися, він наситився СРОЇ:Г" подвигами — ні, переситився ними — і повернувся додому, вигукуючи:

"Досить! Досить! Назад, до звичного життя!"

Але Сміт ретирувався надто пізно. Гордон не міг утекти від Аравії, а Сміт не міг утекти від самого Гордона. Він приклеїв себе до тіні свого героя, і доля вимагала, щоб він ішов слідом за героєм до кінця.

Міскін Сміт. А все ж таки він герой—якщо герої визначаються розмірами і цілями їхньої Справи.

Тепер він стояв над Гордоном, створюючи приемний холодок, бо заступав своєю фігурою немилосерде сонце. Гордон підвів голову і побачив у Смітових очах вираз жалості і тривоги. Але цей вираз змінився виразом обурення, коли Гордон розсміявся.

— Сміт, — сказав він> не підводячись, — після всіх цих років ви раптом перестали бути загадкою для мене. Я розгадав вас, поки ви спускалися тими сходами. Краще б ви зсковзнули по трубі і Залишилися загадкою, бо тепер ви стали тягарем на моїй совісті, і я повинен врятувати також і вас. Ви єдине зло, яке я вчинив тут; мій єдиний гріх. І коли ви зробите те, про що я вас прошу, можете сідати в свою машину і їхати звідси. їдьте! Я відпускаю вас додому. Я звільняю вас від моєї тіні, Сміті, чи будь-чого іншого, що прив'язує вас до мене. Що б це не було, воно вам однаково не нависне. Я винен перед вами, винен! І я серйозно кажу вам: ви вільні! Більше ніщо не тримає нас тут. Я зробив все, що міг в Аравії, і, отже, після мого останнього акту ви мусите їхати звідси. Запакуйте свої хусточки й чисті шкарпетки і їдьте. Тільки спершу покажіть мені той вимикач. Це останній подвиг, який ви повинні зробити для мене.

Якусь мить здавалось, що Сміт от-от нахилиться, як жираф, підніме хворого Гордона на руки і понесе його куди-небудь у затишок. Але насправді Сміт лише згорбив плечі в жесті соромливої людини, яка прагне відмогтися від чогось.

— Якщо ви все ще просите, щоб я допоміг вам зруйнувати це місце, Гордон, то, повторюю, я не можу зробити цього.

— Чому?—спитав Гордон стомлено, сумовито. Він спробував підвестись. Сміт допоміг йому, і Гордон зашкандибав поруч Сміта, спираючись на його руку. — Адже від вибуху ніхто не постраждає. Тільки, машини, свердловини і склади пального. Зруйнована буде тільки серцевина цього місця. І генерал каже, що потрібно буде двадцять років, а то і більше, щоб відновити діяльність промислу після того як ми ввімкнемо той рубильник. А ці двадцять років* для кочовиків— порятунок навіки: бо хто скаже, що на той час залишатиметься від усього світу?

— Я не можу збагнути, як шляхом знищення цього місця ви сподіваєтесь врятувати Гаміда і племена від бахразь-ких комуністів, — уперто промовив Сміт.

Гордон міцніше стиснув його руку.

— Тоді зробіть це в ім'я вашої ж батьківщини; зробіть це для того, щоб врятувати Англію від втрати, від неслави, що їх принесе захоплення цього промислу комуністами. Ви* садіть його в повітря в ім'я Британії!

Сміт глибоко зітхнув.

— Генерал вже підступався до мене з цього бою. Гордон засміявся.

— Отже, він приставав до вас?

— Так.

— І ви відмовилися?

— Так.

— Відмовилися навіть врятувати короля і батьківщину!

— Так. Але він хотів, щоб я зруйнував промисел тільки як останній захід. Насправді він не хоче руйнувати його. Через це він і розповів вам тільки про половину того, що треба. А мені він нічого не розповів. Я не дозволив йому, бо я так чи так не став би робити цього.

— Боже! Яке признання! Але чому? Чому? Чому?

— В цьому немає потреби. Я... я не можу руйнувати машини,— запинаючись, затято промовив Сміт. Ною нерішуча, але сардонічна впертість чомусь —нагадувала Гордону важке, надривне дихання старої людини.

— І до цього зводиться вся ваша філософія, Сміт?

— Це тільки відповідь, Гордон. У мене немає ніякої філософії.

— Ніякої філософії? Виходить тоді, ви просто кидаєте Справу племен?

Сміт енергійно знизав плечима — немов струсив з них цілий світ. Але Гордону, який тримався за руку Сміта, цей несподіваний рух тільки спричинив гострий біль у пораненій лопатці. Він скривився, і Сміт поспішно сказав:

— Повстання племен перемогло, Гордон. А якщо в кочовиків поганий союзник, це вже їхня справа. Хай самі дбають про це. Ви не можете змінити їхнє майбутнє. Я теж не можу. І краще залишити їх у спокої. Залиште їх у спокої!— Він знову знизав плечима і гірко додав: — В усякому разі те, що відбуватиметься тут далі, мене вже не обходить.

— І тому ви хочете зберегти нафтопромисел? Мовляв, ми квити, так?

— Ні, ні. Я просто не можу допустити його знищення. Це було б злочином.

— Злочином, Сміті? Якщо знищення—злочин, то ви і я вчиняли його тут безліч разів. Чому ж відступатися зараз перед справді вартим злочином?

— Я не нищив нічого без потреби. Я не чинив зла.

— О боже, який погляд на речі! "Я не чинив зла". Та кожна секунда нашого існування — це акт зла! Весь хворий сзів — доказ цьому! Навіщо ж претендувати на якусь винятковість?

Сміт похитав головою, почувши слово "винятковість", але далі не сперечався.

Та Гордон не вгамовувався.

— Тут ви відмовляєтесь від акту знищення, а^повернувшись в Англію, допомагатимете Джеку виготовляти знаряддя цього ж самого знищення, так? Шестерні

для бомбардувальників!

Сміт знову промовчав, але на цей раз слова Гордона, здавалось, вразили його, навіть приголомшили, — немов перші срібні промені страшної відповідальності, а можливо, навіть філософії, замріли над далекими полями його майбутнього.

Гордон вів далі, з похмурою, жорстокою насолодою, розуміючи, що діється зараз на душі в мовчазного Сміта.

— Всі мислячі люди діють, вибираючи, Сміт. Саме слово "інтелект" означає "вибір", і мисляча людина рухається від вибору до вибору. Але справжньою є лише та людина, яка час від часу зупиняється і з підозрою питає себе: "Чи ти чесно дієш?" І тепер — ваш час зробити саме таке. Чи ви діятимете чесно, Сміт, якщо відмовитесь руйнувати цей світ машин лише для того, щоб потім приєднатися до Джека і разом з ним виготовляти наймерзенніші знаряддя знищення людей? Подумайте, Сміт! Подумайте!

Якщо Гордон хотів цими словами спровокувати сердешного, обмеженого Сміта, чи виявити поблажливість до нього, чи дати йому останній урок, то його намір не досяг своєї мети. Сміт не надав значення його словам.

— Я не знаю, що я робитиму, повернувшись в Англію, — відповів він. — Я не знаю, що я думатиму тоді. Не знаю! — Сміт уже видихнувся, але його озлоблення ще не пройшло. — Я знаю лише, що не можу висаджувати в повітря такі речі, як цей нафтопромисел, на який покладено стільки праці й зусиль. Він — річ у собі. Це все, що я знаю...

— І все, що вам потрібно знати, — кислим тоном закінчив за Сміта Гордон і одразу відчув, що ця насмішка, власне, дуже доречна для прощальних слів. Він уже зрозумів, що не зуміє нічого добитися від Сміта і що запобігти розставанню неможливо. — Отже, наші шляхи розійшлися, Сміті, — повільно промовив він. — Залишаючись гуг далі, ви тільки марно витрачаєте хвилини вашого життя. До того ж, тут небезпечно. Тому забирайтесь звідси! Забирайтесь! Не баріться. Не вагайтесь більше. Ви завоювали свою свободу. Біжіть! Біжіть! Залиште мене, доки наші слабості не довели нас до якої-небудь безглуздості, доки наша розбіжність не стала смішною.

І щоб переконати Сміта, що він все це каже серйозно, Гордон зупинився і легенько відштовхнув його від себе, потім ще раз, потім плеснув його по руці на знак нетерпеливого прощання.

Сміт ще якусь мить постояв нерішуче, та потім, у раптовому, сліпому роздратуванні повернувся і пішов геть. Віддаляючись, він, здавалось, думав не про те, що розлучається з Гордоном, а про те, що далі сперечатися з ним неможливо. А тимчасом вони таки насправді розлучалися.

— Я сам зроблю це. Я ще й з машинами посперечаюсь, — вголос промовив Гордон. Сівши на пісок, щоб знову відпочити, він спостерігав, як, балансуючи, Сміт іде по чорних трубах. Ось він сплигнув на землю і попрямував до шосе, на якому стоїть його броньовик... — Але спершу я мушу звести особисті рахунки.

Він покликав Бекра, який за звичкою ніколи не відходив далеко від нього. Підійшовши, байдужий голворіз побачив, що його повелитель сидить на піску — немов

ніяка інша поза вже не могла надати йому відчуття певності чи безпеки. Спиною й потилицею Гордон прихилився до цистерни. Раз у раз він здував піт з своїх губ, бо був надто втомлений, щоб підняти руку й обтерти мокре обличчя.

— Дай мені твій пістолет, — сказав він Бекру. — І приведи сюди гладкого Азмі.

Бекр скорився — кинув пістолет до ніг Гордона і, легенько знизавши плечима на знак зневаги до начальницького іону Гордона, пішов геть.

Гордон заплющив очі, відчуючи, що зараз йому ДООЕ деться переборювати сонноту, чи непритомність, чи гупе заніміння в тілі, спричинене болем від ран; та його розум не бажав затьмарюватись. Він чув, як Сміт поїхав у своєму броньовику, і він усе ще не спав, коли Бекр повернувся, ведучи безпорадного гладкого Азмі.

— Я хотів убити вас, — не підводячись, промовив Гордон до Азмі. — Це був би мій єдиний подвиг в Аравії, справедливість і корисність якого не викликали б у мене ніякого сумніву.— Він подивився на тремтяче лице Азмі У паші відвалилася щелепа, але вираз гідності ще не зійшов з його обличчя.—Та біда в тому, — заговорив він далі, — що поки я чекав, сидячи тут, у мене був час подумати про вас. І це врятувало вам життя, Азмі.

Азмі не відповів, не ворухнувся, тільки важко зітхнув під військовими ґудзиками свого мундира. А втім, здається, зітхнувши, він ще й важко, фаталістично знизав плечима.

— Жодна людина не заслуговує смерті більше, ніж ви, — казав далі Гордон. — Щодо цього в мене сумнівів нема. Я не знаю лише, чи маю я право вбити вас. Я просто не вважаю себе таким добродішним, наділеним такою владою і відповідальністю, щоб оголосити одну людину гіршою за інших і вбити її за це. Я не маю права карати вас за ваші злочини, Азмі, бо, власне кажучи, ви маєте право чинити їх, оскільки ви з вашими злочинами не гірші за будь-якого політика, будь-якого генерала, будь-якого солдата, священика, філософа, будь-якого висушеного інтелегента. Ви просто-жирніший й багатший за інших, і ваші злочини мерзенніші; але цього ще недосить, щоб убивати вас. Отже, я залишаю вам життя і відмовляюся від будь-яких претензій на вищість від вас. Звичайно, мені б дуже хотілося вирвати, у вас ду~ шу — щоб відомстити за себе, за наругу, яку ви колисо вчинили над моєю душею. І я б з охотою вирізав ваше серце, щоб відплатити за бідолаху Фаг'да. Але це була б помста* тобто вияв слабкості—бо помстою слабка людина зраджує свій власний інтелект Отже, я відмовляюсь убивати вас — щоб не надати вам можливість хоча б таким шляхом одержати перемогу наді мною. Можете йти.

Азмі відкрив рота, щоб сказати щось.

— Мовчіть! —крижаним тоном промовив Гордон.— Від самого лише звуку вашого голосу я можу змінити своє рішення. — Він кинув пістолет Бекра до ніг паші — Якщо у вас є що заперечити, якщо у вас є якісь претензії до мене, якщо ви відчуваєте себе хоч на йоту правим—візьміть її ей пістолет і спростуйте мої слова, всадивши мені кулю в лоб. — Він заплющив очі. — А якщо нічого такого у вас нема, то забирайтеся назад до своєї плоті, до свого ліжка й чекайте, доки вашу долю вирішить яка-небудь дрібніша за

мене людина. Я покінчив з вами.

Гордон розплющив очі і з надією подивився на пашу. Та обличчя Азмі не виражало нічого — ні емоції, ні страху, ні полегшення — немов крім плоті в нього справді не залишалося нічого, навіть перед лицем смерті. Гордона занудило. Азмі зітхнув, похитав головою і, повернувшись, пішов геть.

Бекр підняв свій пістолет і пішов слідом за нчм; і Гордон, — немов його плоть звільнилася від якогось обов'язку або була цим обов'язком переможена, — обм'якнув, віддаючись своєму болеві, і майже одразу заснув. Коли він прокинувся, день уже втрачав останні сили, і ніч оповивала небо — здавалось" м'яка чорна повіка запинає старе-старе око.

— Бекр! — гукнув Гордон, і охоронець одразу підійшов до нього. — Ти тут? — здивувався англієць.

Бекр скривився.

— Чим ти Незадоволений, Гордон? Хіба краще було б, якби я був десь в іншому місці? О, аллах, ти вже став зовсім жалюгідною людиною.

— Так, так, і ти теж, Бекр. З тебе вже нема ніякої користі. В тобі нема смерті, і тому нема й життя. Ти помер, коли помер Алі. А тепер ти ходеш за мною, як зляканий собака, що втратив будь-яку сміливість. Сердешний, сердешний Алі!

— Аллагу... — почав стогнати Бекр.

— О, тільки без цього! Допоможи мені підвестись. Підіймай мене ззаду, дурень! — зойкнув Гордон. Від недбалого ривка, яким охоронець спробував підняти його, біль пронизав усе його тіло.— А тепер постарайся довести мене оя до тієї електростанції, не скрутивши мені дорогою в'язи. Веди мене туди. — Гордон шкандибав непевними кроками, спираючись на незграбні руки Бекра.

Головоріз спробував був надати своєму брудному обличчю пісного, жалісливого виразу, однак'його очі звузилися, а губи скривилися у мимовільній злорадій посмішці — жалюгідній тіні його колишньої люті.

— Швидше! — нетерпляче підганяв його Гордон. — Швидше!

Нарешті вони підійшли до мармурово-білого будинку електростанції, який здіймався, як гробниця, посеред чорного лісу дротів, стовпів та невисоких трансформаторів з піритовими ріжками. Гордон знав розташування приміщень всередині станції, і, хоч уже було майже зовсім темно, він пройшов крізь розбиті двері й опинився у величезному холодному склепі, в якому містилися завмерлі мотори й довгі ряди рубильників, лампочок і вимикачів. Гордон уже був тут раніше—цриходив, щоб подивитись на ці рубильники і спробувати розгадати, який з них пустить струм по проводах і дасть можливість тому, другому рубильникові, виконати свою місію. Він мав знайти цей вимикач електроструму серед безлічі рубильників, які були зараз перед ним — деякі на замках, деякі в ящиках, деякі під чохлами, деякі з'єднані, спарені між собою у якісь нерухомій геометричній любові. І всі вони — німі, щільні, непроникненні — здавалось, змовилися не виказувати таємниці своєї сили.

— Це загадка! — промовив Гордон до Бекра. Подивись на ці самовдоволені

механізми з їхньою потаємною силою і скажи після цього, що в них немає якоїсь своєї загадкової й незбагненої душі! І вони ховаються від мене!

— Ти не механік, — похмуро спробував пожартувати Бекр, простягаючи Гордону робітничий комбінезон, який він знайшов біля дверей.

— Ні! Я механік! — гарячково вигукнув Гордон. — Біда лише в тому, що я — механік істини. — Він смикнув свій арабський бурнус, немов на доказ того, що туг, в Аравії, він бореться за істину. — Але тепер все це пішло нанівець. Мене обманули. Навіть ця одежа обманула мене! — Він зірвав з себе бурнус, кинув його на підлогу й закричав: — Так! Тепер я звільнився від неї! — Він вихопив робітничий комбінезон з рук Бекра і, кривлячись від болю, почав натягувати його на своє тремтяче тіло. — Ось що мені потрібно тут. — Його голос відбивався луною від склепистої стелі. — Дивись! — вигукнув він і почав шкутильгати вздовж величезного розподільного щита, вмикаючи підряд всі рубильники. — Десять в одному з них сила! — стогнав він сердито, і луна стогнала слідом за ним, повторюючи у склепіннях його фантастичну гру. — Один з них врятує моїх братів, — повторював він в якомусь істеричному екстазі, вмикаючи з кожним словом все нові й нові з сотень рубильників. Він уже не додержував порядку, а хапався за них навмання, кидався на щит і в лютій нестямі натискував на рукоятку, а потім завмирав на мить, чекаючи, щоб струм ринув у дрого, заспівав, завирував у них. Його істеричне збудження наростало з кожною секундою, і коли кімнату раптом осяяло мертвотно-бліде сріблясте електричне світло, він скрикнув: — Еврика! — і зняв руки догори. — Тепер — останній акт!

В невеликій сталевій клітці, встановленій на трохи піднятій над підлогою площадці, був один-єдиний рубильник. Гордон почав важко видиратися східцями площадки. Одна рука і нога в нього безживно висіли; він покликяр Бекра, щоб той допоміг йому, але охоронець позадкував до дверей і, понятий жахом перед невідомою катастрофою, що насувалася, кинувся навітки, залишивши Гордона сам на сам із страхітливою машиною.

Заповзши у клітку, Гордон побачив, що йому ще дове деться зняти забори й відкрутити подвійні гайки з болтів. Тремтячими, гарячковими рухами він відгвинчував їх, коли позаду хтось вигукнув: "Стій!" Гордон навіть нь обернувся. Вигук повторився вдруге, втретє" а потім загрімилі постріли... Судорожно зітхнувши від болю, Гордон уткнувся в сталеві пруті клітки. Якусь мить він чіплявся за них побілілими пальцями і упав би з площадки на кам'яну підлогу, коли б чийсь руки не підхопили його, не повернули обличчям угору, не опустили долу. І тут він побачив обличчя і почув голос людини, яка тримала його.

— Ти! Гордон! — здавалось, сама душа вихопилася з цим зойком.

— Мій брат Зеїн! — процідив Гордон. Біль висушував його, випалював усе всередині.

— Але цей одяг на тобі! — закричав бахразець, стискаючи в рзщі матерію комбінезона, що був на Гордоні. — Як же я міг здогадатись, що це ти? Брате мій! Браге мій!

Гордон відчув, що Зеїн гарячково намагається знайти його рани, зручніше покласти

його, випрямити його скарлючені ноги. Він відштовхнув від себе руки Зеїна і з останнім зусиллям промовив:

— Ти нічого не залишив мені всередині, любий друже! Від цього зусилля він знепритомнів.

В найтяжчі хвилини сповненого кошмарами забуття, що потім насунулося на нього, йому вже було ясно, що він фізично помер або вмирає. В одну з таких хвилин віч навіть спромігся вихопити ще гіркішу думку з чорного провалля своєї свідомості — думку про те, що якась єдина нитка завжди залишається ясною для нього, навіть коли він непритомний, навіть коли ця нитка веде його до смерті і навіть коли вона заплеснута цим жахливим й шумним хаосом маячіння. Вона нічого йому не пояснювала, ця нитка життя, за неї можна було лише триматись у виру непритомності і, тримаючись, зносити нестерпний біль від мільйонів і мільйонів маленьких вибухів, які щосекунди відтворювали в його мозку картини всього, що він зазнавав—і не зазнавав— на протязі свого життя. А потім знову настало просвітлення, і він вирішив, що це, мабуть, свідомість в останньому зусиллі вижити несе за собою тіло крізь спогади про кожну прожиту ним хвилину — спогади, які не текли з плавною послідовністю сновидінь, а повторювали до найменших, най-жорстокіших подробиць ножну часточку кожної миті кожної дії в його житті. Яка це була напружена, нестерпна мука! І мучилося не тіло, а свідомість. Тільки смерть могла припинити ці страждання. І смерть прийде через вибух — вибух свідомості, що зараз агонізує.

Гордон сподівався, що це от-от відбудеться, однак і ця остання його надія не справдилася, він опритомнів саме в ту мить, коли спонукував свою змучену свідомість розлетітися вдрізки і покінчити, покінчити з усім.

Перший, кого він побачив, був Зеїн; і він знову промовив із стомленою гіркотою:

— Ти не залишив мені нічого всередині, любий друже.

— Твій одяг!.. — міг тільки знову і знову повторювати бахразець, розпачливо намагаючись дати якесь пояснення, і Гордон бачив, що він не тямить себе від горя. — Як я міг здогадатися, що це ти, Гордон?

— Це — кінець, Зеїн,— відповів Гордон і в цю мить помітив поруч себе Гаміда, відчув, що Гамід тримає його руки в своїх. Побачивши над собою склеписту стелю і прилади вздовж стін, Гордон усвідомив, що лежить в машинному залі електростанції. З зусиллям він повернув голову й посунув її ближче до Гаміда.

— Тепер ти вільний від мене, Гамід! — промовив він з жалюгідною посмішкою.

Гамід був приголомшений; він не стримував сліз, які стікали на його рідку жорстку борідку, й дробилися, й розліталися в ній.

— Я не можу відпустити тебе, Гордон. Ти справжній араб...

Важко повівши очима, Гордон подивився на себе й побачив, що на ньому все ще робітничий комбінезон. Він похитав головою і відповів:

— Ні! Я більше не араб. Тепер залишаються тільки Гамід і Зеїн. Ах, Зеїн...

На якусь мить він знову болісно поринув у провалля непритомності, та свідомість майже одразу повернулася до нього.

Зеїн сказав глухим голосом:

— Я не міг здогадатися, що це ти. Я бачив тільки той рубильник і розумів, що хтось хоче зруйнувати цей світ. Але чому це був ти? Чому ти був тут? Чому я зробив таку страшну помилку?

— Ні, ти не помилився. Я хотів зруйнувати його, Зеїн, — промовив Гордон. — Я хотів зруйнувати твій комуністичний світ.

— Але навіщо, Гордон? Навіщо?

— Я хотів врятувати кочовиків. Я хотів врятувати від твоєї догми, від машинного майбутнього останніх вільних людей на землі. О, я хотів би врятувати всіх людей, коли б міг: прихильників машин, матеріалістів, городян, інженерів, селян, двірників, усіх, усіх! О, боже, якої поразки я зазнав! — вигукнув він. — Гамід розуміє, якої поразки я зазнав.

— Ні, ні, — промовив Гамід і поцілував йому руку. — Ти досяг тут цілковитої перемоги. Сама Аравія тепер врятована! Чи цього недосить, Гордон? Чи не розумієш ти цього?

Гордон спробував підвестись, сісти прямо, але вони стримали його, бажаючи не рухатись, кажучи, що зараз сюди прийдуть лікарі, що йому зроблять все необхідне, і все знову буде гаразд. Та Гордон не прислухався до їхніх заспокоювань. Він сказав, що тіло вже не належить йому. Хай вони знають, що його тіло вже померло, і тільки зусиллям волі він ще підтримує життя свого розуму.

— ...Я вже не бачу нічого, Гамід. Тільки своїх улюблених друзів, — промовив він. — Із болісною насмішкуватістю, майже гіркотою спитав: — Зеїн, брате мій! Чи стріляв би ти в мене, знаючи, що це — я? Чи стріляв би ти в Гордона за те, що він хоче зруйнувати твою здобич?

— Не муч мене! — заблагав бахразець. Величезний смуток знищив у ньому рештки самовладання. Важко, розпачливо дихаючи, він схопився на ноги.

— Я хочу знати! — промовив Гордон спокійно, невмолимо.

— Я не можу відповісти тобі.

— Я хочу знати! — повторив Гордон з страшним, смеотельним спокоєм.

По щоках бахразця котилися сльози.

— Я не міг би допустити знищення цього світу, — промовив він. — Навіть в ім'я свого улюбленого блага. Цей промисел, це досягнення твого народу — це цілий Світ, Гордон. Тепер він належить нам. і він вартий більше, ніж варте одне життя, більше, ніж твоє життя, і більше, ніж моє. Для нас це — новий світ, світ без рабства, без варварського виродження. Я не міг би допустити, щоб ти зруйнував його. Я не міг би пощадити тебе. Я не міг би пощадити себе самого.

— Тоді це — твій світ. Зеїн, — сказав Гордон. Втома витіснила з нього будь-яке почуття болю і гніву — Чи бачить його Гамід? Чи бачить його великий Кочовик?

— Я бачу всю Аравію... — почав був Гамід, Але він не зміг говорити далі і крикнув Бекру, щоб той приніс води — змочити Гордону лоб.

— Справдиться все те, чого ти добивався. Гордон! — промовив Зеїн трохи

спокійніше; він розумів, що Гордон зараз прагне зазирнути в майбутнє, і одчайдушно, намагався розкрити перед ним видіння світлого прийдешнього, примусити вмираючого повірити в це прийдешнє.— Це буде світле майбутнє для всіх нас — всієї Аравії. О, не затурканої Аравії, якою ти її знаєш, Гордон. Ніколи більше вона не буде такою і Ніколи більше вона не буде роз'єднаною, ніколи більше її не роздиратимуть на шматки забобони, й ненависть, й панування чужоземців., Ніколи! Те буде новонароджена Аравія! Країна, яка сама будуватиме своє життя. Кінець злидням! Кінець рабству і залежності від гнобителів, від тварин, від природи, від долі, що знущалася з нас!

— Боги стануть клерками! — простогнав Гордон. — Кочовики перетворяться на механіків. Без душі. Без свободи. Де вони, ці останні, загартовані боги пустинних горизонтів? Забери кочовиків звідси, Гамід, забери їх в пустиню, чимдалі від майбутнього, яке він готує. Благаю тебе!

Гамід похитав головою. Як і Зеїн, він прагнув зараз примусити Гордона повірити в майбутнє — немов Гордон був грішником, що вмирає без віри в бога, а вони двоє — священиками, які з усієї сили намагаються хоч за мить до смерті розкрити йому очі на божественну істину.

— Ти неправий, Гордон. Ти мусиш зрозуміти, що ти неправий і що даремно впадаєш у розпач. Ти мусиш зрозуміти, що так повинно бути. Для Аравії прийшов час вирішати, як жити далі. Досить з нас злиденного, брутального життя, досить поезії під стару дуду поневолення! Наше життя буде дійовим, повнокровним, дужим!

— Повнокровним, дужим і дійовим, — пояторкв Гордон і посміхнувся з м'якою гіркотою. — Незабаром англійці прийдуть сюди і влаштують, тут пекло. Вони випалюють вас! Утоплять в киплячій* нафті* ІЯкими повнокровними, дужими і дійовими ви будете тоді? О, я хотів врятувати вас і від цього, але я зазнав поразки.

— Ми всі — араби, Гордон, і наше майбутнє — арабське. Не бійся англійців. Ми житимемо, і житимемо, і житимемо; і ми вже ніколи не загинемо. Ніколи! Ніколи більше наша Аравія не буде проклятою, й розрізною, й по

грабованою країною. І над нами— більше не тяжітиме ця машина, якої ти боїшся. Ах, разом з бахразцями ми видобудемо з неї нову мрію; ми видобудемо з неї час—час, щоб жити, час, щоб вчитись, щоб будувати новий, небачений світ, час, щоб бути вільними! Ти мусиш побачити наше прийдешнє, Гордон! Мусиш!

— О, я бачу його, Гамід, але як я ненавиджу його! Створюйте прийдешнє без мене!

Гордон знову спробував підвестись, сісти рівно, вигукнути, одігнати від себе муки і маячення, які штовхали його в смерть Гамід і Зеїн стримали його. Гамід поцілував його руку і заплакав, а бахразець підняв старий арабський бурнус Гордона, щоб укрити і заспокоїти його. Але Гордон раптом вирвався з їхніх рук, сів і закричав:

— Я вмираю, сповнений страхом перед цим! Я вже ніколи не буду вільним! О, марність! Іншого виходу нема. Тільки цей. Тільки цей. О, я не зможу бути вільним, Гамід! — дико вигукнув він. — Гамід! Гамід! Тепер я нже ніколи не буду вільним!

Його голос зірвався, перейшов у зойк, почав залмирати і завмер — завмер, коли його свідомість, як він і передрікав, яскраво спалахнула, вибухнула й згасла... Він пішої

з життя в муках, схилившись на руки Гаміда, в той час як Зеїн судорожно припав до нього. І Бекр, звівши руки, послав у небо арабський вигук відчаю:

— Йа ліллаххх! Йа ліллахххххххх!

Це була агонія цілого світу, що вмирав; і Бекр посилав цей вигук знову, і знову, і знову, доки Зеїн не обернувся і не вдарив його з такою силою, що голос відчаю замовк. Так живі залишалися з живими, а мерові були віддані мертвим.

ПРИМІТКИ

Розділ I

1 Артакеерко, Дарій — перські царі з династії Ахме-нідів. (IV ст. до н. ери.).

2 Абасиди — династія арабських халіфів, що панувала в Багдадському халіфаті у VII—XIII ст. н. ери.

Розділ II

8 Джин — у мусульман — злий дух пустині.

4 Г а р і ф ібн Гіллза Уль-Яшкурі — доісламський арабський поет з племені Бакр.

8 Мулаакат — загальна назва семи арабських поем, написаних до ісламських часів різними авторами. Одна з них написана Гаріфом.

Розділ V

• Гоец За лі з на — рук а — прізвисько Гоеца фон-Берліхія-гена (1480—1562) — середньовічного німецького рицаря-наємника, який прославився своєю жорстокістю і продажністю. Герой одноіменної трагедії Гете.

7 "Сім етовпів мудрості" — автобіографічна книга, написана Т. Е. Лоурейсом (див. прим 8)

8 Лоуренс Томас Едуард (1888—1935) — агент британської розвідки, відомий своєю шпигунсько-диверсійною і закулісною політичною діяльністю в країнах Середнього Сходу. Видаючи себе за друга і захисника арабів, Лоуренс насправді виконував завдання британських імперіалістів, які розпалювали війни на Середньому Сході і використовували їх у своїй великій грі за світове панування. Ця його діяльність всіляко вуалювалася, і навколо Лоу рейса була створена легенда, першим творцем якої був він сам. В своїх книжках, зокрема в "Семи стовпах мудрості", він розповідає про свої археологічні експедиції і пригоди, пережиті під час мандрювань по Аравії. Свою диверсійну роботу він змальовує в дуже романтичному світлі. Серед чесних англійців міф про Лоуренса — "благодійника" арабів — вже не користується популярністю.

9 Суфізм — містико-аскетичцш^ММПімок в ісламі. Виник 7 VIII ст.

10 Гносис — згідно з містичним вченням, яке було розповсюджене в II — III ст. на Близькому Сході — знання, що нібито розкриває таємниці буття і шлях до врятування душі.

11 Бедуїни — загальна назва арабів-кочовиків.

Розділ XI

12 Сельджуки — стародавня назва одного з туркменських племен.

18 Тр ело ні Е. Д. (1792—1881)—англійський моряк і письменник, друг Байрона і Шеллі. Разом з Байроном брав участь у війні Греції за незалежність.

14 Ф і н л е й Д. (1799—1875) — англійський . історик, учасник війни Греції за незалежність.

Р о з діл XIII

15 Фабіанська товариство — англійська реформістська опортуністична організація, заснована в 1883—1884 рр. групою буржуазної інтелігенції Фабіанці рішуче заперечували класову бо* ротьбу і революційний виступ мас.

Розділ XV

1в ...н езаконним маслом — під час змальовуваних подій в Англії існувала карткова система.

17 Феміністка — прихильниця фемінізму. Фемінізм — загальне позначення течій у буржуазному жіночому русі за урівняння в правах жінок з чоловіками при збереженні основ капіталістичного ладу.

18 Боадіцея — королева іценів, племені, , що жило на східному узбережжі Британії. Пои імператорі Нероні Боадіцея підняла повстання проти римлян. В 62 р. н. ери повстання було придушене. Щоб потрапити в полон до ворогів, Боадіцея отруїлася.

і9Іценійська лисиця — прізвисько Боадіцеї.

20 "Смерть Артура" — поема Теннісона.

21 Екскалібур — назва меча, що, ва легендою, належав ко-^ ролю Артуру.

Розділ XXII

82 С т р і н д б е р г Й. А. (1849—1912) — видатний шведським письменник.

88 Іксіонове колесо. Тксіон — в стаоогоецькій міфології — ™тн Флегія. паря лапітів. Шоб покарати Іксіона за хвастовитість. Зевс прив'язав його до вогненного колеса, що вічно обертається.

и Пер є е ф он а — в старогрецькій міфології — дочка Деме-три, богині землеробства, дружина Аїда — бога підземного царства. Коли Персефона виходить на землю, щоб побачитись з матір'ю, настає весна.

Розділ XXIV

85 Р і ч а р д Джеффріс (1848 — 1887) —.англійський природознавець і письменник. Відомий своїм поетичним зображенням пейзажів.

Розділ XXVII

26 Розалінда, Жак — персонаж: з комедії Шекспіра "Як вам це подобається?"

Розділ XXVIII

87Соліп8ист — послідовник соліпсизму — доведеного до крайніх висновків суб'єктивного ідеалізму; визнає єдиною реальністю тільки своє "я", індивідуальну свідомість, заперечує існування зовнішнього світу.

Розділ XXX

28 Пігмаліон — міф — скульптор, що закохався в створену ним самим статую дівчини і ублагав Венеру вдихнути в неї життя.

29 Галатея — міф — морська німфа. Закоханий в неї циклоп Поліфем убив свого більш щасливого суперника Аціса.

,0 К а А і б а н — в "Бурі" Шекспіра — напівлюдина, напівчудо-висько,

протилежність ніжному ефірному духові Аріелю В переносному значенні — незграбна істота.

81 Пандора — в старогрецькій міфології — жінка, створена Гефестом, щоб покарати людей за гріх Прометея. Пандора одержала від Зевса посудину, в якій були закриті всі людські нещастя. Спокушена цікавістю, Пандора зняла з посудини кришку і випустила всі нещастя на волю.